

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાભિદ્ય વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૮૮૫૨ વર્ગિક

પુસ્તકનું નામ જે રી જાનો

વિષય ૨-૩

ઝેરી જમાનો.

ભાગ ૨—૩ જો.

લખનાર:—સત્યેન્દ્ર પ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

ગ્રાહ્યપુર—અમદાવાદ.

પ્રકાશક:—

કચ્છરાભાઈ વનમાળીદાસ પટેલ.

બુકસેલર અને પબ્લીસર,

મોટી હામામ—અમદાવાદ.

પ્રથમાવૃત્તિ. પ્રત ૧૦૦૦.

વિક્રમાર્ક ૧૯૭૬. સને ૧૯૨૦.

મૂલ્ય રૂ. ૩-૦-૦.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ સંગ્રહ

—●—|—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—●—

અમદાવાદ—સલાપોસરૌડ,

ધી “ ડાયમંડ જ્યુબિલિ ” પ્રીન્ટીંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હગનલાલે છાપ્યું.

—●—|—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—३—●—

સમર્પણ.

શ્રીમાન નેકનામદાર ખુદાવિંદ

શ્રી ખાનસાહેબ મહમદખાનજી ફતેહખાનજી.

ખડીયા—કાઠીયાવાડ.

આપ નામદારની પ્રજા પ્રિયતા, વિશુદ્ધ ધાર્મિકતા, ન્યાય-પ્રિયતા, ગરીબો પ્રત્યે ઉદારતા, વિદ્યાપ્રીતિ વગેરે અનેક ગુણોથી આપની પ્રત્યે પૂજ્ય ભાવ ઉત્પન્ન થાય છે. આપે આજ પર્યંત મને કીમતી મદદો આપી મારા ધંધાને ઉત્તેજન આપ્યું છે અને હજી પણ આપતા જાવ છો. આપના મહાન પ્રશંસનીય ગુણોથી અને મારા પ્રત્યેની કૃપા નજરથી આકર્ષાઈ આ નવીન સુબોધક પુસ્તક કે જેનો પ્રથમ ભાગ આપના ચરણકમળમાં સમર્પણ થયો છે તેનો આ નવીન ભાગ પણ આપશ્રીના કર-કમળમાં સ્નેહપૂર્વક સમર્પણ કરી કૃતાર્થ થાઉં છું. પરમાત્મા આપને દિર્ઘાયુ અર્પી સદા-સર્વદા સુખી રાખો. અસ્તુ.

લી.

શુભેચ્છક

કે. વી. પટેલ.

છપાય છે !

આજેજ આહક તરીકે નામ નોંધાવે.

જ્ઞાનનો ભંડાર ! લાયઘ્રેરીનો શ્રંગાર ! ચિત્રવિચિત્ર ચમત્કાર !

બહાદુર બાબા.

(અત્યંત રસિક બોધક અને ચિત્તરંજક નવલકથા.)

આ નવલકથા એટલી બધી રસિક અને ચમત્કારિક છે કે એક વખત વાંચવા લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ. શયતાનોની લુન્ચાઈ, શઠ મનુષ્યોની શકતા, દુષ્ટોની દુષ્ટતા, પ્રપંચીઓના પ્રપંચ, ધાર્મિક મનુષ્યોની ધર્મપ્રિયતા, સતી સાધ્વીઓની પતિપરાયણતા, કુલ-ટાઓનાં કુકર્મો, શરવીરોનું શૌર્યવીર્ય, કાયરોનું નામદર્પણ વગેરે હરેક વિષયનું મનોરંજક ચિત્ર આ નવલકથામાં આલેખવામાં આવ્યું છે. અવકાશનો વખત આનન્દ તેમજ જ્ઞાન મેળવવામાં શુભરવે હોય, અશાન્તિમાં શાન્તિ મેળવવી હોય, સંકટમય સંસારને સ્વર્ગીય બનાવવે હોય તો આ નવલકથાના આજે જ આહક થાઓ. આ દળદાર મનોહર સોનેરી નામના પૂઠાની નવલકથાનું મૂલ્ય માત્ર ત્રણ જ રૂપિયા રાખવામાં આવ્યું છે. અગાઉથી આહક થનાર માટે પોસ્ટેજ માફ.

છપાય છે ! જ્ઞાન સાથે આનંદનો અખૂટ ખજાનો. છપાય છે !

ઝેરી જમાનો ભાગ ૪-૫.

આ પુસ્તકમાં બાકીની વાર્તા પુર્ણ કરવામાં આવશે. અધમ મનુષ્યો દાણીક સુખ મેળવવાને માટે કેવાં કુટિલ કારસ્થાનો રચે છે; અને તેમની કુટિલ જાળમાં ફસાવાથી નિર્દોષ જનો કેવાં અસહ્ય સંકટો સહન કરી સુખની પરીસીમાએ પહોંચે છે; અને પાપીઓને પાપનાં ફળ કેવાં મળે છે વગેરે વાંચતાં આનંદ સાથે હૃદય નિર્મળ બનશે. પુસ્તક દળદાર, સુંદર છપાઈ મનહર બાઈન્ડીંગનું હોવા છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૩-૦-૦ ત્રણ.

કચ્છરાભાઈ વનમાળીદાસ પટેલ.

બુકસેલર અને પબ્લીશર,

મોટી હમામ—અમદાવાદ.

પ્રસ્તાવના.

આ પુસ્તકના સંબંધમાં જે લખવાનું અને કહેવાનું હતું; તે પ્રથમ ભાગની પ્રસ્તાવનામાં લખાઈ ગયું છે; એટલે આ સ્થળે વધુ કંઈ નહિ લખતાં એટલુંજ જણાવવાનું ઉચિત છે કે, જગતનું સૂત્રત્ય નીતિપર રચાએલું છે. સત્ય-નીતિને વિસારવાથી અધોગતીના તળીએ ડૂબી દુઃખી થવું પડે છે. નવલકથાઓનો ઉદ્દેશ સત્ય-જ્ઞાન સમજાવવાનો છે. ગુણુ વાંચકો દરેક નવલકથાઓમાંથી સત્ય તત્ત્વજ ગ્રહણ કરે છે. આપણી ભારતભૂમિ સત્યનું સ્થાન છે; એથીજ તેની ગણના સ્વર્ગસ્થાન અને નંદનવન સમાન થાય છે. આની પવિત્ર ભૂમિમાં ઉત્પન્ન થનારા અને નિવાસ કરનારાઓનો પરમધર્મ સત્ય અને નીતિજ છે. સત્યને માટે અનેક વીરપુત્રોએ પોતાના પ્રાણનાં બળીદાન આપ્યાં છે, હજી પણ આપે છે અને આપશે. સત્ય ધર્મના પાલનમાંજ દરેકની અને દેશની ઉન્નતિ રહેલી છે. નવલકથાઓ વાંચનાર દરેક મનુષ્યોએ સત્ય-નીતિનું અનુકરણ કરી પોતાના માનવ જન્મને શ્રેષ્ઠ બનાવવો જોઈએ. કેટલાક કહે છે કે સત્ય સંભાળવાથી દુઃખ સહન કરવું પડે છે પરંતુ તેમની એ માન્યતા સર્વોચ્ચ ખોટી છે. સત્યધર્મથી ચાલનાર મહાન સુખી છે. તેનું સુખ અક્ષય છે. અધમ મનુષ્યો તેમનું સુખ લક્ષ્મીમાં સમાએલું સમજે છે. પણ એ સુખ ક્ષણિક છે; અજવાળી રાત્રિ જેવું છે. માટે દરેક મનુષ્યે સત્યના સંરક્ષણમાં રહી લક્ષ્મી સંપાદન કરી શાન્ત હૃદયે પોતાનાં કર્તવ્યોનું યથાર્થ પાલન કરવું જોઈએ.

આ પુસ્તક હવે પછીના ભાગમાં પૂર્ણ કરવામાં આવશે. પ્રકાશક મહાશયની ઇચ્છાથીજ આ પુસ્તકને લખાવી તેના વધુ ભાગ કરવા પડ્યા છે. ચાલુ સાલની દિપોત્સવી પહેલાં અમારાં અધુરાં પુસ્તકોના ભાગ પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છા છે. પ્રભુ કૃપાએ અમારી ઇચ્છા અવશ્ય સફળ થશે. અધુરા ભાગવાળાં પુસ્તકો વાંચી બ્યાકુળ બનનારા વાંચકોને વિનંતી

કે હવે જેમ બને એમ જલ્દીથી બાકીના ભાગ પૂર્ણ કરી કરકમળમાં સમર્પણ કરીશું. મોંઘવારીના સમયની ભયંકરતાના કારણેજ આટલો વિલંબ થયો છે; અને થાય છે એ અમારા વિમુઘ વાચકો સારી રીતે સમજે છે એટલે બાકીના ભાગ બહાર પડતાં સૂક્ષ્મ ધૈર્ય ધારણ કરશે. અમારા કુસુમકાન્ત ભાગ બીજાના પુસ્તકને માટે પણ ઘણા આહકો ઉતાવળ કરી રહ્યા છે. તેમને પણ વિદિત કરવાતું કે ભાગ બીજો થોડા વખતમાં બહાર પડી વાચક મહાશયોનાં હૃદયને અપૂર્વ શાન્તિ-આનંદ આપશે.

અંતમાં જે પરમકૃપાળુ પરમાત્માની રહાયથી હું મારાં દરેક કાર્ય પૂર્ણ કરી શકું છું, તે અખીલ બ્રહ્માંડ વ્યાપી વિભુને પ્રણામ કરી અત્રેજ વિરમું છું.

વિક્રમાર્દ ૧૯૭૬ પુરુષોત્તમ માસ.
શાહપુર-અમદાવાદ.
તા. ૧૨-૮-૨૦.

} સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

અનુક્રમણિકા.

ભાગ બીજો.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
૧ કિશોર	૧
૨ ઠગ-હુંટારા	૭
૩ સુરતમાં	૧૬
૪ પ્યારેલાલ	૨૭
૫ પ્યારેલાલનું મનોરાજ્ય	૩૫
૬ શ્રીમાનના વેશમાં શયતાન	૪૫
૭ નવું દૃશ્ય	૫૮
૮ અબળાપર અત્યાચાર	૬૭
૯ કાન્તાની કષ્ટ કથા	૮૪
૧૦ કષ્ટ કથાની સમાપ્તિ	૯૬
૧૧ સાધુથી શાન્તવન	૧૦૮
૧૨ સાધુ અને શેઠ	૧૧૪
૧૩ શીકાર	૧૩૦
૧૪ દરબાર અને ચિત્રકાર... ..	૧૪૧

ભાગ ત્રીજો.

૧ મોહાંધ સૂર્યમલ	૧૫૭
૨ આબ્યા તેવા પાછા	૧૬૮
૩ કિશોર અને કાન્તા	૧૮૧
૪ સખીયોનો સંવાદ	૧૮૯
૫ કિશોરનું સ્વપ્ન અને સંગિત વિનોદ	૧૯૬
૬ એક દૃષ્ટાંત-ઉપદેશ	૨૦૯
૭ કન્યાવિક્રય એ મહાભયંકર પાપ છે.	૨૩૦
૮ દેવીએ દાનવનો કરેલો નાશ	૨૪૨
૯ દુષ્મનના દાવમાં	૨૫૩

આ અંથકારકૃત નવલકથાઓ.

કુસુમકાન્ત યાને સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૧ લો.	...	૨-૦-૦
કુસુમકાન્ત યાને સંસાર શેત્રંજ ભાગ ૨ જો.	...	૨-૮-૦
તરણુતપસ્વિની ભાગ ૧ લો. (સચિત્ર)	...	૨-૮-૦
તરણુતપસ્વિની ભાગ ૨ જો.	...	૨-૮-૦
કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર ભાગ ૧ લો.	...	૨-૮-૦
કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર ભાગ ૨ જો.	...	૨-૮-૦
પદ્મલતા યાને કંટકમાં ગુલાબ.	...	૨-૦-૦
બુદ્ધી જાલીમ યાને ટુગ્ગતી ધરા.	...	૨-૮-૦
ઝેરી જમાનો ભા. ૧ લો.	...	૨-૦-૦
ઝેરી જમાનો ભા. ૨-૩ જો....	...	૩-૦-૦
ઝેરી જમાનો ભા. ૪-૫ જો....	...	૩-૦-૦
વસંતવિજય યાને ચઢતી પડતીના ચમત્કાર ભા. ૧	...	૨-૦-૦
” ” ” ભા. ૨	...	૩-૦-૦
” ” ” ભા. ૩	...	૩-૦-૦
કુન્જકિશોરી. (સચિત્ર)...	...	૨-૪-૦
કુસુદકુમારી	...	૨-૦-૦
રત્નગઢની રંભા	...	૨-૦-૦
માયાવી મોહિની	...	૨-૦-૦
બહાદુર બાળા (છપાય છે.)	...	૩-૦-૦
આદર્શ રમણી અથવા જીવનનો મહામંત્ર (છપાય છે.)	...	૨-૮-૦

મળવાનું ઠેકાણું,

સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા.

શાહપુર મહેતા પોળ—અમદાવાદ.

ઝેરી જમાનો.

ભાગ બીજો.

અકરણ ૧ હું.

કિશોર.

તુલશી રેખા કર્મકી, લલાટપે લીખ દિન;
પૂર્વ જન્મ પુણ્ય પાપ તે, અખીલ જગત આધિન.

તુલશીદાસ.

અિષ્મઝતુનો સમય હતો. મધ્યાનહકાળનો વખત હતો. સૂર્યમગ્નવાન પ્રખર તાપે તપી રહ્યા હતા, જમીનમાંથી ઉષ્ણ જ્વાળાઓ નીકળતી હોય એમ જણાતું હતું. પવનનું તો નામ નિશાનજ નહોતું, પણ પંખીઓ પણ સખ્ત તાપથી પીડીત થઇ વૃક્ષોના શિતળ આશ્રમે મધ્યાનહકાળ વ્યતિત કરતાં હતાં. વિશાળ રસ્તાઓ શૂન્યકાર જણાતા હતા. આવા સમયે એક વિકટ જનશૂન્ય અરણ્યમાં થઇને એક મુસાફર ત્વરીત પગલે પ્રયાણ કરી રહ્યો હતો. સખ્ત તડકાથી તેનું મુખ લાલચોળ થએલું જણાતું હતું. તેનું સર્વાંગ પસીનાથી ભીંજાએલું હતું. તાપથી કંઇક બચવાને તેણે તેના શિર પર કપડું નાખેલું હતું. તેના શરીરપર પહેરણ અને ધોતીયા સિવાય અન્ય વસ્ત્ર જણાતું નહોતું. તેની બગલમાં એક નાની પોટકી હતી. તેણે પહેરેલું પહેરણ પસીનાથી તરબોળ થઇ ગયું હતું. મુસાફરીના શ્રમથી શ્રમીત થએલો આ મુસાફર વિશ્રામ કરવાને ઇચ્છતો હોય એમ અનુમાન થતું હતું.

તે જો કે અતી ઝડપથી ચાલતો હતો, પણ તેના પગ ખળાતકારે ઉપડતા હોય એમ માલમ પડતું હતું.

આ મુસાફર અન્ય કોઈ નહિ પણ આપણી કથાનો નાયક કમનશીબ કિશોર હતો. તે આવા ખરા મધ્યાનહકાળે આવા ઘોર અરણ્યમાં થઈને ક્યાં જતો હશે ? શું તેના પ્રારબ્ધમાં અરણ્યની અંદર જ ભ્રમણ કરવાનું લખાએલું હશે ? શું દુઃખી માઆપના પુત્રનું જીવન દુઃખમયજ હોતું હશે ? ગમે તેમ હો પણ કિશોર અત્યારે સંપૂર્ણ દુઃખી હતો. તેને ઉંચે આકાશ અને નીચે જમીન સિવાય અન્ય આશ્રય સ્થાન નથી. તે જગતમાં એકલો જન્મ્યો છે અને એકલો જ અરણ્યમાં ભટકી સુખને પકડવા દોડે છે, પણ સુખ તેને પાછળ દોડી આવતો નથી તેનાથી આગળ દોડી દૂરનું દૂર ભાગે છે. સાધુ મહાત્માએ વિલીયમ સાહેબ પર લખી આપેલી ચિઠ્ઠી લઈ કિશોર સુરત તરફ જતો હતો. તેનો ધરદો જલ્દીથી સુરત પહોંચી જઈ વિલીયમ સાહેબને મળી પોતાની શાન્તિદાતા દુઃખીયારી કમળાને કસાઈ કૃષ્ણનંદનના કબજામાંથી છોડાવવાનો હતો.

કૃષ્ણનંદન ભયંકર માણસ હતો; ચોર, ઠગનો તે આગેવાન હતો તેણે અનેક નિરપરાધીયોના પ્રાણ લીધા હતા. ગુજરાત સંયુક્તપ્રાંત અને મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં તો તે ઘણો ત્રાસ વર્તાવતો હતો. તેની ટોળીયોમાં ઘણા માણસો જોડાએલાં હતા. ટોળીયો છૂટી છવાઈ ફરતી હતી અને નિર્દોષજનો પર ભયંકર આશ્રત લાવતી હતી.

એ બદમાસોને પકડવા માટે કંપની સરકારના અમલદારો ઘણા પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા. તેમણે કેટલાકને પકડ્યા હતા. અને તેઓએ તે પકડાએલાઓના મુખેથી બીજા બદમાસો અને હરામખોર સરદારોની માહિતી મેળવવાની ઈચ્છા ધરાવી હતી; પણ તેમની સઘળી આશાઓ નષ્ટ થઈ હતી. કારણકે પકડાએલામંત્રો એક પણ માણસ મરી જતાં સુધી પણ કોઈનું નામ જાહેર કરે એમ નહોતું. આવા ઠગ ફ્રાંસીયાઓથી અમલદારો પણ કંટાળ્યા હતા. છેવટે તેઓના

સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ જવાથી સરકારે બહાર કર્ચું હાંતું કે એ ઠગ-શંસીયાઓને પકડી તેમનો ત્રાસ-બુદ્ધિ અંધ કરાવનારને પાંચસો પૌંડતું ધનામ મળશે. આ ધનામની લાલચથી અનેક હિંદુ-મુસલમાન અને અંગ્રેજો બહાર પડ્યા હતા. પણ અંતે નિષ્ફળતા સિવાય કંઈ પણ પ્રાપ્ત કરી શક્યા નહોતા. વળી તેમાંના ધણુઓએ તો પોતાના પ્રાણ પણ ખોયા હતા. એ બદમાસોને પકડવા અને તેમનાં નિવાસસ્થાન ખોળી કાઢવા એક સુપ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ અમલદાર સર વિલીયમ હાલ અથાગ પરીશ્રમ કરી રહ્યા હતા, તેના હાથ નીચે એક ચાલાક શુભચર કે જેનું નામ મી. સુલેમાન હતું; તે પણ પોતાની અપૂર્વ કાર્યદક્ષતાથી ભયંકર ફાંસીયાઓને પકડવા પોતાના માયાળુ અમલદાર વિલીયમ સાહેબને મદદ કરી રહ્યા હતા. સર્વ હરામખોરોનો મોટો સરદાર કૃષ્ણનંદન છે એવી કોઈને ખબર નહોતી. આથી કિશોરનો ધરાદો કૃષ્ણનંદનને ઉધાડો પાડવાનો હતો.

કિશોરે તેની મુસાફરી દર્મિયાન ઠગ-ફાંસીયાઓનાં શુભ નિવાસસ્થાનોની માહિતી પણ મેળવી લીધી હતી. તેણે સઘળા દુષ્ટજનોને પકડાવવાનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો હતો. કમળાને માટે તેને ઘણું લાગી આવતું હતું. પણ તે ખિચારને ખબર નહોતી કે તારી કમળા ત્યાંથી છૂટી એક ભયંકર આફતમાં ફસાઈ છે. કમનશિય કિશોરને ક્યાંથી ખબર હોય? તેને કૃષ્ણપુરનો ત્યાગ કરે ધણુ દિવસો થઈ ગયા હતા. સાધુ મહાત્માએ આપેલી ચિઠ્ઠી લઈ કિશોર આ ગામથી બીજો ગામ અને આ જંગલથી બીજો જંગલ એમ રખડતો રજગતો સુરત તરફ જતો હતો, રસ્તામાં ભૂલેા પણ પડતો. જુખ તરસ સહન કરતો કિશોર ભાગ્યના ભરોસે જીવન સંગ્રામમાં આગળ વધે જતો હતો. કોઈ કોઈ સ્થળે તેને વણજરાઓનો સંગાથ થતો. તેઓની સાથે થોડા દિવસ મુસાફરી કરી માર્ગ કાપતો. મુસાફરીમાં તેની પાસે એક પંચીયું, એક દોરી ઘોડો અને દશક રૂપિયા સિવાય કંઈ હતું નહિ. કિશોર રાત્રિ પડતાં કોઈ ગામમાં કુંભારને ત્યાં રાતવાસો રહેતો અને પ્રાતઃકાળ

ચતાં પ્રયાણ કરતો. આવી રીતે પ્રયાણ કરતો કિશોર બ્રહ્મપુર-ભર્ય આગળ આવી પુણ્ય પવિત્ર શ્રી નમદાશ્રમમાં સ્નાન કરી આગળ વધ્યો. અને અંતે ભૂલો પડી એક નીળીડ અરણ્યમાં ખરા મધ્યાહ્નકાળે આવી પહોંચ્યો.

કિશોરનો ધરાદો કોઇ ગામમાં પહોંચી રસોઇ બનાવી જમવાનો હતો. ભુખ કકડીને લાગી હતી. તે એકજવાર જમતો હતો. તેણે આજે સવારથી ચાલવું શરૂ કર્યું હતું. ગામની શોધમાં તે ઘણું રખડ્યો પણ કોઇ ગામડું અગર છાપડું તેની નજરે પડ્યું નહિ. ભૂખની સાથે તરસ પણ લાગી હતી. માથે ઉન્ડાળાનો તાપ, પેટમાં કકડીને લાગેલી ભૂખ અને તરસનું દુઃખ મનુષ્ય ક્યાં સૂધી સહન કરી શકે ? કિશોર હિંમત રાખી થાકેલા ચરણોને બળાત્કારે ઉપાડતો આખરે એક કુવા આગળ આવી પહોંચ્યો. કુવાની નજીકમાં એક શંકરનું શિવાલય બાંગી ટૂટી હાલતમાં આવેલું હતું. આ ઘેર જંગલમાં શિવાલય જોઇ કિશોરને કંઈક શાન્તિ વળી. તે તત્કાળ અંદર પેઠો અને શ્રી શંકરને પ્રણામ કરી નીચે બેઠો. શિવાલયમાં શીતળતા વ્યાપેલી હતી. થોડીવાર બેસતાં કિશોરનું વ્યાકુળ મન શાન્ત થયું. બાદ તે ત્યાંથી ઉઠ્યો અને પોટકીમાંથી દોરી લોટો કાઢી કુવા પર ગયો. કુવામાંથી પાણી કાઢી તૃપાને શાન્ત કરી અને પછી હાથ મુખ ઘોષ નિવૃત્ત થઇ પુનઃ પાંહે શીવાલયમાં આવ્યો. આખા દિવસની રખડથી તેની આંખો ઉઘથી ઘેરાવા લાગી. કિશોર શિવના બાણની સમિપ સૂતો. અંદરની શીતળતાના પ્રભાવે તે અદ્ય સમયમાં નિદ્રાવશ થઇ ગયો. દુઃખી કિશોર નિદ્રાને શરણ થવાથી તેનું તમામ દુઃખ શોક ભૂલી જઇ ધસધસાટ ઉઘવા લાગ્યો. આવી રીતે આશરે બેએક કલાક શાન્ત નિદ્રા લઈ કિશોર જાગૃત થયો. શરીર હલકું જણાયું. સાંજ પડવા આવી હતી. પ્રભાકર પશ્ચિમાકાશ પ્રતિ પ્રયાણ કરી રહ્યા હતા. ગરમી ઝોઝી થઇ હતી, છતાં પવનમાં ઉષ્ણતા આવતી હતી. પક્ષીઓ આમ તેમ ઉડતાં હતાં. રાત્રિ પડતાં પહેલાં

કોઇ ગામમાં પહોંચી જવું જોઇએ ધારી કિશોર ઉભો થયો અને શિવાલયમાંથી બહાર નીકળી કુવાપર આવી મુખ ઘોઈ નાખ્યું. ચાલ શંકરનાં દર્શન કરી હવે રસ્તે પડું કારણકે થોડીવાર પછી સૂર્યાસ્ત થશે, કૃષ્ણપક્ષ હોવાથી સઘળે અંધકાર ફેલાશે અને આ ભયાનક અરણ્યમાં લિંસક પ્રાણીઓની વસ્તી થશે. ” આમ વિચારતા કિશોરે પુનઃ શિવાલયમાં પ્રવેશી મહેશ્વરને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરી બે હાથ જોડી ગદ્ગદ કંઠે બોલવા માંડ્યું. “ હે કૃપાળુ મહેશ ! આ દુઃખી બાળકના આપને વારંવાર પ્રણામ છે. દયાળુ પ્રભો ! આપ અંતરપામી છો, મારીપર કૃપા કરો. આપ બીડ ભય ભંજન કહેવાઓ છો. દુઃખીનાં દુઃખ દૂર કરનારા ભોળાશંભુ મારીપર દયા કરો. આ જંગલમાં જન્મ ધારણ કરી મહેં એક પણ મુખી દિવસનું દર્શન કર્યું નથી. જો મારે સદાકાળ દુઃખના દરોયામાં ટૂંચવાના જ લેખ લખાએલા હોય તો મારી જીવનદોરી ટુંકી કરી નાંખો ! પિતા ! આપ પ્રત્યે મારી એજ પ્રાર્થના છે. હે પ્રભો !

અનાદિ છો દેવા અચલ તમ સેવા અવનિયે,
તમે સૃષ્ટિ કર્તા સકળ ભય હર્તા વિનવિયે.
અસારે સંસારે નિગમન ઉતારે વિચરતા,
સમદૃષ્ટિ જ્ઞાને ઋષી મુનિ સમાને નિરખતા,
અનાદિને આદિ અચળ ચળ ચર્યા ચિત કરે,
વિના જ્ઞાને ધ્યાને અકળકળ આરોપણ કરે.

સ્તુતિ કરી કિશોરે શિર નમાવી પુનઃ બોલવા માંડ્યું, “ હે પ્રભો ! જેવું સંસારમાં કોઈ નથી તેના તમે છો. તમે મારા માતા પિતા છો. તમે બંધુ અને મિત્ર છો. તમે વિદ્યા અથવા જ્ઞાન અને દ્રવિણ એટલે હિરણ્યગર્ભરૂપ સઘળી સ્મૃત્તિ તમે જ છો. તમે જ સર્વ દેવના દેવ તે મારા દેવ છો. એવા આપને મારી કાયા, વાણી મન બુદ્ધિ અને ઇન્દ્રિયોના સમૂહથી સઘળું સમર્પણ કરું છું. તમારો બાળક હવે અત્રેથી પ્રયાણ કરે છે. તેને આપના શરણમાં સર્વદા

રાખજો. ” કિશોર જવાને તત્પર થયો. દોરી લોટા પોટકીમાં બાંધી દીધી, અને પુનઃ મહાદેવને નમન કરી શિવાસનમાંથી બહાર નીકળ્યો. તેણે અસપાસ નજર ફેંકી જોયું તો જણાયું કે ચારે તરફ ઝાડી આવેલી છે. કિશોર કંઈ રસ્તે જવું તેના વિચારમાં પડ્યો. માર્ગની માહિતી મનુષ્ય વિના તે ક્યાંથી મેળવે ? એટલામાં માર્ગની પગથી પણ નહોતી કે જોઈ એ માર્ગે કિશોર પ્રયાણ કરે. કિશોરે ચારે તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવી, પણ ક્યાં માર્ગે જવું તેના નિશ્ચય કરી શક્યો નહિ. આથી છેવટે કંટાળી તેણે એક દિશા તરફ ભાગ્યના ભરોસે ચાલવા માંડ્યું. દિવસ થોડો હોવાથી કિશોરે ઉતાવળે પગે જવા માંડ્યું. બે એક માઈલ જતાં તે ગાડી ઝાડીમાં આવ્યો. આ સ્થળે એટલી તો ધીમ્મ ઝાડી આવેલી હતી કે દિવસ હોવા છતાં પણ અંદર સર્વત્ર અંધ-કારજ જણાતો, આસપાસ વૃક્ષોનાં મોટાં ઝુંડ આવેલાં હતાં. કિશોર ચારે તરફ ફરી માર્ગ બોળવા લાગ્યો. તે ઘણીવાર સુધી આમતેમ ફર્યો પણ આગળ વધવાનો માર્ગ મેળવી શક્યો નહિ. ઘોળા દિવસે રાત્રિનો ભાસ જોઈ કિશોર ગભરાયો; અને અકળાઈને બોલી ઉઠ્યો, “ અરે ! હવે શું થશે ? આ ઝાડીમાંથી બહાર કેવી રીતે નીકળાશે ? અહિં અંધકાર છે. અને બહાર જે પ્રકાશ છે; તે પણ થોડીવારે પૂર્ણ થશે. ખરેખર ! માંડે ભાગ્યજ વિપરીત છે. નસીબ બે ડગલાં આગળનું આગળ. મને લાગે છે કે આ જંગલમાં જ મારા અવસાનનું નિર્માણ થયું હશે ? જો તેમ ન હોત તો મારી આવી દશા કેમ થાત ? હમણાં હિંસક પ્રાણીયોનું સામ્રાજ્ય શરૂ થશે. તેમાં આ શરીરનું બળીદાન અપાશે. થાય તે ખરું. પ્રભુ કરે તે ખરું. જીવન મરણ ભાગ્યાધિન છે. થનાર હશે તે થશે.” આમ બોલતો કિશોર માર્ગ નહિ મળવાથી નિરાશ થઈ બેઠો. તેને ત્યાં બેઠે થોડીકવાર થઈ હશે એટલામાં એક કોતક થયું. તેના કાને કોઈ માણસના બોલવાનો અવાજ સંભળાયો. કિશોરે આનંદના આવેશથી અવાજ તરફ જોયું; પણ અંધકારને લીધે કંઈ જણાયું નહિ. મનની અમથા ધારી કિશોરે એ તરફથી દ્રષ્ટિ ખેંચી લીધી.

પણ થોડીવારમાં તો તેને બોલનારાઓનો સ્પષ્ટ અવાજ સંભળાયો. કિશોરે સત્ય માની પુનઃ અવાજ તરફ જોયું. તો તેની અજબ અ-ન્યબીની અંદર જણાયું કે ભૂતના ઝોળાની માફક બે માણસો ચાલ્યા આવે છે. આ વિકટ અંધકારમયી ઝાડીમાં તેમનું આગમન કિશોરને બચકારક જણાયું. તેના મનમાં ભૂત-પિશાચનો ભાસ ઉત્પન્ન થયો. કિશોર ભૂતને માનતો નહોતો; પણ આ વખતે ભૂતની હયાતી હોવાનો સંશય ઉત્પન્ન થયો. કિશોર હિંમતવાન-બળવાન હતો. તે દુઃખથી કંટાળેલો હતો. તેને મરણની ભીતી નહોતી, કારણ કે દુઃખમાંથી મૂકત થવાને માટે તે નિરંતર મૃત્યુનો જાપ જાપતો હતો.

તે બંને માણસોને આવતા જાણી કિશોર ઉભો થયો, અને પાસેના એક વૃક્ષના ઓથે છૂપાઈ આવનારાઓ પ્રતિ જોઈ રહ્યો.

તે આવનારા બંને માણસો કિશોર જે વૃક્ષના ઓથે છૂપાઈ ઉભો હતો; તેનાથી થોડેક દૂર આવીને ઉભા રહ્યા. બંને વિકાળ દેખાવના હતા. તેમનો પહેરવેશ પણ બચકાર હતો. તેઓની કમ્બરે પ્રાણુધાતક હથીઆરો ખોસેલાં હતાં. કિશોર તેમને જોતાંજ જાણી ગયો કે એ ભૂત નથી પણ માણસો છે, અને તેઓ ભૂતોથી પણ વધારે બચાનક કાર્યો કરનારા હોય એમ જણાય છે. તેઓનું આગમન ભેદ ભરેલું ભાસે છે. તેમનું અત્રે આવવું સારા કામને માટે તો હોય જ નહિ. જે હશે તે હમણાં માલમ પડશે. આમ વિચારી કિશોર આતુર નેત્રે તેમની તરફ જોઈ રહ્યો.

પ્રકરણ ૨ જી.

ડગ-લુ'ટારા.

કાજલ તજે ન સ્થામતા, મુક્તા તજે ન શ્વેત,
દૂરીજન તજે ન કુટિલતા, સજ્જન તજે ન હેત.

થોડીકવારે તે બે માણસોમાંથી એકે બીજાને પૂછ્યું, “તે આ-પણો પરાણો ક્યાનો રહીશ છે?”

બીજાએ કહ્યું, “છત્રીસગઢ નામના નગરનો શેઠ છે, અને તે તેની છોકરી સાથે નાશક વ્યંબકની જત્રાએ જાય છે.”

“તેની પાસે કેટલો માલ હશે વાં?”

“છોકરીના શરીર પર ઘણા દાગીના છે, તે જોઈને મારી તો આંખો અંજાઈ ગઈ છે. વળી જત્રાએ નીકળનારની પાસે રોકડનાણું પણ ઘણું હોય છે, તે મુજબ તેની પાસે પણ હશે.”

“તે શેઠની સાથે બીજાં કેટલાં માણસો છે?”

“એક પણ નહિ. તે શેઠ અને તેની છોકરી ગાડામાં બેઠેલાં છે અને એક રાખા જેવો માણસ ગાડુ હાંકે છે.”

“ત્યારે તો ઠીક પડશે. આપણને વધારે મહેનતમાં-જોખમમાં કિતરવું પડશે નહિ. તે શેઠ તેના મનમાં એમ સમજતો હશે કે ફિરંગીઓના પ્રતાપે રસ્તા ભો વનાના થયા છે અને તેથીજ તેણે તેની સાથે ચોઢીદારો રાખવાનું ઠીક ધાર્યું નહિ હોય, પરંતુ આ જંગલના રાજા તેમની બેઠ લેવાને રસ્તામાંજ બેઠા છે. ફિરંગીઓ આપણને કંઈ પણ કરી શકનાર નથી. આપણને પકડવાને નીકળેલા કેટલાએ ગોરા લોકો વગર મોતે માર્યા ગયા છે.”

“અને હજી કેટલાએ મરશે. સિંહની આગળ શીયાળવાં શું કરનાર છે.”

આવી રીતે વાતો કરી જનને મૌન રહ્યા. તેમની વાતો સાંભળી કિશોર જાણી ગયો કે એ કોઈ લુંટારાઓજ છે. તેઓ કોઈને લુંટવાને ધરાદો રાખતા હોય એમ જણાય છે. આખા દેશમાં આવા હરામખોરોની વૃદ્ધિ થઈ રહી છે. પ્રજાને આરામ-સુખ નથી. આ બદમાસો કોઈ નિર્દોષને પાયમાલ કરવાને તૈયાર થયા છે. મારી શરજ છે કે અસ્હાયને સ્હાયક થવું. પણ મારી પાસે હાલ કંઈ હથીઆર નથી. ભયંકર લુંટારાઓની સામે હથીઆર વિના લડવું તે હાથે કરીને છવ ખોવા જેવું છે. ત્યારે શું મારે આ લુંટારાઓનું ભયંકર પાપકર્મ જોઈ રહેવું? ના, નિર્જીવને બળવાળાએ સ્હાય કરવી જોઈએ. હું શરીરે

સશક્ત છું. પણ ધણા લુટારાઓની આગળ હું એક હથીઆર વિનાનો માણસ શું કરી શકું? હીક છે; જોડું છું કે શું થાય છે.” આમ આત્મભગત વિચારતો કિશોર મોન ધારી જોવા લાગ્યો. એવામાં તે બન્ને લુટારાઓમાંથી એકને કંઈક યાદ આવતાં ખીખને પૂછ્યું, અદ્યા! ગાડાની સાથે આપણે માણસ છે તે?”

“હા.” ખીખએ જવાબ્યું.

“કાણુ છે?”

“સૈયદસાહેબ.”

“તે ગાડાને સૈયદ આ તરફના લાવશે ને?”

“હા, મેં તેને આપણી ભાષામાં બરાબર સમજાવી જણાવ્યું છે કે ગાડાને આ તરફના લઈ આવવું અને પછી અમને બરાબર આપવા સીસોટીનો અવાજ કરવો.”

“સૈયદ તેઓની સાથે કેવી રીતે મળી ગયો?”

“હું અને સૈયદ મહીસાગરના કિનારે આવેલા અણગદ ગામની આગળે નારતો ખાવાને બેઠા હતા. તેવામાંજ આવનાર ગાડું આવતું અમારી નજરે પડ્યું. તે વખતે ગાડાની સાથે પાંચ હથીઆરમંઘ વળાવા હતા. ગાડુ અમારી નજીકમાં થઈને નીકળ્યું. અમે બારીકાઈથી તપાસ કરતાં થોડીવારમાં જાણી લીધું કે માલદાર શીકાર છે. અમે કંઈક આનંદ પામ્યા. અમારા જન્મેનો વેશ બ્રાહ્મણ-રાણીયાનો હતો. સૈયદે બ્રાહ્મણનો વેશ ધારણ કરેલો છે. તેણે પંચીયું-અંગરખું અને માથે ચકરી પાઘડી પહેરી છે. આ ઉપરાંત ગળામાં ખેસ અને કપાળમાં ચંદ્રમા જેવડું આડું ટીલું તાણ્યું છે. અણગદથી ગાડું આગળ ચાલ્યું. અમે પણ તેની પાછળ લાગ્યા અને થોડે દૂર આવતાં મેં ગાડાવાળાને પૂછ્યું કે, “ભાઈ! ગાડું ક્યાં જાય છે?”

“નાશક ચંપક” ગાડાવાળાએ તેની ભાષામાં જણાવ્યું. પછી મેં પણ જણાવ્યું કે ચાલો હીક થઈ. અમારે સારો સંગાથ થયો. મારે નર્મદાજી જવું છે અને આ બ્રહ્મ દેવતાને નાશક જવું છે.” માફ

બોલવું સાંભળી અંદર બેઠેલા શેઠે મને ખૂબ મારી પોતાની પાસે ગાડામાં બોલાવ્યો. હું શેઠની જોડે ગાડામાં બેઠો. ગાડું થોડીવાર આગળ ચાલ્યા પછી શેઠે આપણા સૈયદને પણ બોલાવી ગાડામાં બેસાડ્યો. અમે આડી અવળી વાતો કરવા લાગ્યા. મારો વિચાર ગમે એ પ્રકારે ગાડાની સાથેનાં હથીઆરબંધ વળાવાઓને દૂર કરવાનો હતો. રાત્રિએ પણ ગાડું ચાલતું હતું. અમે મીયાંગામ-કરજી મુકી ભરૂચ તરફ જતા હતા. વાતોમાંને વાતોમાં મેં શેઠને પૂછ્યું.

“ શેઠ ! આ વળાવા ક્યાંથી લીધા છે ? ”

શેઠે તરત જવાબ આપ્યો કે વડોદરેથી.

મહેં પૂછ્યું, દરેકને શું આપવાનું ઠરાવ્યું છે ?

શેઠે જણાવ્યું કે જે ભરૂચ સુધી તેમને લઈ જઈ તો દરેકને પચીસ રૂપીઆ આપવા અને ઠેક નાશીક લઈ જઈ તો દરેકને સવાસો રૂપીઆ અને ખોરાકી ખર્ચ આપવું.

આવું સાંભળી મહેં વિસ્મયતાના ડોળ કરી કહેવા માંડ્યું, “ શેઠજી ! તમે જાણે ખરચ ઉપાડ્યું છે. મારા માનવા મુજબ આ ખર્ચ તદ્દન નકામું છે. ફિરંગી સરકારના પ્રતાપે સધળેથી ભોટળી ગયો છે. આ હું ઠેક અમદાવાદથી પગે ચાલતો આવું છું. મારી પાસે પાંચ હજારના આશરાની સોનાની લગડીઓ છે. મોટાં જંગલો વટાવ્યાં પણ ક્યાંએ લુંટારા કે ચોરનું નામ નિશાન જણાયું નહિ. શેઠ ! આ સધળો પરતાપ બહાદુર ગોરાઓનો છે. તેમના ધાકથી ચોર-લુંટારાઓ ક્યાં જતા રહ્યા તે ભગવાન જાણે. તમે આ ચોકીદારોનું ખરચ નકામું રાખ્યું છે. વળી જેમ જેમ આગળ જશે તેમ ઠેક ઠેકાણે સરકારનાં થાણાં આવેલાં છે, માટે આ વળાવાઓને ભરૂચ સુધી જ લઈ જાઓ. તેમનું પછી શું કામ છે ? આ મહારાજ પણ તમારી સાથે ઠેક નાશક આવનાર છે. તે ત્રણ વખત નાશકની જત્રાએ જઈ આવ્યા છે, તેથી રસ્તાના પણ સારા ભોમીયા છે.” આટલી વાત કરી હું ચૂપ રહ્યો. મારી વાત શેઠના

મનમાં ઉતરી. છેવટે અમે બહુ આવ્યા. ત્યાં નર્મદામાં નાહ્યા. શેઠે બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાં અને પછી મિષ્ટાન્ન જમ્યા. બીજે દિવસે મુસાફરીની તૈયારી થઈ. શેઠે સાથે આવેલા વળાવાઓને રૂપીઆ આપી વિદાય કર્યાં. મારે પણ અહિંથી છૂટા પડી તમને આવી મળવાનું હોવાથી હું શેઠને મળી છૂટો પડ્યો અને ગાડાને આ સ્થળે લઈ આવવાનું બ્રહ્મવેશધારી સૈયદને આપણી ભાષામાં સમજાવી હું તમને આવી મળ્યો.”

તેની તમામ વાત ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરી બીજે લુંટારો બોલી ઉઠ્યો, “રાધવ! તને શાખાશ છે. એ માલદાર શિકાર તારા પ્રયત્નનું જ રંગ છે. હું તને સરદાર પાસેથી સાફ ઇનામ અપાવીશ.”

“મોટી મહેરબાની.” રાધવે આભારસૂચક શબ્દ ઉચ્ચાર્યાં.

“તે ગાડુ અહિં ક્યારે આવી પહોંચશે?”

“આજે આવવું જ જોઈએ. સૈયદ આ સ્થળેજ લઈ આવશે. મારી ગણતરી પ્રમાણે આજે રાત પડતાં પહેલાં ગાડુ અહિં આવશે.”

“ઠીક ત્યારે ચાલો આપણે આ જાડીની બહાર જઈ ખુલ્લા મેદાનમાં બેસીએ અને ગાડાની રાહ જોઈએ.” કહી તેણે ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. બન્ને જણા ધીમા પગે જવા લાગ્યા. ગાઢી જાડીમાં ભૂલે પડેલો કિશોર લુંટારાઓના મુખથી ખુલ્લા મેદાનમાં જઈએ સાંભળી આનંદ પામ્યો. મેદાનમાં જવાથી કાંઈ કરી શકાશે ધારી કિશોર પણ વૃક્ષના ઓથેથી નીકળી આગળ જતા લુંટારાઓની પાછળ ધીમે પગે લપાતો-છૂપાતો જવા લાગ્યો. રસ્તે ચાલતાં કિશોરને એક મન્યુત અને જડા વાંસની લાકડી માર્ગ વચ્ચેથી મળી આવી. આ વનમાં વાંસ પુષ્કળ ઉગેલા હતાં. એ વાંસની લાકડી ઉપયોગમાં લાગશે ધારી કિશોરે ઉપાડી લીધી. આગળ ચાલતા હરામખોરો એક ટુંકા રસ્તે થઈને જાડીની બહાર નીકળી એક ખુલ્લા મેદાનમાં આવ્યા, કે જ્યાં ગાડાનો ચીલો અને પગ રસ્તો આવેલો હતો. બન્ને લુંટારા ગાડાના ચીલો આગળ આવેલા એક વડના ઝાડ

નીચે બેઠા. તેમની પાછળ ચાલ્યો આવેલો કિશોર પણ તે વડના ઝાડથી થોડેક દૂર આવેલા એક વૃક્ષ પર ચઢ્યો. તે વૃક્ષ ઘણું ઉંચું હતું. તેની ઉપર ચઢી જોવાથી ઘણે લાંબે સૂધી નજર પહોંચતી હતી. કિશોરે વૃક્ષની ટેચે ચઢી લાંબી નજરે જોવા માંડ્યું, તો દૂર ધૂળના ગોટ ઉડતા જણાયા. કિશોર એ તરફ જોઈ રહ્યો. લગભગ અર્ધા કલાક સુધી એ તરફ જોઈ રહેતાં કિશોરને ચાલ્યું આવતું ગાડું સ્પષ્ટ જણાયું. કિશોરે નિઃશ્વાસ નાખી આત્મગત વિચાર્યું કે, “ ગાડું હમણું અહિં આવી પહોંચશે. અંદર બેઠેલાઓની દૃદ્ધ શા થશે. ગરીબ બિચારાં મુસાફર નાહકનાં હેરાન થશે. ” કિશોર વિચારવશ વદને ગાડા તરફ જોઈ રહ્યો. રમણીયુ ગાડું ધીમે ધીમે ચાલ્યું આવતું હતું. ગાડું હાંકનાર આખ્ય ભાષામાં ગીત ગાતો હતો. બળદ ધીમે ધીમે ચાલતા હતા. બળદના ગળામાં બાંધેલા ઘુઘરાનો અવાજ ચારે તરફ લાંબે સૂધી સંભળાતો હતો. રાહ જોઈ બેઠેલા હુંટારાઓ ઘુઘરાના અવાજથી સમજી ગયા કે ગાડું નજીક આવી પહોંચ્યું છે, બંને ઉઠ્યા અને વડના ઓચે છૂપાઈ ઉભા. સૂર્યાસ્તની તૈયારી હતી. જંગલમાં સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધતા આપેલી હતી. ધીમે ધીમે ચાલતું ગાડું છેવટે નજીક આવી પહોંચ્યું. તરતજ અંદર બેઠેલો બ્રાહ્મણ વેશ ધારી મુસલમાન નીચે ઉતર્યો અને ગાડામાં ઘણીવાર બેસી રહેવાથી જાણે અકડાઈ ગયો હોય એમ ઢોંગ કરી મુખેથી જખરો ખુખારો કરી સીસોટી જોવો અવાજ કર્યો. તેના એ અવાજની સાથે જ વડ વૃક્ષની પાછળ છૂપાઈ ઉભેલા બંને બદમાસો બહાર નીકળ્યા અને ગાડાની નજીક ધસી આવી તેમાંના એકે બળદની નાથ પકડી ગાડું અટકાવ્યું. બ્રાહ્મણ વેશ ધારી સૈયદે ગાડાવાગાને નીચે ઉતરી જવાતું જણાવ્યું. પણ ગાડાવાગો નીચે ઉતર્યો નહિ. ગાડાવાગો અને શેઠ સમજી ગયા કે હુંટારાઓના પંજામાં સપડાયા છીએ. બ્રાહ્મણ પણ હુંટારો છે. તે આપણને અવજી રસ્તે લાવ્યો છે. હવે તો હરી કરે તે ખરું. શેઠની પુત્રી હુંટારાઓને જોઈ થરથર ધ્રુજવા લાગી. બિચારા શેઠના

ભયનો તો પાર રહ્યો નહિ, છતાં તે ઉપરથી હિંમત રાખી પુત્રીને ધિરજ આપવા લાગ્યો. ગાડા વાળો પણ સ્તબ્ધ બની ભયભીત વદને જોઈ રહ્યો. એટલામાં જ લુંટારાના વડાએ શેઠની પાસે જઈ ભયંકર અવાજે કહ્યું, “ચાલ નીચે ઉતર અને તારી પાસે જે હાથ તે સંવળું મને આપી દે.”

“ભાઈ! હું આ પળેજ મારી પાસેનું સર્વસ્વ તમને આપી દઉં છું. મહેરબાની કરી અમારી પર જુદમ જુમરશો નહિ.” કહી શેઠ ધ્રુજતા પગે નીચે ઉતર્યો. બાદ લુંટારાએ શેઠની પુત્રીને પણ નીચે ઉતરવાનું સૂચવ્યું, કે તરત શેઠે પૂછ્યું, “એને શા માટે નીચે ઉતારો છો? જે તમારે તેના દાગીનાની જરૂર હશે તો તે પણ તરત ઉતારી આપવામાં આવશે.”

શેઠનું કહેવું સાંભળી લુંટારો હસ્તાવદને મૂંછેને વળ દેતાં બોલ્યો, “અમારે એકલા દાગીના જોઈતા નથી. દાગીના સાથે તે છોકરીને પણ અમે લઈ જઈશું. ચાલ, જરૂરી નીચે ઉતર.” લુંટારો નજીક જવા લાગ્યો. શેઠ બે હાથ પકડાળા કરી તેને નજીક જતો અટકાવી કહેવા લાગ્યો, “અમારી પર દયા કરો, તે મારી એકની એકજ પુત્રી છે. તેના બદલામાં હું તમે કહો તે આપવા તૈયાર છું.”

“ચાલ આંધો ખસી જા. અમારે તારી છોકરીની જરૂર છે. હું તેને લઈ જઈશ અને મારી બૈરી બનાવીશ.” લુંટારાએ શેઠને ધક્કો મારી આગળ વધવા માંડ્યું. શેઠ તેના પગમાં પડી કાલાવાલા કરવા લાગ્યો. આથી તે હરામખોરે ગુસ્સે થઈ શેઠના લમણામાં જોરથી એક મૂકો લગાવ્યો. શેઠ તન્મર ખાઈ નીચે પડ્યો. બીજો બદમાસ જે રાધવના નામથી ઓળખાતો હતો; તે શેઠની પાસે આવી પહેરેલાં કપડાં તપાસવા લાગ્યો. સૈયદ બળદને પકડી ઉભો ઉભો સર્વ તમાસો જોયા કરતો હતો. લુંટારાએ થરથર ધ્રુજતી બાલીકાને હાથ પકડી નીચે ઉતારી. ગરીબબાળા ભયભીત વદને સજળ નયને વિધીની વક્લીલા અવકોષી રહી. તેને એવી રીતે ઉભેલી જોઈ દુષ્ટ લુંટારો

કાવે એમ બોલી તે સુંદર કુમારીકાને સતાવવા લાગ્યો. સઘળા દેખાવનું અવલોકન કરી રહેલો ગાડાવાળો કે જે જાતે ગરાશીયો હતો; તેનાથી આ અસહ્ય દેખાવ જોઈ શકાયો નહિ. તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું અને એક પળ વારમાં મારવા-મરવાનો નિશ્ચય કરી ગાડાવાળો કમ્બરમાંથી છૂરો કાઢી તેની બેઠક પરથી ઉછળ્યો અને બળદની નાથ પકડી ઉભેલા સૈયદના પેટમાં છૂરો ભોંકી દીધો. લોહીના ધોધની સાથે સૈયદ કારમી પોક પાડી લોથ થઈ જમીન પર ટૂટી પડી તરફડવા લાગ્યો. લોહી જોતાંજ ગરાશીયાને બમાળું સૂર ચઢ્યું અને ગાડામાંથી એક મજબુત આકુ કાઢી શેઠનાં કપડાં તપાસતા રાધવ પર આક્રમણ કર્યું. રાધવ સફાળો ઉઠી ઉભો થયો. બીજો બદમાસ તેની મદદે આવ્યો. બન્નેએ ગાડાવાળા પર હુમલો કર્યો, ગાડાવાળો ગરાશીયો હાથમાંના આડાને ચારે તરફ ફેરવી દુબનોને દૂર રાખી પોતાના બચાવ કરવા લાગ્યો. પેલી તરફ ઝાડ પરથી કિશોર પણ તત્કાળ નીચે ઉતર્યો અને પેલી વાંસની જાડી લાકડી પકડી અતી ઝડપથી ત્યાં દોડી આવ્યો. તેને મદદે આવેલો જોતાંજ ગરાશીયામાં વધુ જુસ્સો આવ્યો. બન્નેએ મળી સામા બે દુશ્મનોમાંના રાધવને જમીનદોસ્ત કર્યો. આથી બાકીના એક બદમાસ કે જે ઘણો બચકર હતો તે જીવ બચાવવા નાશી ફેટ્યો. કિશોર ગાડાવાળાને ત્યાં થોભવાનું સૂચવી તેની પાછળ દોડ્યો પણ તે હાથ આવ્યો નહિ. કિશોર પાછો આવ્યો. કિશોરે બચતીત થઈ ઉભેલી બાળાને આશ્વાસન આપ્યું. પિતાને બેશુદ્ધ પડેલા જોઈ તે બાળા રડતી હતી. કિશોરના પ્રયાસથી થોડીવારમાં શેઠ સાવધ થયા. ગાડાવાળાએ સઘળી બીના જણાવી કહ્યું કે; “જો આ બહાદરે વખતસર મદદ ન કરી હોત તો તે રાંડના મારો પણ જીવ લેત.”

શેઠે કિશોરનો ઉપકાર માની પૂછ્યું “બાઈ ! તમારું નામ ?”

“મારું નામ કિશોર છે.”

“તમે આ જંગલમાં ક્યાંથી ?”

“હું માર્ગ બૂલવાથી આમતેમ ભટકતો હતો.”

“તમારે ક્યાં જવું છે ?”

“સુરત.”

“ત્યારે તો ઘણું સાફ. આપણે સુરત સુધી સાથે જઈશું. ચાલો ગાડામાં બેસી જવ.

રાત પડતાં પહેલાં આપણે કેાઇ ગામમાં પહોંચી જઈએ તો સાફ. કહી શેઠ ઉભો થયો અને પુત્રીને લઇ ગાડામાં બેઠો. કિશોર પણ ગાડામાં ચઢી બેઠો. ગાડાવાળાએ ગાડું હાંક્યું. ગાડુ ચીલે ચીલે જવા લાગ્યું. શેઠ કિશોરની તમામ હકીકત પૂછવા માંડી. સત્ય બોલનાર કિશોરે તેની તમામ વાત શેઠને જણાવી. આ વાતચીત દર્મ્યાન કિશોરે પણ જાણી લીધું કે તે જેની સાથે મુસાફરી કરે છે એ માણસ છત્રીસગઢનો નગરશેઠ છે અને તેનું નામ માણેકચંદ છે. તેની સાથેની બાળાનું નામ લલીતા છે. આ પરીચયથી કિશોરને આનંદ થયો. માણેકચંદશેઠે તેની તમામ વાત શ્રવણ કરી જણાવ્યું કે તમે મારી સાથે નાશીક ચાલો. આપણે જત્રા કરી પાછા છત્રીસગઢ જઈશું. ત્યાં જઈ તમને રાજની નોકરીમાં રખાવીશ.” કિશોરે તેમનો ઉપકાર માન્યો અને માફ કાર્ય પૂર્ણ કરી હું છત્રીસગઢ આવીશ એમ જણાવ્યું. આ પછી બીજી વાનો શરૂ થઈ. સૂર્ય ભગવાન અસ્તાચ્ચ તરફ ગમન કરી ગયા હતા. સાયંકાળનો સમય થયો હતો. પ્રકાશ ધીમે ધીમે ગયેલ થતો હતો. અંધકાર તેનો અધીકાર જમાવતો હતો. ગાડાવાળો ગામમાં જઈ પહોંચવાની ઇચ્છાથી બળદનાં પૂંછડાં આમળી જઈ ચલાવતો હતો. રાત્રિના નવેક વાગ્યાના સૂમરે ગાડું એક ગામડા નજીક આવી પહોંચ્યું, અને ગામની ભાગેળે આવેલા એક કુંભારના ઘર આગળ ગાડુ છોડવામાં આવ્યું. શેઠ ભાતાનો ડબ્બો કાઢ્યો. સઘળા ભાતુ ખાધ પાણી પી મોડી રાતે સૂતા અને ચાકથી થોડીવારે નિદ્રાને આધિન થયા.

પ્રકરણ ૩ બું.

મુરતમાં.

દ્રશ્યંતે મુવિ ભૂરિનિ ચતરઘઃ કુત્રાપિતે ચંદનાઃ ।
 પાષાણૈઃ પરિપૂરિતા વસુમતી વજ્રોમણિ દૂર્લભઃ ॥
 શ્રુયંતે કરટાડઽઽઽવાઃ પ્રતિદિનં ચૈત્રે કુહૂ કુજિતં ।
 તન્મધ્યે સ્થલ સંકુલં જગદિદં દ્વિત્રાઃ ક્ષિતૌ સજ્જનાઃ ॥

પૃથ્વીપર લીંગડાનાં વૃક્ષો એકથી અનેક જોવામાં આવેછે, પણ ચંદનનાં વૃક્ષો તો ક્યાંકજ દૃષ્ટિએ પડે છે. પૃથ્વી પત્થરો વડે પરિપૂર્ણ છે પણ હિરામણી દુર્લભ છે. કાગડાના કડોર શબ્દો નિરંતર સાંભળવામાં આવે છે પણ કોકિલાનો મધુર અવાજ ચૈત્ર માસમાંજ સાંભળવામાં આવે છે. તેમ આ જગત્ દુર્જનોથી ભરેલું છે. પૃથ્વીમાં સજ્જનો ઘણા થોડાજ હોય છે.

પ્રાતઃકાળ થતાં માણુકચંદશેઠે અને કિશોરે પુનઃ મુસાફરી શરૂ કરી. ઠંડા પહોરે રસ્તો જલ્દી કપાય છે ધારીને ગાડાવાળો બળદને ઉતાવળથી ચલાવતો હતો. માણુકચંદ અને કિશોર ધર્મની ચર્ચા ચલાવી રહ્યા હતા. બાલીકા લલીતા તેમની ચર્ચામાં ભાગ લઈ રહી હતી. કિશોરની ધર્મમાં દ્રઢ શ્રદ્ધા બાળી માણુકચંદ પ્રસન્ન થયો. તેણે કિશોરને પૂછ્યું, “ તમે કોઈ દિવસ મુંબઈ ગયા છો કે ? ”

“ નાજી, પ્રતિકુળ સમયના થોગે હું દેશાટન કરી શક્યો નથી. ”

“ એકવાર મુંબઈ જઈ ત્યાંની લીલા અવલોકો કે જેથી તમારી ખાત્રી થશે કે ત્યાં ધર્મ કેવી રીતે સંભાળાય છે. કિશોર ! જ્યારથી ફિરંગી લોકોનું આધિપત્ય મોટા નગરોમાં થયું છે, ત્યારથી ધર્મનું નામ નિશાન જવા લાગ્યું છે. આમાં એ ફિરંગી લોકોનો બિલકુલ પણ દોષ નથી. તેઓતો તેમના ધર્મને પૂર્ણ પ્રીતિથી વળગી રહ્યા છે. તેઓ દેશ છોડીને આવ્યા છે; પણ પોતાનો પહેરવેશ અને ભાષા સંભાળી

રહ્યા છે, ત્યારે આપણા દેશના લોકો ધર્મ કર્મને કોરાણે મૂકી દેખા દેખી કરવા મંડી પડ્યા છે. સાહેબલોકો કાટ પાટલુન પહેરેછે એ જોઈને આપણામાંના પણ ઘણાકોએ પોતાનાં પુરાણાં વસ્ત્રોને તિલાંજલી આપી દઈ કાટ પાટલુન પહેરવા માંડ્યાં છે, સાહેબો ન્યાત જાતનો ભેદ રાખ્યા વિના તેમના મિત્રોની સાથે હોટેલોમાં જમે છે એવું જોઈને આપણા યુવાનો પણ વર્ણશ્રમનો ત્યાગ કરી હલકી જાતના મનુષ્યો સાથે વીશીઓમાં પ્રીતિભોજન કરે છે. સાહેબો મડોને સાથે લઈ ફરવા નીકળે છે; તેવું જોઈને આપણા સુધરેલા યુવાનો પણ પોતાની પત્નીઓને ફાંકડાં વસ્ત્રો પહેરાવે કે જેના તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં દરેક મનુષ્યો આકર્ષાય તેવી ફાંકડી બનાવી બાગ-બગીચા-તમાસા વગેરે સ્થળોમાં સાથે તેડી જાય છે. કિશોર! આ સઘળો પ્રતાપ કૃષ્ણ કાળનો છે. મોટાં શહેરોમાં આવું ચાલી રહ્યું છે. અમારા ગામના એક બ્રાહ્મણનો છોકરો કે જે પ્રથમ ધણો ડાહ્યો હતો, હમેશાં સ્નાન સંધ્યા કર્યા વિના ભોજન પણ કરતો નહોતો અને માતાપિતાની પ્રભુ પ્રકારે સેવા કરતો. તે બ્રાહ્મણના છોકરાને અમારા નામદાર રાજા સાહેબે અંગ્રેજી ભણવાને મુંબાઈ મોકલ્યો. તે બ્રાહ્મણનો છોકરો સાત વર્ષ મુંબાઈમાં રહી ભણ્યો અને જ્યારે ઘેર આવ્યો ત્યારે તેના વર્તનમાં-પોષાકમાં અને બાપામાં આવ જમીન જેટલું અંતર પડી ગયેલું જણાયું. જે બ્રાહ્મણનો છોકરો પ્રાતઃકાળમાં બહેલો ઉઠી સંધ્યાવંદન કરતો હતો, તેજ છોકરો તડકા ચંદ્ર જગૃત થઈ પથારીમાં પડ્યો પડ્યો બીડીયો કુંકવા લાગ્યો, નાહ્યા વિના જમવા લાગ્યો. માતાપિતાને ત્રાસ આપવા લાગ્યો. હુંકાણમાં હાલ તે છોકરો તદ્દન વર્ણશંકર બની ગયો છે કિશોર! આપણા લોકો છતી આંખોએ અંધ બની ન કરવાનાં કત્યો કરે છે. ગોરાઓના બાલ આચાર-વિચારનું અનુકરણ કરે છે, પણ તેમના આંતરીક ગુણાતું અનુકરણ કરતા નથી. આથી સમય જતાં સનાતન ધર્મનો લોપ થશે અને તેની જગાએ વર્ણશંકરતા ફેલાશે.”

કિશોરે ધ્યાનપૂર્વક શેઠની વાત શ્રવણ કરી કહ્યું, “આપનું કહેવું

સત્ય છે. આથીજ હું મોટાં શહેરોને બદલે નાના ગામડામાં રહેવાનું ઘણું પસંદ કરું છું. ગોરા સાહેબોનું અનુકરણ કરનારા પોતાના મનમાં એમ સમજતા હશે કે અમે આ સાઈ કરીએ છીએ; જુના ધાર તોડી સાચા સુધારામાં લખીએ છીએ, પણ ના; તેમની એ ભયંકર ભૂલ થાય છે. તેમનો એ સુધારો તેમને પાયમાલ કરતો જાય છે. દેશને અધોગતીના તળીએ ડૂબાવતો જાય છે. શેઠ! એ સુધારો નર્થ પણ કુધારો છે. આ વિશે એક કવીએ કવિતા બનાવી છે તે કહો તે ગાઈ સંભળાવું ? ”

“ ઘણી ખુશીથી સંભળાવો, આવી આનંદી વાતોમાં આપણે રસ્તો પણ જલ્દીથી ખૂટશે. ” મારુકચંદે કહ્યું.

“ હા, ભયા શેઠ સાય અરે કેછે. એ હુધારાનું લલકારો. હું હાંભળું. ” ગાડીવાળાએ કહ્યું.

કિશોરે શેઠની પુત્રી પ્રત્યે કહ્યું, “ બહેન ! તમે પણ અરાય સાંભળજો અને આ સત્ય સુધારો છે કે ભયંકર કુધારો છે તેનો મનઃ નિર્ણય કરજો. ” કિશોરે ધીમે ધીમે ગજલ ગાવા માંડી.

સુધારાના સપાટામાં ગપાટા મારતા ગાંડા,
ઝપાટા મારતા ઝાઝા, શું સાચો એ સુધારો છે ?
ખુવારી થઈ ખુમારીમાં, જીવાની ગઢ જીરસાઓમાં,
કીધું નહિ લોકનું કલ્યાણ, શું સાચો એ સુધારો છે ?
પિતાને માતને પજવે, પિતાનાં વેણ ના પાળે,
મુરખ ન માને માતાનું, શું સાચો એ સુધારો છે ?
પ્રિયાને રાખી પાસામાં, ફેરે મેદાનમાં ફેરા,
મુરખ્ખીનું ન રાખે માન શું સાચો એ સુધારો છે ?
રહે છે રાતમાં રાજ, ઉલક સમ દિવસે ઉઘે,
પત્નીસે થાય છે પૂરા, શું સાચો એ સુધારો છે ?
રસોડાં નહિ રચે ને હમેશાં જાય હોટેલમાં,

વટલાવામાં વડાઇ લે, શું સાચો એ સુધારો છે ?
 વડાઈની કરે વાતો, વડીલોતું નહિ માને,
 જુનાને મારતા જુતાં, શું સાચો એ સુધારો છે ?
 ઉનાળામાં પીતાં ઉન્હાં, પ્રીતે રૂચી વીના પીણાં,
 ગરમ કશ કોપીના ગમતા શું સાચો એ સુધારો છે ?
 વિના અપની કરે વાતો, વિના ફળના કરે વાદો,
 ચિત્તે સ્મરે ચિરંટોને શું સાચો એ સુધારો છે ?
 મનોહર જુટને મોજા પ્રીતે રોગાનનાં પહેરે,
 લટકતી લાકડી રાખે, શું સાચો એ સુધારો છે ?
 ચતુર થઈ પહેરતાં ચશ્માં, છતી આંખે બને અંધાં,
 રસાયાં રૂડી ફેશનમાં, શું સાચો એ સુધારો છે ?
 કપાવે બાલ કાતરથી, રસાઈ મુઠ ફેશનમાં,
 શિખાના મર્મના સમજે, શું સાચો એ સુધારો છે ?
 પ્રિતે નહિ પાઘડી પહેરે, મૂકી ટોપી કરે માથે,
 કોલર બાંધે ગળે કશીને, શું સાચો એ સુધારો છે ?
 વળીને ફેડથી વાંકા, હસીને હસ્ત મેળાવે,
 ચટકતી ચાલથી ચાલે, શું સાચો એ સુધારો છે ?
 વટલીને દેહ વટલાવે પંગતની ના કરે પરવા,
 ન રાખે નાત્યનો નાતો, શું સાચો એ સુધારો છે ?
 સુધારાની સવાઈ કે, ભવાની આ ભવાઈ છે,
 નકલની આ નવાઈ કે, શું સાચો એ સુધારો છે ?

“ અરે વાહરે કિશોરભાઈ તમે તો ભારે કરી. આવું નવાઈનું
 ગીત તો મ્હેં આજ સુધી ક્યાંય પણ હોંબલ્યું નોતું. વાહરે વાહ. ”
 ગાન પૂર્ણ થતાં ગાડાવાળો બોલી ઉઠ્યો. શેઠને પણ આનંદ પડ્યો.
 આવું મજાનું ગાન બનાવનાર કવીને અને મધુર કંઠેથી ગાનારા કિ-
 શોરને શેઠ તરફથી ધન્યવાદ મળ્યો. ગાનનું મનન કરતી લલીતા
 બોલી, “ આવા સમયમાં દરેક ધર્મના ગુરૂઓ અને આચાર્યોએ બહાર

પડી સત્ય સમજાવતું જોઈએ. જો એમ નહિ થાય તો આ ઝેર સુધારો જતે દહાડે સત્યાનાશ વાળશે.”

“બહેન! એમજ થશે. કારણકે આપણા ધર્માચાર્યો અને બ્રાહ્મણો સુખ વૈભવમાં પડી આંખો આડા કાન કરી કુંભકર્ણ રાક્ષસની સમાન ઘોર નિદ્રામાં પડ્યા રહ્યા છે. આથી જતે દિવસે આનો દોષ તેમને માથેજ આવવાનો.” કિશોરે જણાવ્યું.

“ભગવાને ધાર્યું હશે તે થશે. આપણું ધાર્યું કંઈ કામ આવ નાર નથી.” માણેકચંદ બરગડ્યા. વાતોમાંને વાતોમાં મધ્યાન્હકાળ થયો. બળદ થાડી ગયા હતા. ગરાશીઆએ કહ્યું, “શેઠ! સૂરજ માથે આવ્યો, કહો તો ગાડુ છોડું?”

“કોઈ કુવા આગળ ગાડુ છોડ્યું હોય તો ઠીક.” શેઠે જણાવ્યું. આખરે એક કુવા આગળ ગાડુ આવી અટક્યું. શેઠ, કિશોર અને લલીતા એક શિતળ વૃક્ષ નીચે જઈ બેઠાં. ગાડાવાળો બળદને પૂળ નાખી સઘળાની પાસે આવી બેઠો. થોડી વાર થાક ખાઈ સઘળ કુવા પર ગયાં અને કુવામાંથી પાણી કાઢી વારાફરતી નાહ્યાં. ગરાશીયે નાહિને સૂર્યને પગે લાગવા મંડ્યો. સ્નાનાદિકથી પરવારી પુનઃ સઘળ વૃક્ષ નીચે આવી બેઠાં. શેઠે ખાવાનું કાઢ્યું. સૌએ ઇચ્છાનુસાર ખાઈ લીધું. બાદ વિવિધ પ્રકારની વાતો ચાલવા લાગી. વાતોમાં વખત જલ્દી ખૂટી ગયો. નમતે પહેરે ગાડુ જોડવામાં આવ્યું અને ત્યાંથી પ્રયાણ શરૂ થયું. આખરે સુરત આવ્યું. અહિં કિશોરને છૂટા પડવાનું હતું. તેણે શેઠની રજા માગી. શેઠનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું. કિશોરને છત્રીસગઢ નરઃ આવવાનું કહી શેઠે રજા આપી. કિશોર પ્રણામ કરી તેમનાથી છૂટો પડ્યો. તે જો જગાએ ગાડામાંથી ઉતર્યો ત્યાંથી સુરત એક ગાઉ દૂર થઈ હતું. માણેકચંદ જો સુરતમાં થઈને આગળ જાય તો તેમને પાંચ ગાડિને વધુ ચકાવો ખાવો પડે, આથી કિશોર સુરતથી એક ગાઉ દૂર ઉતર પડ્યો. તેના ટુંક સહવાસથી-વર્તનથી માણેકચંદ અને લલીતા ઘણું પ્રસન્ન થયાં હતાં. માણેકચંદે કિશોરને છૂટા પડતી વખતે અતી આ

અહપૂર્વેક પચીસ રૂપીઆ આપ્યા. તેમનાથી છૂટો પડતાં કિશોરનું દિલ પણ ભરાઈ આવ્યું. તેમાં વળી આ પચીસ રૂપીઆ શેકે આપવાથી કિશોર ગળગળો થઈ ગયો અને સંભાળીને જાગે, હું એકાદ માસ પછી જરૂર છત્રીસગઢ આવીશ વગેરે કહી કિશોર શેકથી છૂટો પડી ઉતાવળે પગે સુરત તરફ જવા લાગ્યો. શેકનું ગાહુ પણ દૃષ્ટિ મર્યાદામાંથી અદૃશ્ય થઈ ગયું. રાત્રિના આડેક વાગ્યાના સૂમરે કિશોરે સુરત શહેરમાં પ્રવેશ કર્યો. શહેરમાં પ્રવેશતાં જ તેના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો કે હવે જવું ક્યાં ? દારણુકે તે કાઢને ઓળખતો નહોતો. સુરત શહેરથી તે તદ્દન અજાણ્યો હતો. અંગ્રેજ ફ્રેંચ અને વલંદાઓના નિવાસથી સુરતની શોભા મનહર થઈ રહી હતી. સુરતના લોકો આનંદી અને પૈસાપાત્ર હતા. આ વખતે સુરત નવાખના તાબામાં છે એમ કહેવાતું હતું; પણ તેની સત્તા ફક્ત નામનીજ હતી. સુરત નવાખનું એટલુંજ કહેવાતું. દારણુકે સુકુશળ ગોરા સાહેબોએ નવાખ સાહેબને ક્યારનાએ એશઆરામના શરણમાં તટુપ બનાવી દીધા હતા, અને સુખ ભોગવવા ઉત્પન્ન થએલા નવાખ સાહેબને આ રાજ્ય ખટપટની ઉપાધીથી વિસુક્ત કરી દર માસે મોટી રકમ આપવાનું કરી એક સુંદર મહાલયમાં નિવાસસ્થાન આપ્યું હતું. નવાખ સાહેબે પણ અતી આનંદથી પોતાને દર મહિને મળતી મોટી રકમથી નિરંતર અમોદ પ્રમોદમાં જીવન વ્યતિત કરવા માંડ્યું. ગોરા વેપારીઓએ ધણા સુધારા વધારા કર્યા. પોતાનાં થાણાં સ્થાપ્યાં. આ વખતે સુરત પૂર્ણ ચડતીમાં હતું. આજની માફક તેની સુરત ચડતી નહોતી. તે વખતે તો સુરત સોનાની મૂરત એમ કહેવાતું. આવા પ્રાચીન શહેરમાં પ્રવેશી કિશોર ક્યાં જવુંના વિચાર કરતો આસપાસની રમણીયતા અવલોકતો આગળ ચાલ્યો જતો હતો. તેના પેટમાં ભૂખ કકડીને લાગી હતી. રાત્રિ ગુજરવાના સ્થળની શોધમાં આગળ વધતા કિશોરે એક માણસને પૂછ્યું, “ ભાઈ! અહિં આટલામાં ક્યાંઈ વીંશી હશે કે ? ”

“હા, જમણા હાથ તરફ સીધા રસ્તે ચાલ્યા જાવ. થોડેક દૂર જતાં

એક બ્રાહ્મણીયા વીશી આવશે.” રસ્તે જનાર માણસ આટલું જણાવી ચાલતો થયો. કિશોર જમણા હાથ તરફના રસ્તે જવા લાગ્યો. થોડે દૂર જતાંજ એક સુશોભિત મકાન આવ્યું. અંદર દીપકો ઝગઝગી રહ્યા હતા. કિશોરે હંચે જોયું. એક પાટીયું લટકાવેલું હતું. તેની ઉપર મોટા અક્ષરે “ બ્રાહ્મણીયા વીશી ” એમ લખેલું હતું. કિશોરે તે મકાનમાં પ્રવેશ કર્યો. મકાન ઘણું મોટું હતું. મકાનની અંદરના એક ઓરડામાં વીશીનો માલીક બેઠો હતો. કિશોરે તેની પાસે જઈ જમવા-રહેવાની ઇચ્છા જણાવી. વીશીના માલીકે બે વખત જમવાના અને રહેવાના રોજના બાર આના જણાવ્યા. કિશોરે નામ લખાવ્યું. આ પછી એક નોકરની સાથે કિશોરે સ્નાન કરવાની જગ્યાએ જઈ સ્નાન કર્યું અને પછી ભોજનાલયમાં આવી ભોજન કરવા પાટલા પર બેઠો. સેવકે જળપાત્ર લાવી તેની સમિપ મૂક્યું. કુદા અત્યંત સંતાપતી હોવાથી કિશોર ઝપાટાબંધ જમવા લાગ્યો. કિશોર જે સ્થળે જમવા બેઠો હતો; તેની નજીકના ઓરડામાં ઘણા માણસોના જમવાની ધમાલ ચાલી રહી હતી. જમનારાઓ જમતાં જમતાં વિવિધ પ્રકારની વાતો કરી મોટેથી હસતા હતા. કિશોરે રસોઈ પીરસનાર મહારાજને પૂછ્યું કે ત્યાં જમનારા કેણુ છે? મહારાજે જણાવ્યું કે અત્રેના એક નામાંકીત શેઠના પુત્રની આજે જન્મગાંઠ હોવાથી તેઓશ્રી પોતાના મિત્રોને લઈ અત્રે જમવાને પધાર્યા છે.”

કિશોરની ઇચ્છા તે શ્રીમાનને જોવાની થઈ. તેણે જમી રહી હાથ ધોયા અને પછી ત્યાંથી જતાં જે ઓરડામાં શેઠ અને તેમનું મિત્રમંડળ જમતું હતું ત્યાં નજર કરી તો તેને જણાયું કે શેઠ અને તેના મિત્રો અતી આનંદથી જમી રહ્યા છે. પછી કિશોર વીશીના માલીક પાસે આવ્યો. વીશીવાળાએ તેને એક ઓરડા તરફ હાથ લંબાવી જણાવ્યું કે ત્યાં તમારે સૂવાનું છે. કિશોર તે વીસીવાળાની પાસે બેસી વાતો કરવા લાગ્યો. લગભગ અર્ધા કલાકે શેઠ અને તેના મિત્રો પથ્થુજમીને તે ઓરડામાં આવ્યા. આ ઓરડો વિશાળ હતો. એક બાજુએ

પુરશીઓ ગોઠવેલી હતી અને બીજી બાજુએ એક ગાદી અને છત્ર પલંગ બીજાવેલો હતો. શેઠના મિત્રો પુરશીઓમાં ગોઠવાઈ ગયા. શેઠ ગાદી પર આડા થયા. કિશોરે શેઠના મુખ સામે જોયું. શેઠનું શરીર વયના પ્રમાણમાં કંઈક વિશેષ જડુ જણાયું. શેઠની ઉમ્મર પાંત્રીસેક વર્ષની હતી. મુખ ગોળ હતું. રંગ ઘઉંવર્ણો હતો. આંખો જીણી હતી. ગરદન ટુંકી હતી તેથી ગરદન અને ગળાનો ભાગ એકાકાર હોય એમ જણાતું. જમવામાં જાણે ઘણોજ પરીશ્રમ પડ્યો હોય તેમ એ બીમ-કાય શેઠ ગાદી પર પડ્યા પડ્યા મુખ પહોળું કરી હાંફવા લાગ્યા. નોકર પાન સોપારીનો થાળ લઈ આવ્યો. શેઠે પાન સોપારી લઈ મુખમાં મૂકી. મિત્રોએ પણ પાન સોપારી સ્વીકારી. દૂર બેઠેલા કિશોરને પણ મુખવાસનો લાભ મળ્યો. પાન ખાઈ મિત્રોએ બીડીઓ સળગાવી. શેઠ સાહેબે વિલાયતી કાગળની બીડી (સીગાર) સળગાવી ડુંકવા માંડી. તે સમયમાં જ શેઠ હોય તેજ કાગળની બીડી પીતો. બીડીઓ ડુંકવું મિત્રમંડળ શેઠને સલાહ કરી વેરાયું. શેઠનો એક મુખ્ય મિત્ર સૌના ગયા પછી પુરશી પરથી ઉડી શેઠની નજીક જઈ ગાદીપર બેઠો. વીશ્વવાળો તો ક્યારનોએ ચાલ્યો ગયો હતો. કિશોર એક ખૂણામાં બેઠો બેઠો સર્વ પ્રકાર અવલોહી રહ્યો હતો. થોડીવાર પોતાની પાસે બેઠેલા મિત્રને શેઠે પૂછ્યું, “કાં મતીલાલ ! બરાબર મજા પડી હતીને !”

એક દિલના મિત્રો એકઠા થાય ત્યાં મજા કેમ ન પડે ? રસોઈ પણ ઘણી મજાની થઈ હતી.” મતીલાલે કહ્યું.

“ દોસ્ત મારાથી આજે બરાબર ખાઈ શકાયું નથી. પેલા હરા-મખેર તીકમાંએ આજે તાડીના ત્રણ પ્યાલા પરાણે પીવરાવ્યા, અને તે પછી ઉપરથી સૂરાનો પણ એક પ્યાલો મળ્યો. કહે ભાઈ ! આવી સ્થિતિમાં મારાથી કેવી રીતે ખોરાક લઈ શકાય ? ” શેઠે તેમની વાત જણાવી.

“ ત્યારે તમે તો હજી નિશામાંજ હશો ? ” મતીલાલે પૂછ્યું.

“ હા, કંઈક એમ છે ખરૂં. મારી આંખો ઘેરાય છે.” શેઠે જણાવ્યું.

“જો આખ્યો બહુ ઘેરાતી હોય અને ગભરામણ જેવું લાગતું હોય તો લ્યો આ અમલની એક કાંકરી ઉઠાવી જવ. નિસો નિસાને દબાવે છે.” મૂર્ખના શિરોમણી મતીલાલે ખીરસામાંથી ડબ્બી કાઢી અંદરથી અશીળુની ગોળી કાઢી શેઠના હાથમાં આપી. દુનીયામાંના તમામ દુર્ગુણ સંપન્ન અને સઘળા વ્યસનને આધિન શેઠ સાહેબ સોપારીના નાના કટકા જેટલું અશીળુ ઉઠાવી ખુખારો કરી પેટ પર હાથ ફેરવવા લાગ્યા. વખત જતાં ભીંત પર લટકાવેલી ઘડીઆળમાં ખારના ટકારા થયા. મતીલાલ જવાને ઉભો થયો. શેઠે પૂછ્યું, “હવે ક્યારે આવીશ ?”

“કાલ સવારે.” મતીલાલે કહ્યું.

“લગીર બહેલો આવજો, કારણકે આપણે પેલી...વાતનો નિશ્ચય કરી નાખવો છે.”

“બહુ સાફ, બીજું કંઈ ?” મતીલાલે પૂછ્યું.

“પેલા નોકર વિશે કહ્યું હતું તેવું શું કર્યું ?”

“તે પણ બે ત્રણ દિવસમાં થઈ પડશે. લ્યો જાઉં છું.” કહી મતીલાલ નિશાના જોરથી અગર તો શેઠની મૂર્ખાઈથી હસતો હસતો બહાર નીકળી રસ્તે પડ્યો. જીવાનીના મદમાં મદમસ્ત થએલો વ્યસની શેઠ પોતાના સુંદર બંગલા છોડી રાત્રિ ગુજરવા વીસીમાં પડ્યો રહ્યો. અહિં રહેવામાં તેનો ગુમ ઉદ્દેશ હોય તો તે જાણે. પણ તે શેઠ અત્યારે તો અહિંજ રહ્યો. કિશોર ખૂણામાં બેસી રહી વિચાર કરતો હતો. તેનો ઇરાદો વીલીયમ સાહેબને મળવાનો હતો. વિલિયમ સાહેબને મળવા માટે ઘણા શ્રમ કરવો પડશે, નોકર ચાકરોની ખુસામદોમાં ઘણા દિવસ જશે અને પૈસા પણ જોઈશે. આને માટે કોઈની નોકરી સ્વીકારવી પડશે. નોકરીના વિચારવાળા કિશોરે શેઠના મુખમાંથી નોકર શબ્દ સાંભળ્યો. કિશોરે જાણી લીધું કે આને નોકરની જરૂર છે, તો લાવ હું તેને મારી ઇચ્છા જણાવું. કહી કિશોર ઉભો થયો અને શેઠની નજીક આવી ઉભો. શેઠ આખ્યો બંધ કરી નીસાના જોરે ઝોકાં મારતો હતો.

કિશોરે તેમને જાગૃત કરી પર્યંકમાં સ્થઈ રહેવાની સૂચના કરી. શેઠ હસ્તે વઢને ઉભો થયો, પણ લથડીયું ખાધું. કિશોરે તેનો હાથ પકડી લઈ પલંગમાં સૂવાયો. દીપક પૂર્ણ પ્રકાશથી પ્રકાશી રહ્યો હતો. તે શેઠજીએ કિશોરના સામે થોડીકક્ષણપર્યંત નિહાળી રહી પૂછ્યું, “ તું કોણ છે ? ”

“ માણસ. ” કિશોરે જવાબ આપ્યો.

“ એતો તું પણ જાણું છું કે તું માણસ છે, પણ નથી. પણ અહિંનો રહેવાશી છે કે કોઈ બીજા ગામનો ? ”

શબ્દોની મીઠાશ વીહીન જીભવાળા અને અન્ય માણસોને બોલાવવાની સભ્યતાના જ્ઞાન વિનાના અકલ્પ શબ્દ શેઠે પુનઃ પ્રશ્ન કર્યો. ચાલાક કિશોરે તેના સ્વભાવથી જાણીતા થઈ કહ્યું, “ શેઠ સાહેબ ! તું પરદેશી છું. ”

એક પરદેશીના સુખથી શેઠ સાહેબનું મજેલું માન સાંભળી માનના ભૂખ્યા શેઠજી ખૂબ ખૂશી થઈ બોલ્યા, “ તારું નામ ? ”

“ કિશોર ? ”

“ ઘણુંજ મજેલું નામ છે. વાંદ અહિં આવવું ક્યારનું થયું છે ? ”

“ આજેજ. ”

“ જમ્યો કે નહિ ? ”

“ આપ આપના મિત્રો સાથે જમતા હતા તે વખતે તું પણ ભોજન કરતો હતો. ”

તેના મિઠા શબ્દોથી આનંદ પામી શેઠે કહ્યું, “ અદયા ! તારી બોલી તો ફક્કડ છે. તું આજે અહિં આવ્યો અને મને મળ્યો તેથી સાંઈ થયું. કારણકે મને આજે પાંત્રીસમું વર્ષ ઉતરી છત્રીસમું બેઠું છે. તેની ખુશાલીમાં મહેં મારા મિત્રોને અહિં જમવાને નોતર્યા હતા. કિશોર ! તારા જમવાના પૈસા પણ તું આપોશ હાંકે. ”

“ આપનો ઉપકાર થયો. ”

“ આ શહેરમાં કેમ આવવું થયું છે ? ”

“ નોકરી ખોળવા, હું ધણો ગરીબ માણસ છું.”

“ ચાલો, ધણું સાઈ થયું કે તું મને અત્યારે જ મળી ગયો. મેં થોડીવારપરજ મારા દોસ્તને એક નોકર લાવવાનું કહેલું છે. સવારે તેને ના પાડીશ. તું સવારે મારા ખંગલે આવજો. ”

“ બહુ સાઈ, આપનો ખંગલો ક્યાં આવ્યો છે ? ”

“ બેગમપૂરામાં. ત્યાં મારો મોટો ખંગલો છે અને ખંગલાની બહાર એક થાંભલા પર પાટીયું મારેલું છે તેમાં માઈ નામ મી. પ્યારેલાલ પન્નાલાલ બ્રોકર એન્ડ એથર એમ પીતળના અક્ષરોથી લખેલું હશે. તે વાંચી તું બેઘકક અંદર ચાલ્યો આવજો. ” કિશોર નામ યાદ રાખી સલામ કરી ચાલતો થયો અને પોતાના શયનસ્થાને જઈ સૂતો. તેના ગયા પછી વીશીવાળો શેઠસાહેબ પ્યારેલાલની પાસે આવી બોલ્યો, “ મહેરબાન ! તબીયત સારી છેને ? ”

“ હા ! કેમ ? ”

“ મલકાબ્બન સેવા માટે આવી છે. ”

“ તેને અંદર મોકલી બારણું બંધ કરી તમે જાઓ. મલકાબ્બન આવજો આખી રાત અહિં રહેશે. ”

વીશીવાળો ગયો. મલકાબ્બન શેઠની સેવામાં હાજર થઈ. બારણું બંધ થયું. મલકાબ્બને શેઠને રીઝાવી ખુશ કરવા માંડ્યાં. સમય જવા લાગ્યો. રંગ રાગ મચી રહ્યો. અક્કલનો અધુરો અને પૈસાથી પૂરો પ્યારેલાલ મલકાબ્બનના કૃત્રિમ પ્રેમમાં લુબ્ધ બની મર્કટની માફક નાચવા લાગ્યો. હવે શું ? કંઈ નહિ. ‘ રમણી રજની બે મળે, શું ન કરે ઉત્પાત ? ’ ચાલો આપણે પણ જતા રહીએ. મુક્તાલાલને આનંદ માણવા દ્યો. જુઓ દીવો પણ ગુલ થયો.

પ્રકરણ ૪ થું.

ધ્યારેલાલ.

યઃ સ્વભાવો હિ યસ્તાસ્તે ।

સ નિત્યં દુરતિક્રમઃ ॥

શ્વા યદિ ક્રિયતે રાજા ।

તત્કિ નાશ્રાત્યુપાનહમ્ ॥

અર્થાત્—સ્વભાવ જેનો પડેલ છે, તે ક્યમે કરીને બચજ નહિ. કદાપિ આપણે શ્વાનને રાજા બનાવીએ તોપણ શું તે જોડા ચાટશે નહિ ? ચાટશેજ.

મી. ધ્યારેલાલનો પિતા સુરત શહેરમાં શ્રીમાન ગણાતો હતો. તે ઘણી ગરીબી હાલતમાં એક નાના ગામડામાંથી આવી સુરતમાં આવી વસ્યો હતો. તેનું નામ પન્નાલાલ હતું. તેને ગુજરાતીનું સાફ જ્ઞાન હતું. નામા-દામામાં હોંશીયાર હતો. આ સાથે બુદ્ધિવાન—કાર્યદક્ષ અને સ્વાર્થ પટુ પણ હતો. કંબુસાઇ એ તેનામાં મોટામાં મોટો ગુણ હતો. પન્નાલાલ પોતાની પત્ની સાથે સુરતમાં આવી પ્રથમ શાહપુરમાં ભાડાના ઘરમાં રહ્યો; અને લોકોની ઉધરાણી—નામુ લખી તથા પરચુરણ કામ કરી ઉદર પોષણ કરવા લાગ્યો. આ વખતે તેની ઉમ્મર બાવીસ વર્ષની હતી. દિવસો જતાં પન્નાલાલ સુરત શહેરથી બાણીતો થયો. તે જેનું કામકાજ કરતો તેના સ્વભાવાનુસાર વર્તતો, તેના હાજી હાના વર્તનથી અને ખુસામદની ટેવથી જે લોકોનું તે કામકાજ કરતો તેઓને પન્નાલાલ પ્રીતિ પાત્ર થઈ પડ્યો. આવી રીતે એ વર્ષ વીતી ગયાં. પન્નાલાલ પાસે બસો ત્રણસો રૂપીઆનો જીવ થયો. આ અરસામાં મુંબાઇનો એક વ્યાપારી સુરતમાં આવ્યો. તેની સાથે પન્નાલાલનો મેળાપ થયો. તે વ્યાપારી ઘણો બહોલ હતો. પન્નાલાલ ચાલાક જણાયાથી તે વ્યાપારીએ તેને પોતાની નોકરીમાં રાખ્યો. વર્ષ દહાડે બસો રૂપી-

આનો પગાર ઠરાવી પન્નાલાલ મુંબાઈ ગયો અને પોતાના કામકાજથી શેઠને પ્રસન્ન રાખવા લાગ્યો. તેણે પોતાની નિપુણતાથી શેઠની અને શેઠનાં તમામ સ્નેહિજનોની કૃપા મેળવી. પન્નાલાલ કરતો કારવતો થઈ પડ્યો. શેઠે તેની પર પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂક્યો. પન્નાલાલ મોટા-મોટા વ્યાપાર કરી શેઠને દ્રવ્ય મેળવી આપવા લાગ્યો. તેણે પોતાને ધણો ફાયદો કરી આપ્યો જાણી ગરીબને ઉન્નતિના રસ્તે ચઢાવી સુખી કરવાની ઇચ્છાવાળા શેઠે જતે દિવસે પોતાના વેપારમાં પન્નાલાલનો એ આની ભાગ ઠરાવી ભાગીદાર બનાવ્યો. પન્નાલાલ નોકર મટી ભાગીદાર બન્યો. તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તે જોયો કાર્યદક્ષ અને સ્વાર્થપટુ હતો તેનાથી વળી વધારે ભયંકર કામ કરનાર પણ હતો. લોકોને ઉંધું ચતું સમજાવી માલ હજમ કરવામાં, લોકોને મોટી લાલચોથી લલચાવી વિશ્વાસઘાત કરવામાં અને ગરીબોની થાપણો હજમ કરવામાં એકો હતો. તે દરેકને વ્યાજે નાણું ધીરતો. અજ્ઞાન અભણ જનોની તો તે ગરદનજ કાપતો. આવાં અનેક પાપકર્મો કરી તેણે તેની ત્રીસ વર્ષની ઉંમર થતામાં તો પચીસ ત્રીસ હજારની પુંજ એકત્ર કરી. આ અરસામાં તેને પુત્રની પ્રાપ્તિ થઈ. પન્નાલાલે સાકર બહેનની પણ તેનો એ આનંદ વધુ વખત ટક્યો નહિ. પુત્ર પંદરમે દિવસે મરી ગયો. આ પછી પાંચેક વર્ષ વિતતાં તેના ભાગીદારનો પણ એકાએક દેહાંત થયો. પન્નાલાલના શિરે બધો બોજો આવી પડ્યો. શેઠનાં પત્ની અને બાળકને જુદું સમજાવી ધાપ મારવા લાગ્યો. શેઠાણીનો ભાઈ ધણો વિચ્છિન્ન હતો. તેણે પન્નાલાલની સ્વાર્થ વૃત્તિ જાણી પોતાની બહેનને સર્વ વાત વીદીત કરી. શેઠાણીએ પન્નાલાલને બોલાવી ભાગમાંથી છૂટા કરી રજા આપી. પન્નાલાલ ધણો ચિડાયો. તે ધણો દેશી માણસ હતો. મનથી અપશબ્દો બોલતો તે પોતાને મકાને આવ્યો. તેને હવે નોકરી કરવાનો અથવા તો બીજો ધંધો કરવાની જરૂર રહી નહોતી. ભાગીદારીના ભાગથી અને અનેકની ધાપોથી તેની પાસે લગભગ એ ત્રણ લાખની મિલકત એકત્ર થઈ હતી. પન્નાલાલ

હવે ભાડાના ઘરમાં રહેતાં શરમાવા લાગ્યો. તેણે શાહપુરમાં ત્રણ અને બેગમપૂરામાં બે મળી પાંચ મકાનો ખરીદ્યાં. શાહપુરમાં નાના મકાનો હતાં પણ બેગમપૂરાનાં મકાનો બંગલાના ઘાટનાં હતાં. તેણે રહેવાનું શાહપુરમાં રાખ્યું હતું. મિત્રોને મળવા, પરચુરણ કામ કરવાને બેગમપૂરાનો એક બંગલો ઉપયોગમાં આવતો હતો. ભાગીદારીની જાનજામમાંથી નિવૃત્ત થઈ શેઠ કહેવાતા પન્નાલાલે ધીમે ધીમે સદાનો ધંધો કરવા માંડ્યો. માણસ માત્રને તેના જીવનમાં સુખનાં દસ વર્ષ આવે છે. આ દસ વર્ષમાં મનુષ્ય પુરુષાર્થ કરે તો ભાગ્યલક્ષ્મીને વરે છે અને જે આગસ પ્રમાદમાં એ સુખનાં દસ વર્ષને ગુમાવે છે તે દુઃખી થઈ રહે છે. પન્નાલાલ આવા સમયને ગૂમાવે એવો મૂર્ખ નહોતો. તેના દાવ સવળા પડતા હતા. ૩ અળશી-અશીણના સદામાં તેને પુષ્કળ નાણાં મળ્યાં. પાંચ વર્ષમાં તો પન્નાલાલ દસલાખનો આસામી થયો. આટલું બધું દ્રવ્ય પાસે હોવા છતાં પન્નાલાલ સુખ-સંતોષથી રહી શકતો નહોતો. ધર્મમાં એક પાત્ર પણ ખર્ચતો નહોતો. ભોગજોગે કાંઈ ગરીબ બ્રાહ્મણ અગર ભીખારી યાચના કરવા આવતો; તે તે દાંતીયા કરતો અને એક પાત્ર પણ આપ્યા વિના ગરીબોને ધમકાવી કાઢી મૂકતો. મોટી મીલકતનો માલિક હતો; પણ તેને ત્યાં એક નોકર સિવાય બીજો નોકર હતો નહિ. તેની પત્નીને દરેક કામ જાતે કરવું પડતું. તે બીચારી ઘણી ભલી માણસ હતી. પન્નાલાલ તેને ત્રાસ આપતો. સ્વામીને જોતાજ તે ક્રુણ્ણ ઉઠતી. જે એક નોકર રહેતો, તે પણ પૂરો એક માસ પન્નાલાલની નોકરી કરી શકતો નહિ. દર મહિને નવે નોકર આવતો. અને કંઈક વાંક પડતાં કરેલી મહેનતનો પગાર ગૂમાવી અરે પન્નાલાલ શેઠના ચોપડે જમે રાખી ઘર ભોગો થઈ જતો. પન્નાલાલ આવો કંજુસ હતો. તે સર્વ સુખ સાલ્જીની ધીકારનારો હતો પણ તેની સાથે તેનામાં એક મહાન દુર્ગુણ રહેલો હતો. તે એકે પોતે મહા વ્યભીચારી હતો. તે પોતાની ચાતુર્યતાથી, લોભથી-લાલચથી અનેક અબજાઓને ફસાવતો. આવી રીતે પન્નાલાલ શેઠનો

સુખી સમય પસાર થતો હતો. એવામાં પન્નાલાલની પત્ની મૃત્યુ પામી. બીચારીની પાછળ કંજુસ પન્નાલાલે એક રાત્રી પાછતું પણ દાન કર્યું નહિ. જેવી આવી હતી તેવીજ ગઈ. પત્નીને મરી ગયે હજી એ માસ પણ પૂરું થયા નહોતા એટલામાં તો પન્નાલાલે પોતાને માટે કન્યા મેળવી લાવવાને અનેક માણસોને સૂચના આપી. પન્નાલાલની ન્યાતમાં નાતરા (પુનર્લગ્ન) નો રીવાજ હતો. પુરૂષ અનેક પત્નીઓ કરી શકતો અને સ્ત્રીયો પણ ધણીની સાથે નહિ બનતાં છેડા છૂટકો જેને અંગ્રેજીમાં ડાઇવર્સ કહે છે તે મેળવી લઈ અન્ય પતિ કરતી. વિધવાઓ અન્ય પુરૂષો સાથે લગ્ન કરી ઘર માંડતી. એક પતિની સેવા કરી જીવન વ્યતિત કરવું એવો કંઈ કાયદો તેમની ન્યાતમાં નહોતો. પન્નાલાલને માટે અનેક કન્યાઓ-વિધવાઓની વાતો આવવા લાગી. અંતે એક વિધવાને પરંદ કરી પન્નાલાલે તેને પત્નીપદ આપી પોતાના સર્વસ્વની માલીક બનાવી. પત્ની-પત્નીએ છમાસ આનંદમાં વ્યતિત કર્યા. સાતમે મહિને પતિના સ્વભાવથી અને વર્તનથી નવાં ગૃહિણીને કલેશ કંકાશતું કારણ સ્વીકારવું પડ્યું. પરીણામમાં સુખ સાલ્બજી ભોગવવા આવેલી બાઈને છેડા છૂટકો લઈ અન્ય પતિનું ઘર માંડવું પડ્યું. પન્નાલાલ પૈસા પાત્ર હોવાથી તેને સ્ત્રીયોની ખેાટ શી ? વળી હૈયાકુટા હેવાનો અને પોતાની પુત્રીઓના ભવિષ્યના સુખની લગીર પણ દરકાર નહિ રાખનારાઓનો આપણા દેશમાં કંઈ ટોટો નહિ હોવાથી ફક્ત પૈસાને જોઈ પુત્રીઓ આપનારાં માખાપોની અનેક બાળાઓ-વિધવાઓ પન્નાલાલને માટે તૈયાર હતી. પન્નાલાલે ત્રીજી બાઈ સાથે લગ્ન કર્યું. એની સાથે એ વર્ષ સુખમાં ગયાં; પણ તેને આટલા વખતમાં કંઈ સંતાન નહિ થવાથી પન્નાલાલે તેને કાઢી મૂકવાના ધરદે માર જુડ શરૂ કરી દુઃખ દેવા માંડ્યું. ત્રાસ-જુલમથી કંટાળેલી બાઈએ બીજો નાતરે નહિ જવાની ઇચ્છાથી આત્મહત્યા કરી. પન્નાલાલને તેથી પણ કંઈ અસર થઈ નહિ. પત્નીના મરણના સોળમે દિવસેજ પન્નાલાલે એક કુમારી પણ વયમાં આવેલી બાળા સાથે નાતરું કર્યું. આ બાઈ આલાક અને

સ્વામીના સ્વભાવને અનુકુળ થઇ વર્તનારી હોવાથી આનંદમાં દિવસો જવા લાગ્યા. લગ્નના ત્રીજે વર્ષે તે કંઞુસની મીઠકતનું સ્વામીત્વ ધારણ કરનાર પુત્રનો જન્મ થયો. બાઇના માન વધ્યાં. આ પુત્રનું નામ પ્યારેલાલ રાખવામાં આવ્યું. પાંચ વર્ષની ઉંમર થતાં બાઇને ભણવા મૂક્યા. પ્યારેલાલ ગાડીમાં બેસી દરરોજ નિશાળે જવા લાગ્યો. આ પછી નવમે વર્ષે તેનાં લગ્ન કરવામાં આવ્યાં. કંઞુસ પન્નાલાલે પુત્રના લગ્ન વખતે છૂટા હાથે દ્રવ્યનો ઉપયોગ કરી પોતાની પરતું કંઞુસનું કલંક ટાળ્યું. આપના ગુણ પુત્રમાં ઉતરે એ મુજબ પ્યારેલાલ પણ ઉંમરે વધતાં એક પછી એક દુર્ગુણોને આધિન થતો ગયો. નિશાળમાંથીજ તેને ખરાબ મિત્રોની મિત્રતા બંધાઈ. સઘળા દોસ્તો ઘેરથી નિશાળનું નામ દઇ બહાર રખડતા. પ્યારેલાલ સોળ વર્ષનો યુવાન થયો. જીવાનીમાં પગ દેતાંજ તેણે નિશાળે જવું બંધ કર્યું. પિતાની આજ્ઞાને લોપવા લાગ્યો. પન્નાલાલના કંઞુસ પણાથી પ્યારેલાલ કંટાળ્યો. પન્નાલાલ તેને એક પાઈ પણ વાપરવા આપતો નહિ. પ્યારેલાલની પત્ની ઘેર આવી હતી. તે નિરંતર પતિની પાસે પૈસાની માગણી કરતી હતી. પ્યારેલાલ પિતા પાસે માગતો; પણ પિતા તરફથી નાશબ્દનો ઉચ્ચાર થતો. આથી પ્યારેલાલ ઘરમાંથી ચોરી કરતાં શીખ્યો. પન્નાલાલના જાણવામાં વાત આવતાં ખરાબર બંદોબસ્ત રાખ્યો. પૈસા વાપરવા નહિ મળવાથી પિતા-પુત્રમાં કલહ થવા લાગ્યો. પ્યારેલાલ પિતાના સામે થતો, ગાળો દેતો અને વખતે મારવા પણ દોડી જતો. પૈસાદારના મદ્દતમાં આવી લીલા ચાલવા લાગી. પ્યારેલાલની માતા પતિનો સ્વભાવ જાણતી હોવાથી શાન્ત બેસી રહી જે થતું એ જોયા કરતી. તેનું ખિચારીનું કંઈ પણ ચાલતું નહિ. પિતાની તરફથી કંઈ પણ પૈસા નહિ મળવાથી પ્યારેલાલ એક રૂના જીનમાં નોકરી રહ્યો. મહિને દહાડે પંદર રૂપિયા પગાર મળવા લાગ્યો. આટલા ટુંક પગારથી પ્યારેલાલને સુખ મળ્યું નહિ. તેનો હાથ ખર્ચાળ હતો. તે પોતાને ચાલાક-વિદ્વાન માનતો પણ અંદરથી અક્ષલશૂન્ય હતો. તેના મિત્રો

સ્વાર્થી હતા. તેઓ ભવિષ્યમાં લાભ મળશે ધારીને પ્યારેલાલને વળગી રહ્યા હતા. પંદર રૂપીઆ ખાનપાનમાં એક દિવસેજ ખલાસ થતા. પ્યારેલાલ નાટક-ચેટક વગેરે તમાસાનો પશુ ઘણો શોખીન હતો. મિત્રોમાં અને નવા માણસોના પરીચયમાં આવતાં પોતે ઘણોજ હોંશીયાર-વિદ્વાન અને શ્રીમાન છે એમ જણાવવાને માટે મોટી મોટી વાતો કરી પોતાની બડાઈઓ હાંકતો. તેના સમાગમમાં આવનાર તેની મિથ્યાવાતોથી તરત સમજી જતા કે આતો મીથ્યાબીમાની અને દાંભીક છે. તેના પિતા પાસે વિપુલ સંપત્તિ છે. જ્યારે ત્યારે પિતાની, મિઠકતનો પ્યારેલાલ માલીક થશે આમ ધારી અનેક સ્વાર્થી મનુષ્યો તેની મિત્રાચારી કરી તેને હાજી હા વગેરે માનપ્રદ સબ્દોથી ખુશી રાખતા. પ્યારેલાલ હાજી હા કરનારને અને પોતાનાં વખાણુ કરનારની પર ઘણોજ પ્રસન્ન રહેતો. પંદર રૂપીઆ પ્રૂર્ણ થતાં મૂકતાલાલ લોકોની પાસેથી પૈસા ઉછીતા લેતો. પૈસાદારના પુત્રને કાણુ ધીરે નહિ? પૈસા ક્યાંય જવાના નથી ધારી અનેક વ્યાજ ખાઉઓ મુકતાલાલને પૈસા ધીરતા અને આપ્યા હોય તેનાથી બમણાં નાણાં ચોપડામાં લખાવી લેતા. વાયદો આપ મૂવાનો થતો. પ્યારેલાલ અનેક ખાતાં પાડી રૂપીઆ ઉપાડતો અને મિત્રમંડળ સાથે આનંદ ઉડાવતો. જે મિત્રો તેના સમાગમમાં હતા તેઓ પોતાનું ખચ પ્યારેલાલથી નભાવતા. કપડાંની જરૂર પડે પ્યારેલાલને કહેતા. પ્યારેલાલ કાપડીયા વેપારીને લાં લઈ જઈ તેમને પોતાના નામે લખાવી કાપડ અપાવતો. આવી રીતનો કાળક્રમ ચાલી રહ્યો હતો. એવામાં પ્યારેલાલની પત્ની મરણુ પામી. પિતાની પાસે સારો પૈસો હોવાથી તરત બીજી કન્યા મળી. પોતાના પિતા પન્નાલાલની માફક પ્યારેલાલ પણ વિલાસી હતો. તે કોઇ રૂપાણી સ્ત્રીને નજરે જોતાં મોહ મુગ્ધ થઈ જતો અને તેને મેળવવા અનેક પ્રયત્નો કરી દેવું કરી ઉપાડેલા પૈસાનું પાણી કરતો. તેના મિત્રો પણ નવી સ્ત્રીઓ મેળવી આપવાની લાલચ બતાવી પુષ્કળ પૈસા મારી ખાતા. પ્યારેલાલ પોતાને જેવીરીતે ચાલાક હોંશીયાર અને વિદ્વાન સમ-

જતો હતો; તેવીજ રીતે સ્ત્રીએને ગ્રેમ પત્રિકાઓ લખવામાં તથા ખીજે ગામ રહેનારા મિત્રોને વિદ્વતા ભર્યા પત્રો લખી પોતે વિદ્વાન છે એમ દર્શાવવામાં અને રૂપીઆની જરૂર પડતાં ખત-પત્રોમાં તત્કાળ વગર વિલંબે કંઈ પણ વિચાર કર્યા વિના પોતાની સહી કરવામાં પણ નિયુક્ત હતો. પણ પછીથી ઠોકર ખાતાં પસ્તાતો હતો. કારણકે તેણે સ્ત્રીઓ પર લખેલી ગ્રેમ પત્રિકાઓથી તે સ્ત્રીઓના પતિ તરફથી તેને ધમકી મળેલી અને કેટલીકવાર માર પણ ખાવો પડ્યો હતો. આવા લોકોને શાન્ત કરવાને તેઓ માગે એટલા પૈસા ધ્યારેલાલને આપવા પડતા. ખત-પત્રોવાળા ઉધરાણી કરતા. આથી ધ્યારેલાલના આંતરીક સંતાપનો પાર રહેતો નહિ. પણ તેનો સંતાપ વધુ વખત ટકતો નહિ. તેનામાં જે કોઈ મોટામાં મોટો ગુણ હોય અને જેનાથી તે દરેકને ખુશ રાખતો હોય અને પૈસા માગનારાઓને પણ શાન્તવન આપતો હોય તો તે ફક્ત અસત્ય વાતોથી જ. જુદું બોલવામાં તેના જેવો કોઈ હતો જ નહિ. આ ઉપરાંત તેના મુખમાંથી ના શબ્દ નો તો કદી ઉચ્ચાર જ થતો નહિ. જે કોઈ તેની પાસે કંઈ માગતા તે અપાવતો અને પાસે ન હોય તો તેને આપવાની હા પાડતો. તેના આવા ના નહિ પાડવાના ગુણથી અનેક જણો ધૂર્ત વિદ્યામાં શયી જઈ ધ્યારેલાલના પૈસાનું પાણી કરતા અને કેટલીક વખતે ઉધરાણીવાળાને નકારના કારણે ના નહિ પડાયાથી જુદા વાયદાના કારણે અપમાન સહેવું પડતું. નાટક-સરકસ જાહુના તમાસા વગેરેના ધ્યારેલાલ ખાસ શોખીન હતા અને તેમાં પુષ્કળ પૈસાનો વ્યય કરતા. પુત્રનાં આવાં વર્તનથી પન્નાલાલ ખૂબ ચીડાતો. પુત્ર પિતા વારંવાર લઢતા. આથી ધ્યારેલાલ પિતા જલ્દી મરે એમ ઇચ્છવા લાગ્યો. દિવસો જતાં પ્રથમ માતા અને પછી થોડા માસે પન્નાલાલ મરણને શરણ થયાં. ધ્યારેલાલ સ્વતંત્ર થયા. આસમાન જમીનથી ફક્ત ચારજ આંગળ દૂર છે એમ સમજવા લાગ્યા. ધ્યારેલાલ ગુજરાતી બણેલો હતો. સાહેબોના ડ્રેસની તેણે નકલ કરી હતી, પણ અંગ્રેજી બોલતાં નહિ આવડતું હોવાથી

તેને ઘણું લાગી આવતું હતું. તે જોવો મિથ્યાભિમાની અને દાંભીક હતો, તેવો અનુકરણ કરવામાં પણ તત્પર રહેતો. અન્યનું શ્રેય થતું જોઈ અથવા તો અન્યની પ્રશંસા-કીર્તિ સાંભળી તે બળી મરતો. તે પોતાનું નામ કરવાને ઇચ્છતો હતો. નામ પ્રસિદ્ધ થવાના બહાને અનેક લોકો પૈસા પાણી કરી જતા. પિતાના મૃત્યુબાદ તરતજ પ્યારેલાલે પત્ની હયાત છતાં અન્ય સ્ત્રી સાથે પુનર્લગ્ન કર્યું. તેને અને પોતાને અંગ્રેજી શીખવવા એક માસ્તર રાખ્યો. આ અંગ્રેજી શીખવાડવા આવનાર માસ્તર દારૂડીયો હતો. સમય જતાં તેણે પ્યારેલાલને કંઠી બાંધી ચુસ્ત મદીરા ભક્ત બનાવ્યો. પ્યારેલાલની નવીપત્ની પણ તેમના જેવીજ હતી. તે પણ નીરંતર ટાપટીપ, નવનવાં વસ્ત્રો અને દાગીનાઓ ખરીદ કરવામાં અને પહેરવામાં સમય સાથે દ્રવ્યનો પણ અથાગ ભોગ આપતી. સાંજ પડતાં પતી પત્ની ખુલ્લી ગાડીમાં બેસી ફરવા જતાં. લોકો આંગળીઓ કરી નિંદા કરતા. કેટલાક યુવાનો તો ગાડીપર કાંકરા ફેંકવાનું પણ સાહસ કરતા, પરંતુ પ્યારેલાલને કંઈ પણ અસર થતી નહિ. તે કોઈનું સાંભળતો નહિ. શીખામણ આપવા જનારને અપમાન ખમવું પડે એમ હોવાથી તેને કોઈ પણ સારી સલાહ આપતું નહિ. તેના સહવાસી મિત્રો-સ્નેહિયો અને સગાં સંબંધીયો તેને હાજી હા કરી ખુશી રાખતાં. જે સમયે વિલીયમ સાહેબ સુરતમાં આવ્યા ત્યારે મી. પ્યારેલાલની બેલબાલા બેલાઈ રહી હતી. ગોરા સાહેબ સાથેના સહવાસ સ્વર્ગથી પણ વધારે સુખ આપે છે અને જે મહાભાગ્યવાન હોય છે તેનેજ સાહેબ લોકોને પરીચય થાય છે, આવું માનનારા પ્યારેલાલે વિલીયમની મિત્રતા બાંધવા તેને પાર્ટી આપી. આમાં તેણે ઘણુંજ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું. વિલીયમ સાહેબે જાણી લીધું કે મારો આ નવો મિત્ર અક્કલનો ખજનો છે. ઠીક છે, આપણું શું જાય છે. વિલીયમ સાહેબની મિત્રતાથી પ્યારેલાલ પોતે જાણે રાજા હોય નહિ એમ મનથી સમજવા લાગ્યો અને ફક્કડ વસ્ત્રોથી શંકડી દેખાતી અને હાવભાવથી પતીને

પાણી-પાણી કરી નાખનારી પત્ની સાથે આનંદથી નિવાસ કરી અ
મંસારમાં જ સ્વર્ગસુખ ભોગવવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

ધ્યારેલાલનું મનોરાજ્ય.

ચંચળ લક્ષ્મીના ચાળારે, જન મૂર્ખ કુલી મરનારા,
કાળાં ઘોળાં કરનારારે, ખાતે ખત્તા ખાનારા—ચંચળ.
જળ વર્ષાની વિજળી, પળપળ કરે ચમકાર,
આજ મળ્યું ધન કાલે જશે, આંખ ચોળી રહેનારારે—ચંચળ.
મોટા મોટા નર મરી ગયા ત્યારે ગયું ન કાંઈ સાથ,
જુકો મદ શો જળવો તમે, જશે ખાલી હાથરે—ચંચળ.

નાટ્યકાર.

માણસનું જ્યારે ખરાબ થવાનું હોય છે ત્યારે દુર્બુદ્ધિ ઉત્પન્ન થાય
છે અને તેથી ધર્મ-કર્મ-નીતિ વગેરે સદગુણો વિસારી અધર્મી થઈ પો-
તાનું સર્વસ્વ નાશ કરે છે. સૂરતના ગૃહસ્થ મી. ધ્યારેલાલ અને
તેમનાં સુધરેલાં પત્ની માસ્તરની મદદથી ભાંગ્યું-ટુંટ્યું અંગ્રેજી બોલત
લખતાં શીખ્યાં. ધ્યારેલાલ અને તેમની સહધર્મચારિણી કે જેનું નામ
હિરાલક્ષ્મી હતું તે વાતચીતમાં પણ ખરા ખોટાં અંગ્રેજી વાક્યો ઉચ્ચારવાં
લાગ્યાં. આ સાથે ગુજરાતી ભાષા પ્રત્યે અણુગમે દર્શાવવા લાગ્યાં.
અંગ્રેજી પુસ્તકો કબાટમાં ભરી દીધાં. અન્ય માણસ તેમની લાયઝેરી
જીવે તો તરત મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થાય કે ધ્યારેલાલ કેટલુંએ
ભણ્યા હશે ? ધ્યારેલાલ અને હિરાલક્ષ્મી ઘરમાં પણ અંગ્રેજી રીત
રીવાજનું અનુકરણ કરવા લાગ્યાં. પોતે મહાન વિદ્વાન છે એ દર્શા-
વવાને તેમણે અંગ્રેજી ઉપરાંત સંસ્કૃત શબ્દોનાં પુસ્તકોને સંગ્રહ કરવા
માંડ્યો. ગુજરાતી પુસ્તકો જોતાં તેને ચીડ ચડતી હતી. તે ગુજરાતી
લેખકોને નિંદતો. પાશ્વભાસ સુધારાના શીખરે ચઢવાની આશા વાળો

પ્યારેલાલ પાર્ઠીઓમાં-નાટકોમાં તેની પત્નીને સાથે લઇ જતો અને તેને આગળ પડતો ભાગ લેવરાવી પ્રકાશમાં આણવાનો અતીશય પરી-શ્રમ કરતો. પોતાની પત્ની વિદ્વાન છે-સુધરેલી છે એવું જણાવવાને તે પોતાના મિત્રોને-સ્નેહિયોને વિદ્વતાભર્યું અને પોતાની પત્નીની પ્રશંસા થાય તેવું લખાણ તેની બુદ્ધિનુસાર લખતો. તેના એવા લખાણથી તેના દરેક મિત્રો હસતા અને તેની મજકરીયો કરતા. મી. પ્યારેલાલનું એવું તે કેવું લખાણ હશે કે જેથી દરેક માણસ એ વિદ્વાન મહાશયને હસતા હશે ? આ અંગ્રેજી ભણેલા અને સંસ્કૃત સાહિત્યના ઉપાસક માન્યવરના વિદ્વતામય પત્રોનો આગળ પર ઉલ્લેખ કર્યો છે કે જે વાંચતાં તેમની મહાન બુદ્ધિનો ખ્યાલ દરેક વાંચનારને ઉત્પન્ન થશે. મી. પ્યારેલાલ જેવા વિદ્વાન અને સંસ્કૃત સાહિત્યના શોખીન હતા, તેવાજ અરે તેનાથી પણ વધારે પોતાનું નામ લાઇટમાં-પ્રકાશમાં લાવવાને આતુર હતા. આના માટે પુષ્કળ પૈસા પાણીની માફક વાપરતા અને પોતે ઘણા દયાળુ છે એ દર્શાવવાને દેશાવરના મિત્રો અને ઓળખીતાઓને લખતા કે હું ગણો શ્રીમાન માણસ છું, ગરીબોના લાભને અર્થે એક લાખ રૂપીઆ કાઢેલા છે. કોઇ ફંડમાં કોઇ લાયબ્રેરીમાં અને કોઈ નિરાશ્રીતના શ્રેયમાં આપવાની જરૂર પડે તો વિના સંકોચે મને લખજો કે જેથી હું મોકલી આપીશ. પણ આ સાથે આપને સૂચના આપવાની કે મેં મોકલેલી મદદ સાથે માઈ સુખારક નામ કોઇ જાહેર પત્રમાં અથવા તો માસિકમાં પ્રસિદ્ધ થવું જોઇએ. ” તેના ઉદ્દેશથી અનેક માણસો તેને પ્રશંસામય પત્રો લખી મદદની માગણી કરી પૈસા ખાઇ જતા અને પેપરમાં પૈસા આપી તેનું નામ પ્રસિદ્ધ કરી કુલણુજીને વધારે કુલાવતા, પરંતુ અનેક માણસો ભાઇના વર્તનથી વાકેફગાર હતા. તેમજ ઘણા જનોને પોતાની અને પોતાની પત્નીની છખીયો મોકલાવેલી હોવાથી પરીચીત પણ હતા. મી. પ્યારેલાલ આથી પણ વિશેષ ખ્યાતી મેળવવાને અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી અને પંડિતોના લખેલા સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી ઉતારા કરી પેપરો અને માસિકોમાં લખાણ લખી મોકલતા. પોતાનું નામ થવાને માટે જે કોઈ યાચના કરવા આવે

અને પોતાના સુધારક વિચારને મળતો થાય તોજ તેને ઉદારતાથી તે મદદ આપતા. જે કોઈ સનાતની યાચના કરવા આવે તો તેનું અપમાન કરી વિદાય કરતા. આવી રીતે ભાઈનો પ્રથમ અંક મજબૂત રહ્યો હતો. એવામાં એક દિવસના યોગે ભાઈશ્રીને કોઈ કાર્ય પ્રસંગે નવસારી જવાનું થયું. પોતે કદી એકલા બહારગામ ગયેલા નહિ હોવાથી પોતાના બંગલાની જોડે રહેતા એક સામાન્ય સ્થિતીના માણસને સાથે લઈ જવાને તૈયાર કરી નવસારી જવાને નીકળ્યા. તે વખતે આવજની માફક ટ્રેઝન નહોતી. નવસારી જવાને બપોદની ગાડીઓમાં બેસવું પડ્યું. પ્યારેલાલ અને તેમનો મિત્ર નવસારી જવાની ગાડીઓ જ્યાં ઉભી રહેતી ત્યાં આવ્યા. પણ લગીર મોડું થવાથી ગાડીઓ કપડી ગઈ હતી. ફક્ત એક ગાડી બાકી હતી. તેમાં એક બાઈ બેઠેલી હતી. ગાડીવાળો બીજા મુસાફરોની રાહ જોઈ રહ્યો હતો. એવામાંજ પ્યારેલાલે ત્યાં આવી ભાડુ ઠરાવી મિત્ર સાથે અંદર બેસી નવસારી પ્રતિ પ્રયાણ કર્યું. અંદર બેઠેલી રમણી મંડોચાઈને આઘી બેઠી. તેનું નામ સુમતી હતું. તે નવસારી જતી હતી. ગાડી થોડેક દૂર જતાં તે બાઈએ સમય ગુમાવવાને એક ગુજરાતી વાર્તાની ચોપડી પોટડીમાંથી કાઢી વાંચવા માંડી. પોતાની સામે બેઠેલી ગૌર બદન રમણીની તરફ પ્યારેલાલ આકર્ષિત અને કંઈ વિચિત્ર દૃષ્ટે તેની તરફ જોવા લાગ્યો. ભાઈશ્રીએ પોશાક પણ ફાંકડો પરીધાન કરેલો હતો. રમણીની સામે નિહાળી રહેલો પ્યારેલાલ પ્રતિપક્ષે ખુખારા કરી સુવાસીત અત્તર લગાવેલો મધમધતો રૂમાલ જાકીટના ખીસ્સામાંથી કાઢી મુખપર ફેરવતો. વળી થોડી વાર થતાં જાકીટમાંના ખીસ્સામાંથી સોનાનું ઘડીઆળ બહાર કાઢી ટાઇમ જોતો. તેણે તેના બન્ને હાથની આંગળીઓપર જુદી જુદી ફેશનની વીંટીઓ પહેરેલી હતી અને તે રમણીની નજરે પડે તેને માટે આંગળીઓ ઉંચી નીચી કરતો. ભાઈશ્રીએ આ વખતે માથાપર ટોપી પહેરેલી નહોતી. જે ટોપી પહેરે તો ફાંકડી રીતે ઓળેલા બાલને અન્ય માણસ કેવી રીતે જોઈ શકે ? આથી તેમણે મુસાફરી દર્મિયાન માથું ખુલ્લું રાખવાનું ઉચિત ધાર્યું હતું. તે

પોતે મનમાં એમ સમજતો હશે કે આ ફાંકડા પોશાકથી અને કિંમતી વીંટીઓ વગેરેથી હું શંકડો દેખાતો હોઈશ પણ તેની એ ધારણા નિષ્ફળ હતી. દરેક માણસને તેની તરફ દૃષ્ટિ કરતાંજ અણગમો ઉત્પન્ન થતો. આવા માનપ્રદ શોક સામે એડેલી રમણીને પોતાની તરફ આકર્ષવાને અર્થે અનેક પ્રકારના ચિત્ર વિચિત્ર ચાળાઓ કરી વિકારમય નેત્રે નિહાળી રહ્યા હતા. ગાડી ચાલી જતી હતી. અંદર એડેલાઓમાં મૌન પ્રવર્તાયેલું હતું. અંતે મૌનનો ભંગ કરી પ્યારેલાલે પોતાની જોડે એડેલા મિત્રને કહ્યું, “ સાલું નવસારી ક્યારે આવશે ? મારો ટાઇમ પણ વેષ્ટ થતો નથી.” તેમનું બોલવું સાંભળી તેમના મિત્ર કે જેનું નામ શાન્તિલાલ હતું તેણે કહ્યું, “આપણે એકાદ પુસ્તક સાથે રાખ્યું હોત તો ઘણું સાઈ થાત. પુસ્તકના વાંચનથી ટાઇમ જલ્દી પસાર થાત.” ઉપર જણાવ્યા મુજબ પ્યારેલાલ નવલકથાઓને ધીકારમય નજરે જોનાર હતા. પોતાના સમાગમમાં આવનારા દરેક મનુષ્યોની સાથે મોટી વિદ્વતા ભરી વાતોનાં ગપ્પાં ઠોઠી પોતે મહાન વિદ્વાન છે એવું જણાવવાનો પ્રયત્ન કરનારા હતા. સ્વાર્થ અગર વિના સ્વાર્થમાં અસત્ય વદવાની તેને મૂળથીજ ટેવ પડેલી હતી. તે કોઇનું સાઈ જોઇને કદાપિ રાજી થતો નથી. અન્યની પ્રશંસા સાંભળી તે મનમાં બળી મરતો. તે જેની સાથે મિત્રતા રાખતો અથવા દેશ પરદેશના કોઇ મનુષ્યોના પરીચયમાં આવતો; તેને પોતાની શ્રીમંતાઇ દર્શાવવાને કહેતો કે હું લક્ષાધીપતિ છું. મારે મેસોપોટેમીઆ ધરાન-પારીસ વગેરે સ્થળોએ મોતી-જવાહીરનો મોટો વહેપાર છે. વળી હું એક મોટો લેખક પણ છું. જનસમાજની જીભના ટેરવે માઈ નામ રમી રહેલું છે. તેની આવી નિરંતરની ડશંસથી ઘણા મનુષ્યો તેને ઝાળખી તેની યુદ્ધિની પરીક્ષા કરી જતા. ભાઇનામાં એટલો તો અક્કલનો ખજનો ભરેલો હતો કે જો તે નોકરી રહે તો તેમની યુદ્ધિના પ્રમાણમાં પાંચ રૂપીઆ પણ વધારે પડે. તેના પૂર્વના સંસ્કારે કહો અથવા તો ગમે એ દારણે કહો પણ તેના પિતા પાસે લાખખો રૂપીઆનો જીવ

હતો. પણ તેના પિતાએ જે દ્રવ્ય મી. ધ્યારેલાલને માટે મૂક્યું હતું; તે અનેકને રહાવી પાપમાલ કરીને એકત્ર કરેલું હતું. આ દ્રવ્યનો સારા ખોટા માર્ગે ધ્યારેલાલ યથેચ્છ ઉપયોગ કરતો. આ ઉપરાંત તેનામાં ખાસ એક ગુણ એ પણ હતો કે કોઈ ભણેલી અગર ચાલાક સ્ત્રી જોઈ કે તરતજ પાણી પાણી થઈ જતો અને તે સ્ત્રીને પોતાની વિદ્વતા-શ્રીમંતાર્થમાં આંજવાને માટે સારા સારા શબ્દો પુસ્તકોમાંથી ખોળી કાઢી પ્રેમ પત્રિકાઓ લખતો. આથી સુઝ સ્ત્રીઓ તેની મૂર્ખાઈ પરહસ્તી અને તેને ગાંડો ગણી ઉપહાસ્ય કરતી. આથી તે કોષાંધ થતો અને પોતાનો સ્વાર્થ સીદ્ધ નહિ થવાથી તે સુઝ સ્ત્રીઓની ફાવે એમ નિંદા કરતો. તેને સ્ત્રીઓના પરિચયનો બહુ શોખ હતો. તેની આટલી યુવાન અવસ્થામાં પાંચ પત્નીઓ થઈ હતી. તેમાં કેટલીકને પોતાનો દુષ્ટ હવસ પૂરો થતાં સુધી રાખી અંતે કાઢી મૂકી હતી. તેની એ શીયળ બ્રષ્ટ પત્નીઓએ પોતાની જાતીમાં પુનર્લગ્નની છૂટ હોવાથી અન્યનાં ઘર માંડ્યાં હતાં. પોતાતું નામ જનસમાજમાં શી રીતે થાય, અંધકારમાંથી લાઇ-ટમાં એકદમ શી રીતે અવાય વગેરેના વિચારથી તે શ્રીમાને થોડુંક પર એક રસ્તો ખોળી કાઢ્યો હતો મોટા વિદ્વાનોની નવલકથાઓ વાંચી તેમાંના કેટલાક ઉતારા કરી બારે હલકા શબ્દો મૂકી એક મોટું દળદાર પુસ્તક પ્રકટ કર્યું હતું. પુસ્તકને સર્વાંગ સુંદર બનાવવાને માટે લગભગ એક હજાર રૂપિયાનો વ્યય કર્યો હતો. પુસ્તક બહાર પડ્યું. મોટી જાહેરખબરો પેપરોમાં પ્રસિદ્ધ થઈ. પણ અશ્વસોસ ! અસત્યવાદી ધ્યારેલાલને દૈવે ચારી ન આપી. ગુજરાતી જાણનાર અને સામાન્ય જ્ઞાન ધરાવનાર આવું વિદ્વતાથી ભરપૂર ભરેલું પુસ્તક કેવી રીતે વાંચી-સમજી શકે ? વળી પહાડ નગરોનાં આસમાની-સુલતાનીનાં વર્ણનોથી તો પાનિપાનાં ભરેલાં હતાં. વસ્તુની મીઠાશ વિના વાંચવું કેને ગમે ? ટુંક સમયમાં પુસ્તક અપ્રિય થઈ પડ્યું. એ ત્રણ નિષ્પક્ષપાતી પેપરોએ પણ પુસ્તકને વખોડી પુસ્તકમાં ખર્ચેલા દ્રવ્યને કોઈ સારી સંસ્થામાં અગર કોઈ સામાન્ય દેશસેવા કરનારા

લેખકને અગર કોઈ ગરીબને આપ્યું હોત તો તારી શુભ નામના થાત વગેરે શીખામણુ દીધી. પ્યારેલાલે આવી શીખામણુ લખનારને ખીસ્કેલીશંકરનું ઉપનામ આપી પોતાના લેખદ્વારા ખૂમ ખનાવ્યા. ઉપર મુજબ પોતાના મિત્ર શાન્તિલાલનું પુસ્તક રાખવા સંબંધી કહેવું સાંભળી પ્યારેલાલ ગંભીર મુખે કહેવા લાગ્યો, “ અધ્યા શાન્તિ ! તને નિર્માલ્ય નવલકથાઓ વાંચવાનું દીલ કેમ થાય છે ? મેં ” તો આજકાલના અર્ધદગવ નવલકથાકારોનાં પુસ્તકના વાંચનને તિલાંજલી આપી દીધી છે અને તેના બદલે અંગ્રેજી પુસ્તકો અને વિદ્વાનના ગ્રંથો વાંચ્યા કરે છું. આજકાલના લખનારાઓ પોતે શું લખે છે એ સમજી શક્યા વિના લેખો લખી દુનિયાને અવળે પાંચે દોરે છે. મહેં હાલના લખનારાઓનાં ઘણાં પુસ્તકો વાંચ્યાં છે. તેમાં કેટલાંક તો એવાં છે કે બાઇ બહેન-માતા વગેરેની સમક્ષ કદાપિ વાંચી શકાય જ નહિ. તેમાંના સંગ્રાર રસથી પવિત્ર માણસ પણ ક્ષણભર અપવિત્ર વિચારે ચઢે. વળી આજકાલના લખનારાઓ પોતાના સ્વતંત્ર વિચારથી લખી શકતાજ નથી. કોઈ બંગાળીમાંથી તો કોઈ મરાઠી-હોંદી-ઇંગ્રેજીનું ભાષાન્તર કરી પ્રયોગક-અનુવાદક લેખક બને છે. આવાઓને મહેં તરજુમીયા લેખકોનું ઉપનામ આપેલું છે. મી. શાન્તિ ! તું પણ સમજે છે કે જ્યારે પોતાના અનુભવ-જ્ઞાનથી રચાએલાં પુસ્તકોની વૃદ્ધિ થશે; ત્યારે જ દેશનો અને જન સમાજનો ખરેખરો ઉદય થશે. બાકી આજના લેખકોના લેખથી તો પ્રભુ તોળાહ. મહેં તો નવલકથાઓ વાંચવાની જ પ્રતિજ્ઞા કરી છે. મને તો આત્મજ્ઞાનનાં-હૃદયનાં પુસ્તકો વાંચવાં ઘણાં જ ગમે છે. ” પ્યારેલાલનું બોલવું ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરી શાન્તિલાલે મધુરા શબ્દે કહેવા માંડ્યું. “ મી. આપની મોટી ભૂલ થાય છે. નવલકથાઓનું વાંચન એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રથમ પગથીયું છે. દાખલા દ્રષ્ટાંતો સાથેની રસમય વાર્તાઓ જન સમાજ ઘણા આનંદથી વાંચે છે, અને તેમાંથી તત્ત્વ ગૃહણ કરી સુખમાં નિરાભીમાની-કર્તવ્ય શીલ અને દુઃખમાં શાન્તિ-ઘૈર્યતા વગેરે અનુ-

પમ જ્ઞાન ગૃહણુ કરે છે. પિતા પુત્રી ભાઈ બહેન સાથે વાંચી શકે એવી નવલકથાઓ હોવી જોઈએ એ તમારી વાત હતું પણ કયુલ કરે છું. પણ તમે ભાષાન્તર કરનારથી જે વિરુદ્ધ પડે છે; તેને હું સંમત થતો નથી. ભાષાન્તર કરવું એ કંઈ નાના બાળકના ખેલ નથી. મૂળ ભાષાને બદલી પોતાની ભાષા બનાવી પુસ્તક રસમય સુખોદક બનાવવું તેમાં કેટલી મહેનત પડે છે તે અનુભવી જ જાણે છે. પરમાપાનાં સુંદર ભાવ વાહક પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કરી જન સમાજને જ્ઞાન અર્પનાર ભાષાન્તરકારો અરેબર ધન્યવાદને પાત્ર છે. ધ્યારેલાલ ! તમારા વિચારમાં અને મારા વિચારમાં ફેર છે. કોઈને ખાંડ રૂચે તો કોઈને ગોળ રૂચે. જેમ તમને હુન્નર વગેરેનાં પુસ્તકો વાંચવાં પસંદ પડે છે; તેમ મને સુંદર ભાવવાહી નવલકથાઓ અને સુખોદક ભાષાન્તરો વાંચવાં ગમે છે.”

શાન્તિ બોલતો બંધ રહ્યો. એક ગામ આવ્યું. ગાડી એક વૃક્ષ નીચે ઉભી રહી. ધ્યારેલાલે નાસ્તો કાઢી થોડોક શાન્તિને આપ્યો અને પછી સુમતીને આપવા હાથ લગાવ્યો. પણ સુમતીએ નાસ્તો સ્વિકારવાની સવિનય અનેચ્છા દર્શાવી. ધ્યારેલાલ ભોડો પડ્યો. સુમતી એ ના પાડી તેથી તેને ઘણું લાગી આવ્યું.

નાસ્તાપાણી પછી બળદગાડી આગળ ચાલી. થોડેક દૂર જતાં શાન્તિએ પુસ્તક વાંચતી રમણીને પૂછ્યું, બહેન ! તમારા હાથમાં કયું પુસ્તક છે ? ”

અત્યાર સૂઝી કંઈ પણ નહિ બોલેલા યુવકને પ્રશ્ન પૂછતો જાણી સુમતીએ પુસ્તક વાંચવું બંધ કરી કહ્યું, “ ભાઈ ! આ એક વિદ્વાને લખેલી નવલકથા છે. તેનું નામ આર્યદર્શણુ પુસ્તક છે. આ પુસ્તક મને ઘણું પ્રિય થઈ પડ્યું છે. આમાં દેશભક્તિ, રાજ્યભક્તિ ઉપરાંત ચાલુ જમાનામાં બનતા બનાવોનો અસરકારક સુખોદક ચિતાર આપેલો છે. વળી ધર્મ-નીતિ, સત્ય વગેરેનાં સૂત્રો પણ ઘણાં અસરકારક રીતે વાર્તાની સાથે ગુથેલાં છે. હું અંગ્રેજી અભ્યાસ કરું છું. મને નવલકથાઓ

વાંચવાનો પ્રથમ ઘણોજ કંટાળો હતો. હું નિરંતર ઈંગ્લીશ નવલકથાઓ વાંચતી, પણ એક દિવસે અમારી સ્કુલનાં હેડ મીસ્ટ્રેસ પાસે આ પુસ્તકના કર્તાનું બીજું પુસ્તક જોયું. સદર્દુ પુસ્તક અમારાં હેડ મીસ્ટ્રેસ પૂર્ણ આનંદથી વાંચતાં હતાં. એવી મોટી ટ્રેજ્યુએટ બાનુને આવું ગૂજરાતી પુસ્તક વાંચતી જાણી મને ઘણી નવાઈ લાગી અને કંઈક કૌતુહલ પણ ઉત્પન્ન થયું. પછી તેમણે મારા પૂછવાથી તે પુસ્તકની ઘણી પ્રશંસા કરી અને તે પુસ્તક વાંચવાની ભલામણ કરી. બાદ મ્હેં મારા પિતાજીને વાત કરી. મારા પિતાજી બજારમાં જઈ તે પુસ્તક લઈ આવ્યા અને તેની સાથે એક નવનવાં ઉમદા જ્ઞાનમય પુસ્તકોનું એક સચિત્ર પ્રાઇસલીસ્ટ પણ લેતા આવ્યા. એ પ્રાઇસલીસ્ટના પ્રકાશકે પ્રાઇસલીસ્ટમાં ઉત્તમ પુસ્તકોનીજ જાહેરખબર છાપેલી હતી. તે પ્રકાશક પોતાના સ્વાર્થને અલગ રાખી દ્રવ્યનો ભોગ આપી નવનવાં સુબોધક પુસ્તકો કે જેના વાંચનથી દેશને અને જન-સમાજને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય તેવાં પુસ્તકો પ્રકટ કરે છે. ઉપરાંત પુસ્તકની છપાઈ બાઈન્ડીંગ અને ચિત્રોથી પુસ્તક ઘણાં સુશોભિત બનાવે છે. આવા પ્રકાશકોની ખાસ જરૂર છે. મ્હેં સૂચીપત્રમાં જણાવેલાં તમામ પુસ્તકો તેની પાસેથી મંગાવ્યાં હતાં. મ્હેં સામટાં ખરીદેલાં હોવાથી તે પ્રકાશક મહાશયે સાઈ કમીશન પણ કાપી આપ્યું હતું.” આટલું વિવેચન કરી સુમતી મૌન રહી. પ્યારેલાલ તો તેની બોલવાની છટાથી અને શબ્દોની મહુર્યતાથી એકાગ્ર નયનોએ તે સુંદર સુંદરીના વદનકમળને નિહાળીજ રહ્યો. શાન્તિ પણ આનંદ પામ્યો. સુંદરીના શબ્દો શ્રવણ કરી પ્યારેલાલ પોતાની વિદ્વતા દર્શાવવા બોલ્યો, “ તમે બધાં ગમે એમ માનો પણ મારા હૃદયમાં હાલના કોઈ પણ પ્રકાશક યા લેખક પ્રત્યે માન નથી. બધા મોટા મોટા લખાણો લખી દુનિયાને ઠગે છે. મોટા ઉપદેશો આપે છે; પણ પોતે કેવા છે એનો તેમને અને જનસમાજને ખ્યાલ તો છેજ નહિ. આજના લેખકો લીખના ઓર અને કરના દ્વસરા એ પ્રમાણે વર્તનારા છે. પ્રકાશકો પણ અજ્ઞાત; પુસ્તકની

પરીક્ષાનું તો જેમને મુદ્દલે જ્ઞાન હોતું નથી અને લેખકોને સમજાવી ફાઇસલાવી ચાના કપ પીવરાવી ગાડી, નાટક વગેરેમાં મૌન કરાવી તેમનાં લખાણો કોડીની ઠાંમતે સર્વ હક્ક સાથે ખરીદી પુસ્તકો બહાર પાડે છે. પ્રકાશકોનો ઉદ્દેશ જનસેવાનો નહિ પણ કેવળ દ્રવ્ય પ્રાપ્તિનો છે. વળી તે કેવા શક અને તાલીમખાજ હોય છે તે હું મારા જાતી અનુભવથી જાણું છું. લેખકો સદાકાળ પ્રકાશકોના નામનાં રોષણાં રહે છે. પ્રકાશકો લેખકોને નિંદી ગુલામ ગણવાનો કાંકો રાખે છે. પરસ્પરમાં આવી રીતે ચાલે છે. કહો ભાઈ આવાઓના કાર્યમાં તો શું બલીવાર હોય ? ”

શાન્તિ બોલ્યો, “ તમારું કહેવું જો કે કંઈક અંશે વ્યાજબી છે. પણ હું અત્યારે એવી નિર્માલ્ય બાબતોમાં ઉતરવા નથી માગતો. બેંસનાં શીંગડાં બેંસને ભારે. કરશે એ ભરશે; વાવશે એવું લાણુશે તેમાં આપણે શું ? વળી આપ અત્યારે લેખકો અને પ્રકાશકોની નિંદા કરો છો, તે આપનામાં રહેલા રત્નદ્રેશીપણાથીજ. કારણ કે તમારા પુસ્તકના કોઈ પણ લેખકે ગુણ ગાયા નથી અને પ્રકાશકે પ્રચાર પણ કર્યો નથી. પણ એમાં એમનો દોષ મુદ્દલે છેજ નહિ. આપનું પુસ્તક કેવું છે એ દરેકની જાણમાં છે. વળી પ્રસિદ્ધ પેપરોમાં આપના પુસ્તકની યથાર્થ સમાલોચનાઓ થયેલી છે. એ સત્ય જીનાને અસત્ય બનાવવા ક્યો લેખક પ્રયત્ન કરે ? વળી અત્યંત સ્પષ્ટ ચાનક લાગે એવી સમાલોચના વાંચી કોઈ પણ પ્રકાશક આપના પુસ્તકો વેચવાની હિંમત કરી શકેજ નહિ. પણ જે બુકસેલર પ્રકાશક પાસેથી જાંગડ વેચવા રાખવાનું કહી લઈ જાય, ઉઘેઈ ખાય જાય તો અમે જોખમદાર નથી એવું લખી આખ્યા પછી રાખે; તે વર્ષોનાં અંતે આપના પુસ્તકનો પ્રચાર કરી આપનાં ગએલાં નાણાં કદાચ એકત્ર કરી આપે ખરો. ”

સ્પષ્ટવક્તા શાન્તિનું કહેવું સાંભળી ધ્યારેલાલ રાતો પીજો થઈ ગયો. તેના હૃદયમાં શાન્તિને એ ચાર થપ્પડો પણ લગાવવાનો વિચાર

થઈ આવ્યો હોય એમ જણાયું. સુમતી સમક્ષ તેણે ભોપાળું ખુલ્લું કરવાથી તેને ઘણું લાગી આવ્યું. તે નસકોરાં કુલાવી કંઈક બોલવા જાય એ પહેલાંજ સુમતીએ તેના સામે જોઈ શાન્તિને પૂછ્યું, “ભાઈ ! આ આપની સાથેના માન્યવર કોણ છે ?”

લલીતાનું આ પૂછવું મી. પ્યારેલાલને ઘણુંજ ગમ્યું. તે પોતે પોતાનો પરીચય આપવા ઉત્સુક થયો; પણ તરત શાન્તિલાલે તેના પરીચય કરાવ્યો. સુમતી મર્મમાં હસી. આ હાસ્યને પ્યારેલાલે પોતાને ગાન મગવા બરોબર માન્યું; અને પછી તે રમણી રત્નની સાથે વાત કરવાના ધરતે તેમણે મલકાતા મુખે પૂછ્યું, “બાનુ ! આપ કઈ જ્ઞાતિનાં છો ?”

“બ્રાહ્મણ.” સુમતીએ ટુંક પ્રત્યુત્તર વાળ્યો.

“નિવાસસ્થાન ?”

“પાલનપુર.”

“હાલ કઈ તરફ સિધાવો છો ?”

“નવસારી થઈ મુંબાઈ જવું છે.”

“મુંબાઈ શા માટે જનાર છો ?”

“હું ત્યાં અભ્યાસ કરું છું.”

“ત્યારે તો ઘણા વખતથી મુંબાઈમાંજ રહેતાં હશો ?”

“હા.”

“કયે સ્થળે ?”

“કાલ્યાદેવી પર.”

“બહુ સાઈ. તમારા પરિચયથી હું કૃતાર્થ થયો છું. હ્યો આ માઈ એડ્રેસ. મારા સરખું કંઈ કામકાજ પડે તો સુખેથી લખજો. સુરત શહેરમાં હું એક નામાંકિત માણસ છું. અને બધા ઓળખે છે.” કહી પ્યારેલાલે ખીરસામાંથી એક વીઝીટીંગ કાર્ડ કાઢી સુમતીને આપ્યું. આખરે નવસારી આવ્યું. સુમતી તેના સગાને ઘેર ચાલી ગઈ. પ્યારેલાલ અને શાન્તિલાલ એક મિત્રને ત્યાં જઈ ઉતર્યા, ને કામથી

પરવારી ખીજે દિવસે સુરત પાછા આવ્યાં. સાર બાદ દુનિયાના વિચીત્ર રંગમાં ગુલતાન થએલા પ્યારેલાલે પોતાની વર્ષગાંઠના નિમીત્તે મિત્રોને પાર્ટી આપી અને કીશોરને બંગલે આવવાનું કહી મલકાબન સાથે રાત ગુમરી.

પ્રકરણ ૬ કું.

શ્રીમાનના વેશમાં શયતાન.

પ્રાતઃકાળ થયો. જગત પ્રવૃત્તિમય થયું. સુરતના રાજમાર્ગ પર પાણીના છંટકાવ થવા લાગ્યા. સહેલાણીઓ સવારની તાજી હવા ખાવાને નીકળી પડ્યા. શોખીન સુરતીલાલાઓ શાકભાજી ખરીદવાને બજાર તરફ જવા લાગ્યા. યુવતીઓ-બાલીકાઓ કુવેથી જળ ભરી ચકચકીત તામ્ર-પિતળના ઘડાઓ શીરપર ધારણ કરી મધુરી ચાલથી પોતપોતાના ગુહ પ્રતિ ગમત કરતી દૃષ્ટિગોચર થવા લાગી. વીસીમાં સૂતેલો કિશોર ક્યારનાં જો જાગૃત થયો હતો. તેણે દાતણ પાણી કરી પ્યારેલાલના શયનસ્થાનમાં જોયું તો જણાયું કે પ્યારેલાલ અંદર નથી. આખી રાત્રિ જાગરણ કરનાર બહેલો ઉઠી ક્યાં ગયો હશે ? કિશોરે એક સેવકને પૂછ્યું. સેવકે જણાવ્યું કે શેઠ તો ક્યારનાં જો તેમને બંગલે પધારી ગયા છે. કિશોર વીસીના માલીક પાસે ગયો અને પોતાના રહેવા જમવાના પૈસા આપવા માંડ્યાં પણ માલીકે તે લેવાની ના પાડતાં જણાવ્યું કે પ્યારેલાલ શેઠજીએ તમારૂં તમામ ખીલ ચૂકાવી આપ્યું છે, તમારે જવું હોય તો જવ. કિશોરે ત્યાંથી બહાર નીકળી બેગમપૂરાની માહિતી મેળવી એ તરફ ચાલવા માંડ્યું. અર્ધા કલાકે બેગમપૂરામાં આવી કિશોરે શેઠના બંગલા વિશે એક રાહદારીને પૂછ્યું. તે માણસે બંગલો બતાવ્યો. બંગલાના ઝાંપા આગળની દિવાલે એક પાટીયું જડેલું હતું. તેમાં પીતળના મોઠા ટાઇપથી 'પ્યારેલાલ પનાલાલ બ્રોકર એન્ડ એથર્'ના અક્ષરો ગોઠવેલા હતા.

પ્રાતઃ સૂર્યનાં કિરણો પાટીવાપર પડવાથી પીતળના અક્ષરો ચક્રચક્રીત જણાઈ જોનારને કંઈક આનંદ ઉપજવતા હતા. કિશોર ઝાંપા નજીક ગયો. એક મુસલમાન ઝાંપા પાસેની કોટડી આગળ બેસી ચલમ પીતો હતો. કિશોરે અંદર જવા માંડ્યું કે તરત એ મીયાંભાઈએ ચલમ નીચે મૂકી ઉભા થઈને પૂછ્યું, “અમે કિધર જતા હય?”

“શેઠજી પાસ.” કિશોરે જવાબ આપ્યો.

“અબી બડી રજરમેં શેઠજી પાસે જનેકા કયા સખબહે?”

“શેઠજીએ મુજકું એ બડી ફજરમેં ખુલાયા હય.”

“મય નહિ માની શકતા હું કે શેઠ તેરેકું બડી રજરમેં ઉનકી પાસ ખુલાવે. મેરેકું તો તું કોઈ ગરીબ આદમી માલૂમ પડતા હય. ગરીબ આદમીયો કે લીએ મેરેકું શેઠજીને સખ હુકમ દીયા હય કે કોઈ ગરીબકું અંદર મત આનેદો. અબી થોડીડેર પે એક કોઈ બમન જૈસા જીવાન આયાથા. મય ઉનસે પૂછા કે શેઠકા કયા કામ હય? તખ ઉસીને કીયા કે મે બહાર ગામકા રહેનેવાલા એક ઉપદેશક હું અને શેઠજી પાસ ગરીબોકે લીએ કુછ મદદ લેને જતા હું. અયસા સુનકર મયને ઉસકું અંદર જનેકી મના કરકે તુર્ત ત્હાંસે નીકલ જનેકા રજમાયા, પણ વો બડા બદમાસથા. બહાર નીકલજને બદલ વો મેરે કેનેકી કુછ પરવા નકરકે શેઠકી પાસ ચલા ગયા. મય ખૂમ પાડતા રહા! ખુદાજનેકે અખ કયા હોયગા. શેઠજીકા પૌત્ર મેરેપે જરૂર ઉતરેગા. ઇસલીએ મય તુઝકો અંદર જનેકી મના કરતા હું.”

ખાં સાહેબનું કહેવું સાંભળી કિશોરે પ્યારેલાલ સાથેની મુલાકાતની સધળી વાત તેને વિદીત કરી શેઠના નામનું કાર્ડ બતાવ્યું. કિશોર નોકર રહેવા આવ્યો છે ધારી મીયાં સાહેબે તેને વધુ કાંઈ નહિ કહેતાં અંદર જવાની પરવાનગી આપી. કિશોર બગીચામાં થઈ અંદરના એક સુંદર ઝોરડામાં આવ્યો. ત્યારે પ્યારેલાલ એક નરમ ગાદી પર પડ્યા પડ્યા હુકકો પીતા હતા. તેમનો પ્રિય મિત્ર મતીલાલ તેમની નજીકમાં બેસી કંઈક વાત કરી રહ્યો હતો. પ્યારેલાલ હુકકાની

સાથે જોડેલી રખરની નળી વાટે મુખમાં આવતા ધુમાડાને ધીમે ધીમે બહાર કાઢી મિત્રની વાતને ટેકો આપવા માથુ હલાવતા હતા. આ બંનેની વાતો દર્મીયાન એક ત્રીજો યુવક શેઠથી થોડેક દૂર ઉભો રહ્યો હતો. તેણે સાદા હાથનાં ધોતીએલાં કપડાં પહેરેલાં હતાં. માથાપર સફેદ ફેટો આંધેલો હતો. તેના કપાળમાં રામાનંદી તિલક કરેલું હતું. દેખાવે શાન્ત અને ગંભીર લાગતો હતો. કિશોરે જાણી લીધું કે પેલા મીયાં ભાઈએ જણાવેલો યુવક આજ છે. શેઠ તેમના મિત્ર સાથે વાતોમાં રોકાએલા હોવાથી તે યુવક ઉભો રહ્યો હતો. પ્યારેલાલે તેને જોયો હતો પણ તેની સાથે એક પણ શબ્દનો ઉચ્ચાર હજી સુધી કર્યો નહોતો. કિશોરે શેઠની નજીક જઈ સલામ કરી. પ્યારેલાલે તેના સામે જોઈ તેને ખેસવાની ઇસારત કરી. કિશોર થોડેક દૂર ખસી બેઠો. જ્યારે શેઠ અને તેમનો મિત્ર વાતો કરી રહ્યા હતા, ત્યારે નજીકના એક ઓરડામાં સુધારાના શીખરે ચઢેલાં પ્યારેલાલનાં પત્ની એક સંગીત શિક્ષકની મદદથી સંગીત શીખતાં હતાં. તેમના કંઠમાંથી નીકળતું ગાન સર્વત્ર સંભળાતું હતું. પ્યારેલાલ અને મતીલાલની વાતો લગભગ અર્ધા કલાક સુધી ચાલી. છેવટે પ્યારેલાલે કહ્યું, “ જો એ નવચાવના સાથે મારાં લગ્ન થાય, તો આખી જીંદગી આનંદમાં જાય. હું હિરાલક્ષ્મીથી કંઈક કંટાળ્યો છું. મનુષ્ય માત્રને નવી-નવી વસ્તુઓની ઇચ્છા થાય તો મારા જેવા પૈસાપાત્રને કેમ ન થાય? હિરાલક્ષ્મી જીતી થઈ, હવે કોઈ નવું પુલપુલ જોઈએ.”

“ એ ખરું, પણ હિરાલક્ષ્મી કલેશ કરશે તો ? ” મતીલાલે પૂછ્યું.

“ કદાપિ નહિ. કારણકે તેને હવે કપડાં-લતાં અને ફરવા હરવાનો જ શોખ બાકી રહ્યો છે. તે મારાથી કંટાળી છે અને મને વારંવાર એમ પણ કહ્યા કરે છે કે તમે હવે મારા લાયક રહ્યા નથી. આથી હું ધારું છું કે તે કંઈપણ બોલશે નહિ. તેમ છતાં તું તેને પૂછી જોજે. તે તારી સાથે સારી રીતે દિલ બોલીને વાત કરશે. કારણકે તે તને વખાણનારી અને ચાલાક સમજનારી છે.” પ્યારેલાલે જણાવ્યું.

“ પણ કદાપિ ના કહેશે તો ? ” મતીલાલે હસીને પૂછ્યું.

“ તે પછી જોઈ લેવાશે. અમારી ન્યાતમાં છેડા છૂટકાનો અસ-લથી રીવાજ છે. તે તેનું સુઝતું કરી લેશે. ” પ્યારેલાલે કહ્યું.

“ અરે આવી સુધરેલી, ભણેલી-ગણેલી અને તમે જન સમા-જમાં આગળ પાડેલી તમારો પત્નીને છેડા છૂટકો અપાય કે ? શેઠ ! તમારું નાક કપાઈ જાય. આના કરતાં તો તે ભલે આપણા ઘરમાં જ રહે. આપની પાસે પૈસાની ક્યાં ખોટ છે ? મારા મહેરમાન !

વળી ભલેને તે પણ સ્વતંત્રતાથી રહી ફાવે એમ વર્તે ? એમાં તમારું જવાનું શું છે ? જો તેને ડાહ્યોઆં આપી કાઢી મૂકો અને તે બીજાનું ઘર માંડે, તો તે બીજો લઈ જનાર મુછોપર હાથ નાખી સર્વત્ર કહેતો ફરશે કે જુઓ, લખપતીની બાયડી હું લાવ્યો છું. વળી તમારી હિરાલક્ષ્મી પણ તમારા ગુણ દોષથી વાકેશગાર હોવાથી સર્વત્ર તમારી નિંદા કરશે. મારી તો તમને એજ સલાહ છે કે ભલેને તે અહિંજ રહે. તમારે તેના કહેવા મુજબ ચાલવું, દરેક બાર તેને માથે રાખવો અને તે તમારા સર્વસ્વની માલીક છે એમ તેને દેખાડવું. આથી તે તમારીપર પ્રસન્ન રહેશે.” સ્વાર્થપટુ મતીલાલે સલાહ આપી. પ્યારેલાલે તેની સલાહને અનુમોદન આપતાં કહ્યું.

“ તારી સલાહ વ્યાજબી છે. પણ તું ખાત્રીથી કહે છે કે માણેકચંદની છોકરીનું લગ્ન કરવાનું છે ? ”

“ હા, બાઈ હા, મેં ખાત્રી કરીનેજ જાણાવ્યું છે. તે કન્યા ઉંમર લાયક થઈ ગઈ છે એટલે આ વર્ષમાં તેને પરણાવવીજ પડશે. ”

“ ત્યારે તું મારા માટે તેનું માથું કર. આપણા ઘર જેવું ઘર તેને આખી ન્યાતમાં ક્યાં મળવાનું છે ? આપણી વાત જાણતાજ માણેકચંદ શેઠ તરતજ હા પાડશે. પણ આપણે જાન લઈ ધણે દૂર જવું પડશે. છત્રીસગઢ અહિંથી ધણુંજ દૂર છે. ”

છત્રીસગઢ અને માણેકચંદનું નામ સાંભળી કિશોર વિચારવા લાગ્યો કે, જે ગૃહસ્થની સાથે ગાડામાં બેસી મેં મુસાફરી કરી હતી

તેનીજ આ વાત થાય છે. તેમની ગુણવાન પુત્રીને પરણવાની આ પ્યારેલાલ ઇચ્છા રાખે છે; પણ તેની આશા ફળીભૂત થાય એમ જણાતું નથી. તે વિદ્વાન બાલીકા આગળ આ પ્યારેલાલ ગમાર જેવો છે. તેને લાયક આ છેજ નહિ. જોયા કરવું કે શું થાય છે. વળી મારે તેને એમ ન જણાવવું કે હું તે શેકને અને તેમની પુત્રીને ઓળખું છું. હા ! પ્રભુ ! તમારી અકળીત કળાનો પાર નથી. તમે અદ્ભૂત ઘટનાઓ બતાવો છો. જગતમાં પ્રતિષ્ઠા નવ નવા રંગ જણાય છે. કિશોર મૌન ઉભો. મતીલાલ આડી અવળી વાતો કરી ચાલતો થયો. શેક એકલા પડ્યા. આ પછી હુકાની નળીમાંથી બેચાર ઘુંટડા ધૂમાડાના ગળી પ્યારેલાલે પેલા શાન્ત વદને ઉભેલા યુવાન પ્રતિ દૃષ્ટિ કરી પૂછ્યું, “ અધ્યા તું કોણ છે ? ”

“ બ્રાહ્મણ. ”

“ ક્યાંનો રહીશ છે ? ”

“ સિદ્ધપુરનો. ”

“ તારું નામ ? ”

“ ત્રિભુવન. ”

“ અહિં કેમ આવ્યો છે ? ”

“ પારકાના ભલાને માટે. ”

“ તારા ભલાને માટે નહિ ? ”

“ નહિ, પારકાના ભલામાંજ મારું ભલું સમાએલું છે. ”

“ સ્પષ્ટ જણાવ કે તું શું કહેવા માગે છે ? તારે કહેવાનું હોય તે હુંકામાં જ કહી દેજે, કારણકે માણસના જીવનમાં જે એક પળ જાય છે તે અમુલ્ય ગણાય છે. હું મારી અમુલ્ય પળોને નકામી જવા દેતો નથી. સમજ્યો ? ” પ્યારેલાલ મૂછોપર હાથ ફેરવી ત્રિભુવન સામે દૃષ્ટિ કરી રહ્યો.

આવનાર માણસ કે જેનું નામ ત્રિભુવન હતું અને તે સિદ્ધપુરમાં એક સ્થપાએલા આશ્રમનો મોટો ઉપદેશક હતો; તે આશ્રમમાં

કંઈ મદદ મળે એ હેતુથી પ્યારેલાલ પાસે આવ્યો હતો; તેણે હેવા માંડ્યું,

“હું આપને એક વિગતિ કરવા આવ્યો છું.”

“તારે જે કહેવું હોય તે જલ્દીથી કહી નાંખ કારણ કે મને વધુ ટાઇમ નથી.” પુનઃ પ્યારેલાલે કહ્યું.

ત્રિભુવન:-શેઠજી, હું આપનો વધુ વખત વ્યર્થ કરવાને ઇચ્છતો નથી. મારી આપ પ્રત્યેજ એટલીજ વિનંતિ છે કે આપ અમારા આશ્રમને યથાશક્તિ મદદ કરો. અમારો ઉદ્દેશ દ્રવ્ય એકત્ર કરી નિરાશ્રિતોને પાળવાનો રાત્રીશાળાઓ સ્થાપી અજ્ઞાન ગરીબજનોને જ્ઞાનવાન બનાવવાનો છે. વળી કેટલાંક ઉંચ વર્ણનાં એવાં કુટુંબો છે કે જેમની સ્થિતિ ઘણીજ દયાજનક થઈ પડી છે. તેઓ પોતાની આબજને ખાતર પોતાનું દુઃખ કોઈની આગળ જણાવી શકતાં નથી. કુટુંબોમાં કેટલાકોને દ્રવ્યના અભાવે ઉપવાસ કરવા પડે છે અને કેટલાંકને ન કરવાનાં કાર્ય કરવાં પડે છે. તેમાં જે સ્ત્રીઓ સદગુણશાળી હોય છે તો દળવાનું-ખાંડવાનું શીવવા વગેરેનું કામ કરી નિર્વાહ ચલાવે છે. ત્યારે અજ્ઞાન અબળાઓ દ્રવ્ય વિહિન ભત્તારને ક્લેશ કંકાશમાં ડૂબાવી આખરે ભ્રષ્ટ થાય છે. આપણા પવિત્ર દેશમાં આવું બનવું એ શોકપ્રદ છે. અને તેથીજ આપ જેવા શેઠીઆઓ પાસેથી દ્રવ્ય મેળવી અમે સામાન્ય કુટુંબોમાં ગુપ્ત દાન મોકલવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ. આ ઉપરાંત અમે સ્વયંસેવકોને ગામે ગામ મોકલી અજ્ઞાન જનોને ઉપદેશ આપી બાળલગ્ન કન્યાવિક્રય ખોટાં ખર્ચ અને ધર્મને નામે ચાલતી અંધ શ્રદ્ધા વગેરે અહિત કરતા રીવાજોને દુર કરાવી સત્ય માર્ગનું અવલંબન કરાવવાની ઇચ્છા ધરાવીએ છીએ. આવા શુભ-કાર્યોમાં અનેક શ્રીમંતોએ મદદ આપી છે, તો આપ પણ આપની શક્તિ મુજબ આપશો એવી સંપૂર્ણ આશા છે.”

પ્યારેલાલ તેનું લંબાણુ વિવેચન સાંભળી ગંભીર મુખે કહેવા લાગ્યો. “ભાઈ! તમારો ઉદ્દેશ જોકે મજબૂત છે, પરંતુ આપણી હિન્દુ

કોમ પ્રતિ મને તો ઘણો તિરસ્કાર છે. કારણ કે હિંદુઓ હજી ઘણા પછાત છે. તેઓ સાચા સુધારકોના કદા દુષ્મનો છે. તેમના અવશ્યજોમાં પ્રથમ તો વહેમી પાછું, ઢીંગલા ઢીંગલીઓની માફક નાનાં નાનાં છેકરાંઓને પરણાવવાં, પથરાઓની મુર્તિઓ પ્રત્યે અંધ શ્રદ્ધા અજ્ઞાન સાધુઓને માલ તાલ ખવરાવી માતેલા સાંઠ જેવા બનાવવા અને સુકોમળ સ્ત્રીઓ પ્રત્યે કસાઇનું વર્તન ચલાવવું. આવા અનેક દુગુણો તેમની અધોગતિ સુચવે છે. જે તમે તે જંગલીઓને સુધારવા ઇચ્છતા હો તો મેં કહ્યા તે દુગુણોના પ્રથમ નાશ કરવો. હું તો ચાલુ જમાનાના સુધારાને માન આપે છે તેનેજ મદદ કરું છું. તમારા ઉદ્દેશમાં એવું કાંઈ જણાવું નથી માટે મદદ કરવાને દીલગીરી સાથે સ્પષ્ટ ના પાડું છું.” આટલું કહી પ્યારેલાલે હુકો પીવાનો પુનઃ આરંભ કર્યો.

“ શેઠજી જ્ઞાન પામતાં સૌ કોઈ સુધરશે. પણ મારે તમને કહેવું પડશે કે આપ સ્વદેશી થઇને સ્વાત્મ અંધુઓ પ્રત્યે તિરસ્કારની લાગણી દર્શાવી છો અને એટલુંજ નહીં પણ અસત્ય સુધારામાં પુષ્કળ દ્રવ્યની પાયમાલી કરો છો. તમારા જેવા શ્રીમંતોની ખાસ ધરજ તો દેશી અંધુઓની ઉન્નતિ કરવાની છે. લક્ષ્મી તો આજે છે અને કાલે નથી. ખરો શ્રીમાન તો એજ કહેવાય છે કે જેની સંપત્તિનો વ્યય દેશ અંધુઓના ઉદ્ધારના અર્થે ઉદારતાથી થાય છે. બાકીના તો પૈસાના પુળરી અને દોલતના દાસ લેખાય છે. શેઠ! ચડતી પડતી સૌની થયાજ કરે છે.” ત્રીભુવને વિશેષ સંભળાવ્યું.

પ્યારેલાલ હુકાની નળી નીચે મૂકતાં બોલ્યો, “ એ સઘળું અમે સારી પેઠે સમજીએ છીએ, માટે તમે વધુ ડાહ્યા થયા વિના હવે અહિંથી સિધાવી જાઓ. તમારા જેવાએ જ દેશનું ઉંધું માર્યું છે. હરામનું મેળવી પોતાનું બરવું એવા અનેક દાખલા મેં જોયા છે. તમારા જેવા બગ ઉપદેશકોનો હિંદુસ્થાનમાં પારજ નથી. તમારા બાજુ દેખાવથી ઐરીઓ અને ભોળા જનો ઠગારો; પણ આ પ્યારેલાલ લગીર પણ ઠગારો નહિ. તમને તો ભીખ માગીને ખાવાની ટેવ પડેલી છે. જાઓ; કોઈ નોકરી કરી અગર મહેનત મજૂરી કરી પૈસા

રળી ખાવ. મોટા દેશહિતૈશી ના જોયા હોય તો ? જા, ચાલ્યો જા. સ્વદેશી થઇશ તો સાહેબ લોકના કોપને પાત્ર થઇશ.”

પ્યારેલાલના શબ્દો સાંભળી ત્રીલુવનનું મુખ ગુસ્સાથી લાલચોળ બની ગયું, પણ તેણે ગુસ્સાને દબાવી રક્ત નેત્રે કહેવા માંડ્યું. “ શેઠ, મને લાગે છે કે તમારી શુદ્ધિ ખૂબેર મારી ગઇ છે ? પોતાની જન્મભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ-માનવૃત્તિ દરેક દેશના મનુષ્યોમાં સ્વાભાવિક રીતેજ ઉત્પન્ન થયેલી હોય છે. આ વૃત્તિ નૈસર્ગિક છે. તેને દબાવવી અને જડ મુળથી ઉખેડી નાખવી એ એક જાતનું ખૂન છે, મહા પાપ છે. માતૃભૂમિ પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન ધરાવી તેની સેવા કરવાને યોગ્ય દરેક ઉછરતાં સંતાનોને બનાવવાં એ પ્રત્યેક માળાપ-રાજા શ્રીમંતો અને શિક્ષકોનું મુખ્ય કર્તવ્ય છે. મહોદ્દલાના એક શ્વાનને પણ પોતાના મહોદ્દલાનું અભિમાન હોય છે. તો મનુષ્યોને પોતાની જન્મભૂમિ માટે અભિમાન શા માટે ન હોવું જોઇએ ? પરમાત્મા સર્વને શુભ શુદ્ધિ આપે એવી અમારી નિરંતર પ્રાર્થના છે. ” તેનાં લંબાણુ વિવેચનથી પ્યારેલાલ કંટાળીને નશકોરાં ફૂલાવતો બોલી ઉઠ્યો. “ઓ સ્વદેશના હિમાયતી ! તું હવે એકદમ અહીંથી પસાર થઇ જા. તારા ભાષણે માંડે માથુ ફેરવી નાંખ્યું છે. કેમ જાય છે કે નહી. ” શાન્ત ઉભેલો ત્રીલુવન પુનઃ બોલ્યો, “ શેઠજી, આવી રીતે અકળાઈ જવું આપને યોગ્ય નથી. આપે તો સઘળા ઉપર દયા રાખવી જોઇએ. ભગવાન તમારું ભલું કરશે. ”

“ ભલે તારો ભગવાન માંડે ભલું ના કરે, તું હવે અહીંથી જાય છે કે નહી ? ” પ્યારેલાલે પૂછ્યું.

ત્રીલુવન:-“ હા ! તમારા જેવા પિશાચ વૃત્તિના શ્રીમંતોથીજ આ આર્યાવર્તની અધોગતિ થઇ રહી છે.

નહી અન્ય વસ્તુને કદાપિ કાંઈ પણ કાપી શકે,
પણ કાચની હિરાકણી પોતા તણું પોતે હણે;
નહિ અન્ય ધાતુ કાષ્ટ કે પાષાણ કાપે લોહને,
પણ લોહની ઝીણી છરી પોતા તણું પોતે હણે.

આ સિદ્ધાંત સર્વથા તમારા જેવાને યોગ્યજ છે.”

“ એ ઉદ્ધત ! તહે આજે માફ સખત અપમાન કર્યું છે. ઉભો રહે હું તેનો બદલો આ ક્ષણેજ અપાવું છું.” પ્યારેલાલ ગર્જી ઉઠ્યો.

આ પિશાચ સદનમાંથી જલ્દી ચાલ્યા જવાના ધરાદે ત્રિભુવને ચાલવા માંડ્યું કે તરત પ્યારેલાલે તેને જતો અટકાવી કહ્યું, “ એ દરામખોર ! ઉભો રહે. હવે જાય છે ક્યાં ? ” કહી તેણે જોરથી ખૂમ પાડી. “ અલ્યા ! નીચે પહેરાપર કોણ છે ? ”

“ જી સાહેબ, આ સેવક હાજર છે, શેા હુકમ છે ! ” એક નોકરે દોડી આવી પૂછ્યું.

“ તું આ ઉદ્ધત છોકરાને એકદમ પોલીસગેટ પર લઈ જા અને ત્યાં આપણા સ્ટેડિ મહમદખાન પોલીસ ઇન્સપેક્ટર સાહેબ હાજર હશે તેમને માફ નામ દઇ સલામ કરી હું લખી આપું તે ચિઠ્ઠી આપજે.” એમ કહી તેણે ચિઠ્ઠી લખવા માંડી. એવામાં હિરાલક્ષ્મી પતીના શબ્દો સાંભળી અંદરના આરડામાંથી ત્યાં આવી બોલી.

“ ડીયર ! કેને પોલીસ ગેટ પર મોકલાવે છે ? ”

“ આ ઇડીઅન છોકરાને. એણે માફ આજે સખત અપમાન કર્યું છે. તેને જેલમાં પુરાવી અપમાનનો બદલો લઈશ.” પ્યારેલાલે તપી જઈને જણાવ્યું.

“ બહાલા ! કોઈ શત્રુને તમારા હૃદયમાંથી દૂર કરી મારી વાત સાંભળો. તમારા જેવા પ્રતિષ્ઠિત જનને આવા ગરિબો પ્રત્યે બદલો લેવાનો વિચાર કદાપિ કાળે પણ ઉત્પન્ન થવો જોઈએ નહિ. તેને બદલો યથાશક્તિ દ્રવ્યનો બદલો આપવો એમાંજ શ્રીમંતાનું ભૂપણ છે. મેં તેનું બોલવું પૂરેપૂરું સાંભળ્યું છે. તેમાં તેણે અપમાનકારક એક પણ શબ્દ આપને કહ્યો નથી. એટલું ખચીત યાદ રાખવાનું છે કે દેશના સુધારા અર્થે જે પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરે છે અને ગરિબો પ્રત્યે અપૂર્વ પ્રેમ ધરાવે છે તેજ ખરેખરે શ્રીમંત છે—દેવ છે. બાકીના દેશના દુષ્મન, અનાથોના અરી દૈત્ય સ્વરૂપ ગણાય છે. આવું સમજીને

તમે આ આવનાર ભાઈને તમારાથી બનીશકિત મદદ કરી તેમની ઈચ્છા પરીપૂર્ણ કરો. પ્રાર્થણા! મારા હૃદયની પણ એજ ઈચ્છા છે.”

પ્યારેલાલ પત્નીના સામે જોઈ કહેવા લાગ્યો, “હું મારી ફરજ સારી પેઠે સમજું છું. આ છોકરાએ માફ ઇન્સલ્ટ કર્યું છે માટે પ્રાણ ગયે પણ એક રાત્રીપાઈ આપનાર નથી. હું પૈસાદાર છું બાણી તે મારી અદેખાઈ કરે છે પણ તેની મને બીલકુલ દરકાર નથી.

ત્રીભુવન તત્કાળ જોલી ઉઠ્યો, “શેઠજી આપના ઐશ્વર્યની અદેખાઈ કરવાની કે અપમાન કરવાની મારી કોઈપણ રીતે ઈચ્છા નથી પણ મેં તો મારી ફરજ પ્રમાણે મદદ કરવાની વિનંતિ કરી છે? શેઠ!

જીવાની તો જશે ચાલી જશે વૈભવ અને માયા,
પડશે માટી માંહી કોઈ દિન તમારી આ કનક કાયા;
નથી વિશ્વાસ ભાજન વસ્તુઓ એ કોઈએ ધારી,
નથી થઈ કોઈની ને કોઈની છે એ ન થાનારી.”

આથી પ્યારેલાલ વધુ ગળી ઉઠ્યો “સિપાહી! ચલાવ. આને એકદમ ગેટ પર લઈ જા.”

ત્રીભુવનના શબ્દોથી હિરાલક્ષ્મી પણ સ્તબ્ધ બની. તેણે પતિના કાનમાં ધીરેથી કંઈક વાત કરી, કે જેથી પ્યારેલાલ પહેરાવાળાને આગળ વધતો અટકાવી ત્રીભુવનને કહ્યું, “ભાઈ! તું મહેરબાની કરીને ચાલ્યો જા. મારે તને એક પાછ પણ આપવાની ઈચ્છા નથી. મારે દાન કરવું હશે તો હું આશ્રમના નામે બારોબાર મોકલાવીશ.” પ્યારેલાલ ઉભો થઈ ત્યાંથી જવા લાગ્યો. તેને જતો જોઈ ત્રીભુવન બોલ્યો, “શેઠ! હું જાઉં છું અને જતાં પહેલાં ચેતાવું છું કે, તમારો આ વૈભવ પાણીના પૂરની માફક ચાલ્યો જશે. તમે હાલ જે સુખ જોઈ રહ્યા છો, તે તમારા કર્મથી પરીણામે ઝેર થઈ પડશે.

અહિં દાવશો કે દાવમાં, પણ ત્યાં કદી ના માફ છે,
અહિંયાં બલે અન્યાય છે, પણ સાફ ત્યાં ઇન્સાફ છે;

કળીયુગમાં કળથી કરેલાં, પાપ પૂન્યો અહિં ભરો,
મળશે નભજે કર્મનો નિહર રહેા ચાહે ભરો.”

આટલું બોલી ત્રીભુવન વદ્યુતવેગે ત્યાંથી પસાર થઈ ગયો.
“ સાલ્લો, ભામટો-ચોર-વગેરે શખ્તોનો ઉચ્ચાર કરતો પ્યારેલાલ ત્યાં
નજીકની પુરશીમાં બેઠો. હિરાલક્ષ્મી તેને માટે ચા લેવા ગઇ. કિશોરે
શાન્તિ આપવા માંડી. હિરાલક્ષ્મીએ ચ્હા લાવી પતિદેવને પાઇ. ચ્હા
પીવાથી પ્યારેલાલનું ઉકળેલું ભેજું શાન્ત થયું. તેણે પત્નીને કહ્યું,
“ હિરા ! એક ફક્કડ પાન ખનાવી લાવ.”

હિરા ચાલતી થઈ. પ્યારેલાલે કિશોરને પૂછ્યું. “ બોલો તમારી
શી મરજી છે ? ”

“ આપની ઇચ્છાને આધિન છું. શેઠની મરજી એજ મારી
મરજી. ” કિશોરે કહ્યું.

“ તારે અહિં નોકરી રહેવું છે ? ”

“ તે માટે તો અત્યારમાં આપ શેઠજીની પાસે આવ્યો છું.”

“ નામું-ઠામું લખતાં આવડે છે ? ”

“ ઘણી સારી રીતે. ”

“ શું પગાર લેવો છે ? ”

“ આપની મરજી હોય તે ? ”

“ તું કહેતો ખરો ? ”

“ મારા કહેવા કરતાં આપ જ વિચારી જુઓ. આપ શેઠજી
સર્વ ગુણ સંપન્ન છો અને વળી માણસની પરીક્ષામાં તો પૂરેપૂરા
પ્રવિણ છો. શેઠ ! આપને શવે તે આપજો. ” કિશોરે શેઠનાં વખાણ
કરી કહ્યું.

“ કીક ત્યારે, તું અત્રે રહે. હું તને માસીક ખારં રૂપીઆ
આપીશ. તારે ઘર ખર્ચનો હિસાબ રાખવો અને જોઈતી વસ્તુઓ
લાવવી. જો તું નોકરીમાં ચાલાક અને લાયક નીકળીશ તો હું તારો
પગાર વધારીશ. નોકરોની કદર કરવામાં મારા સમાન શેઠ આખા
ગુજરાત પ્રાંતમાં પણ મળી આવશે નહિ. મારી પાસે રહેલા નોકરોને

નોકરી છોડ્યા પછી બીજા કોઈની સેવા સ્વીકારવી ગમતીજ નથી. કિશોર ! આ સાથે એટલું પણ સ્મરણમાં રાખજે કે આપણી કોઈ ખાનગી વાત બહાર જાય નહિ. આજકાલના લોકો અન્યનું સાંઝે જોઈ બળી જાય છે, હું પૈસાપાત્ર છું એથી અનેક લોકો મારી પ્રત્યે દ્રેષભાવથી જુએ છે અને જગતમાં મને હલકો પાડવાને મુર્ખ સુધારક-અર્ધદાંધ અને ગાંડો કહી નિંદાઓ કરે છે. તારા સમાગમમાં આવનાર દરેક માણસની પાસે તારે મારી પ્રશંસા કરવી. મારી પ્રશંસાનું ઇનામ તને જુદું મળશે. ” પ્યારેલાલે તેની ભૂખતાની સીમા બતાવતાં કહ્યું. કિશોર તેના સ્વભાવથી પૂર્ણ વાકેશગાર થઈ આત્મગત વિચારવા લાગ્યો કે, “ આ પ્યારેલાલ દાંભીક અને મિથ્યાભિમાની હોય એમ જણાય છે. અકલને અને તેને આઘ વૈર હોય એમ અનુમાન થાય છે. તે જોવો છે તેવું જ અગાડથી સ્વમુખેજ જણાવી દે છે. આવા ગાંડા ભૂખની નોકરીમાં મારાથી વધુ ટકાશે કે કેમ તેનો વિચાર થાય છે. ચાલાક-બુદ્ધિવાન શેઠની સેવા અંતે સુખ આપે છે અને આવા અર્ધદાંધ દોલત ભક્તોની નોકરી આખરે કષ્ટકારક થઈ પડે છે. દીક છે; આગળપર જોઈ લેવાશે. મારે ક્યાં સદાય નોકરી કરવી છે ? માંડે કામ પૂર્ણ થયા સુધી ઉદર પોષવાના અર્થે નોકરીની જરૂર છે. હું તેટલો સમય સહન કરી લઈશ. ધર્મી અને અધર્મીને બંને જ નહિ; તેમ આ ટુલણજીની સાથે મારે લાંબા સમય સુધી બનશે જ નહિ. ” આવી રીતે વિચારતા કિશોરને પુનઃ પ્યારેલાલે પૂછ્યું, “ કેમ ? શું વિચાર કરે છે ? ”

“ કંઈ નહિ, આપના જેવા ખાનદાન ગૃહસ્થની નોકરી મળવાથી મેં મનમાં પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. ”

“ અરે ગાંડા ! આ સુધરેલા જમાનામાં તો પ્રભુ ટેમ-હાથગ મનાય છે. આપણો આત્મા છે તેજ પરમાત્મા છે. તેને દુભાવવો જોઈએ નહિ. આપણી જે ઇચ્છા થાય, પછી તે સારી હોય ના ખોટી હોય પણ તેને તટાળ પોષવી જોઈએ. આત્મા અને દેહને દુઃખ આપનાર ગૂંદેગાર ગણાય છે, કિશોર ! તારે અહિં રહી ધણું શીખવું પડશે.

મારી પાસે રહેવાથી તને સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. વળી તારે આ પણ યાદ રાખવાનું છે કે તારે અમારા વિચારને અનુકૂળ થઈ વર્તવું. ગમે તેવાં ખાણું-પિણું પ્રત્યે નારાજ થવું નહિ. અને મારા કરતાં તારી શેઠાણી હિરાલક્ષ્મીની મરજી વિશેષ સાચવવી. તે જો તારીપર ખુશ રહેશે તોજ તું લાંબા વખત સુધી અમારી નોકરીમાં રહી શકીશ. પણ જો તેને જરાકે નારાજ થવાનું કારણ આપીશ તો સમજજો કે અત્રેથી તત્કાળ ખડખડીયું મળશે. સમજ્યો કે ? ”

“ શેઠ ! હું સૌ કાંઈ સમજું છું. મારા મહેરબાન શેઠ શેઠાણીને કેમ ખુશ રાખવાં તેની વિદ્યા હું સારી રીતે ભણ્યો છું. મહેરબાન હું આપના વિચારને પણ પૂરેપૂરો મળતો છું. પ્રભુની પૂર્ણ કૃપાથીજ તમારા જેવા ગુણજ શેઠની નોકરી મળી આવી છે.” કિશોરે કહ્યું.

“ કિશોર ! પેલા કપાટમાંથી એક બાટલી કાઢી લાવ. ” શેઠે કામ બતાવ્યું.

કિશોરે કપાટ ઉઘાડી એક બાટલી કાઢી. ઇંગ્રેજ દારૂની એ બોટલ હતી. કિશોરે અળણ્યાબની બાટલી પ્યારેલાલના હાથમાં મૂકી. બાદ પ્યારેલાલે ગ્લાસ મંગાવવાથી કિશોરે હાજર કર્યો. તે ગ્લાસમાં સૂરા રેડતાં શેઠ જોલ્યા, “ હું આ સરખત પી સ્નાન કરી બહાર શરવા જવાનો છું. માટે તું નીચેના રૂમમાં જઈ મારા માટે ન્હાવાની તૈયારી કરાવ. ”

કિશોર ચાલ્યો ગયો. પ્યારેલાલે મદિરાથી છલાછલ પ્યાલો ભરી કંઠસ્થ કર્યો; અને પછી પ્યાલો અને શીસો ઠેકાણે મૂકી શેઠાણી પાસે આવ્યો. હિરાલક્ષ્મી આરામચેરપર પડી એક અંગ્રેજી પુસ્તક વાંચતી હતી. તેની પાસે એક નોકર ઉભો રહી તેનું માથું દબાવતો હતો. પ્યારેલાલે તેની છોક નજીક જઈ પૂછ્યું, “ ડીયર ! શું થાય છે ? આમ સુસ્ત કેમ જણાય છે ? ”

“ માઈ માથું દુઃખે છે. તમે વધારે ન બોલશો. મને થોડીવાર શાન્તિથી સૂવા દ્યો. જવ, જલ્દી આ રૂમ છોડી જવ. ” હિરાલક્ષ્મીએ રવાબથી કહ્યું.

પ્યારેલાલ બે કદમ પાછળ ખસી જાણે ભય પામતો હોય એવી રીતના દેખાવથી ધીમે સાહે બોલ્યો, “ ડીયર ! તમે જરાક સ્ટોંગ રહો પી હ્યો, કે જેથી તરત માથું ઉતરી જશે. ”

“ તમારી સલાહની મને બિલ્કુલ જરૂર નથી. થોડા વખત પરજ આપણા પેલા પ્રિય ડાક્ટર આવ્યા હતા અને તેમણે મારી પાસે આવી મને સ્નેહભાવે બોલાવી એક સ્ટ્રીચ્યુલન્ટ ડોઝ પીવરાવ્યો છે, તેમણે જતી વખતે પણ મને સૂચના કરી છે કે કોઈની સાથે વાત કરવી નહિ. માટે મહેરબાની કરી તમે હવે એક પણ હર્ડ બોલ્યા વિના મારાથી દૂર ચાલ્યા જવ.”

આ પછી પ્યારેલાલ કંઈ પણ નહિ બોલતાં ચાલ્યો ગયો અને નીચે જઈ સ્નાન કરી કપડાં પહેરી ગાડીમાં બેસી બહાર ફરવા નીકળી પડ્યો. આવાં માન્યવર અને સુધારાના શીખરે પહોંચી ચૂકેલાં શેઠ શેઠાણીની નોકરીમાં કિશોર રહ્યો અને સર્વ લીલા અવલોકતો કાળ-ક્ષેપ કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૭ મું.

નવું દૃશ્ય.

પ્યારેલાલનું બાલ્યકાળનું નામ મુક્તાલાલ હતું; પણ તે પસંદ નહિ આવવાથી તેના પિતા પન્નાલાલે પ્યારેલાલ નામ રાખ્યું હતું. આવા બે નામધારી શેઠની સેવામાં રહે કિશોરને બે મહિના પૂરા થવા આવ્યા. આટલા વખતમાં કિશોરે જાણી લીધું કે જે સ્થળે પોતે નોકર રહ્યો છે તે પ્યારેલાલનું મકાન બદ્ધકામ કરવાનું સ્થાન છે. નીતિ-ધર્મનો એક અંશ પણ સાંજેવામાં આવતો નહિ. પવિત્રતા શું ચોજ છે તેવું શેઠ કે શેઠાણીને મુદ્દલે જ્ઞાન નહોતું. દિવસ રાત્રિનો સમય આમોદ-પ્રમોદમાં પસાર થતો. શેઠ-શેઠાણી આ દુનિયામાંજ સ્વર્ગસ્થ છે એમ સમજી વિવિધ પ્રકારનાં વસ્ત્રો-વ્યસનો અને વિષયમાં સમય વ્યતિત કરતાં. મદિરાનો છૂટે હાથે ઉપયોગ થતો. બિચારા કિશોરને દારૂના ગ્લાસ ભરી આપવા પડતા. તે પોતે કંટાળતો; પણ

શું કરે ? પ્યારેલાલે તેને એક વખતે મધ પ્રાસન કરવાનો પુસ્કળ આપ્યો હતો પણ કિશોર તેના નિશ્ચયથી ડાગ્યો નહોતો. પોતાનું અપમાન કર્યું કહી તેને શેઠે ધમકી પણ આપી છતાં કિશોર બ્રજ થયો નહિ. આવા અપવિત્ર સ્થાનમાં કિશોર વ્યાકુળતાથી દિવસો નિર્ગમન કરતો હતો. આજે સાંજનો સમય છે. ચાર દિવસથી શેઠાણી તેમના પીએર ગયાં છે. પ્યારેલાલ શેઠ ગાડી બેડાવીને હવા ખાવા નીકળી પડ્યા છે. બંગલાના બે નોકરો વૃક્ષોને જળ સીંચન કરી રહ્યા છે. કિશોર શેઠના દિવાનખાનામાં એક ખુરસીપર બેસી રહી કંઈક વિચારમાં તદ્રુપ બનેલો જણાય છે. તે શું વિચાર કરતો હશે ? ગરીબ માણસ તેના દુઃખના જ વિચાર કરતો હોય. કિશોર પોતાની દુર્દશાના વિચાર કરતો હતો. વિચારને અંતે તેના વ્યાકુળ મને તેની આંખોમાં અશ્રુ આણ્યાં. તે રડતા હૃદયે બોલવા લાગ્યો, “કમળા ! હતભાગ્ય બાળા ! તું ક્યાં હોમશ ? શું તું હજી જીવતી હોમશ ? અરેરે તારેને મારે બહુ છેડું પડ્યું. આઘણું છૂટા પડે ધણા દિવસ વિત્યા. તારું અને મારું મિલન હવે ભાગ્યાધિન છે. પવિત્ર પ્રેમદા ! તારું જીવન રદ કરનાર હું જ છું. મારા પનારે પડી તું લગીર પણ સુખી થઈ નથી. પ્રિયે ! લગ્ન સમયની પવિત્ર પ્રતિજ્ઞાઓનું પાલન હું કરી શક્યો નથી. દેવી ! હું શું કરું ? તને ક્યાં બોલું ? ક્યાં આવી મળું ? બે પત્નીના પત્નીની દશા દુઃખદાયક થઈ પડે છે. મને અનુભવ થયો. પાપણી કપટકળા ! પિશાચ સ્વરૂપી પ્રેમદા ! અરે બડ બડાટ સળગતી પાવક જ્વાળા ! તારો નર્કમાં વાસ થજો. દુષ્ટા ! તારા કારણેજ મારી આવી દુર્દશા થઈ રહી છે. કિશોર એક અધમ માણસનો ચુલામ બન્યો છે. રંડા ! તે મારો ખીલેલો બગીચો સ્મશાનવત્ બનાવ્યો છે. દેવી સ્વરૂપ બાળાને તે આ દુનિયામાં હતી ન હતી કરી નાખી છે. પિશાચિની ! તારે અને મારે ક્યા જન્મનું વૈર હશે કે જેથી તું અમારી ભયંકર વૈરી થઈ પડી ? પતિને પાપ-માલ કરનારી પાપીણી ! તું ભુંડા હાલે રીખાઈ રીખાઈને મરજો. હા ! કમળા ! દેવી ! તારા વિચાર ઉત્પન્ન થતાં મારું જીવન બખી-

ભૂત થઈ જાય છે. સુરતમાં આવે એ માસ પૂરા થઈ ગયા છે પણ હું તારા ખ્યાલ અર્થે કંઈ પણ કરી શક્યો નથી. ચોથા દિવસ પર વિલીયમ સાહેબના અંગે જઈ તપાસ કરતાં સમાચાર મળ્યા કે સાહેબ એક ખૂનના કેસની તપાસને અર્થે બહાર ગામ ગયા છે. નશીબ એ ડગલાં આગળનું આગળ-દુઃખમાં દુઃખ અને સુખમાં સુખ આવી મળે છે. પરમાત્મનું હવે હદ થઈ કયા જન્મનાં પાપના કારણે મારી પર કષ્ટના ડુંગર ટૂટી પડ્યા છે ? દયાળુ ! દયા કરો. હવે સહન થતું નથી. પ્રભુ ! મને મારા માટે નથી લાગી આવતું. હું દુઃખના ડુંગર તળે દટાવા-કચડાવા તૈયાર છું, પણ કમળા ! મારી હૃદય દેવી પિશાચના પંખમાં છે. તેની પર ગુજરતો ત્રાસ-ગુદમ જાણી માફ હૃદય ચિરાઈ જાય છે, દેવ ! તેની પર દયા કરો. પાપીના પંખમાંથી તેનો ઉદ્ધાર કરો. દુઃખીયાંને વધુ ના રીખાવો. ” આમ શોક કરતો કિશોર કમળાને યાદ કરી ચોધાર અશ્રુએ રડવા લાગ્યો. તેના અશ્રુ હોનાર અને તેને રડતો જોનાર આ વખતે ઉપર કોઈ હતું નહિ. એકાન્ત વાસમાં કિશોર હૃદય ફાટ કલ્પાંત કરી હૃદય હલકું કરવા લાગ્યો. આ સમયે પ્યારેલાલના અંગલા આગળ એક ઘોડા ગાડી આવીને ઉભી રહી અને તેમાંથી હિરાલક્ષ્મી શેઠાણી નીચે ઉતરી. હિરાલક્ષ્મી ચાર દિવસ પીએર રોકાઈ આજે સાંજના સમયે પાછી આવી હતી. અપટુ ડેટ ફેશનમાં ફાંકડી બનેલી શેઠાણી હાથમાં છત્રી પકડી રૂવાળ અંધ અંગલાના કંપાઉંડમાં દાખલ થઈ અને વૃક્ષોને પાણી સીંચતા માળી મજુરોને ધમકાવતી અંદર પ્રવેશી દાદર પર ચઢવા લાગી. તેના પગમાં બુટ પહેરેલા હતા. તેના ચાલવાનો અવાજ સાંભળી ઉપર બેઠેલો કિશોર સાવધ થયો. તત્કાળ તેણે ખુરશી પરથી ઉભા થઈ આંખો હોઈ નાખી. રડવાથી તેની આંખો લાલ થએલી હતી. હિરાલક્ષ્મી ઉપર આવી ઉભી રહી. કિશોરે તેની નજીક જઈ તેના હાથમાંથી છત્રી લઈ લીધી. શેઠાણી પગમાંથી સ્લીપર કાઢી એક આરામ ખુરશી પર પડી. મદમસ્ત

વાઘણ પડી રહી હોય એવો તેનો દેખાવ થઈ રહ્યો. થોડીવાર શાન્ત વદને પડી રહી તેણે નજીકમાં ઉભેલા કિશોર પ્રતિ કહ્યું,

“કિશોર?”

“જી.” કિશોરે પ્રત્યુત્તર આપ્યો.

“ગરમી બહુ લાગે છે, એક પાંખો લાવ.”

કિશોર અંદરના ભાગમાં જઈ પાંખો લઈ આવ્યો, અને શેઠાણીના હાથમાં મૂકી દૂર ઉભો રહ્યો. સુકોમળ નાજુક હાથથી પાંખો હલાવતી હિરાલક્ષ્મી કિશોર સામે જોઈ રહી. કિશોરની આંખો રક્ત જણાવાથી તેણે પૂછ્યું, “કિશોર! તારી આંખો આજે લાલ કેમ દેખાય છે?”

કિશોર શું જવાબ આપે તો વિચારમાં પડ્યો. કિશોર કદાપિ અસત્ય ઉચ્ચાર કરતો નહિ. તે મૌન રહ્યો. પુનઃ શેઠાણીએ પૂછ્યું, “બોલને? કેમ જવાબ આપતો નથી? ઘાસ્કેટ બાસ્કેટ પોધું તો નથી ને?”

“નાજી, એવું કંઈ નથી. હું કદી દારૂ પીતોજ નથી.” કિશોરે નમ્રતાથી જણાવ્યું.

“ત્યારે તારી આંખો રાત્રી થવાનું કારણ? શું ઉબગરો કર્યો હતો? શેઠ સાથે કંઈ ગયો હતો?”

“નારે ના, હું તો ક્યાંઈ પણ ગયો નથી. આંખોમાં પાણી આવવાથી આંખોને મેં હાથવતી ચોળી હતી તેથી તમને રાત્રી જણાતી હશે.”

“ઠીક, વારૂ શેઠ ક્યાં ગયા છે?” શેઠાણીએ પૂછ્યું.

“હવા ખાવા.” કિશોરે જણાવ્યું.

“ક્યારેના ગયા છે?”

“પાંચ વાગે.”

“ગાડીમાં કે ચાલતા?”

“ગાડીમાં.”

“સાથે કોણ ગયું છે?”

“ કોઈ નહિ; તેઓશ્રી એકલાજ ગયા છે. ”

“ પાછા ફરવાનો ટાઇમ કહી ગયા છે કે ? ”

“ ના, પણ તેઓ આજે અહિં આવનાર નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ તેઓ શાહપુરના ળંગલે રહેનાર છે. ”

શાહપુરના ળંગલે રહેનાર છે સાંભળી હિરાલક્ષ્મી કંઈક ગુસ્સે થઈ હોય એમ જણાયું. શેઠ શાહપુરના ળંગલે રાત્રે કેમ રહે છે તે શેઠાણી સારી રીતે જાણતી હતી. તે આત્મગત બપડવા લાગી, “ નક્કી, કોઈક નવી રાંડ આવવાની હશે ? મારા ક્યાં ભોગ લાગ્યા કે મારા જેવી સુંદર સુંદરીનાં પાનાં આવા ગમાર જોડે પડ્યાં. ખરેખર આ દુનિયામાં સરખું જોડું ક્યાંય પણ જોવામાં આવતું નથી. કહ્યું છે કે,

નારી સુંદર જ્યાં મળે, ત્યાં મુરખ ભર્તાર,

રંગીલા નરને મળે, નારી ગુણ ગમાર.

મારા સંબંધમાં પણ એમ જ બન્યું છે. હું ફક્કડ ફાંકડી, રંગીલી જીવાન છું, ત્યારે એ મૂર્ખ તદ્દન ગમાર છે. પોતાની પ્રીયાને કેમ ખુશ રાખવી તેથી તો તે તદ્દન અજાણ છે. જીવાની ચાર દિવસની છે. જીવાનીમાં સુખ નહિ માણનાર ના લાયક મૂર્ખ છે. જ્યારે હું સુખ ભોગવવા તલસું છું. ત્યારે તે નવી રાંડોને માટે મરી મથે છે. અક્કલનો ઇસ્કોતરો ! જ્યારે મને લાગ્યો ત્યારે તે મારા ગુલામ જેવો જણાતો. મારો હા એ હા બજાતો અને મને પૂર્ણ માનથી ખોલાવતો. વળી તે તેના મિત્રો પર પત્ર લખતો, તેમાં પણ મારાં વખાણ કરતો. તેના એવો એક પણ પત્ર નહિ હોય કે જેમાં તેણે તેના મિત્રોને પ્રિય સહચરી હિરાલક્ષ્મીના પ્રણામ નહિ લખ્યા હોય ? વળી તેણે તેના એક પત્રમાં પણ એમ લખ્યું છે કે, હું પહેલાં મૂર્ખ કામીની ભક્ત-અક્કલનો ખજનો અને આખલા શંકર હતો, પણ હિરાલક્ષ્મીએ આવતાંજ મને સુધાર્યો છે અને આખલાનો મનુષ્ય બનાવ્યો છે. ખરેખર ! આવું લખનાર વળી પાછો આખલો બની ગયો છે. મૂઓ, મારે શું ?

અમારી ન્યાતમાં ક્યાં ધણીની ખોટ છે ? એક મૂઝો કે બીજો ઉભો મારે એ ધણી થયા છે અને વળી ત્રીજો. એમાં જવાનું છે શું ? તે બીજીની સાથે આનંદ કરશે તો હું પણ બીજીની સાથે લહેર કરીશ. હું કંઈ મૂર્ખ નથી કે મારી જીવાની એમને એમ જવા દઉં.” આમ આત્મગત બોલતી હિરાલક્ષ્મીએ કિશોર તરફ દ્રષ્ટિ કરી પૂછ્યું,

“ અલ્યા તેં પેલા મતીલાલનું ઘર જોયું છે કે ? ”

“ ક્યા મતીલાલ ? ”

“ શેઠના મિત્ર. ”

“ ના, તેમનું ઘર મેં જોયું નથી. ”

“ તે ભાગા તળાવપર રહે છે. ”

“ ઠીક. ”

“ તું ત્યાં જ અને તેમનું મકાન ખોળી કાઢી તેમને મારું નામ લઈ અહિં બોલાવી લાવ. ”

“ આ રાત્રિના સમયે તેમનું અહિં શું કામ પડ્યું છે ? ”

“ તે જીવવાની અને પૂછવાની તારે કંઈ પણ જરૂર નથી. તારે તો હું કહું તેજ કરવાનું છે. સમજ્યો ? ”

“ પણ મારે નવ વાગે શેઠની પાસે જવાનું છે. ” કિશોરે જણાવ્યું.

દિવાલપર લટકાવેલી ધડીઆળ તરફ નજર કરી હિરાલક્ષ્મી બોલી, “ હજી તો આઠ વાગ્યા છે. તું આપણી ગાડી લઇને જા.”

“ બહુ સારું. ” કહી કિશોર નીચે આવ્યો અને ગાડી જોડાવી મતીલાલને ત્યાં ચાલ્યો. ભાગાતળાવપર આવી કિશોરે તેનું મકાન ખોળી કાઢ્યું. આ વખતે મતીલાલ તેના ઘરમાં તેના મિત્રોની સાથે બેસી જીગર રમતો હતો. દારૂના પ્યાલા ઉડી રહ્યા હતા. કિશોરે ત્યાં આવી સમગ્ર દશ્ય અવલોક્યું. સર્વ દેખાવ અવલોકતાં તેનું પવિત્ર મન બોલી ઉઠ્યું કે, “ જેવા શેઠ છે એવાજ તેમના મિત્ર પણ છે. આ જગતમાં જેને જોઈએ તેવુંજ મળી આવે છે. પાપીઓને

પાપીજ મળે છે. શું શ્રીમાનોના મિત્રો આવાજ હશે ? ખરેખર દિવાની પાછળ અંધારું જ હોય છે. જ્યારે શેઠ વ્યભીચારી વ્યસની છે ત્યારે શેઠાણી પણ તેનાથી ચઢે એવી છે. શેઠ અનેક પત્નીવૃત્ત ધારણ કર્યું છે, ત્યારે શેઠાણીએ અનેક પત્ની કરવાનું આરંભ્યું છે. શ્રીમાનોના ઘરમાં આમજ બને છે એ હું હવે પ્રત્યક્ષ જોઈ છું. ઉપરથી સ્વચ્છતા અને અંદરથી મલીનતા. સફેત શાહુકારોનાં અંદરથી કેવાં ભયાનક કુકર્મો. તેમના ઉપરથી દેહીધ્યમાન દેખાતા સ્વર્ગીય સ્થાનો અંદરનાં કુકર્મોથી નર્કસ્થાનો સમાન છે. શ્રીમાન પાપીઓની પાપમય લીલાથી દિવાનખાનાં દોજખખાનાં બની રહે છે.” આમ બોલતા કિશોરે મતીલાલને સલામ કરી. કિશોરને જોઈ તે જુગાર રમતો બંધ થયો. તેણે દારૂના નીશાથી ચળકતી આંખો વડે કિશોર સામે જોઈ રૈણથી પૂછ્યું. “કેમ આવ્યો છે ?”

“આપને બોલાવવા.”

“ક્યાં ?”

“ખારેલાલ શેઠના બંગલે.”

“કાણે બોલાવવા મોકલ્યો છે ?”

“શેઠાણીએ ?”

“હા.”

“ઉભો રહે આવું છું.” કહી મતીલાલે મિત્રોને વિદાય કરી ઘરને તાળુ મારી કિશોર સાથે પ્રયાણ કર્યું. બન્ને જણા ગાડીમાં બેસી બંગલે આવી પહોંચ્યા. હિરાલક્ષ્મી બારીમાં ઉભી રહી રાહ જોઈ રહી હતી. ગાડી આવતાં તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ.

મતીલાલ અને કિશોર ગાડીમાંથી ઉતરી ઉપરના દિવાનખાનામાં આવ્યા. હિરાલક્ષ્મી મતીલાલની નજીક દોડી આવી અને સસ્નેહે તેની સાથે હાથ મીલાવી તેને ખુરશીપર બેસાડ્યો. કિશોરે પરસ્પરનું હસ્ત મીલન જોયું. બન્નેએ એક બીજાનો હાથ જોરથી દબાવી મનેચ્છા જણાવી. કિશોર વિરમય પામ્યો. કળીકાળની

લીલા અવલોકી. જે પ્રેમદાઓ પારકા પુરૂષને સુખ દેખાડતાં પણ શર-
માતી જે અપળાઓ પર પુરૂષના અપળે સ્પર્શ માત્રથીજ અપવિત્ર
થએલી માનતી અને શુદ્ધિને અર્થે સ્નાન કરી ઉપવાસ કરતી તેને બદલે
આજે કળીકાળની અપળાઓ પર પુરૂષના સ્પર્શને સૌભાગ્ય માને
છે. એક બીજાની સાથે હાથ મેળવવાથી પરમ માન સમજે છે. વાહ
કળીકાળ વાહ. તારી તો ખૂબી નીરાળીજ છે. કિશોર દૂર જઈ ઉભો રહ્યો.
ઘડીઆળમાં સાડા આઠ વાગ્યા હતા. રજનીએ મોહક સ્વરૂપ ધારણ
કર્યું હતું. બંગલાના દિવાનખાનામાં દીપકો ઝગઝગી રહ્યા હતા. દિરા-
લક્ષ્મી પણ અલબેલી બની રહી હતી. મતીલાલ અને તે સામ સામે
પુરશીઓમાં ખેડાં હતાં. બન્ને વચ્ચે આસતું એક ગોળ ટેબલ
આવેલું હતું. ટેબલ પર મદિરાની બોટલ અને બે પ્યાલા પડેલા
હતા. બન્ને જણાં એક બીજાના વદન સામે નિહાળી આંખોના
ધસારા કરતાં હતાં. કિશોરને શેઠની પાસે જવાનો ટાઈમ થવા આવ્યો
હતો. તેને સાડા નવે ત્યાં હાજર થવાનું હતું. પોણા કલાકની વાર
હતી. કિશોર શેઠાણીની લીલા અવલોકવાની ઇચ્છાથી ઉભો રહ્યો
હતો. પોતાનો નોકર દિવાનખાનામાં હાજર છે એવું બાન શેઠાણીને
નહોતું. તેણે બોટલમાંના મધથી બે ગ્લાસ પરીપૂર્ણ બર્યા. એક
પ્યાલો મતીલાલે અને બીજો તેણે ઉપાડી એક બીજાને પાવા-પીવ-
રાવવા લાગ્યાં. પરસ્પર પાન કરતી વખતે અનેક પ્રકારની નિર્લજ્જ
ચેષ્ટાઓ કરવા લાગ્યાં. કિશોર કંપ્યો. તે મન સાથે બોલી ઉઠ્યો,
“અરે ! આતે દોસ્ત કે દુષ્મન ! આ મતીલાલ શેઠનો પ્રિય મિત્ર
છે. શેઠ તેનેજ જુએ છે અને પોતાનો સર્વ વિશ્વાસ તેની પર મૂકે
છે. શેઠના પ્રતાપે મતીલાલ સુખમાં રહે છે. શેઠનું અન્ન તેના પેટમાં
છે. હા ! તેજ મતીલાલ શેઠને દુઝો દે છે. શેઠાણી સાથે આનંદ કરે
છે. હા ! ધિક્કાર છે આવા મિત્રોને. મારા ધારવા મુજબ આ મતી-
લાલે સ્વાર્થના લીધેજ શેઠની મિત્રતા બાંધી છે. શેઠ કાનનો કાચો અને
અક્કલનો અધુરો છે. શેઠાણી સુંદર પણ ભોળી છે; પણ કળીકાળના સમ-

યના રંગમાં રંગાએલી છે. આવાં જોડાંમાં મતીલાલ જેવા બદમાસો ફાવી જાય એમાં શું આશ્ચર્ય.” કિશોર શાન્ત થઇ જોઇ રહ્યો. યથેચ્છ મઘ પાન કરી બન્ને જણાં વિવિધ પ્રકારની શૃંગારીક વાતો કરવા લાગ્યાં અને વાતોમાં પ્યારેલાલ શેઠને મૂર્ખ ગમાર વગેરે અપ-શબ્દો સંભળાવવા લાગ્યાં. કિશોરને ઘણું લાગી આવ્યું, પણ તે પરા-ધિન શું કરે ? તે મૌનતા ધરી રહ્યો. એવામાંજ મતીલાલે મઘથી ચળકતાં ચક્ષુ નચાવતાં પૂછ્યું, “ દિલારામ ! આજે તે અક્કલનો ખળનો અહિં આવવાનો નથી ને ? ”

“ ના, તે આજે શાહપુરના બંગલે રહેવાનો છે. ” દિરાલક્ષ્મી-એ મંદ હાસ્યથી જણાવ્યું.

“ ત્યાં કોઇ નવીન નવ યૌવના આવી હશે ? ” મતીલાલે પૂછ્યું.

“ હા, પૈસાની ભૂખી કોઈ આવી હશે. તે ત્યાં લહેર કરશે; અને આપણે અહિં આનંદ કરશું. આનંદને માટે તો મેં તમને બોલાવ્યા છે. ”

“ સેવક તૈયાર છે. તમારા જેવી સુંદર સુંદરીઓની સેવા કરવાને માટેજ મેં જીવન ધારણ કર્યું છે. સુંદરીઓ પ્રસન્ન થાય તો ભગવાન પ્રસન્ન થયા સમજાવું છું. સુકોમળ કામનીઓને સંતાપનાર શયતાન છે. પ્રિયા ! બોલો શું ઇચ્છા છે ? ”

“ મદન પીડિતાની ઇચ્છા આપથી અબજણી નથી. મઘના પાનથી મદનનો તાપ સહન થતો નથી. તે પરીતાપ પરહરવા શૃંગાર ભુવનમાં પધારો. આપણે આપણી જીવાનીનું સાર્થક કરીએ. ”

દિરાલક્ષ્મી મતીલાલનો હાથ પકડી અંદરના ભાગમાં ચાલી ગઇ. થોડીવારે શૃંગારભુવનનાં દ્વાર બંધ થવાનો અવાજ સંભળાયો. કિશોર નિઃશ્વાસ નાખી શેઠની પાસે જવા બંગલાની બહાર નીકળ્યો.

પ્રકરણ ૮ મું.

અખળા પર અત્યાચાર.

સીદન્તિ સન્તો ધિલસન્ત્ય સન્તઃ ।

પુત્રાન્નિયન્તે જનકશ્ચિરાયુઃ ॥

પરેષુ મૈત્રી સ્વજનેષુ વૈરં ।

પશ્યન્તુ લોકાઃ કલિ કૌતુકાનિ ॥

સત્યપુરૂષો દુઃખી થાય છે, દુર્જન પુરૂષો વિલાસ કરે છે. પુત્રો મૃત્યુ પામે છે, પિતા દીર્ઘાયુષ્ય ભોગવે છે. શત્રુઓમાં મિત્રતા થાય છે, અને સ્વજનોમાં વૈર ઉત્પન્ન થાય છે. હે ! લોકો આવાં ક્લીયુગનાં કૌતુક તો જુવો.

રાત્રિના નવ વાગવાનો સમય થયો હતો. રાજભાગો પર જાંખાં ફાનસો પ્રકાશી રહ્યાં હતાં. સુરતના સહેલાણીઓ રજનીની રમ્યતા નિહાળવાને નીકળી પડ્યા હતા. શ્રીમંતોના ગાડી ઘોડાના ખડખડાટથી રાજભાગો ગાજી રહ્યા હતા. રાત્રિના નવનવા રંગ નજરે પડતા હતા. કોઈ સ્થળે સંગીતના ધ્વની સંભળાતા હતા. કોઈ સ્થળે વાજાંત્રોના નાદ શ્રવણ થતા હતા. કોઈ સ્થળે મેળાવડા તો કોઈ સ્થળે મિજલસો ચાલી રહી હતી. લંપટ સ્ત્રી-પુરૂષો પરસ્પરને મળવાની ઇચ્છાથી અને તેમની કુટીલ વાસનાઓ પરીતૃપ્ત કરવાને સારાં વસ્ત્રોથી નાશવંત શરીરને શોભાવી ઝડપથી ગમન કરી રહ્યાં હતાં. સુરતમાં નિવાસ કરતી વેશ્યાઓ પણ તેમના મલીન શરીરને કૃત્રિમ સુંદરતાથી શૃંગારી પોત પોતાના મકાનના ઓટલા પર બેસી રસ્તે આવતા જતા જનોને બ્રહ્મ કરવા અને પૈસા પડાવવા બોલાવતી હતી. આ કુલટાઓના જેવા કુટિલો તન-મન અને ધનનો નાશ કરવા વેશ્યાની પાસે જતા અને કૃત્રિમ રૂપ પર મોહાંધ થઇ પૈસાનું પાણી કરી નર્કમાં પડતા. રાત્રિના સમયે સુરત શહેરમાં આવી લીલા ચાલી રહી હતી. કિશોર ઉતાવળા પગે શાહપુર તરફ જતો હતો. રસ્તે

ચાલતાં તે વિચાર વશ હોય એમ જણાતું હતું. શેઠાણી અને મતી-લાલનો પ્રસંગ નિહાળી કિશોર સ્તબ્ધ આશ્ચર્ય પામ્યો હતો. તેણે તેના જીવનમાં આવેો અધમ પ્રસંગ કદી પણ જોયો નહોતો. કિશોરના મનમાં એ દેખાવ તરવરી રહ્યો હતો. તે મનથી શેઠાણી અને મતીલાલ પર ધિક્કારનો વર્સાદ વરસાવતો ચાલ્યો જતો હતો. પ્યારેલાલ શેઠને પણ શીખામણ સ્વરૂપે કંઈક દોષ દેતો હોય તેમ મનમાં બબડતો હતો. આવી રીતે ચાલતો-ચાલતો કિશોર બરાબર સવાનવ વાગે બંગલા આગળ આવી ઉભો. ઝાંપો વાસેલો હતો. કિશોરે ઝાંપા નજીક જઈ ત્યાંના ભૈયાને ઝાંપો ઉઘાડવાનું કહ્યું. ભૈયાએ ઝાંપો ઉઘાડ્યો. કિશોરે પૂછ્યું, “ નવ બજેમેં ઝાંપા ક્યોં બંધ કરીયા હૈ ? ”

“ સાહે કુત્તે પેઠે બંદે હયરાન કરતા હે, ઉસ લીયે મય દરવાજા બંધ કર બચડા થા. ”

“ શેઠ આયે હય ? ” કિશોરે પૂછ્યું.

“ નહિ. ”

“ કિત્તે બજે આનેકી વરંધી હય ? ”

“ દસ બજે. ”

“ ઉપર કૈન હય ? ”

“ કોઇ નહિ. ”

“ દૂસરા કોઇ નોકર હય વા નહિ ? ”

“ દો માલી અને એક પટાવાલા હાજર હય. ”

“ કહાં હય ? ક્યા કરતા હય ? ”

“ રોટી બનાતે હય. ”

“ એફિસમાં બત્તી રકખી હય ? ”

“ હાં, દો લાઇટ જલરહા હૈ ? ”

કિશોર અંદર ચાલતો થયો. ભૈયો ઝાંપા આગળ પડેલી પાટલી પર બેસી ચલમ ભરવા લાગ્યો. કિશોર ઉપરના ભાગમાં આવેલા એક સુંદર ઓરડામાં આવ્યો, કે જ્યાંનું ફરનીયર અને દિવાલપર

લટકાવેલી શૃંગારીક અસભ્ય છખીયો નિહાળતાં જ નજર ઠરી જતી. કિશોર આ ઝોરડામાં પ્રથમ જ આવ્યો હતો. પલંગ-પુરશીઓ, નરમ ખીજાનાં, ટેબલો વગેરેથી ઝોરડો આકર્ષક જણાતો હતો. કિશોર એક ગાદીપર પડી બીંત પરની છખીયો નીહાળવા લાગ્યો. અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને વલંદાઓના આગમનથી નવી નવી વસ્તુઓ વિદેશમાંથી આવી ભારતનો ધન ભંડાર ખાલી કરતી હતી. નજીવી પણ આકર્ષક વસ્તુઓની ચાર ઘણી કીંમત વિદેશીઓ પડાવતા હતા. રૂબાખમાં રહેનારા, દમામમાં આંજનારા અને ગંભીર પણ થોડા ભોક્ષા શ્વેનાંગ વિદેશીઓથી આકર્ષાઈ હિંદના ભોળા લોકો તેમનામાં પૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકી તેઓનું અનુકરણ કરતા અને ઉપસ્થી ચક્રચક્રીત, તેત્રરંજન વસ્તુઓને માગે તેટલી કીંમત આપી ખરીદતા. ભારતનાં ભોળાં મંતાનેને ખુશ કરી વિદેશી વેપારીઓ તેમનો ધંધો ધમધોદાર ચલાવી પુરુષણ પૈસા પેદા કરવા લાગ્યા હતા. પ્યારેલાલે ઘણું જ દ્રવ્ય ખર્ચી પોતાનાં તમામ મકાનો વિદેશી વસ્તુઓથી શોભાવ્યાં હતાં. જત જતનાં પુરશી-ટેબલો-કપાટો-લાઇટો-છખીયો વગેરેથી પ્યારેલાલનાં મકાનનાં દિવાનખાનાં મનોરંજક જણાતાં હતાં. વસ્તુઓ જોનારને અને ઉપયોગમાં લેનારને ઘણો આનંદ થતો. ગરીબ કિશોર પ્યારેલાલનો વૈભવ જોઈ આશ્ચર્ય પામ્યો. નહિ જોએલી વસ્તુઓ જોવાથી એક ગરીબ માણસ નવાઇ પામે એ સ્વાભાવિક જ. ગરીબ કિશોર ત્યાંની તમામ વસ્તુઓ આનંદથી નિહાળવા લાગ્યો. આવી રીતે લગભગ અર્ધો કલાક પસાર થઈ ગયો. બીંતે ટાંગેલા ઘડિયાળમાં દસના ટકોરા થયા. દસપર પાંચ મીનીટ થતાં એક ખુફી ઘોડાગાડી ળંગણા આગળ આવીને ઉભી રહી. અંદરથી પ્યારેલાલશેઠ નીચે ઉતર્યા. ઝાંપા આગળ ઉભેલા ભૈયાએ ઉભા થઇ સલામ કરી. પ્યારેલાલે રૂબાખથી પૂછ્યું, કોઈ આયા હય ?”

“હાં, મહેતાજી આ ગયે હય. ” ભૈયાએ કિશોરના આગમનના સમાચાર શેઠને આપ્યા. પ્યારેલાલે થોડીકવાર કંઈક વિચાર કરી

લૈયાને પૂછ્યું, “ શીવલા માલી અખી કહાં હય ? ”

“ કોટડીમે. ”

“ ક્યા કરતા હય ? ”

“ ખાનેકા પકાતા હય. ”

“ અચ્છા. ખાને આદ ઉનકુ મેરી પાસ બેજના. ” કહી શેઠ અંદર પધાર્યા અને ત્યાં કિશોર હતો ત્યાં આવી ઉભા. આ વખતે કિશોર એક સુંદર સુંદરીની છાત્રીને ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો હતો. ચિત્રકારે તે છાત્રીને ઘણી જ મનહર બનાવી હતી. કિશોરને જોઈ રહેલો જોઈ પ્યારેલાલ હસી મનમાં બોલ્યો કે, “ બિચારાએ આવી છાત્રી ક્યાંઈ પણ જોઈ હશે નહિ. ” છાત્રી તરફ જોઈ રહેલા કિશોરને શેઠના આગમનની ખબર પડી નહિ. થોડીવાર પ્યારેલાલ બોલ્યો, “ કિશોર !

શેઠનો અવાજ સાંભળી કિશોર ચમક્યો, મનમાં પસ્તાયો; તેણે શેઠના સામે જોયું. પ્યારેલાલે હસ્તા વદને પૂછ્યું, “ છાત્રી કેવી સુંદર છે ? ”

“ ઘણી જ સરસ. ચિત્રકારે ઉત્તમ કામ કર્યું છે. ” કિશોરે કહ્યું.

“ તને એવી ઐરી મળી હોય તો ? ” પ્યારેલાલે પૂછ્યું.

કિશોર મૌન રહ્યો. પ્યારેલાલની મૂર્ખતા પર હસ્યો. પુનઃ પ્યારેલાલે પૂછ્યું. “ કેમ બોલ્યો નહિ ? શું એવી ઐરી તને પસંદ નથી ? ”

કિશોરે માથું ટુણાવ્યું. પ્યારેલાલે વળી પૂછ્યું, “ અલ્યા ! તું પરણેલો છે કે ? ”

“ હા. ”

“ તારી ઐરી હાલ ક્યાં છે ? ”

કિશોર બોલી શક્યો નહિ. તેણે જવાબ આપવાને બદલે ઉંચે આંગળી કરી. મૂર્ખ પ્યારેલાલ તેના અંતરનો ભાવાર્થ નહિ સમજતાં ખડખડાટ હસીને બોલ્યો, “ મને લાગે છે કે તું છાત્રીને જોઈ આજે ચક્રમ બની ગયો છે. અલ્યા ! તારે આવી રીતે તારું બેજું ખોલું

જોધએ નહિ. અહિં તો ધણી જાતની કિંમતી વસ્તુઓ ભરેલી છે. તમે ગરીબ માણસો શ્રીમંતોના વૈભવને ક્યાંથી જુઓ-જાણો. ચાલ હવે સાવધ થા અને મારો આ કોટ કપાટમાં મૂકી શરબતની સીરોહી અને એક પ્યાલો લઈ આવ.” પ્યારેલાલે બદનપરથી કોટ કાઢી કિશોરના હાથમાં આપ્યો. કિશોર અંદરના ભાગમાં ગયો. પ્યારેલાલ ગાદીપર પડી મૂકેા આમળતાં બોલ્યો કે, “ગરીબ એતો ગરીબ જ. સાલાઓ પાપ કરવાથી જ ગરીબ જન્મ્યા. કિશોર સરખત શું છે તે જાણતો નથી. ઇંગ્રેજ દારૂને તે બીચારો ક્યાંથી જાણે. તેણે તેના બાપ જન્મારામાં પણ તેનો ટેસ નહિ કર્યો હોય.” આમ બોલતો તે હસવા લાગ્યો. કિશોર દારૂની ભરેલી શીરોહી અને કાચનો પ્યાલો લઈ હાજર થયો. પ્યારેલાલે તેના હાથમાંથી સીરોહી અને પ્યાલો લીધો અને પછી દારૂથી પ્યાલાને સંપૂર્ણ ભરી કંઠસ્થ કર્યો. બીજો પણ ઉદરમાં સમાવ્યો. પ્યારેલાલે કિશોરને પિવાતું સૂચવ્યું. કિશોરે સવિનય ના પાડી તેના હાથમાંથી શીરોહી અને પ્યાલો લઈ યથાસ્થાને મૂકી દીધાં. આ પછી તેણે શેઠને પાન બનાવી આપી હુકો ભરી આપ્યો. પ્યારેલાલ ગાદી પર આડો પડી નિશ્ચિંત મને હુકો ગગડાવા લાગ્યો. સમય જતાં તેની આંખોમાં નિશાતું જોર જણાવા લાગ્યું. તેની ચક્ષુઓ લાલચોળ બની. કિશોર તેની સામે બેસી રહ્યો હતો. આ અરસામાં શીવલો માળી ત્યાં આવ્યો. તેણે ઝુકીને પ્યારેલાલ શેઠને સલામ કરી. પ્યારેલાલે તેની તરફ દૃષ્ટિ કરી કહ્યું, “જા, પડોશના મકાનમાંથી કાન્તાને બોલાવી લાવ.”

“તે અત્યારે અહિં આવશે?” શીવલાએ પૂછ્યું.

“કેમ નહિ?”

“અગીઆર વાગવા આવ્યા છે તે?”

“શીકર નહિ. તેને જણાવજે કે શેઠને બહુ ચુંક આવે છે. તેમની પાસે કોઈ છે નહિ.”

“તે ઉઘી ગઈ હશે તો?”

“ ના, તેનો ઘણી બહારગામ ગયો છે, એટલે તે હમેશાં મોડી રાત સૂઈ કપડાં શીવે છે. જા, જલ્દી તેને તેડી લાવ.” શેઠના હુકમ બજવા શીવલો માળી ચાલતો થયો. તેના ગયા પછી તુર્તજ પ્યારેલાલ શેઠે કિશોર પ્રત્યે કહ્યું, “ તું પણ હવે જા અને નીચેના ભાગમાં જઈ સૂઈ જા.”

“ માફ કામ પડશે તો ? ”

“ હું બોલાવીશ.”

કિશોર નીચે ચાલ્યો ગયો; અને નીચે પડેલી એક પાટ પર આડો થઈ વિચાર કરવા લાગ્યો કે શેઠે કાન્ટા નામની બાઈને અત્યારે રાત્રિના અગીઆર વાગે બોલાવી, તેનું શું કારણ હશે ? કાન્ટા કોણ હશે ? શું તેમની રખાત હશે ? જો રખાત હોય તો તેને મોડી રાત સૂઈ કપડાં સીવવાનું શું કારણ ? શું દરજી હશે ? કિશોરના હૃદય સમૂહમાં આવા પ્રશ્નો ઉત્પન્ન થયા. તેણે ઘણી અટકળો કરી જોઈ પણ કંઈ જાણી શક્યો નહિ. બરાબર બારના ટકોરે-મધ્યરાત્રે શીવલો માળી એક યુવતીની સાથે આવતો જણાયો. કિશોરે તે તરફ જોયું. શીવલો માળીની પાછળ એક સત્તર-અઠાદ વર્ષના આશરાની ખુબસુરત રમણી ધીમા કદમે ચાલી આવતી હતી. રાત્રિ વિતેલી હોવાથી તે સુંદર સુંદરી કંઈકે ભય પામતી હોય એવું તેના ચાલવા ઉપરથી અનુમાન થતું હતું. કિશોરે અંપાપર પ્રકાશતા જ્ઞાનસના અજવાળે તેના મુખનું નિરીક્ષણ કરતાં ધારી લીધું કે આ કોઈ ઉચ્ચ વર્ણની રમણી હોય એમ જણાય છે. આ કોણ હશે ? તેની શું ઇચ્છા હશે ? તે કેમ આવી હશે ? આ દૃશ્ય આજે હું બરાબર જોઈશ. આવા પૈસાદારોને ત્યાં રહેવાથી કંઈકે નવું જાણવાનું અને જોવાનું મળી આવે છે. અહા ! ઉપરથી સ્વચ્છ કપડામાં ફરતા ખુબસુરત શ્રીમાનો ! તમે અંદરથી કેવાં બચકર કાળાં કામો કરો છો તે આજ હું મારી નજરે અવલોકું છું. બરેબર દિવાની પાછળ અંધાઈ જઈ હોય છે. આ ખુબસુરત બહા દેખાવમાં જેવી સુંદર જણાય છે તેવી અંદરથી નહિ હોય. તે તેની

નીચ વાસનાની પરીતૃપ્તિને અર્થેજ અત્યારે શેઠ પાસે આવી હશે.” કિશોર વિચાર વખે ચઢ્યો. શીવલો માળી અને તેની સાથેની સુંદરી તેની નજીકમાં થઈને ઉપરના ભાગમાં ગયાં. કિશોર પણ તરત ઉભો થયો; અને ધીમા કદમે ઉપર જઈ શેઠના શૃંગારેલા ઝોરડાની આંખમાં આવેલી એક નાની કોટડીમાં ધૂપાઈ ઉભો. આ કોટડીમાં શેઠના કપડાં રહેતાં. આ કોટડી નજીકમાં હોવાથી અંદરનો તમામ દેખાવ દેખાતો અને અંદરની તમામ વાતો સ્પષ્ટ સંભળાતી. કિશોર ત્યાં ધૂપાઈ રહી ધ્યાનપૂર્વક જોઈ રહ્યો. શીવો અને સુંદરી શેઠની સમક્ષ આવી ઉભાં. શેઠે ટટાર બેસી શીવાને દારૂની શીરોહી અને ખાલો લાવવાનું કહ્યું. રમણી નજીકની એક ખુરશીપર બેઠી. પ્યારેલાલ તેની તરફ જોતો હુકો પીવા લાગ્યો. ખુરશીમાં બેઠેલી રમણીની આંખો આ વખતે તીવ્ર જણાતી હતી. તેની આંખોમાં તીવ્રતા સાથે શંકા અને રોશનો ભાવ પણ પ્રદર્શિત થતો હતો. તે પ્યારેલાલના મુખ સામે જોઈ વિચારમાં પડતી; અને વળી કંઈક નિશ્ચય પર આવી નીચું જોતી. શીવાએ દારૂની શીરોહી અને ખાલો શેઠની પાસે પડેલા એક નાના ટેબલપર મૂકી શેઠ સામે જોયું. શેઠે તેને ચાલ્યા જવાની ઇસારત કરી. શીવો ચાલતો થયો. પ્યારેલાલ ખુશ થયો. રમણીના હૃદયમાં અનુકંપ થયો. પોતાને રાત્રિના સમયે પરપુરૂષની પાસે એકાન્તમાં બેઠેલી જાણી તેના મનમાં કંઈક ભય પણ ઉત્પન્ન થયો. તેણે પ્યારેલાલ તરફ નજર કરી. પ્યારેલાલની આંખો વિચિત્ર જણાતી હતી. નીસો તેના રંગે રંગે બ્યાખ્યો હતો. રમણી કે જેનું નામ કાન્તા હતું તેને પ્યારેલાલની આજની સ્થિતિ કંઈક ભયકારક જણાઈ. તેણે હિંમત રાખી ધીમેથી પ્રશ્ન કર્યો, “ મોટાભાઈ ! મને અત્યારે કેમ બોલાવી છે ? ”

મોટાભાઈ શબ્દ સાંભળી કિશોર ચમક્યો, પણ પુનઃ શાન્ત થઈ જોઈ રહ્યો. પ્યારેલાલના મુખપર પણ મોટાભાઈ શબ્દે કંઈક શરમના શેરડા પાડ્યા; પણ એ ભાવ તરતજ દૂર થઈ ગયો. તેણે નીસાથી લાલ થએલી આંખો નચાવતાં કહ્યું, “ કાન્તા ! અત્યારે

તને એક અગત્યના પણ આનંદના કામ માટે બોલાવી છે.”

“ત્યારે શીવાએ મને એમ કેમ કહ્યું કે શેઠને બહુ ચુંક આવે છે ?”

“તું જલ્દીથી આવે તે માટે. કહે કાન્તા ! હું તને અને તારા પતિને કેટલા પ્રેમથી ચાહું છું ?”

“એક પિતા તેનાં બાળકોને જેવા પ્રેમથી ચાહે એવા પ્રેમથી તમે અમને ચાહો છો. મોટાભાઈ ! તમારો ઉપકાર અમે જન્મભર વિસરનાર નથી. અનાથ બ્રાહ્મણ બાળકો તમારી કૃપાએ સુખી થયાં છે. અમારી આશિષ છે કે સદા તમારો જય થાવ.” કાન્તાએ આશિષ આપી. કિશોરને કાન્તાની કંઈક ઓળખાણ પડી. તે ગુંચવાડા ભર્યો મામલો સમજવા લાગ્યો. પ્યારેલાલ કાન્તાના શબ્દોથી વિચારમાં પડ્યો; પણ કંઈક નિશ્ચય કરી હુકકાનો ધુંટડો ખેંચી બોલ્યો, “કાન્તા ! મેં તમને સુખી કર્યા તેના બદલામાં ૧૬૫ આશિષજ આપીશ કે ?”

“ગરીબ બ્રાહ્મણ બાળકો પાસે આશિષ સિવાય અન્ય શું હોઈ શકે ?” કાન્તાએ કહ્યું.

“કાન્તા ! તારી પાસે અમુલ્ય વસ્તુ છે; અને તેનાથીજ તારા નશીબની ચકતી થવાની છે.” પ્યારેલાલે મર્મમાં કહ્યું. કાન્તા ક્ષોભ પામી વિચારમાં પડી. કિશોર પ્યારેલાલનું ઝેરી હૃદય પારખી ગયો. કાન્તાએ કંઈ જવાબ આપ્યો નહિ જાણી પ્યારેલાલ બોલ્યો, “કાન્તા ! કેમ ચૂપ થઈ ગઈ ?”

“તમારા બોલવામાં મને સમજ પડી નથી.”

“તું ઘણી શાણી છે.”

“કાન્તાને તેના આ શબ્દો નિરાળા જણાયા. તેણે સલજળ બાવે કહ્યું, “મોટાભાઈ ! આજે કંઈ નિસો કર્યો છે કે ?”

“તેના વિના તે કંઈ ચાલે કે ? તે તો અમારું આનંદનું ધામ છે, તારે તેનો ટેસ કરવો છે ?”

કાન્તા સ્તબ્ધ બની. પ્યારેલાલ દારૂડીઓ છે એ કાન્તા જાણતી

હતી; પણ હજી કોઈ દિવસ તેણે તેને પીવા સંબંધી કહ્યું નહોતું. આજે તેનું એવું બોલવું સાંભળી કાન્તા સ્તબ્ધ બની. તેણે ત્યાંથી જલ્દી જતા રહેવાને વિચાર્યું. પ્યારેલાલ વિકારમય નેત્રે તેની તરફ જોઈ રહ્યો. કાન્તા બોલી, “ મોટાભાઈ! આજે તમારા શરીરનું ઠેકાણું નથી. માટે તમે નિરાંતથી નિદ્રા લ્યો. માઈ જે કામ હોય તે સવારમાં કહેજો. હું સવારમાં આપની પાસે આવીશ.” કહી કાન્તા ત્યાંથી જવાને ઉભી થઈ. તત્કાળ પ્યારેલાલ બોલી ઉઠ્યો, “ થોડીકવાર એસ. હું નિશામાં નથી. મારે તારી સાથે અગત્યનું કામ છે. તું જતી રહીશ તો મને આખી રાત ઉંઘ આવશે નહિ.”

કાન્તાએ કહ્યું, “ તમારે જે કામ હોય તે મને કહી દ્યો. હું માઈ ઘર ઉઘાડું મુકીને આવી છું.”

પ્યારેલાલે સ્પષ્ટ જણાવી દેવાનો નિશ્ચય કરી કાન્તા પ્રત્યે કહ્યું, “ કાન્તા! તું મારી વાત ધ્યાનપૂર્વક શ્રવણ કરીશ એમ હું ધમ્મું છું. એકદમ અકળાઈ જઈશ નહિ. મારી વાત માનવામાંજ તાઈ શ્રેય સમાએલું છે. કાન્તા! મારે તને જે કહેવાનું છે તે એજ કે આજ-કાલ કરતાં ઘણા દિવસોથી તારા સૌન્દર્યપર હું મોહાંધ થયો છું. તું સ્વર્ગની અપ્સરા છે, મારી પ્રેમ પ્રતિમા છે. હું તને...”

કાન્તા કંપી અને પ્યારેલાલને અધવચ બોલતો અટકાવી એકદમ બોલી ઉઠી, “ અરે! હું આજે આ શું સાંભળું છું? શું પ્રલયકાળ નજીક આવ્યો હશે? શું ધરતીકંપ થવાની તૈયારી તો નહિ હોય? પ્યારેલાલ! મોટાભાઈ! તમે આ શું બોલો છો? તમારા પવિત્ર મુખ-માંથી આજે આવા અધમ-ઝેરી શબ્દો કેમ નીકળે છે? વિચાર કરો; બોલતાં શરમાવ; તમે મારા પાળક પીતા છો. હું તમારી પુત્રી છું.”

“ કાન્તા! હું જે કહું છું યા બોલું છું તે સઘળું સત્ય સમજજો. હું નિસામાં બોલું છું એમ તું સમજીશ નહિ. તારી સાથે આનંદ કરવાના ધરાદાથી જ મેં તને અને તારા ઘણીને આશ્રય આપી મારી પાસે રાખ્યાં છે. દુનિયામાં એવો એક પણ માણસ

નહિ હોય કે જેનો સ્વાર્થ કશામાં રહ્યો નહિ હોય ? મૃગનયની ! તારી આશાએ મેં તમને સુખી કરવામાં ઘણુંજ ખર્ચ કર્યું છે. હું આશા રાખું છું કે મારા તે તમામ ખર્ચનો બદલો આજે પૂરેપૂરો વળી જશે. પ્રિયે ! તારાં દિવ્ય દર્શનથી મારા મનમાં અત્યારે જે તાલાવેલી લાગી રહી છે; તે મારો આત્માજ બહુ છે. ઇશ્વરના અંગારથી હું જીવતાંજ બળી મરું છું. દયાકર. આ જલતા જીગરના આશકને ગાઢ આલોગન આપી તારા મીઠા અધરોબંતું પાન કરાવી તૃપ્ત કર. ”

પ્યારેલાલ ઉભો થઈ કાવે એમ બકવા લાગ્યો. આશ્રયદાતા શેઠને આની રીતે બોલતો સાંભળી કાન્તાની અંતર વેદનાનો પાર રહ્યો નહિ. તેની આંખોમાં ઝળઝળાયાં ભરાઈ આવ્યાં. આશ્રયદાતા દુષ્મન બન્યો; બ્રહ્મ થવાનો સમય આવ્યો. ગરીબ દુઃખી જનોનો સહાયક કોણ થશે ? હરી ! પરમાત્મા ! અમારી લજ્જા તારે હાથ છે. ” આમ આત્મ-ગત બોલતી કાન્તા થરથર ધ્રુજતી રૂદન કરવા લાગી. તેની આંખોમાં અશ્રુ જોઈ પ્યારેલાલ બોલ્યો, “તું આ આનંદ કરવાના સમયે શામાટે રડે છે ? હા, સમજ્યો. તારો પતિ તારાથી નાનો છે, તેનાથી તને પૂરતું સુખ મળતું નથી એ હું જાણું છું. આજે તને પૂર્ણ સુખ મળશે. એ આશાએજ તારી કમળસમાન ચહુઓ આજે રનેહાશ્રુ વહાવી રહી છે. સુંદરી ! હું મૃજા માણસ નથી. હું કોકશાસ્ત્ર શીખેલો છું. કામીનીઓનાં મન કોમળ અને શરમાળ હોય છે. તે પોતાના મનની વાત કોઈની આગળ જાહેર કરી શકતી નથી. પણ મારા જેવા ચતુર વિદ્વાન પુરૂષો અબળાના મનની વાત પલકવારમાં સમજી જાય છે અને શરમાળ સુંદરીઓની શરમ-લજ્જા દૂર કરાવી તેને આનંદના સાગરમાં રનાન કરાવી પોતે પણ સુખી થાય છે, અને તેને પણ સુખી કરે છે. દિલદાર ! ગભરાઈશ નહિ. હું આ પળેજ તારી શર-મને દૂર કરું છું અને તારાં અશ્રુઓને સેન્ટથી મધમધતા રૂમાલ વડે લુછું છું. ” કહી મોહાંધ પ્યારેલાલ હાથમાં રેશમી રૂમાલ પકડી કાન્તાની નજીક જવા લાગ્યો. તરતજ કાન્તા દૂર ખસી બેઠી ઉઠી,

“ શેઠ ! મારી નજીક આવતાં વિચાર કરજો. આ ઘણું ભયંકર કાર્ય તમારાથી થાય છે, તમારે માટે નર્કની બારી ખુલ્લી થાય છે. તમારો કાળ તમારા શિરે ચક્કર મારી રહ્યો છે. મારી પ્રાર્થના છે કે હજી સમજો. હાથે કરી વિનાશના કુંડ તરફ ન ધસો. અંતે પસ્તાવું પડશે. માટે શાન્ત થાવ અને આ બ્રાહ્મણબાળાને અહિંથી જવા દ્યો—ભગવાંત તમારું ભલું કરશે.” કહી કાન્તા નીચે જવાના દાર તરફ જવા ઉત્સુક થઈ પણ તરતજ પ્યારેલાલ તેના જવાના માર્ગ વચ્ચે ઉભો રહી બોલ્યો, “ કાન્તા ! મારી મન કામના પૂર્ણ કર્યા વિના તારાથી જઈ શકાશે નહિ. સુંદરી ! જે કામ એક બીજાની રાજપુત્રીથી થાય છે તેમાં પરમ આનંદ રહેલો છે. તું તારા પતિથી દુઃખી છે. તો શા માટે રાજપુત્રીથી મારી સાથે આનંદ કરતી નથી ? શું હું તારે લાયક નથી ? કાન્તા ! આપણે બન્ને સમાન છીએ. રૂપ ગુણ સંપન્ન છીએ. માટે ભોગવાય એટલું સુખ ભોગવવું જોઈએ. જો તું રાજ પુત્રીથી નહિ માને તો મારે તને જોર જીલમથી મનાવવી પડશે. આજે હું તને છોડનાર નથી. તને જોઈ છે સારથી જ હું મોહાંધ થયો છું. ”

“ પ્યારેલાલ ! તમે કેવા ભયંકર માણસ છો એ હું આજે બરાબર જાણી ગઈ છું. તમે અમને આશ્રય આપી જે ઉદારતા દર્શાવી છે તેનું મુખ્ય કારણ આજે સ્પષ્ટ જણાયું છે. હા ! ધિક્કાર છે તમને કે તમે સારા માણસ થઈ પોતાની પુત્રી જેવી બ્રાહ્મણ બાળાપર કુદૃષ્ટિ કરી નર્કમાં પડવાને તૈયાર થયા છો. ઓ સદૈત પોશાકમાં ધૂપાએલા શાહુકાર ! તારાથી આ ઘણું ભયંકર કામ થાય છે. તારા પગ તને મૃત્યુના મુખમાં પરાણે ખેંચી જાય છે. સમજ, ઓ પોતાને વિદ્વાન અને ડાહ્યા સમજતા શેઠ ! વિચાર કર, જીવાની જતી રહેશે; પાછળથી પસ્તાવું પડશે. ” કાન્તાએ ગભરાટથી કહી નાખ્યું.

“ પ્રિયતમા ! હું વિદ્વાન છું. વળી એક પુસ્તક લખનાર લેખક પણ છું. એટલે તારા ઉપદેશાત્મક શબ્દો મારા મગજને કંઈપણ અસર

કરી શકનાર નથી. આ દુનિયામાં જે સુખ ભોગવ્યું તેજ જીવનનું સાર્થક છે. બાકી પાપ-પુણ્ય સઘળું હમ્મય છે. માટે માન સુકી માની જવ અને મારા હૃદય સાથે દયાઈ જવ. સુંદરી ! તું તો માફ જીવ છે. આવ પ્યારી ! હું તને મારા ભૂજ પિંજરમાં દબાવી મારા તપેલા મનને શીતળ કરું. ” કહી પ્યારેલાલ હાથ પહોળા કરી કાન્તાને આલોગન આપવા દોડ્યો. તત્કાળ કાન્તા આધી ખશી ગઇ. તે આખા શરીરે ધ્રુજવા લાગી અને ધર્મ જવાનો સમય નજીક આવેલો જાણી ગભરાટથી બોલી ઉઠી, “ પાપાત્મા ! દૂર રહેજે. જ્યાં સૂધી મારા શરીરમાં પ્રાણ છે ત્યાં સૂધી તારી આશા વ્યર્થ છે. તું મને તારા જેવી પાપીણી સમજશ નહિ. ઓ કર્મચંડાળ ! આવાં દુષ્ટ કર્મ કરવાથી તું ભવિષ્યમાં દુઃખી થઇશ, મારા અંતરનો પણ આપ એજ છે. ”

વિકારમય નેત્રે જેઈ રહેલો પ્યારેલાલ બોલી ઉઠ્યો, “ હું આપને માનતોજ નથી. કળીયુગમાં આપ-નશીય સઘળું ઢોંગ છે. ”

“ ખરેખર તું એક ભયંકર દુષ્મન છે. ” કાન્તા બોલી ઉઠી.

“ આ દુષ્મન તને જીવરથી ચાહી સુખી કરવા ઇચ્છે છે. ”

“ હું તારા સુખની પરવાહ કરતી નથી. ”

“ કાન્તા ! મને નિરાશ કરતાં તારે ઘણું દુઃખી થવું પડશે. ધર્યાર વિનાના થઈ એક બીખારીની હાલતે ભટકવું પડશે. ”

“ એટલે ? ”

“ તું સારી રીતે જાણે છે કે ગઇ સાલમાં જે વખતે તારો પતિ બીમારી થયો હતો ત્યારે તેની સારવારમાં અને દવાદાઈમાં રૂપિયા બારસોનું ખર્ચ થયું હતું. જે મેં તે વખતે બારસો રૂપિયા ખર્ચ્યા નહોત તો આજે તારો પતિ કદાપિ જીવતો હોતજ નહિ. તારા પતિનું જીવન મારા પ્રતાપેજ ખચ્યું છે. એ ખચેલા બારસો રૂપિયાનું ખાતું મેં તારા પતિ પાસેથી પડાવી લીધું છે. જે કે ખાતું પડાવેલું છે; પણ રૂપિયા લેવાની મારી ઇચ્છા નથી. પણ બ્યારે તું મારી ઇચ્છાનો અનાદર કરે છે ત્યારે મારે પણ નિરૂપાયે તે રૂપિયા વસૂલ કરવા

પડશે અને પરિણામમાં તમે રહો છો તે મક્કન લેણુ રૂપિઆમાં વસુલ કરી બાકીના રૂપિઆને માટે તારા પતિને જલમાં બેસાડવો પડશે.”

“હા પ્રભુ નહોતી જાણતી કે શ્રીમાનના વેશમાં દૂપાએલો રાક્ષસ અમને આવી રીતે હેરાન કરશે ? પ્યારેલાલ ! તારાં અગાઉનાં મીઠાં વચનો. આશાઓ વગેરે ક્યાં ગયાં ? શું તે શબ્દો આવા પાપકર્મની ઇચ્છાથીજ ઉચ્ચારેલા હતા ? હાય ! જે વખતે મારા પતિ માંદગીના બિછાને પડ્યા હતા; તે વખતે હું મારાં સૌભાગ્ય લુપ્તો વેચી મારાથી બની શકતી તેમની સારવાર કરતી હતી; પણ તારા અતી આગ્રહથીજ અરે તારી પૂર્ણ ઇચ્છાથીજ હેં મારા પતિના અર્થે એટલું ખર્ચ કર્યું હતું. તે વખતે તેં સોગન ખાધને જણાવ્યું હતું કે આ ખર્ચ હું પુર્યાર્થ કરું છું. છતાં હેં મારા પતિને સમજાવી મારાથી ખાનગી રીતે ચોપડામાં ખાતું પડાવી લીધું. ખાતા વિશે મેં તને પૂછ્યું ત્યારે તેં કેવા હડહડતા સોગન ખાધા હતા તે કંઈ યાદ છે કે ? પ્યારેલાલ ! તું હડહડતો જુદો છે. જા, પાપાત્મા તારાથી થાય એ કરીલે. ઘર-બાર, દ્રવ્ય-દાગીના લઇલે; મારા પતિને જલમાં મોકલી દે અને મારી પર પણ જેટલું થાય એટલું કરી લે; અમે સઘળું સહન કરવાને તૈયાર છીએ. નરાધમ ! સત્ય-ધર્મથી આખું જગત ચાલી રહ્યું છે. ધર્મથીજ જીવન ઉજવળ છે. ધર્મજતાં માણસનું જીવન વ્યર્થ છે. ધર્મહિન જનો જગતમાં પિશાચ સ્વરૂપે ઝાળખાય છે. મારા પ્રાણ કરતાં હું મારા ધર્મને શ્રેષ્ઠ સમજું છું.” કાન્તાએ તિવ્રસ્વરે કહ્યું. તેનો ગભરાટ ઝાઝો થયો. તે હિંમતથી પ્યારેલાલની સમક્ષ ઉભી રહી. પ્યારેલાલ આ વખતે અંધ બન્યો હતો. તેના હૃદયમાંથી સારાસારનું વિસ્મરણ થયું હતું. કામાંધજન હતી આંખોએ અંધ હોય છે એ પ્રમાણે પ્યારેલાલ પણ સર્વત્ર અંધકાર નિહાળી રહ્યો હતો. પોતાની ઇચ્છામાં અંતરાય આવતાં તેનો મોહ ક્રોધના સ્વરૂપમાં બદલાઈ ગયો. કામોન્મત્ત પશુએ નિર્દોષ કાન્તા પર બળ અજમાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેણે મોટે અવાજે રક્ત નેત્રે પૂછ્યું, “ કાન્તા ! માનવું છે કે જોર જીલમથી તાબ થવું છે ? ”

“ મને જોર જુદમ તાબે કરનાર પિશાચ કોણ છે ? ” કાન્તાએ ક્રોધ મિશ્રીત સ્વરે પૂછ્યું.

“ તારો આશક આ પ્યારેલાલ. ”

“ ચૂપ થા શયતાન ! નજીક આવતાંજ તને આ કાન્તાના બળની ખાત્રી થશે. તું મને કોમળ કાન્તા માનીશ નહિ; પણ આ કાન્તા તારો કાળ છે. ”

“ શું તું મને મારીશ ? તું મારો મુકાબલો કરી શકીશ ? ”

“ તને મારનાર પ્રભુ છે; પણ પ્રાણ છે ત્યાં સૂધી માફ શીયળ સંભાળીશ ”

“ એમ ? ચાલ ત્યારે સંભાળ તાફ શીયળ. ” કહી પ્યારેલાલ કાન્તા તરફ દોડ્યો. પાપીથી બચવાને કાન્તા દ્વાર તરફ દોડી; પણ તત્કાળ પ્યારેલાલે તેને પાછળથી પકડી. કાન્તા તેની બાથમાંથી છૂટવાને બૂમો પાડી ખેંચતાણ કરવા લાગી. પ્યારેલાલ હસવા લાગ્યો, અને પોતાના પ્રચંડ હાથમાં પકડેલી પવિત્ર બાળાના અધરોષ્ટ્રનું પાન કરવાને તેનું પાપી મુખ નજીક લઈ જવા લાગ્યો. આંહણ બાળાના ધર્મનો ભંગ થવાનો સમય નિકટ આવ્યો. પણ પ્રભુ દયાળુ છે. તે તેનામાં પૂર્ણ શ્રદ્ધા ધરાવનાર ભક્તને આખરે સ્હાય કરે છે. ભગવાન ભીડ-ભય ભંજન કહેવાય છે. ભક્તની કસોટી કરી અંતે સ્હાયક થાય છે. પાપી પ્યારેલાલના મોઠા મહાલયમાં પવિત્ર કાન્તાને બચાવે એવું કોઈ નહોતું. મધ્યરાત્રિનો સમય થવા આવ્યો હતો. પાપીના કામમાં મદદ રૂપ થઈ પડનારા નોકરો નીચે બેઠા હતા. કાન્તાની ક્ષુભેદક બૂમો તેમને સંભળાતી હતી; પણ કોઈનામાં તેનો બચાવ કરવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થતો નહિ. શેઠ સુંદરીની સાથે રંગ માણે છે. એમ સમજી તે પશુઓ બેસી રહ્યા હતા. વળી મહિનામાં આવ્યા બળાકારના બનાવ પણ એ ત્રણ વખત બનતા, એટલે તે નરાધમ નોકરોને પણ કંઈ અસર ઉત્પન્ન થાય એમ નહોતું. જે સ્થળે પ્યારેલાલ તેની કુટિલ વાસનાની પરી તૃપ્તિને માટે પ્રયાસ કરી રહ્યો હતો

અને કાન્તા તેના મળખૂત હાથમાં પકડાઇ ખસેા પાડતી હતી; તે સ્થળે નજીકની કોટડીમાં છૂપાઇ ઉભેલા કિશોરથી એવો ભયંકર દેખાવ જોઇ શકાયો નહિ. પારકાના દુઃખે દુઃખી થનાર કિશોરને પાપી પ્યારેલાલ પર ઘણો ગુસ્સો ઉત્પન્ન થયો. તોફારીની પરવાહ નહિ કરતાં તે તત્કાળ ત્યાં દોડી આવ્યો અને ક્રોધ મિશ્રીત સ્વરે બોલ્યો, “ શેઠ ! આ શું કરો છો ? આ શો ગળ્ળ ? ”

પ્યારેલાલ ચમક્યો. કિશોરને એકાએક ત્યાં આવેલો જોઈ સ્તબ્ધ બન્યો. તેના હાથ ઢીલા થયા. તરત કાન્તા તેની બાથમાંથી છૂટી કિશોર તરફ દોડી અને તેના પગ પકડી આર્તનાદે બોલી, “ ભાઈ ! માફ રક્ષણ કરો. આ પાપી મને બ્રહ્મ કરે છે. ” કહી તેણે કારમું કલ્પાંત કરી મૂક્યું. કિશોરે તેને સ્વહસ્તે ઉભી કરતાં કહ્યું, “ બ્લેન ! ઉઠ, ઉભી થા અને મારી પાસે ઉભી રહે. હું પ્રાણાંત સૂધી તારૂં રક્ષણ કરીશ. ” આમ કહી કિશોરે સ્તબ્ધ બનેલા પ્યારેલાલ પ્રત્યે કહેવા માંડ્યું, “ ઉપરથી ધર્મોષ્ઠનો ઢોંગ કરનાર એક નામાકિત પૈસાપાત્રના પુત્રને આવું ભયંકર કામ કરતો જોઇ હું આશ્ચર્ય પામું છું. શેઠ ! આવું કરવું તે આપને યોગ્ય નથી. ”

“ કિશોર ! તું અહિંથી જતો રહે. આ સ્ત્રી મારા ઘણા પૈસા ખાઇ ગઇ છે. હું આજે તેને છોડનાર નથી. ” આમ બોલતો પ્યારેલાલ કાન્તાની નજીક જવા લાગ્યો. કે તરત કિશોરે કહ્યું, “ શેઠ ! નજીક આવતાં વિચાર કરજો. તમે આ બ્રહ્મબાળાને તમારી દુષ્ટ ઇચ્છા તૃપ્ત કરવાને માટે આશ્રય આપ્યો હતો; તે મારી અબજાની બદાર નથી. તમે અત્યાચાર જુઠું બોલી આ ગરીબ બાઇ પર અસત્ય આજ મૂકો છો. ”

“ તેમાં તારે શું ? તારે મારી વચ્ચે આવવાની શી જરૂર છે ? ” પ્યારેલાલે પૂછ્યું.

“ મારા ધર્મની ફરજ છે. હું તમને પાપકર્મમાં પડતાં અટકાવીશ અને આ બ્રહ્મણુ બાળાને બચાવીશ. આમ કરવામા મારી બન્ને ફરજો સંભાળાશે. ” કિશોરે કહ્યું.

“ અત્યા મુખા ! એમ કરવા જતાં તારે કદાચ તારી નોકરી શુભાવવી પડશે. ”

“ દિલ સાફ હશે તો નોકરી અનેક મળશે. આ કિશોર ધર્મનો દાસ છે. પારકાના કલ્યાણને અર્થે તે પોતાના પ્રાણનું પણ વિસર્જન કરવાને તૈયાર છે. શેઠ ! તમે પોતાને ડાહ્યા, વિદ્વાન માનો છો, પણ તેમાં તમારું દાંભીક પણું સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. જે ડાહ્યા અને વિદ્વાન હોય છે; તેના મુખમાંથી પોતાના શત્રુ પ્રત્યે પણ કદાપિ અપશબ્દ નીકળેજ નહિ. પરંતુ તમારા મુખમાંથી વારંવાર હલકા શબ્દો નીકળે છે અને તેથીજ સાબીત થાય છે કે તમે ખરેખરા દાંભીક છો. વળી તમે કેવા ભયંકર બદમાસ-લુચ્ચા-લકંગા છો તે અત્યારે આ ગરીબ અબળા પરના અત્યાચારથી સાબીત થાય છે. આ કર્મનો જવાબ આપવો તમને ભારે થઈ પડશે. જતા દિવસે તમારી આંખડ કોડીની થઈ જશે માટે હવે કરેલાં કર્મનો મન સાથે પશ્ચાતાપ કરો. ”

“ કોણ હું પશ્ચાતાપ કરું ? છટ્ટ. ” ખ્યારેલાલ બોલ્યો.

“ તમારે આખર વખતે અવશ્ય પશ્ચાતાપના કુંડમાં પડી બળીને ખાક થાવું પડશે. ”

“ જોઈ લેવાશે; પણ અત્યારે તું એકદમ અહિંથી ચાલ્યો જ. હું તને આ પળેજ નોકરીમાં રજા આપું છું. ”

“ હું પણ તમારા જેવા શેઠની નોકરી કરવા રાજી નથી. ” કહી કિશોરે કાન્તા પ્રત્યે કહ્યું, “ ચાલ બહેન ! આપણે આ પિશાચલુવનમાંથી નીકળી જઈએ. ”

કાન્તા આગળ થઈ. પુનઃ ખ્યારેલાલ તેની નજીક ધસ્યો અને જેવો કાન્તાનો હાથ પકડવા જાય છે કે તરતજ કિશોરે પોતાના મજબુત હાથથી તેને ધક્કો માર્યો કે જેથી પાડા જેવો ખ્યારેલાલ પૃથ્વી પર પટકાયો. એક નોકરે પોતાનું અપમાન કરેલું જાણી તે ઉશ્કેરાયો. તેણે ખૂબ મારી નોકરોને ઉપર બોલાવ્યા. બે માળી અને દ્વારદાસ ભેંચો મળી ત્રણ સેવકો ઉપર આવ્યા તેમણે સર્વ રંગ અવલોક્યો. ખ્યારેલાલ શીવલા માળીના કાનમાં કંઈક શુભ વાત કરી ત્યાંથી વિદાય કર્યો અને પછી બાકીના બે નોકરોને

કિશોર તથા કાન્તાને પકડવાની આજ્ઞા કરી. ભેયો અને માળી કિશોરને પકડવા નજીક ગયા; પણ બળવાન બાંધાના કિશોરે હાથના સ્પર્શ માત્રથીજ બન્નેને જમીનપર સૂતાડ્યા. પ્યારેલાલ અને તેના સેવકો કિશોરનું બળ બાણી વિસ્મય પામ્યા. આવી રીતે રકઝકમાં અર્ધો કલાક વીતી ગયો. કિશોરે નીચે જવાનું ઢાર ઉઘાડ્યું. તે અને કાન્તા નીચે જવા દાદરના પગથીઆમાં જેવાં પગ મૂકે એવામાંજ શીવલો માળી તેની સાથે કાળા પોશાકમાં ચમદૂત જેવા બાસતા ત્રણ સિપાહીઓને લઈ ઉપર આવ્યો. હવેજ કિશોરની ખાત્રી થઈ કે અમને પકડાવવાના વિચારથીજ પ્યારેલાલે શીવલો માળીને પોલીસની મદદ લેવા મોકલ્યો હતો. આખા શહેરના પોલીસો પ્યારેલાલને માન આપતા. કિશોર અને કાન્તા પ્રભુપર વિશ્વાસ રાખી ઉભાં અને જે થાય એ સહેવા તપ્તર થયાં. ત્રણ સિપાહીઓમાં એક જમાદાર હતો. તેણે ઉપર આવી શેઠને સલામ કરી. પ્યારેલાલે કિશોર અને કાન્તાની પર ચોરી કરવાનું હોમત મુકી તેમને પકડી જવાનું સૂચવ્યું. જમાદારે કિશોરને હાથકડી નાખવાની સિપાહીઓને આજ્ઞા કરી. કિશોરે પકડવાનું કારણ પૂછ્યું. પણ પ્યારેલાલના પૈસાથી પરિતૃપ્ત થએ જમાદારે કંઈપણ કારણ જણાવ્યું નહિ. વધારામાં કિશોરને તેણે ઘણા અપશબ્દો સંભળાવ્યા. કિશોર શાન્તિથી સહુ સહન કરી રહ્યો. કાન્તા રડવા લાગી. કિશોરે તેને હિંમત ધરવાનું સૂચન કર્યું. સિપાહીએ કિશોરને હાથકડી પહેરાવી. જમાદારે તેમને લઈ જવાનો હુકમ કર્યો. કાન્તાને હાથકડી નાખવામાં આવી નહિ. બન્નેને લઈ સિપાહીઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા. બાદ જમાદારે શેઠની સાથે કેટલીક ખાનગી વાતો કરી. શેઠે પણ તેને કંઈક શુભ સૂચનાઓ આપી. બાદ જમાદાર જવાને તૈયાર થયો. પ્યારેલાલે તેના હાથમાં દસ મહોરો મુકી. જમાદાર હસ્તો-હસ્તો ચાલતો થયો અને થાણા પર આવી કિશોર-કાન્તાને એક કોટડીમાં પૂરાવી નિદ્રાવશ થવા ખાટલામાં પડ્યો.

મકરણ ૯ સું.

કાન્તાની કષ્ટકથા.

પ્યારેલાલના કુટિલ કારસ્થાનથી કિશોર અને કાન્તા એક કોઠડીમાં કેદ પૂરાયાં. બન્નેની દિલગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. રાત્રિ પડી હતી. સર્વત્ર શાન્તિ પથરાયેલી હતી. કિશોર કાન્તા પોલીસ થાણામાં આવેલી એક નાની કોઠડીમાં બેસી રહ્યાં હતાં. થાણાનો જમાદાર તે કોઠડીથી થોડેક દૂર એક ખાટલા પર સૂઈ રહ્યો હતો. ચારેક સિપાહીઓ થાણાના ચોગાનમાં બેસી ગપ્પાં મારતા હતા. રાત્રિના દસ વાગ્યા હતા. કિશોર અને કાન્તા જાગૃતાવસ્થામાં બેસી રહી કર્મનો ખેલ જોઈ રહ્યાં હતાં. તેમને જે કોઠડીમાં પૂર્યા હતાં, તે કોઠડી નાની હતી. અંદર દીવો નહિ હોવાથી અંધારું વ્યાપેલું હતું. કોઠડીની આગળ લોખંડની જાળીવાળું બારણું આવેલું હતું. કિશોર વારંવાર જોખળી-માંથી બહાર દ્રષ્ટિ કરતો હતો. તેના મનમાં અનેક વિચાર તરંગો ઉછળતા હતા. પ્યારેલાલ જેવા દુષ્ટ શ્રીમાન પ્રત્યે તેના હૃદયમાં તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થયો. તે આત્મગત બોલતો હતો કે, “જગતમાં ગરીબ જનોના સંકટની સીમા નથી. પૈસાદારો ઉપરથી સારા દયાવાન અને પરાપક્ષારી તરીકે જોખખાય છે; પણ અંદરથી તેઓ કેવા ભયંકર પાપી હોય છે એતો અનુભવીનેજ ખબર પડે છે. પ્યારેલાલ સુરત શહેરમાં માનપ્રદ ગણાય છે; પણ અંદરખાનેથી તેનાં કામ કેવાં ભયંકર છે તે અન્યજનો શી રીતે જાણી શકે? તે દુષ્ટના પ્રતાપે અમે ભૂખ્યાં-તરશ્યાં આ અંધારી કોઠડીમાં પૂરાયાં છીએ. અરેરે! આ આહ્વાણ બાળા પ્રત્યે તેણે અસીમ અત્યાચાર ગુજાર્યો છે; વિશ્વાસઘાત કર્યો છે. તેને તેનાં આ અધમ કર્મનો જવાબ જરૂર એક દિવસે આપવો પડશે. હા! પરમાત્મા! આ જગતમાં, આ નાશવંત સંસારમાં કેવાં કુટિલ કર્મો ચાલી રહ્યાં છે? આવા અધ્યાયુષ જીવતાઓ કુકર્મો કરી તેમનો અમૂલ્ય માનવ જન્મ વૃથા કરી રહ્યા છે. દેવ!

દયા કરે અને સર્વના હૃદયમાં સુચ્છિ પ્રકટાવે. ” કિશોર બોલતો બંધ રહ્યો. કાન્તા તેનાથી થોડેક દૂર બેઠી હતી. તેના આંતરિક દુઃખનો પાર નહોતો. થોડો સમય શાન્તિમાં પસાર થવા દઈ કિશોર બોલ્યો, “કાન્તા! જાગો છો કે ઉઘો છો?”

“આ બધાનક સ્થાનમાં મારા જેવી દુઃખીયારીને નિદ્રા ક્યાંથી આવી શકે? અરેરે! આપણું શું થશે? મારા પતિ નાગરે બહાર ગામથી ઘરે આવશે અને મને ઘરમાં નહિ જોવાથી તેમને અપાર દુઃખ ઉત્પન્ન થશે.” કાન્તા રડવા લાગી. કિશોરે તેને કહેવા માંડ્યું, “બહેન! દુઃખમાં નાહિંમત થવું નહિ. આપણું જે થવાનું હશે તે થશે. દયાળુ પ્રભુ આપણો રહાયક થશે.”

“અરેરે! આ જગતમાં અમારું કોઈ નથી.” કાન્તાએ માઠ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“જેનું જગતમાં કોઈ નથી, તેનો પરમાત્મા છે. તેણે અવતાર આપ્યો છે, તો તેજ નિભાવશે. કીડીને કણ અને હાથીને મણુ એ અનુસાર તેનાથીજ સઘળાનું પાલન થવા કરે છે. કાન્તા! જેવી તારી સ્થિતિ છે એવીજ મારી છે. આપણે સમાન છીએ. હું...”

કિશોર આગળ બોલતાં અટક્યો. કારણ કે જમાદાર સાહેબ હાથમાં શનસ પકડી એ તરફ ચાલ્યા આવતા જણાયા. કિશોર કાન્તા તેની તરફ જોઈ રહ્યાં. જમાદારે જાણી નજીક આવી કિશોરને પૂછ્યું, “તમારે કંઈ ખાવું છે?”

“ના.”

“કેમ વાઈ? શું તમને ભૂખ નથી લાગી?” પુનઃ જમાદારે પૂછ્યું.

“ભૂખ તો લાગી છે; પણ અમે જ્યાં સૂધી આ કેદખાનામાં પૂરાયાં છીએ, ત્યાં સૂધી કંઈ પણ નહિ ખાવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. જમાદાર સાહેબ! અમને આ કેદખાનામાં શા કારણથી પૂરવામાં આવ્યાં છે એતો મહેરબાની કરીને જણાવો?” કિશોરે પૂછ્યું.

“પ્યારેલાલ શેઠના મકાનમાંથી ચોરી કરવાનો તમારી પર આરોપ છે. આ આરોપને માટે તને અને તારી સાથેની બાઈને સવારમાં મોટા અમલદાર આગળ ઢિલાં કરવામાં આવશે. તમને અપરાધી ઠરાવવાને માટે અમે સઘળા પૂરાવા સુદામાલ સાથે તૈયાર કરી રાખ્યા છે, આથી જરૂર તમે ત્રણ-ચાર વર્ષની જેલ બંદી કરશો.

“જમાદાર સાહેબ ! અમે તદ્દન નિર્દોષ છીએ.” કાન્તા બોલી ઉઠી.

“હું જાણું છું, પણ આ જમાનામાં પૈસા વાળાના પોતાર પડે છે એ જાણો છોને ?” જમાદારે કહ્યું.

“હા, પણ તમે અમારો ખ્યાલ નહિ કરો ? અમે નિર્દોષ છીએ એમ તમે નહિ જણાવો ?” કિશોરે પૂછ્યું.

“અમારાથી એમ કદી કહી શકાયજ નહિ. અમારી નોકરીમાં જો સત્યને સ્થાન આપીએ તો અમારે તરતજ ઘેર બેસવું પડે. વળી પ્યારેલાલ પૈસા વાળો છે અને તમામ અમલદારો તેના જીગર જાન દોસ્તો છે; એટલે તે ધારે તે કરવાને સમર્થ છે. સુરત શહેરનો રાજા પણ તેજ છે. માટે જો તમને મારી સલાહ જોઈતી હોય તો તમે બંને જણાં પ્યારેલાલની ક્ષમા ચાચો અને તે કહે એ પ્રમાણે વર્તવાને તૈયાર થાવ. મારા ધારવા મુજબ પ્યારેલાલશેઠ તારી સાથેની આ બાઈપર આશક છે અને તે કારણથીજ આ સઘળો ઉત્પાત થયો છે. જો તે બાઈ પ્યારેલાલની મરજીને આધીન થશે; તો તું અને તે ઘણાંજ સુખી થશો. બોલો; તમારી શી મરજી છે ? પ્યારેલાલ પાસે જવું છે ?” જમાદારે પૂછ્યું.

“પ્યારેલાલ પાસે જઈ ધર્મ બ્રષ્ટ થવા કરતાં અમારા પ્રાણ બલે કેદખાનામાંજ જાય. અમે મરીશું પણ અમારા ધર્મનું પ્રતિ-પાલન કરીશું. પ્યારેલાલ અધર્મનો અવતાર છે; દુષ્કર્મોનો ભંડાર છે.” કિશોરે જણાવ્યું.

“અહ્યા મૂર્ખા! આ જમાનામાં ધર્મ ધોવાઈ ગયો છે, તારા જેવા ધર્મની પૂંછડીઓ હાલ હવાલ થઈ મરી ગયા છે. આ જમાનામાં તો સૈની સાથે હળીમળીને ચાલવામાંજ મજા છે. પાપ પુણ્યનો વિચાર કરનાર મહા દુઃખી થાય છે. માટે માઈ માનો. મને તમારી દયા આવવાથીજ આટલું કહું છું. બાકી મારે કંઈ તમારી ગરજ નથી. બોલો શું જવાબ આપો છો ?”

“અમારી ચોખ્ખી ના છે; આપ આપના સ્થાને પધારી જવ. અમને જે ઇન્સાફ મળશે તે અમે કબુલ કરીશું.” કિશોરે જણાવ્યું. જમાદાર સાહેબ કંઈક ગુસ્સે થઈ ચાલતા થયા. તેના ગયા પછી કાન્તાએ પૂછ્યું, “ભાઈ! આપણું શું થશે ?”

“થનાર હશે તે થશે; પણ સત્ય અંતે અવશ્ય ફાવશે.” કિશોરે કહ્યું.

“જગત આપણને જરૂર અપરાધી ધારશે—માનશે.” કાન્તાએ કહ્યું.

“આપણને જગતની પરવાહ નથી. પ્રભુ આપણો રક્ષક છે.”

“જગતમાં હું નિરાધાર છું.” કાન્તાએ કડ્ડળ સ્વરે કહ્યું.

“નિરાધારનો આધાર પરમાત્મા સર્વત્ર છે. કાન્તા ! હું તને મારી ધર્મની બ્હેન ગણીશ અને જીવીશ ત્યાં સુધી તને અને તારા પતિને સુખી કરવાના પ્રયત્નો કરીશ. બ્હેન ! આ સંસારમાં જન્મ ધારણ કરી હું જેટલો દુઃખી થયો છું એટલો બીજો કોઈ પણ મનુષ્ય દુઃખી થયો હશે નહિ. કાન્તા ! આ કોટડીમાં આપણને ઉંઘ આવશે નહિ. હું તને ટુંકમાં મારી કષ્ટ કથા કહી સંભળાવું છું; આ પછી તું પણ તારી કર્મકથા કહેજે. વાતોમાં બહાણું બહાશે અને પછી જે થનાર હશે તે જોઈ લેવાશે.” કહી કિશોરે તેની તમામ વાર્તા કાન્તાને કહી સંભળાવી. કમળાનું નામ આવતાં કિશોર વારંવાર નિઃશ્વાસ નાખતો. કમળાનું કષ્ટ સાંભળી કાન્તાનું હૃદય પીંગળું. તેની આંખોમાં ઝળ ઝળીયાં ભરાયાં. કિશોરની વાત પૂરી થતાં તેણે કમળાના સુખને માટે

પ્રભુની પ્રાર્થના કરી. પોતાની તમામ વાત જણાવવાથી કિશોરનું હૃદય પણ કંઈક હલકું થયું. આ પછી કિશોરે કાન્તાને તેની વાત કહેવાને કહ્યું. કાન્તાએ ધીમે અવાજે તેની કષ્ટ કથા કહેવી શરૂ કરી. “મારું અને મારા પતિનું મૂળ વતન અમદાવાદ છે. અમે જ્ઞાતિએ બ્રાહ્મણ છીએ. અમારામાં કોઈ-કોઈ કન્યા વિક્રય પણ કરે છે; બાળ લગ્નની પ્રથા તો દૂર થવાની જ નથી. વળી કુળની મોટાઈમાં અનેક કન્યાઓનાં જીવન રદ થાય છે. મારા પિતા કન્યાવિક્રય કરનારને ધિક્કારનારા હતા; પણ કુળની મોટાઈમાં મરી પડતા. એ કુળની મોટાઈના કારણેજ અમે પતિ-પત્ની આજે કંગાલ દશા ભોગવીએ છીએ. મારાં માઆપને હું એકની એક કન્યા હતી. કન્યાઓને શિક્ષણની જરૂર નથી એવું સમજનારાં મારાં માતાપિતાએ મને વિદ્યા વિહીન રાખી. મારી માતાએ ઘરનું કામ શીખવાડવા માંડ્યું. મારી ઉમ્મર પાંચ વર્ષની હતી. હું બની શકતું કાર્ય કરતી. પુત્રી અળખા-મણી લેખાતી હોવાથી મારાં માતા-પિતા મારીપર ઓછો પ્રેમ રાખતાં. તારે પારકે ઘેર જવાનું છે કહી મારી માતા કામકાજમાં બૂલ આવવાથી કંપકા આપતી અને વખતે મારતી. મારું મન કામ કરવાને બદલે રમતમાં ઘણું રખડતું. આથી મારે માર પણ ખાવો પડતો હતો. મારી પાંચ વર્ષની ઉમ્મર પૂર્ણ નહિ થતામાં તો મારા બાપે મારા માટે લગ્નનું નક્કી કર્યું. મારા પિતાના ઘરથી થોડેક દુર અમારી ન્યાતનું એક ઘર આવેલું હતું. તે ઘરમાં ગણપતભટ્ટ નામક બ્રહ્મદેવ રહેતા હતા. ગણપતભટ્ટ આખી ન્યાતમાં વિશેષ કુળવાન ગણાતા. પોતાનું કુળ ડાઘ વિનાનું હોવાથી ગણપતભટ્ટ અભિમાન રાખતા. તેમની પાસે દ્રવ્ય નહોતું. ગણપતભટ્ટના પિતાએ સારી સંપત્તિ પેદા કરેલી હતી. પણ તેમના મરણ પછી ગણપતભટ્ટે દુરાચરણમાં તમામ સંપત્તિ પાપ-માલ કરી હતી. દ્રવ્યના અભાવે તેમણે થોડાક માસ કષ્ટ સહન કર્યું હતું. તેમના મિત્રો તેમને શીખામણ આપતા કે કોઈ સારા રચણે શુભાસ્તી બેસો કે જોઈ બે પૈસા પેદા કરી શકો.

મિત્રોની આ શિખામણુ તેમના ધ્યાનમાં ઉતરતી નહિ. જવાબમાં તે જણાવતા કે “ અમે ખાનદાન છીએ, કુળવાન છીએ, અમારા કુળમાં કોઈએ નોકરી કરી નથી, તો હું શામાટે કરું. ” તેમના આવા જવાબથી સધળા પોતાના મનમાં હસતા અને તે મિથ્યાભિમાનીને પાછળ નિંદતા. ગણપતરામની પત્ની ઘણી સારા સ્વભાવની હતી. કુળવાન પતિના પાને પડી તેણે તેનાં જીવનનાં પાંચ વર્ષમાં માર-ત્રાસ વિના કંઈપણ સુખ ભોગવ્યું નહોતું. આ પછી તે કુળવાનની પત્ની મરણ પામી. ગણપતભટ્ટને આનંદ થયો. ન્યાતવાળા સાથે પત્નીને બાળવા સ્મશાનમાં ગયા. પત્નીના શબને ચિતામાં સૂવાડી અગ્નિ સંસ્કાર કર્યો. ચિતા ભડભડાટ સળગવા લાગી. ચિતાથી દૂર બેસી ન્યાતવાળાઓ અને ગણપતભટ્ટ વિવિધ પ્રકારની વાતો કરવા લાગ્યા. એ વાતોમાં એક માણસે વિવાહની વાત કાઢી અને પોતાની આઠ વર્ષની પુત્રીને ગણપતરામ સાથે પરણાવવાની ઇચ્છા દર્શાવી. ગણપતભટ્ટે પોતાના કરતાં તે માણસનું કુળ નીચું હોવાનું જણાવી ના પાડી; પરંતુ કુળવાનની પર પ્રાણ પાથરનાર તે માણસે પોતાની કન્યાનો સ્વીકાર કરવાને ગણપતભટ્ટને અનેક કાલાવાલા કર્યા અને પહેરામણીમાં પાંચ હજાર આપવાના જણાવ્યા ગણપતભટ્ટને પૈસાની ઘણી જરૂર હતી. તેમણે હા પાડી. તરત સ્મશાનમાં રૂપીઓ અપાયો અને પછી પત્નીના તેરમાના દિવસના બોજે દિવસેજ મોટી ધામધુમથી ગણપતભટ્ટનું લગ્ન થયું. પત્ની પહેરામણીના પાંચહજાર રૂપિયા સાથે પતિના ઘરે આવી. આ લગ્નને ચાર વર્ષ વીતી ગયાં. દુરાચારી ગણપતભટ્ટ કાંકડા થઈ ફરતા અને દુર્બંધસનોમાં, જુગાર ઇત્યાદી દુરાચરણમાં પૈસાને પાણીની માફક ખર્ચતા. છ વર્ષ પૂરાં થતાંમાં તો પાંચ હજાર પૂરા થયા અને ઉપર એક હજારનું કરજ પણ થયું. આમ થતાં ઘરમાં પણ કલેશ કંકાશનો આરંભ થયો. ઘરમાં અમૂક ચીજ નથી, રલાણું લાવો, આજે પેલા શેઠ ઉધરાણી આવ્યા હતા અને ગાળો દેઘ ગયા વગેરે પત્નીનું કહેવું સાંભળી ગણપતભટ્ટ ગુસ્સે થતા અને પારકાનીપરનો ક્રોધ પત્નીને માર મારી શાન્ત કરતા. આવા જુદમથી

તેમની પત્ની જતે દિવસે તેનું ૩૫ સૌન્દર્ય ગુમાવી કાષ્ટવત્ બની ગઇ. ગરીબ ગાય જેવી અબળાએ પોતાના દુઃખની ફરીયાદ માતાપિતાને જાહેર કરી, પણ માતાપિતા શું કરે? તેપણ પાંચહજાર પહેરામણી આપી પૈસેટકે પરવારી ઘરબાર ગુમાવી બાડે રહેતાં હતાં. કુળવાનને દિકરી આપવાથી જે પરીણામ આવ્યું તે જોઇ કન્યાનાં માઆપ દુઃખી થયાં. ગણપતભટ્ટે છેવટે પોતાની ગરીબડી પત્નીને મારમારી તેના પિએર કાઢી મૂકી. કન્યાના માઆપે પોતાની પુત્રીને પાળવા ગણપતભટ્ટ આગળ ખોળા પાથર્યા, પરંતુ કસાઇ દિલના ગણપતને કંઈપણ અસર થઇ નહિ. તેણે બરાડાપાડી પોતાનાં સાસુ-સસરાને અનેક કુવચનો સંભળાવ્યાં. કુળની મોટાઇમાં કન્યા આપી પોતાનું સાઈ કહેવરાવા ઇચ્છનારા માતાપિતા ચોધાર અશ્રુએ રડતાં ઘરે આવ્યાં અને મહેનત મજૂરી કરી પોતાની પુત્રીનું પાલન કરવા લાગ્યાં. આ પછી એકાદ વર્ષેજ ગણપતભટ્ટની વિવાહની વાત ચર્ચાવા લાગી. ગણપતભટ્ટ કુળવાન હોવાથી તેમને મોટી પહેરામણી સાથે કન્યા મળેજ. ગણપતભટ્ટે કન્યા ખોળી લાવનાર ન્યાતના દલાલોને પોતાને માટે કન્યા ખોળી લાવવાનું જણાવ્યું અને સારી પહેરામણી મળશે તો તમને પણ ખુશ કરીશ કહી વિદાય કર્યાં. એ દલાલોએ ગણપતભટ્ટના કુળની સ્વભાવની અને ખાનદાનીની મોટી-મોટી વાતો દરવા માંડી. ગણપતભટ્ટ કુળવાન છે પણ તે કેવો ૩૫ માણસ છે અને તેની પત્ની કેવી જાંદગી ગુજારે છે વગેરે બાબતોથી જાતીજનો જાણીતાં હતાં. પણ કુળની મોટાઇમાં મરી પડનારાંની પણ ખોટ નહોતી. પોતાની પુત્રીનું ગમે એમ થાવ, પણ અમારે તો કુળવાન જોઈએ. કુળવાનને છોકરી આપવાથી અમારું કુળપણ ઉંચું ગણાશે અને અમારા પુત્રને જસ્ટીથી કન્યા મળશે, આવું માનનારાં જાતિજનોમાંના એક માણસે પોતાની પંદર વર્ષની કન્યા ગણપતભટ્ટને આપવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. ગણપતભટ્ટ તરફથી કન્યાની ખોળ કરતા કંઈંઆ દલાલો તે માણસને મળ્યા અને ચાર હજાર રૂપીઆ પહેરામણી

અપાવવાનું નક્કી કરી ગણપતભટના વિવાહ કર્યા. કન્યાનો બાપ સાધારણ પૈસાપાત્ર હતો. તેણે મોટી ધામધુમથી કન્યાનું લગ્ન કર્યું. ગણપતભટ પત્ની અને પહેરામણી લઈ પોતાના ઘેર પધાર્યા. આ વખતે ગણપતભટની ઉમ્મર ચાળીસ વર્ષની હતી. પંદર વર્ષની પત્નીએ પોતાના પત્ની ગૃહે નિવાસ કરી ટુંક સમયમાં ઘરનો ભાર ઉપાડી લીધો. પત્ની-પત્ની આનંદથી દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં. અંતે ગણપતભટના પચાસમે વર્ષે તેમનાં પત્નીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. ગણપતભટે સાકરો બહેંચી પુત્રનું નામ કનૈયાલાલ રાખવામાં આવ્યું. પુત્રના જન્મને પૂરો એક માસ તો થયો નહોતો એટલામાં તો કુળવાનને ઘરે દિકરી નાખવાને ઇચ્છનારા અનેક ન્યાતીજનો પોતાની પુત્રીઓ આપવાની ઇચ્છા જાહેર કરવા લાગ્યા. “કુળવાન અને પૈસાપાત્રનો પુત્ર ઘોડીયામાંથી ઝડપાય. એ કહેવત મુજબ ગણપતભટને ઘેર અનેક વાતો આવવા લાગી. પણ કુળની મોટાઈમાં પહેરામણી પ્રાપ્ત કરી જીવન નિભાવનારા ગણપતભટે ચોક્કસ જણાવી દીધું કે જે વધારે પહેરામણી આપશે તેની વાત પ્રથમ કમુલ રાખીશું. પરીણામે કોઈ પાંચ હજાર તો કોઈ છ હજાર આપવા તૈયાર થયા. કુળની મોટાઈમાં શ્રદ્ધા ધરાવનારાં મારાં માતા પિતા પણ મારા લગ્નનો વિચાર કરવા લાગ્યાં. એ વખતે મારી ઉમ્મર ફક્ત બે વર્ષની હતી, મારા પિતાના પિતા પચીસેક હજારનો જીવ મૂકીને મરી ગયા હતા. તેમાં મારા પિતાએ વધારો કર્યો હતો. અંતે મારા પિતાએ રૂપીઆ દસહજાર પહેરામણીમાં આપવાના કમુલ કરી બહાનાં મૂકી મારો વિવાહ કર્યો. જેના જન્મને એક માસ પણ પૂરો નહિ થયેલો કનૈયાલાલ મારો ભાવી પત્ની મુકરર થયો. હું બે વર્ષની હતી. આવી અવસ્થાવાળી બાલીકા વિવાહ શું વસ્તુ છે તે કેવી રીતે સમજી શકે ? આખરે મારા પતિ ત્રણ વર્ષના થયા અને હું પાંચ વર્ષની થઈ. અમારાં લગ્નનો દિવસ મુકરર થયો. મને સારાં સારાં લુગડાં અને ઘરેણાં પહેરાવવામાં આવ્યાં. અમારૂં ઘર રંગાવા માંડ્યું. એક મોટો

વરઘોડો અમારે ઘેર આવ્યો. ઢોલ વાગતાં હતાં. પરીણામે હું પાંચ વર્ષની કાન્તા અને ત્રણ વર્ષના કનૈયાલાલનાં લગ્ન થયાં; અરે લગ્ન નહિ પણ લગ્નના નામથી લગ્નવેદીપર અમારાં બન્નેનાં લોહીનાં બળી-દાન અપાયાં. હાય ! હિંદુસ્તાન તારી ઉત્તી કેમ થાય ? ” કાન્તા નિઃશ્વાસ નાખી મોત્ત રહી. કિશોરે પણ દુઃખપૂર્ણ નિઃશ્વાસ નાખી કહ્યું. “ બાળલગ્નના કારણે દેશની દુર્દશા થતી જાય છે. બાળલગ્નના પરીણામે સંસાર દુઃખમય બને છે. વાંડે કાન્તા બહેન પછી શું થયું ? ”

કાન્તાએ આગળ કહેવા માંડ્યું. મારાં લગ્ન થયા પછી મારા સાસ-રેથી મારા માટે વાર તહેવારે સાંડે સાંડે ખાવાનું આવતું. હું કોઇ કોઇ વખત મારે સાસરે પણ જતી. મારી સાસુ અને સારાં કપડાં પહેરાવી પોતાની સાથે ફેરવતી અને કોઇ મળતું તેને આ મારા ફલાણાની વહુ કહી અને બતાવતી. આખરે મારી આલ્યાવસ્થા પૂરી થઇ. મારી ચૌદ વર્ષની ઉંમર થતાં હું મારા સાસરે રહેવા લાગી. સાસરાનું પૂર્ણ જ્ઞાન અને થયું હતું. મારા સ્વામી નિશાળે જતા હતા. તે ગુજરાતી પાંચમી ચોપડી ભણતા હતા. સ્વભાવ કંઈક શાન્ત અને હસમુખો હતો. માતા-પિતાને તે માનની નજરથી જોતા. આ સાથે તેમનામાં કંઈક બાળક બુદ્ધિ પણ હતી. નાની અવસ્થામાં દરેકનામાં બાળક બુદ્ધિ હોયજ. મારા સાસરા ધણાજ તામસ પ્રકૃતિના હતા. તે વારં-વાર મારા સ્વામીને ધમકાવતા અને કંઈક કસુર થતાં માર પણ મારતા. મારા સ્વામી સર્વ સહન કરી કંઈપણ બોલતા નહિ. તે ધણા શરમાળ હતા. જો તે મેઢા પર હોય અને હું ઉપર જાઉં તો તેઓ તરત નીચે ઉતરી પડતા. હું તેમને બોલાવવાને આહતી પણ તરત મારી સાસુ અને બોલાવી લેતી. મારે પ્રાતઃકાળમાં ચાર વાગે ઉઠવું પડતું હતું. અમારે ઘેર ગાયો હોવાથી ગાયોનું તમામ કામ મારે કરવું પડતું. મારી સાસુ અને કંઈપણ મદદ કરતી નહિ. તે આખો દિવસ મહોલ્લાની ઝીંઝો સાથે બેસી રહી લોકોની નિંદા કરવામાં સમય ગુમાવતી. તેણે થોડા દિવસ તો મારી પર સારો પ્રેમ બતાવ્યો, પણ

દિવસો વિતતાં હું તેને અપ્રિતી પાત્ર થઇ પડી. શાથી તે તો તેતું મન જાણે. હું આખો દિવસ સખત મહેનત કરતી છતાં તે મારો વાંક કાઢી લઢતી અને ન સંભળાય એવી ગાળો દેતી. અમારા ઘરમાં નીચે ઉપર પથર જડેલા હતા. આ પથરોને દરરોજ એ વખત ધોવા અને તેને કપડાથી સાફ કરવાનો નિયમ હતો. વાસીદું તો દિવસમાં દસવાર વળાતું. મારા સાસરે આવી રહ્યા પહેલાં તે સર્વ કામ મારી સાસુ કરતી; પણ મારા આવ્યા પછી તે કામ પણ મારે માથે આવ્યું. પથરો ધોવા લેવામાં અને વાસીદાં વાળવામાં ઘણો વખત વિતતો. હું ઝડપથી કામ કરતી છતાં પણ મારી સાસુ મને ઠપકો આપી નકમો કલેશ કરતી. સવારના ચાર વાગ્યાથી રાત્રિના ચાર વાગ્યા સુધી કામ કાજ પહોંચતું. હું થાકીને લોથ થઇ જતી. મારી સાસુ અને સસરાને મારી કંઠપણ લાગણી નહોતી. હું માફ દુઃખ મનમાંજ સમાવી કામ કરતી અને એકાન્ત મળતાં રૂદન કરી મન હલકું કરતી. મારે પિયર જવાની પણ સખત મનાઇ થઇ હતી. કુળવાનના ઘરમાં સુખ ભોગવવાને બદલે હું દુઃખી થવા લાગી. મારા સસરા કંઠપણ કામધંધો કરતા નહિ. પહેરામણીમાં મળેલા નાણાં પર શુભરો ચલાવતા. ન્યાતની પટેલાઇમાં કોઇનાં ભગાવવામાં, કોઇને ન્યાત બહાર મુકાવવામાં અને કોઇનાં નાણાં હજમ કરવામાં તેમના દિવસો વિતતા. ભાંગ-ગાંજે તો તેમને દરરોજ જોઇએ. કિશોરભાઇ ! હું શું કહું ? કુળવાન સસરાને ત્યાં હું અસહ્ય ત્રાસ સહન કરવા લાગી. માફ કામ સાફ હોય તો પણ સાફ નથી કહી સાસુ લઢતી. વાસણ સાફ માંજ્યાં હોય અને પથરોને ધોઇ ડાગ વિનાના બનાવ્યા હોય, તો પણ આ ડાઘ રહ્યો, તારા હાથ ભાગી ગયા છે, સાલખી ભોગવવા આવ્યાં હશે ? વગેરે કહી મને ત્રાસ આપતી. દિવસો જતાં મારા સસરા પણ મારી સાસુનો પક્ષ લઇ મને ધમકાવતા અને વખતે હાથ પણ ઉપાડતા. આવી અવસ્થામાં મેં ત્રણ વર્ષ વીતાવ્યાં. આ ત્રણ વર્ષમાં તો મારા માથે દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં હતાં. આ અરસામાં મારાં માતાપિતા પણ મરણ

પામ્યાં. હું નિરાધાર થઈ. મને પરણાવતી વખતે દેવું કરેલું હોવાથી ઘરખાર લેણદારોએ લઈ લીધાં. ત્રણેક વર્ષના સમયમાં મારા પતિમાં પણ કંઈક સમજ આવી હતી. તેઓ હવે મારી સાથે વાત કરવામાં પેહેલાંની માફક શરમાતા નહોતા. તે માફ દુઃખ જાણી દુઃખી થતા હતા અને એકાન્ત મળતાં મને દિલાસો આપતા. ભોગબોગે મારી સાસુ કે સસરા જો અમને એકાન્તમાં જોતાં તો તરત ખૂમ મારી બોલાવી લેતાં અને સાસુ મને તથા સસરા મારા પતિને સખ્ત ઠપકો આપતા. મારી પડોશમાં એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેની પુત્રી સાથે મારો સ્નેહ બંધાયેલો હતો. તે ગુજરાતી બોલી બોલતી હતી. હું કંઈક સમય મળતાં તેની પાસે જઈ લખવા વાંચવાનું શીખવા લાગી. આ પણ મારી સાસુથી સહન થયું નહિ અને મને સાફ જણાવી દીધું કે લખવા વાંચવાની કાંઈ જરૂર નથી. લખતાં વાંચતાં શીખી ચીઠ્ઠીઓ લખી મોજશોખ માણવો હશે કેમ ? વગેરે અસહ્ય શબ્દો સંભળાવી મને સંતાપવા લાગી. હું મારા સ્વામીથી કંઈક ઉંચી લાગતી હતી. વળી મારા સ્વામી કંઈક શરમાળ અને નમ્ર સ્વભાવના હોવાથી કોઈક અતેજ પ્રકારની વાતોથી બહેમાઈ મારાં સાસુ સસરા મને ધણુંજ કષ્ટ આપતાં. હું સર્વ કષ્ટ મુંઝે મોઢે સહન કરતી. મારા પતિ મારા પર પૂર્ણ પ્રેમ રાખતા, એટલું મને કંઈક સુખ હતું. હું છાનીમાની ભાગ્યું ટૂટ્યું વાંચતાં શીખી. સમય જતાં અમારા ઘરમાં નિરંતર ક્લેશ કંદાશ ચાલુ રહેવા લાગ્યો. મારા પતિ પણ કંટાળ્યા. તે હવે નિશાળે નહિ જતાં નોકરીએ જતા. એક વાણીયાની દુકાને તેમને નાસુ લખવાના મહિને ચાર રૂપીઆ મળતા. કુળવાનના છોકરાએ નોકરી ન કરવી જોઈએ. આવી માન્યતાવાળા મારા સસરાએ તેમને નોકરીએ નહિ જવા વિશે ધણું એ કહ્યું, ધણોએ ઠપકો આપ્યો પણ મારા પતિએ માન્યું નહિ. કારણકે તેમને હાથ ખરચને માટે મહિને દહાડે કાંઈપણ જોઈએ. મારા સસરા એક રાત્રી પાછ પણુ આપતા નહિ. ગાંજો ભાંગ અને અદ્વીષ્ટમાં પૈસા ખર્ચતા પણ પુત્રને પાછ વાપરવા આપતાં તેમના

પ્રાણ જતા. આથી મારા પતિએ વાણીયાની નોકરી સ્વીકારી. નાસું લખવા ઉપરાંત તે એક છોકરાને બીજી ચોપડી બણાવતા તેના એક રૂપીએ મહિને મળતો. નામાના ચાર રૂપીઆ મહિને મળતાં મારા પતિ તે ચારે રૂપીઆ મને આપી દેતા અને બણાવવાનો એક રૂપીએ મળતાં આઠ આનાતું સાઈ ખાવાનું લાવતા અને અમે આનંદથી ખાતાં. પતિદેવ મને મહિને જે ચાર રૂપીઆ આપતા તે હું સાચવી રાખતી. ત્રણ માસ થતાં મારી પાસે બાર રૂપીઆ થયા. કર્મ સંયોગે એક દિવસ મારી સાસુ મારી ગેરહાજરીમાં મારા શયનસ્થાનમાં ફરી વળી અને મેં સંતાડી મૂકેલા રૂપીઆ ખોળી કાઢી લઈ લીધા; અને પછી મારા પતિ આવતાં તેણે અને મારા સસરાએ જામડું તોફાન મચાવી મૂક્યું. આવી રીતના દરરોજના કલેશ કંકાશથી કંટાળેલા મારા પતિએ પણ છેવટે તેમનાં માતાપિતાની આમન્યા તોડી સામા પ્રત્યુત્તર આપવા માંડ્યા. તેમને સામા થતા બાણી મારાં સાસુ સસરાએ લોકેને કહેવા માંડ્યું કે વહુએ છોકરાને વશ કરી લીધો અને તેથી છોકરો સામે થાય છે. મારા પતિ પણ ખુલ્લી રોતે મારો પક્ષ લેવા લાગ્યા. આ સઘળો દોષ મારો છે બાણી શ્વસુરરાજ મારા પતિને માટે બીજી કન્યા લાવવાની તજવીજ કરવા લાગ્યા. પણ મારા સ્વામીએ સ્પષ્ટ ના પાડી. મારા સસરાએ ધમકી આપી જણાવ્યું કે જે માઈ કહેવું ના કમુલ કરોશ તો બીજા માગતો બનાવીશ. આ ધરબાર વેચી મારોશ અને તને દેવાદાર બનાવીશ. આ ધમકીની પરવાહ મારા પતિએ લગીર પણ કરી નહિ. તેમણે મારા સાસુ સસરાને કલેશ કંકાસ નહિ કરતાં આનંદથી રહેવાની વિનંતી કરી પણ શ્વસુરરાજના ધ્યાનમાં કંઈ ઉતર્યું નહિ. આ સઘળું કરનારી વહુજ છે, તેણે છોકરાને બગાડ્યો અને આટલો શ્ટાવ્યો. હવે આ વહુ અમારાં ઘરમાં ન જોઈએ. મારા સસરાએ મને કાઢી મૂકવાની પ્રતિજ્ઞા કરી. મારા પતિએ પણ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જ્યાં સુધી જીવન છે ત્યાં સુધી પાલન કરીશ. એક દિવસે બહુજ કલેશ થયો. કોષ્ટએ આધું નહિ. રાંધેલું

એમને એમ રહ્યું. મેં ખાવાને માટે સૌને હાથ જોડી કાલાવાલા કર્યાં પણ માફ કોઈએ માન્યું નહિ. કલેશ કંકાશના પરીણામે અમારે પતિ-પત્નીને ઘરમાંથી નીકળી ભાડાના ઘરમાં રહેવું પડ્યું; પણ સસરાના ઘર કરતાં ભાડાના ઘરમાં અમે બન્ને જણાં અતી આનંદથી દિવસો ગુજારવા લાગ્યાં. ” આટલી વાત કરો કાન્તા મોત્ત રહી. આ વખતે પાછલી રાત્રિનો સમય ચાલતો હતો. અંધકાર પથરાએલો હતો.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

કષ્ટ કથાની સમાપ્તિ.

અંધકારમયી રાત્રિનો છેલ્લો પ્રહર ચાલતો હતો થાણાના સિપાહીઓ નિદ્રાધીન થએલા હતા. ફક્ત એક સિપાહી ખમા પર બંદુક મૂકી આમતેમ આંટા મારતો હતો. સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધતા વ્યાપેલી હતી. કિશોર કાન્તા એસી રહ્યાં હતાં. કાન્તાની વાત સાંભળી કિશોર બોલ્યો, “ આપણા દેશમાં સ્ત્રીઓની દશા ઘણી દુઃખદાયક છે. સમાન દંપતિ ક્યાંઈ પણ જોવામાં આવતાં નથી. જ્યાં સમાન પતિ-પત્ની નથી; ત્યાં સુખ પણ નથી. મન મળ્યા વિનાતું લગ્ન નકામું છે. તેમાં પ્રેમ તો ક્યાંથીજ હોય ? આવાં લગ્નનાં પરીણામે સ્ત્રી પુરૂષનાં જીવન કષ્ટમય થાય છે. કાન્તા ! એક પુસ્તકમાં મેં વાંચ્યું છે કે,

પ્રીતિ ભર્યું જે લગ્ન છે, તે લગ્ન સાચું નામ છે,

પ્રીતિ વિનાતું લગ્ન તે, નહિં લગ્ન પણ બદનામ છે.

સુખમય બનાવે જીંદગી, જે લગ્ન પ્રીતિથી ભર્યું;

ઝેરી બને છે જીંદગી જે લગ્ન પ્રીતિ વણુ કર્યું.

પરસ્પરના પ્રેમ વિના, એક બીજાંના હૃદયના પરીચય વિના અને સ્વભાવ-વિચારની એક્યતા વિનાનાં લગ્ન સંસારને દુઃખમય બનાવે છે. આવાં હજારો પતિ-પત્ની નિરંતર કલેશ કંકાશમાં દિવસો ગુજારે છે. દયાવિહીન માતા પિતા કુળની મોટાઈમાં અને પૈસાના

મોહમાં પુત્ર-પુત્રીઓનાં લગ્ન કરી જીવન ઝેરમય બનાવે છે. કાન્તા ! તમારે ઘણું સહન કરવું પડ્યું છે; પણ પ્રભુનો ઉપકાર માનો કે તમને પતિ સારો મળ્યો છે. વાંદ તમે જીદમાં રહી નિર્વાહ શી રીતે ચલાવવા લાગ્યાં ? ”

કાન્તાએ કહેવા માંડ્યું, “ મારા પતિ નાસું લખવા ઉપરાંત ખીજા વેપારીઓની ઉધરાણીતું પણ કામ કરવા લાગ્યા. એથી તેમને મહિને દિવસે બધા મળીને પંદર રૂપિયા મળતા હતા. હું પણ કોઠાનું દળવાનું તો કોઠાનું ખાંડવાનું લઈ બની શકતી મહેનત કરી પાંચ પૈસા પેદા કરતી. અમને જીદમાં રહે એક વરસ થતાંમાં તો અમે અમારું ગુજરાન સારી રીતે ચલાવી સાઠ રૂપિયા સીલીકે કર્યા. ”

“ ધન્ય છે, તમારા જેવીજ બાળાઓ દરેકના ગૃહમાં હોવી જોઈએ. કાન્તા ! તમે જીદમાં રહેતાં, ત્યારે તમારાં સાસુ સસરા કંઈ બોલતાં હતાં કે ? ” કિશોરે પૂછ્યું.

કાન્તાએ કહ્યું, “ તેઓ અમારી ક્ષત્રે એમ નિંદાઓ કરતાં. મારી પર આળ મૂકતાં. મારા પતિને ગાળો દેતાં અને અમને મળતું સુખ પણ દૂર કરવાને ઇચ્છતાં; પરંતુ પ્રભુ દયાળુ છે. મનુષ્યો શત્રુ બને છે; પણ તે તો સદા દયામયજ રહે છે. તેના દરબારમાં અદલ ઇન્સાફ છે. ”

“ તમે આ શહેરમાં કેટલા વખતથી આવ્યાં છો ? ” કિશોરે પૂછ્યું.

“ અમને આ શહેરમાં આવીને રહે ત્રણ વર્ષ થવા આવ્યા છે. ” કાન્તાએ કહ્યું.

“ તમારા સસરા અને સાસુ હાલ ક્યાં છે ? ” કિશોરે પૂછ્યું.

કાન્તાએ દુઃખી દિલે કહેવા માંડ્યું, “ જે સદા અધમ આચરણ આચરનાર હોય છે; જેના હૃદયમાં દયાનો અંશ પણ હોતો નથી અને જે સદા કુમાંગેથીજ દ્રવ્ય મેળવવા ઇચ્છે છે, તેનું મૃત્યુ પણ ઘણી ખરાબ રીતે થાય છે. મનુષ્યો પાપકર્મ કરતી વખતે પરી-

જામની અને ઇશ્વરની બીક રાખતા નથી; પણ અંતકાળે કરેલાં કર્મનો બદલો બરાબર મળે છે. આ ન્યાયે અમને જુદાં રહે એક વર્ષ થવા આવ્યું; એટલામાં મારાં સાસુ માંદાં થયાં; અને સાત દિવસ સખ બીમારીથી દુઃખી થઇ મરણને શરણ થયાં. તેમની ઉત્તર ક્રીયામાં મારા સસરા ન્યાત પટેલ હોવાથી સાઈ દ્રવ્ય વાપર્યું, આ સાથે મારી સાસુના તેરમાના દિવસની રાત્રે મારા સસરાના ઘરમાંથી મોટી ચોરી થઇ. રોકડ અને દાગીના ચોર લોકો લઈ ગયા. બપોર પડતાં મારા સસરાએ પોક મૂકી. આ પછી એક મહિને એક વેપારી વાણીયાએ દેવાળુ કાઢ્યું, કે જેને ત્યાં મારા સસરાએ તમામ રૂપીઆ જમે મૂક્યા હતા. તેમની પાસે ઘરના ખાલી ખોખા સિવાય કંઈ રહ્યું નહિ. આથી તે જતે દિવસે ગાંડા બની ગયા અને એજ અવસ્થામાં મરણને શરણ થયા. મારા સસરા નાતની પટેલાઈમાં આગળ પડેતા ભાગ લેતા હોવાથી ન્યાતના લોકો સારા જમણની આશા રાખી બારમા-તેરમાના દિવસો ગણવા લાગ્યા. અમારું સર્વસ્વ નાશ થયું હતું તે સૌ કોઈ જાણતા હતા છતાં મરણનાં મિષ્ટાન્ન ધચ્છનારા મનુષ્યો જમવાની રાહ જેવા લાગ્યા. ન્યાતના વૃક્ષ લોકો અમારે ત્યાં આવવા લાગ્યા. અને શું જમણુ કરવું છે ? કેટલી ન્યાતો કરવી છે ? ચોખ્ખું કરવું છે કે ન્યાત તેડાવવી છે વગેરે પ્રશ્નો કરવા લાગ્યા. મારા પતિ પ્રશ્નો પૂછનારને યોગ્ય જવાબો આપી વિદાય કરતા. છેવટે ઘર જમીન વેચી અમારે બારમા-તેરમાની ન્યાતો જમાડવી પડી. મારા સસરાની ક્રીયાથી પરવાર્યા પછી અમે સંતોષથી દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગ્યાં. આ પછી એક દિવસે હું અને મારા પતિ ડાકોરના શ્રી રણછોડજીની યાત્રાએ ગયાં. ત્યાં અમારા પૂર્વજોનો એક ગોર (બ્રાહ્મણ) રહેતો હતો. અમે તેને ત્યાં ઉતર્યા. આપણને અત્યારે આ કોટડીમાં પૂરાવનાર સંકેત શાહુ-કાર ખારેલાલ પણ તે ગોરને મકાને તે વખતે ઉતરેલો હતો. અમે તેની જોડેના ઝોરડામાંજ મુકામ કર્યો હતો. તે અમને આવેલાં જોઇ અમારી પાસે આવ્યો અને બે દિવસમાં તો અમારી જોડે

મળી ગયો. પોતે ધણો દયાળુ અને ધર્મીષ્ઠ છે એવો ડોળ દર્શાવતો. વાતો પણ પંડીતાઈની કરતો. આવા સજ્જનના સમાગમથી અમે મનમાં ખુશી થયાં. તેણે અમારું જન્મવાનું પણ તેના ભેળુનું કરાવ્યું. પોતે સુરત શહેરનો નામાંકિત શેઠ છે એ તો તેણે પ્રથમથીજ જણાવી દીધું હતું. મારા પતિને પંદર રૂપીઆ મળતા હતા. જો આ શેઠ કોઈ સારી નોકરી અપાવે તો વધારે પગાર મળે આ હેતુથી મેં મારા પતિની હાજરીમાં અમારી કમંડયા તેને કહી સંભળાવી. અમારી વાત સાંભળી તે ધણો દિલગીર થયેલો જણાયો અને પછી મારા પતિને સારી નોકરી અપાવી સુખી કરવાનું વચન આપ્યું. મારા હૃદયે તેને આશિષ આપી. આ પછી ત્રણ દિવસ ડોકોર રોકાઈ અમે ઘેર આવ્યાં. આઠમા દિવસે પ્યારેલાલ તરફથી પત્ર આવ્યો કે, તમારે આ પત્ર વાંચતાંની સાથે સુરત આવવું. ત્યાંના ઘરનું બાહુ ચૂકાવીને આવજો. કારણકે તમારે સુરતમાં રહેવાનું છે. તમારા માટે મકાનની પણ સગવડ કરી મૂકી છે. આવા આનંદકારક સમાચારથી અમે ધણાં ખુશી થયાં. મેં કંસાર બનાવ્યો. અમે પત્ની-પત્ની આનંદથી જમ્યાં. ઘરના માલીકને બોલાવી ચઢેલું બાહુ ચૂકાવી આપ્યું. મારા પતિએ જુના શેઠની રજા લીધી. મેં સરસામાન તૈયાર કરી સુરત જવાની તૈયારી કરી અને અંતે સુરતમાં પ્યારેલાલ શેઠના આશ્રયે આવી રહ્યાં. પ્યારેલાલે મારા પતિને એક વેપારીને ત્યાં પચાસ રૂપીઆના માસીક પગારથી નોકર રખાવ્યા. પ્યારેલાલ શેઠ તેમની જોડે આવેલું એક નાનું મકાન અમને રહેવાને માટે આપ્યું. નિર્વાહને માટે જોઈતાં તમામ સાહિત્યો તે મકાનમાં હતાં. મેં પ્યારેલાલને આશિષ આપી. અમે મહાસુખમાં સુરત શહેરની અંદર રહેવા લાગ્યાં. પ્યારેલાલ શેઠની અનેક પ્રકારની વાતો લોકોમાં થતી. તેને કોઈ દારૂડીયો તો કોઈ દાંભીક-મૂર્ખ કહેતા પણ હું માનતી નહોતી. તેના વર્તનથી ફક્ત મેં એટલું જાણી લીધું કે પ્યારેલાલ વિદ્વાતાનો ડોળ ધાલે છે અને તેની સાથે પોતાની મોટાઈની પણ અદાશો મારે છે. તે પોતાનો ધણો ખરો સમય અમારો પાસેજ

ગાળતો. હુંક સમયમાં તો અમે તેનાં આશ્રીત નહિ પણ સગાં છીએ એવો સહવાસ થયો. અમારૂં સર્વ ખર્ચ પ્યારેલાલ પૂરું કરતો. આથી મારા પતિને માસીક મળતા પચાસ રૂપીઆ અમે પ્યારેલાલને સોંપતાં. અમને સુરતમાં આવી રહે છ માસ વિત્યા. એવામાં એક દિવસે પ્યારેલાલ શેઠની વર્ષગાંઠ આવતાં અમે જે ઘરમાં રહેતાં હતાં તે ઘર અમને તેમણે બક્ષીસ લખી આપ્યું. અમે તેના શુભને માટે નિરંતર પ્રભુની પ્રાર્થના કરતાં. આવી રીતે બીજાં બે વર્ષ વીતી ગયાં. પ્યારેલાલ મારી દરેક ઇચ્છાઓ પૂર્ણ કરતો. તેના હૃદયની ઇચ્છા હતું તે વખતે સમજી શકી નહિ. અને તે ભવિષ્યમાં આવો ભયંકર નીકળશે એવો સ્વપ્ને પણ ખ્યાલ નહિ. મારા પતિએ પેદા કરેલી સારી રકમ તેની પાસે જમા થઈ હતી. તે મેં માગી લઈ મારા માટે દાગીના બનાવ્યા. લગ્ન-ભગ એક હજારની જાણસો અમારી પાસે થઈ. આ પછી એકાએક મારા પતિ માંદા પડ્યા. તેમના મંદવાડે ભયંકર રૂપ લીધું. રોજના ત્રણ ડાકટરો તપાસવા આવતા. સર્વ ખર્ચ પ્યારેલાલ આપતો. તેના પ્રતાપે મારા પતિ બે માસનો મંદવાડ ભોગવી સારા થયા. તેમની આ માંદગીના સમયમાં સઘળું મળી બે હજારનું ખર્ચ થયું એમ પ્યારેલાલે જણાવ્યું. બાદ એક દિવસે મારા પતિને તેની પાસે બોલાવી તેણે તેના ચોપડામાં બે હજાર રૂપીઆ રોકડા લીધા છે તેવું ખાતું પડાવી લીધું. મારા પતિએ મને આ વાત જણાવી નહિ. હું હમેશાં તેને મોટાભાઈ કહીને બોલાવતી. મારા પતિની નોકરી ટૂંકી જવાથી તેણે તેની પાસે મારા પતિને નોકરીએ રાખી ઘરના હિસાબ-ખર્ચનું નામું રાખવાતું કામ સોંપ્યું. મારા પતિ તેની પાસે નોકરી રહેવાથી તેના મકાનના અને તેના વર્તનથી માહિતગાર થયા. તેમણે એક દિવસે મારી આગળ પ્યારેલાલ ભયંકર દારૂડીઓ-વ્યભીચારી છે એમ જણાવ્યું પણ મેં માન્યું નહિ. વાતમાં ને વાતમાં મારા પતિએ પોતે પાડી આપેલા ખાતાની વાત જણાવી. હું વિચારમાં પડી. કંઈક શંકા પણ ઉત્પન્ન થઈ; પણ તરત શંકાને દૂર કરી પ્યારેલાલ પવિત્ર માણસ છે

એમજ સમજવા-માનવા લાગી. આ વાતને પંદર દિવસ થયા, અને પછી આજથી પાંચમા દિવસે તેણે તેનું બયાનક પાપકર્મ પરી-પૂર્ણ કરવા અને ઘણા સમયની ઝેરી વાસના તૃપ્ત કરવાની ઇચ્છાથી મારા પતિને બહાર ગામ ઉઘરાણીના નિમિત્તે મોકલ્યા. કિશોરભાઈ ! આ પછી જે સઘળું બન્યું તે તમે જાણો છો. દુનિયામાં ઉપરથી ઉજળાં કપડાં પહેરી ફરનારા અને અંદરથી આવાં પૈશાચિક કર્મો કરનારા કેવા માણસો રહે છે તેની મને પૂરેપૂરી સમજ પડી. અમે પાપીના આશ્રયે રહેવાથી પરીણામે પ્રથમની દશા કરતાં પણ ખરાબ દશાએ પહોંચી ચૂક્યાં છીએ. પ્યારેલાલ તેના માગતા રૂપીઆમાં વધારો કરી ઘરખાર-દાગીના લઈ લેશે અને મારા પતિને જેલમાં પૂરાવશે. અમારો ગરીબનો ન્યાય કોણ કરશે ? આ જમાનામાં પૈસાવાળો ફાવે છે અને ગરીબ માર્યો જાય છે. હા ! પ્રભો ! અમારું શું થશે ? ” કાન્તા રડી પડી. કિશોરને ઘણું લાગી આવ્યું. તેણે કાન્તાને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું, “ બહેન ! થયું ન થયું થનાર નથી, રડવાથી કંઈ પણ ફાયદો મળનાર નથી. પ્રભુ મદદગાર છે. તેણે જન્મ આપ્યો છે; તો તેજ નીભાવશે. વળી હું જ્યાં સૂંધી તારી પાસે છું. ત્યાં સૂંધી તને અને તારા પતિની ઉન્હી આંચ પણ આવવા દઈશ નહિ. તું આજથી મને તારો ભાઈ માનજે. પ્યારેલાલનું દેવું ચૂકવવાને હું ગલીએ ગલી ભીખ માગીશ; અને તે પાપાત્માથી તારો બચાવ કરીશ.”

“ભાઈ ! ભગવાન તમારું બહું કરશે. મારા પતિ ખીચારા ભોળા છે; તે દુનિયાના કાવાદાવાથી તદ્દન અજાણ છે. હાય ! તેમને મારી આ દશાની ખબર પડતાં શુંએ થશે.” કાન્તાએ કહ્યું.

“ તે બહાર ગામથી ક્યારે આવનાર છે ? ”

“ તેમણે આવતી કાલે આવવાનું જણાવ્યું છે. પણ આપણે તેમને કેવી રીતે મળાશું ? અહિંથી કેવી રીતે મૂક્ત થઈશું ? ” કાન્તાએ પૂછ્યું.

“ હું સવારમાં પ્રયત્ન કરીશ. જે પ્રયત્ન કરતાં પણ છૂટી શકાશે

નહિ તો એક છેવટની યુક્તિ અજમાવીશ કે જેથી તરતજ આપણે અહિંથી મુક્ત થઈશું.” કિશોરે જણાવ્યું.

“તે શી યુક્તિ છે?” કાન્તાએ કંઈક શાન્તિથી પૂછ્યું.

કિશોરે કહ્યું, “અહિં એક વીલીયમ સાહેબ રહે છે તેની પર મને એક સાધુએ ચિઠ્ઠી લખી આપી છે. હું સવાર થતાંજ પાછો આવવાનું કહી તે સાહેબ પાસે જઈશ અને તેના પગમાં પડી આપણીપર આવેલી આ આફતની વાત જણાવી છોડાવવાની વિનંતી કરીશ. તે સાહેબ ઘણો દયાળુ અને ગરીબનો બેલી છે એમ મેં ઘણા લોકોના મુખેથી સાંભળ્યું છે.”

“વીલીયમ સાહેબ ઘણા દયાળુ છે. જો તેમને આપણી આ વાતની કાંઈ ખબર પહોંચાડે તો તરત આપણો છૂટકો થઈ જાય.” કાન્તાએ કહ્યું.

“હું જાતેજ તેમની પાસે જઈશ.” કિશોરે કહ્યું.

“પણ જમાદાર નહિ જવા દેતો?” કાન્તાએ શંકા કરી.

“મારી પાસે દસ રૂપિયા છે; તેમાંથી પાંચ તેને આપી જણાવીશ કે મને થોડીવાર બહાર જઈ આવવા દે.”

કાન્તા મૌન રહી. રાત્રિ વિતવાથી તેની આંખો ઉઘથી ઘેરાવા લાગી. કિશોરે તેને સૂઈ રહેવાને કહ્યું. કાન્તા જમીન પર સૂતી અને થોડીવારમાં નિદ્રાધિન થઈ ગઈ. કિશોરને ઉઘ આવી નહિ. તેના મનમાં અનેક પ્રકારના વિચાર થવા લાગ્યા. છેવટે વિચારથી કંટાળી તેણે હિંદી ભાષાનું એક પ્રભુ ભક્તિનું કાવ્ય લલકાર્યું.

હે નાથ અબ દયા કર, દુઃખસે હમૈ ઉગારો,
જઈ કહાં શરણ તજ, યહ તો જરા વિચારો;
તારે અનેક પાપી, મેંબી શરણ મેં આયા,
દિલકી દયા બતા કર, તારો દયાળુ તારો.
બવસિંધુમેં પડા મૈ, ખાતા હું નાથ ગાયે,
લીજૈ ઉગાર ઇસસે, બસ આશરો તિહારો.

તેરી કૃપા બિનાયે, નહિ નાવ પાર હોગી,
કરકે દયા દયાલુ અપ્પ પાર તો નીકલો.

કિશોરનો કંઠ મધુર હતો. ધીમેથી ગવાતું ગાન ચારે તરફ ફેલાઈ રહ્યું. પુનઃ કિશોરે આગળ ચલાવ્યું.

હે પ્રભુ અપ્પતો દયાકી દૃષ્ટિ હમ પર કિજાએ,
આશાએ મેરી હૈ ભગવન! ઉસકો પૂરણ કીજાએ.
ચાહ મુજકો હૈ નહિ, ધન ધામ અરૂં પરીવારકો,
દૂર કર ઇનસે પ્રભુ મોંહી ભક્તિ અપની દીજાએ.
નહિ ક્રિયા જપ યોગ કુછબી, નામ નહિ તેરા લીયા,
પર યહી બિનતી હૈ હરદમ આપ મુઝપર રીઝીએ.
પાતકી લાખોં પ્રભુ તુમને પતિત પાવન કીએ,
મૈબી ખડા તેરે દ્વારપર મેરી ખખરબી લીજાએ.
ઇસ અગમ સંસાર સાગરસે નીકલના હૈ કઠીન,
અપ્પ ભરોંસા સ્વામ તેરા, પાર ઇસસે કીજાએ.

* * * * *

આટલું ગાઇ કિશોર આત્મગત્ત બોલ્યો, હે મન ! તું હવે બીજી જન્મળ ત્યજ હરીતુંજ ધ્યાન ધર. તારી મૂકતી તેનાથીજ છે.” આટલું બોલી વળી પાછું તેણે ગાવા માંડ્યું.

સમજ મન શીખડું તુજકો, પ્રભુસે પ્રીતિ કર ખ્યારે,
વહી તેરા સહાયક હૈ, નહો ના ઉસસે તું ન્યારે,
પિતા માતા વસૂત બ્રાતા, કોઇ નહિ કામ હૈ આતા,
પડેંગે કષ્ટ જાળ તુજ પર તો હોંગે તુજસે સખ ન્યારે.
એ ઝુઠી ઠાઠ દુનિયાંકી, નાંશના બૂલકર ઇસમેં,
નહીતો હારગા બાજી સમજ કર દેખ મતવારે.
અરે નાદાન ગણતમેં પડા કખતક તું સોવેગા ?
સફર શિરપર તેરે ભારી, તૂં ઉઠકર દેખલે ખ્યારે.

ઉઠો અપ્પ શ્યામ નહિં સોઝો, યહાં કુછ દિનકા ડેરા હે,
લગાદો ધ્યાન ઇશ્વર મે જો હૈ સપ્પ જગ કે રખવારે.

રા. સ્યામલાલ શર્મા.

ગાનમાં કિશોર તલ્લીન બન્યો. પોતાનું દુઃખ અને પોતે ક્યાં ક્યાં સ્થિતિમાં છે એ પણ ભૂલી ગયો હોય એમ જણાયો. નિદ્રાવશ જમાદાર પણ ક્યારનોએ જાગી ઉઠ્યો હતો અને કિશોરનું ગાન મીઠું મધુર લાગવાથી ખાટલા પર પડ્યો-પડ્યો સાંભળી રહ્યો હતો. પહેરો ભરનાર સિપાહી સંગીત શત્રું હોવાથી તેને ગાન ગમ્યું નહિ. તે કિશોરને ગાન ગાતો અટકાવવાને ઝોરડા નજીક જતો હતો પણ જંગતાવસ્થામાં પડી રહેલા જમાદારે તેને તેમ કરતો અટકાવી પહેરા પર પાછો કાઢી મૂક્યો હતો. કિશોરે ગાનને બે-ત્રણવાર ગાયું. આખરે થાકી ગાન પૂર્ણ કર્યું. ગાનની અસર સમાપ્ત થતાંજ કિશોરને પોતાની દુર્દશાની સ્મૃતિ થઇ આવી. ગાન ગાવા માટે કંઈક પશ્ચાતાપ પણ થયો. તેણે આત્મગત પ્રભુ પ્રાર્થના કરી પ્રભુને સ્હાય થવા વિનંતિ કરી. આ સમયે એક નવાઇ જેવો બનાવ બન્યો. લીલા રંગની કફની ધારણ કરેલો એક ફકીર થાણામાં આવ્યો. જમાદારે તેને જોઈ આંખો મીચી ઉઘવાનો ડોળ કર્યો. ફકીરે પહેરા વાળાની નજર ચુકાવી થાણામાં પ્રવેશ કર્યો અને જમાદારના ખાટલા પાસે આવી મોટી ખૂમ મારી, “જમાદાર! અપ્પ જમાદાર સાહેબ?”

જંગતો બોલે પણ ઉઘતો ન બોલે એ મૂળજ્ઞ જમાદાર સાહેબ કોઇ બીખારી ફરીયાદી આવ્યો હશે માની બોલ્યા વિના પડ્યો રહ્યો. ફકીર તેને જગાડવાનો નિશ્ચય કરી મોટી ખૂમો મારવા લાગ્યો. ફકીરની ખૂમોથી પહેરા પરનો સિપાહી ચમક્યો અને એ બીખારડા કબ્બા ધુસ ગયા કહેતો હાથમાંનો ડોડો કમરે ખોલી ફકીરની પાસે દોડી આવી ગુસ્સાથી બોલ્યો, “ચલ, બહાર નીકલ.”

ફકીરે તેના સામે જોઇ કહ્યું, “મય કીસ લીએ બાહીર નીકલું? મય બહાર નીકલનેકે લીએ છાં આયા નહિ. મેરેકુ જમાદાર સાહેબસે મુલાકાત કરની હય.”

“અખી બડા ફજરમેં કયા હય ? મુલાકાત કરની હોતો હુ પેરકું હાશીસમેં આના.” સિપાહીએ કહ્યું.

“નહિ, મય અખી ઇસ બખ્ત મુલાકાત ચાહાતું હું.” આમ બોલતા ફકીરે સિપાહીની પરવાહ નહિ કરતાં જમાદારને ઢંઢોળતાં કહ્યું, “અય કમબખ્ત ! ઉઠ, બડા હો; કોનસા અચ્છા કામ કીયા હય કે પુશકર નિંદ મેં સોયા હે ?”

આવા શબ્દો સાંભળતાંજ જમાદાર સાહેબ કોધાયમાન થઈ ખાટલામાં બેઠા થયા અને ફકિર સામે લીંબુની ફાડ જેવી તેમની આંખો વધુ પહોળી કરી ડોળા ધુસ્કાવતા બોલ્યા, “ક્યોરે ? તું કોનન હય ? ઇધર કાયકુ એ બડી ફજરમેં આયા હય ? અખી ઉગલા ખી નહિ હુવા હય. પાંચ બજને આયા હય. કયા ચોરી કરને તો નહિ આયા ?”

“મય ચોર હું યા તું બડા બદમાસ હય વો થોડી, દેર પીછે માલુમ હોગા.” ફકીરે મર્મમાં હસી કહ્યું.

“કયા મય બદમાસ હું ?” જમાદારે તપી જમ્મ કહ્યું.

“હા, બદમાસ ઔર સાથહી શયતાન.”

“કોન કહેતા હે ?”

“મય કહેતા હું.”

“કયા સબબસે ?”

“ઓ બે ગુનાહકુ કોટડીમેં પુરનેસે ?”

“એ લોકને ચોરીકા ગૂન્હા કીયા હે.”

“કહાં ચોરી કી ગઈ હે ?”

“નગરશેઠ પ્યારેલાલ કે બહાં.”

“પ્યારેલાલ બડા પાણ હય, વો સફેત શાહુદાર આપહી ચોર હય. ઓ નાપાકને એ દોનુંકુ નાહક હયરાન કીયે હે.”

“ઓ બેઅદબ ! નગરશેઠકા અપમાન કરનેવાલા ! અખી તેરી કમબખ્તી આ જાયગી. કયા એ ફજર મેં ઇધર ધાંધલ મચાને આયા હે ? મેરેકું તો તું કોઇ દિવાના જયસા માલુમ હોતા હે.”

“ મય દિવાના હું યા તું હૈ વો અખી ખબર હોગી.”

“ તું જાતા હય યા નહિ? ” જમાદારે અકળામને છયું.

“ મેં જાનેકે લીએ છાં નહિ આયા. ”

“ જખ કાયકુ આયા હૈ? ”

“ તેરેકું ઘર ખીડાને કે લીએ. ”

આથી જમાદારના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. તે એકદમ ઉભો થયો અને ફકીરને ઘકો મારી બહાર કાઢવાના ધરાદાથી જેવો તે ફકીર નજીક ગયો કે તરત ફકીરે લીલી કફનીમાં છૂપાવેલો એક જાડો અને એક હાથ લાંબો ડંડો બહાર કાઢી તેને ઉઘો કરી બોલ્યો, “ નાપાક કુત્તા ! ખામોશ હોજ. નજીક આયગા તો એ ડંડાસે તેરા શીર તોડ ડાલુંગા. ”

ફકીરનો ભયાનક ચહેરો જોઈ જમાદાર નજીક જતાં ગભરાઈ ઉભો રહ્યો; અને પોતાનો રોષ બતાવવા બોલ્યો, “ એ તેરા બદ કામસે તેરેકું અચ્છી સજા મીલેગી. ”

“ ખુદા જાનેકે કીસીકુ સજા મીલેગી. ”

“ તું કયા બકતા હૈ? ”

“ મય સય બકતા હું. દેખ મેં કૌન હું. ” આમ કહી ફકીરે પોતાની પાસેથી એક નાનો કાગળ કાઢી જમાદારના મુખ આગળ ધર્યો. દીપકના પ્રકાશે કાગળની અંદરનું લખાણ વાંચતાં જમાદાર ફિક્કો પડી ધ્રુજવા લાગ્યો અને તત્કાળ ફકીરના પગમાં પડી બોલ્યો, “ મુઝે માફ કરો. ”

“ માર કીસ તરાહ હો શકતા? ક્યાં તું માફી કે લાયક હૈ? તુંને કંપની સરકારકા નિમક ખાકે હરામ ક્રિયા હૈ ! બોલ, તુંને એ બે ગૂંહાઓકુ કીસ લીએ એ કોટડી મેં રકબે હૈ? ”

“ ખ્યારેલાલ શેઠકે કહેનેસે? ”

“ કયા ખ્યારેલાલ એ શહેર કે માલીક હૈ? કયા તુઝે ઈતુકા પગાર મીલતા હૈ? ”

“ નહિ. ”

“જ્યા તુને પ્યારેલાલકા હુકમ કોસ સખખસે ઉઠાયા ? બસ એ તેરા બડા ગૂન્હા હૈ. તુંને સખત સખ હોગી. તું નોકરી કરને લાયક હય નહિ.”

“ઓ સાહીબ ! ઓ મેરે મહેરબાન ! મેરે પર રહમ કરો. મય ભૂલ ગયા. મેં બચર વાલ હું. રહમ કરો.” જમાદારે હાથ જોડ્યા. પહેરા પરનો સિપાહી તો આ તમાસો જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યો. કિશોર આનંદીત વદને એ અલૈકિક દેખાવ નિહાળી તરત કાન્તાને જાગૃત કરી જોવાનું સૂચન કર્યું. ફકીરે હાથ જોડી ઘુંટણે બેઠેલા જમાદાર પ્રતિ કહ્યું, “તું તેરી ભૂલ કમુલ કરતા હૈ ?”

“હાં.”

“જ્યા લે એ કાગજમાં લીખ દે કે જે ઔરત ઔર મરદકું તુને કેદ કર રકખે હૈ, વો બેગુન્હા હૈ પ્યારેલાલને બદકામ કરને કે ઇરાદે સે વો બે ગૂન્હાઓ કી પર ચોરી કા જુઠ્ઠા આરોપ રકખ કર પરહેજ કરાએ હય. ઔર એ કામ કરને કે લીએ મેરે કું ઇનામ દેનેકા કહાયા. મય એ ઇકરાર ખુદાકુ શીર પર રખકર સચ્ચે સચ્ચા લીખતા હું. ચાલ અયસા જલ્દીસે લીખ દે.” કહી ફકીરે કફનીમાંથી કાગળનો કટકો કાઢી જમાદારના હાથમાં આપ્યો. જમાદારે ખડીયો કલમ લાવી ઉપર પ્રમાણે લખી નીચે પોતાની સહી કરી આપી કાગળ ફકીરના હાથમાં આપ્યો. આ પછી ફકીરે કિશોર કાન્તાને પોતાની પાસે લઇ આવવાની આજ્ઞા આપી. જમાદાર ઉતાવળે પગે ઔરડા તરફ ગયો અને કિશોરના હાથેથી હાથ કડી કાઢી તેને અને કાન્તાને ફકીરની પાસે લઇ આવ્યો. કિશોર-કાન્તા ફકીરને પગે પડ્યાં. ફકીરે બન્નેના માથે હાથ મૂકી નજીકમાં ઉભેલા જમાદારને શીખામણના શબ્દો સંભળાવી કિશોર કાન્તાને આગળ કરી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. જમાદાર તેમની પીઠ પાછળ જોઇ રહ્યો. આ વખતે પ્રાતઃકાળના પાંચ વાગી ગયા હતા.

પ્રકરણ ૧૧ મું.

સાધુથી શાન્તવન.

ચિંતા ન કર નચિત રહે, દેને હાર સમર્થ,
જલમે મધુલી બસત હય, તાકે ગાંઠ કહાં ગય ?

તુલશીદાસ.

સવારના પહોરમાં પોલીસ થાણાની અંદરથી એક ફકીર સાથે સ્ત્રી-પુરુષને નીકળેલાં જોઈ રસ્તે આવનાર જનાર માણસો આશ્ચર્ય પામ્યાં. લોકોના અવર જવર વધતો હતો. ફકીર, કિશોર અને કાન્તા મૌન-તાથી આસ્યાં જતાં હતાં. કિશોર અને કાન્તા વિચારતાં હતાં કે આ અજાણ્યો ફકીર કોણ હશે ? તેને અમારી પર દયા દર્શાવવાનું શું કારણ હશે ? શું દેવ તો મદદે નહિ આવ્યા હોય ? આવી રીતના વિચાર કરતાં બંને જણાં વારંવાર ફકીરની મુખમુદ્રા તરફ દ્રષ્ટિ કરતાં હતાં. ફકીર નિશ્ચલ ભાવથી તેમની સાથે ચાલ્યો જતો હતો. થોડીક વાર મૌનતાથી આસ્યા પછી ફકીરે પૂછ્યું, “ બાઈ ! તારું ઘર કેટલે દૂર છે ? ”

ફકીરના મુખમાંથી ગૂંજરાતી શબ્દો સાંભળી કિશોર કાન્તા આશ્ચર્ય પામ્યાં. કાન્તાએ મૃદુસ્વરે કહ્યું, “ મારું ઘર હવે બહુ દૂર નથી. ”

ફકીરે ફરીથી કંઈ પૂછ્યું નહિ. સઘળાં મકાને આવ્યાં. કાન્તાએ બે આસન પાથર્યાં. એક પર કિશોર અને બીજા પર ફકીરે સ્થાન લીધું. કાન્તાએ બંનેની આગળ જળપાત્ર લાવી મૂક્યાં. કિશોર અને ફકીરે મુખ ધોયું. કાન્તા તેમની સામે આવી બેઠી અને પ્રણામ કરી બોલી, “આપ મહાત્માએ અમારી પર પૂર્ણ દયા બતાવી છે. જો આપ અમારી બહાર ન આવ્યા હોત તો અમારી મહા ભુરી દશા થાત. અમે નિર્દોષ હતાં; પણ પાપીના પ્રતાપે અમે સંકટમાં સપડાયાં હતાં.”

કાન્તાનું બોલવું બંધ થતાં કિશોર બોલ્યો, “ આપ પૂજ્ય

મહાત્માનો અમે પરિચય ઇચ્છીએ છીએ. આપ ફરીરના વેશમાં કેાણુ છો ? ”

હું મુસલમાન ફરીર નથી, પણ એક હિંદુ સાધુ છું. કિશોર ! તું મને ઓળખતો નથી પણ હું તને ઓળખું છું. સરીતા કિનારે જે સાધુનો તને સમાગમ થયો હતો; તે સાધુની સ્મૃતિને અઘાપિ પર્યંત તારા હૃદયમાં હોય તો જો; અને મને ઓળખ કે તે હુંજ છું કે કોઈ બીજો ?” કહી ફરીરે લીલી કફની થરીર પરથી દૂર કરી તો અંદર ભગતી કંથા ધારણ કરેલી જણાઈ. કિશોર મહાત્માને ઓળખી સાનંદાશ્ચર્યથી ઉભો થઈ ચરણમાં પડ્યો. સાધુએ તેને સ્વહસ્તે ઉભો કરી પોતાની સામે બેસાડ્યો. કિશોર ગદ્ગદ કંઠે બોલ્યો, “ ગુરૂદેવ ! આપનો મારી પર અસીમ ઉપકાર થયો છે. આપ મહાનુભાવે આ દુઃખી જીવને એક વખતે અપૂર્વ શાન્તિ આપી હતી. આપની કૃપાએજ હતાશ બનેલું હૃદય આશાવાન બની સંસારમાં વિચર્યું છે. આપેજ અત્રેના વિલીયમ સાહેબ પર ચિદ્રી લખી આપી મને અહિં મોકલ્યો છે. ગુરૂદેવ ! આ બાળકના આપના ચરણમાં પુનઃ પ્રણામ છે. ” કહી કિશોરે વળી પાછું ગુરૂને શીશ નમાવ્યું. ગુરૂએ તેને શાન્તવન આપી પૂછ્યું. “ વિલીયમ સાહેબ સાથે તારી મુલાકાત થઈ ? ”

“ ના, હું સાહેબને મળવાના વિચારમાં હતો, તેવામાંજ આ પ્રસંગ ઉપસ્થિત થયો. હું પ્યારેલાલ પાપાત્માને ત્યાં નોકર રહ્યો હતો. ” કિશોરે જણાવ્યું.

“ પ્યારેલાલ પૂર્ણ પાપી છે. તારા જેવા પવીત્ર જનોએ બીજા માગીને પેટ પોષવું પણ એવા પાપીની સેવા સ્વીકારવી જોઈએ નહિ. વાઈ, તારી કમળાના કંઈ સમાચાર મળ્યા ?” સાધુએ પૂછ્યું.

“ ગુરૂદેવ ! તે પવિત્ર બાળાના સમાચાર કંઈ પણ નથી મળ્યા. તેને યાદ કરી હું નિરંતર ઝુર્ખા કરું છું. પાપાત્મા કૃષ્ણનંદન તેની પર કેટલોએ રાક્ષસી જીવન ગુજારતો હશે ? તેના જીવની જીવમથી મારી કમળા કદાચ મરણને પણ મળી ચૂકી હશે ? હા ! કમળા ! જીવ-

નાત્મા ! તારૂં શું થયું હશે ? ” કિશોરની આંખોમાં જળ ઉભરાયું. સાધુનું મુખ પણ દીન દેખાયું. સાધુએ કહ્યું, “ કિશોર ! કમળ કૃષ્ણનંદનના પંજમાંથી મૂક્ત થઈ છે. ”

“ શું મારી કમળા કસાઈના કારાગૃહમાંથી મૂક્ત થઈ છે ! ગુરૂદેવ ! કૃપા કરી જણાવશો કે કેવી રીતે મૂક્ત થઈ અને હાલ ક્યાં છે ? ” કિશોરે આનંદનો ઉદ્દગાર ઠાઠી પૂછ્યું.

સાધુ બોલ્યો, “ તારા ગયા પછી હું કેટલાક દિવસે કૃષ્ણપૂરમ ગયો હતો અને કૃષ્ણનંદનના એક માણસને થોડાક પૈસા આપી સમાચાર મેળવ્યા કે મુજ્જરપૂરના ઠાકોરનો મિત્ર સત્યવીર કે જે કૃષ્ણનંદનની પ્રપંચજળમાં ફસાયો હતો તે કમળાને પણ મૂક્ત કરી નાંચી ગયો છે. કૃષ્ણનંદન અને તેના માણસો તેઓની શોધમાં ગામે ગામ ફરે છે. આ પછી હું તત્કાળ મુજ્જરપુર તરફ ગયો. પણ રસ્તામાં મારાપર તાવનો હુમલો થવાથી એક ગામમાં સાત આઠ દિવસ રોકાવું પડ્યું. શરીરમાં સ્હેજ શક્તિ આવતાં હું મુજ્જરપુર ગયો અને ત્યાંના ઠાકોરને મળી સત્યવીરની ખબર પૂછી. જવાબમાં જણાવ્યું કે, સત્યવીર કમળા નામની બાઈને બહારવટીયાઓના ત્રાસમાંથી છોડાવવા ગયો છે. આટલું કહી તે ઠાકોરે કમળાને બહારવટીયા કેવી રીતે લઈ ગયા, સત્યવીરપર કેટલી મુસીબત પડી વગેરે મને કહ્યું. મેં બહારવટીયાઓના નિવાસસ્થાન વિશે ઠાકોરને પૂછ્યું; પણ ઠાકોર તે બાબતથી અજાત હોવાના કારણે કંઈ જણાવી શક્યા નહિ. ” આટલી વાત કરી સાધુ શ્વાસ ખાવા થોબ્યો.

કિશોરે પ્રભુનો ઉપકાર માનતાં કહ્યું, “ તે સત્યવીરનું પરમાત્મા કલ્યાણ કરજો કે જેણે કમળાનો એક બચંકર પિશાચખાનામાંથી ઉદ્ધાર કર્યો છે. ”

સાધુએ કહ્યું, “ સત્યવીર મહા ધર્માદિ અને પવિત્ર પુરૂષ છે. તે હાથમાં લીધેલું કાર્ય પ્રાણીતે પણ પૂર્ણ કર્યા વિના પડતું મૂકતો નથી. તે જરૂર બહારવટીયાઓને મારી કમળાને બચાવશે અને કૃષ્ણનંદનને

પણ પાયમાલ કરશે. વળી તે વિલીયમ સાહેબનો પણ ખાસ મિત્ર છે.”

કિશોર કાંઈક ખુશી થયો. તેણે પૂછ્યું. “ ત્યાર પછી આપ કંઈ તરફ પધાર્યા ? ”

“ હું મુન્દરપુરમાંથી નીકળી આ તરફ આવ્યો, તને જોવાની પ્રયત્ન વાસનાના યોગે આત્મા મને અહિં ખેંચી લાવ્યો. મને સારી રીતે ખબર હતીકે તું સુરતમાંજ હોઈશ. હું ગઈ કાલે સાંજના ચાર વાગતાં આ નગરમાં આવ્યો અને તું જે વીસીમાં ઉતર્યો હતો, ત્યાં જઈ મેં તેના માલીકને મળી મુસાફરોના નામનું લીસ્ટ જોયું. તેમાં તારું નામ લખેલું હતું, મેં વીસીવાળાને તારું નામ ખતાવી જણાવી લીધું કે તું પ્યારેલાલ શેઠને ત્યાં જવાનો હતો. આ પછી હું પ્યારેલાલના અંગલે ગયો; અને ત્યાંથી બીજા અંગલે આવ્યો. આટલું કરતા સૂઢીમાં મધ્યરાત્રિ થવા આવી હતી. હું તેના અંગલાના દ્વાર આગળ આવ્યો કે તરત તને અને આ બાઇને પોલીસ સિપાઇઓ સાથે બહાર નીકળતાં જોયાં. હું એક ઝાડના ઝોથે ટૂંપાઈ રહ્યો, અને તમારા ગયા પછી હું પ્યારેલાલના એક નોકરને મળ્યો. તે નોકરે ખૂબ દારૂ પીધો હતો. દારૂની ઝુમમાં તેણે તેના શેઠની કેટલીક નિંદા કરી તમારાપરના જીવનની વાત કહી સંભળાવી. બાદ તમને કેવી રીતે છોડાવવાં તેના વિચારમાં હું પડ્યો. મને વિલીયમ સાહેબનું સ્મરણ થઈ આવ્યું. લાગલોજ હું ઉતાવળે પગલે તેમના અંગલા તરફ ગયો. મધ્યરાત્રિએ મને જોઈ સાહેબનો સિપાઈ કે જે અંગલાના ઝાંપા આગળ ખભાપર બંદુક મૂકી પહેરો ભરતો હતો તે ચમક્યો અને તેણે મારા સામે બંદુક તાકી. મેં યોગ્ય શબ્દોમાં તેનું શાન્તવન કરી સાહેબને મળવાની ઇચ્છા દર્શાવી; પણ તેણે મને જવા દીધો નહિ. સુભાગ્યે વિલયમ સાહેબ તે વખતે જાગતા હતા અને અંગલાના જરૂખામાં ઉભા રહી રાત્રિનો દેખાવ અવલોક્ત રહ્યા હતા. તેમના કાને અમારો સંવાદ સંભળાયો. તેમણે તરત સિપાઈને ખૂબ મારી તેમની પાસે જોલાવી પૂછ્યું; સિપાઈએ મારું આગમન જણાવ્યું. મને લઈ આવવાની સાહેબે તે સિપાઈને

આજ્ઞા કરી. હું સિપાહી સાથે સાહેબ પાસે ગયો. ઝગઝગાટ બળતા દીપકના પ્રકાશમાં સાહેબ મને જોતાંજ ઓળખી ગયો. મારા મનમાં એમ થતું હતું કે ઘણાં વર્ષો વિતવાથી કદાચ સાહેબ મને નહિ ઓળખે પણ ના, સાહેબે મને જોતાંજ આલીંગન આપ્યું અને મારો હાથ પકડી ખુરશીપર બેસાડતાં એકાએક રાત્રીના સમયે આવવાનું કારણ પૂછ્યું કે મેં તેને તમામ વાત વિદિત કરી. પ્યારેલાલનાં દરેક કામ જાણનાર સાહેબને તેનીપર ચુસ્તો ચઢ્યો અને તેજ પળે સિપાહીને મોકલી તેને પકડી મંગાવવાને તૈયાર થયો; પણ મેં ના પાડી તેને સમજાવી શાન્ત કર્યો, અને પછી જણાવ્યું કે મને થાણાના જમાદારપર એક એવું આજ્ઞા પત્ર લખી આપો કે જેથી તુર્તજ જમાદાર મારી આજ્ઞાને આધીન થાય. તત્કાળ સાહેબે એક આજ્ઞાપત્ર લખી આપ્યો. હું પત્ર લઈ ઉભો થયો. સાહેબે સિપાહીને સાથે લેતા જવાનું જણાવ્યું, પણ મેં ના પાડી. સાહેબે મને પાછા આવવાના સોગંદ આપ્યા. હું પાછો આવવાનું વચન આપી ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો અને છેવટે થાણામાં આવી તમારો છૂટકો કર્યો. ”

એક ષરોપદારી સાધુની પ્રવૃત્તિ સાંભળી કિશોર ઉપકારની લાગ-ણીથી દયાયો. કાન્તા પણ વિરમય પામી અને સાધુને પરમાત્મા સ્વરૂપ માનવા લાગી. એવામાંજ સાધુએ કાન્તાને પૂછ્યું, “ બહેન ! તારું નામ ? ”

“ મારું નામ કાન્તા. ” પ્રત્યુત્તર મળ્યો.

“ પ્યારેલાલ જેવા પાપીનો સહવાસ તમને ક્યાંથી થયો ? ” સાધુએ પૂછ્યું.

કિશોરે કાન્તાની કથા ટુંકમાં કહી સંભળાવી. એટલામાંજ કાન્તાનો પતિ કનૈયાલાલ બહાર ગામથી આવી પહોંચ્યો. કાન્તાએ આધુનું ઓઢ્યું. પોતાના મકાનમાં અન્ય પુરુષ અને એક સાધુને જોઈ તે આશ્ચર્ય પામ્યો. તેણે હાથમાંની પોટકી એક સ્થળે મૂકી સાધુ અને કિશોર સમક્ષ સ્થાન લીધું. તેને થોડીક વાર બેસવા દઈ કિશોરે તેને પ્યારે-

લાલ શેઠ સંબંધી તમામ વાતથી માહિતગાર કર્યો. નમ્ર હૃદયનો કનૈયાલાલ શેઠનો એવો અસીમ અત્યાચાર શ્રવણ કરી સ્તબ્ધ બન્યો. અને એ હાથ જોડી સાધુનો અને કિશોરનો ઉપકાર માન્યો. સાધુ અને કિશોરે તેને સંસાર સંબંધી કેટલીક શીખામણ દીધી. આ પછી સાધુએ કહ્યું, “ હું હવે પ્યારેલાલ પાસે જઈ છું.”

“ શું કરવા? તે નરાધમ પાસે જવાની આપને શી જરૂર છે? ” કિશોરે પૂછ્યું.

“ હું આ નિર્દોષ પતિ-પત્નીને તે દુષ્ટના દેવામાંથી મુક્ત કરવા ઇચ્છું છું.” સાધુએ જણાવ્યું.

“ પ્રભુ ! એટલું બધું દ્રવ્ય તેને ક્યાંથી અપાશે? વળી અમારું સર્વસ્વ પણ તેની પાસે છે.” કાન્તાએ કહ્યું.

“ તમારે ગભરાવાની કંઈ જરૂર નથી. હું પ્રથમ તેને સમજાવી પૂછીશ કે તેનું તમારી પાસે કેટલું લહેણું છે અને તમારું તેની પાસે શું છે? જો તે યોગ્ય રીતે જવાબ આપશે તો તેનું લહેણું ચૂકાવી દઇશું અને આપણું પાણું મેળવીશું. હું સાધુ છું, મારી પાસે પૈસા નથી; પણ સાધુ એટલે પવિત્રજનો. પ્રત્યે શ્રદ્ધા ધરાવનારા અને પરોપકારમાં પોતાના દ્રવ્યનો ખર્ચનો ખૂલ્લો મૂકનારા અનેક શ્રીમાનો આપણા દેશમાં વશે છે. મારા જેવા પ્રત્યે પૂર્ણ પ્રેમ દર્શાવનારા અને મને પોતાના આત્મસ્વરૂપ માનનારા એક શ્રીમાન કે જેઓ શ્રી ડાકોરના રણછોડરાયજીના પરમ ભક્ત હોવાથી પોતાને રણછોડભક્તના નામથી ઓળખાવે છે, અને જેઓ ગરીબોનાં હિતને અર્થે હસ્તેશ્વર તત્પરતા ધરાવે છે તેઓની પાસે તમારા માટે દ્રવ્યની યાચના કરીશ. તે જરૂર આપશે અને તે વડે પાપીનું દેવું ચૂકાવી દેવાશે.” સાધુએ પોતાના મનની ઇચ્છા જણાવી.

“ પણ તે શાહુચોર નહિ માને તો? ” કનૈયાલાલે પૂછ્યું.

“ તો પછી શકે પ્રતિ શાહુચં કુર્યાતના સિદ્ધાંત પ્રમાણે તેને સિપાહીનું તેડું મોકલી વીલીયમ સાહેબની સમક્ષ બોલાવી ઉભો કરીશું.” સાધુએ કહ્યું.

કનૈયાલાલ આનંદ પામ્યો. સાધુ જવાને ઉભો થયો. કાન્તાએ
 “આપને ભોજન અહિં કરવાનું છે.”

“બહેન ! ભોજન કરવાથી કંઈ વધારે છે ?” સાધુએ હસતે
 ને પૂછ્યું.

“મારે ઘેર પ્રભુ પધારે અને હું તેમને ન જમાડું એ કદી
 ભેજ નહિ. આપને ભોજન કરવુંજ પડશે.”

“તારી ઇચ્છા, પણ મિષ્ટ અન્નને બદલે સાદી રસોઈ બનાવજે.
 ધુએને હમેશાં સાદું ભોજનજ પ્રીય હોય છે.” સાધુએ સૂચના
 આપી. કિશોરે સાથે આવવાનું પૂછ્યું. સાધુએ ના પાડી ત્યાંથી ગમન
 કર્યું. કાન્તા રસોઈના કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ. કનૈયાલાલ અને કિશોર
 તો કરવા લાગ્યા.

૧૬૨મું.

સાધુ અને શેઠ.

સાચ-જુદ નિર્ણય કરે, નીતિ નિપુણ બે હોય,

રાજ-હંસ બીન કો કરે, ક્ષીર નીરકો દોય.

સૂર્ય ભગવાન પૂર્ણ પ્રકાશથી પૃથ્વીને પ્રકાશમય કરી રહ્યા હતા.
 મના કિરણોમાં હજી ગરમીની ઉગ્રતા આવી નહોતી. જગત પ્રવૃત્તિમય
 રહેતું હતું. નવ વાગવાનો સમય થવા આવ્યો હતો. જ્યારે જનસમાજ
 તે પોતાનાં કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થયો હતો, ત્યારે આપણા નામચીન દાંભીક
 પ્યારેલાલ પન્નાલાલ બ્રોકર એન્ડ એથર હજી હમણાંજ જગત
 થા હતા અને બે ચાર સીગારો ફુંકી બાળી સુસ્તી હડાવી નીચેના
 પાઉન્ડમાં આવી એક ખુરસીપર બેઠા હતા. રાત્રિએ કરેલા મધ-
 નથી તેમની આંખો હજી પણ રક્તવર્ણી જણાતી હતી. મુખ શીકું
 પ્રીણીયા જેવું લાગતું હતું. ખુરશીમાં બેઠેલા પ્યારેલાલે સુસ્તી હજી
 ર થઈ નથી જણી બીજી સીગાર સળગાવી ફુંકવા માંડી. તેમની

નજીકમાં એક નોકર ચાંદીના લોટામાં જળ ભરી ઉભો હતો. બાબુમાં ખીજો સેવક દાંતે ઘસવાનો પાકડર અને ખસ લઈને ઉભો રહ્યો હતો. સિગાર છેડા સુધી આવી અને જ્યારે હોઠ અને હાથ દાઝવા ત્યારે બાકીની સીગારને ફેંકી દઈ પ્યારેલાલે નોકરના હાથમાંથી પાકડર અને ખસ લઈ દાંત ઘસી મુખ ઘોષ નાખ્યું. મુખ ઘોષાંજ રહ્યો ઓર્ડર થયો. એ સમયમાં રહાની વિશેષ વૃદ્ધિ થઈ નહોતી. ફક્ત પ્યારેલાલ જેવા પૈસાપાત્રોના ગુહોમાંજ રહાઈવીતો સત્કાર થતો હતો. સેવક રહા લઈ આવ્યો. પ્યારેલાલ રહા પીવા લાગ્યો. એ અરસામાંજ કાન્તાના ગુહથી નીકળેલો સાધુ ત્યાં આવી પહોંચ્યો. તેણે પ્યારેલાલને જોયો અને તેને પોતાનું આગમન જણાવવાને માટે તેના બંગલાના દ્વાર આગળ આવી એક ગાન ગાવું શરૂ કર્યું. પ્યારેલાલે તેની દરકાર નહિ કરતાં રહા પીવામાંજ ધ્યાન આપ્યું. નોકરો પ્રભુ ભજન સાંભળી રહ્યા. સાધુ મહાત્મા પ્યારેલાલના કાનમાં અથડાય એવા અવાજથી ગાન ગાતા હતા. ગાન સુખોદક મનન યુક્ત આ પ્રમાણે હતું.

કવ્વાલી.

જગાડયા રામના બાણે, હવે ટોટા નહિં નાણે.
પ્રભુના ન્યાયને જાણે, અજળ એ સાલખી માણે.
ગવાતા વીર એ ગાણે, ગવાતા તે ન મ્હોંકાણે,
મુખદને શોધીયા શાણે, રહી ભૂખે ભર્યા ભાણે.
ત્રીભુવન મંત્રથી તાણે, તરે સાગર પરમાણે,
હરીના શબ્દના બાણે, તૃપ્તી થાતી ભજન દહાણે.
સ્મરણ કરે સંત જે બહાણે, રાખતા શ્વાસ રોકાણે,
કાગ ભૂશંડીજી જાણે, અમરપદ મેળવ્યું કાણે ?

ભજન સમાપ્ત કરી સાધુએ મોટા અવાજે બોલવા માંડ્યું,
“ઓ લક્ષ્મી-લલનાની લાલસામાં લુપ્ત થએલા મૃત્યુના મહેમાન મનુષ્યો ! એતો, તમારો માનવ જન્મ પાણીના પૂરની માફક પસાર થાય છે. જીવાની ચાર દિવસની ચાંદની છે. જવાની તે ખરેખર જ-

વાનીજ છે. માટે પ્રભુ ભજો, તેને ઝોળખો; અને તેનું શરણ સ્વીકારી તમારો જન્મ ઉજવળ કરો. આ જગતમાં શુભકર્મ કરવાને આવેલા માનવોએ યાદ રાખવાનું છે કે,

છે સત્ય વાણીમાં કમાણી, જાણુજો આ જગ વિશે,
સત સગતે કુમતિ દબાણી, જાણુજો આ જગ વિશે.
હર ભજનથી જ્યોતી જણાણી, જાણુજો આ જગ વિશે,
માયા સકળ સૃષ્ટિ સમાણી. જાણુજો આ જગ વિશે.

જે મનુષ્યો આવા અમૂલ્ય બોધને સ્મરણમાં રાખી સંસારમાં સશર કરે છે તેના જીવનને ધન્ય છે. બાકીના પતથરો અરે ગધેડાઓને પારાવાર ધિક્કાર છે. જયકૃષ્ણ, જયહરી.” આટલું બોલી સાધુ શાન્ત રહ્યો.

રહ્યા પી રહેલો પ્યારેલાલ સાધુના શબ્દોથી ચિડાયો અને પાસે ઉભેલા નોકરને તે સાધુને ત્યાંથી દૂર જવાનું કહેવાનો હુકમ કર્યો. નોકરે આવી સાધુને કહ્યું, “ મહારાજ ! અહિં કેમ ઉભા છો ? ”

“ સાધુઓ શામાટે શ્રીમાનોના મકાને આવી ઉભા રહેતા હશે તે શું તું જાણતો નથી ? ” સાધુએ વિચિત્ર પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ બીખ માગવાને ? બીજું શું કરવાને ? ” નોકરે કહ્યું.

“ હા, સાધુએ બીખ માગીનેજ જમવું જોઈએ. આ હવેલીમાંથી કંઈ મળશે કે ? ” સાધુએ પૂછ્યું.

“ બીલકુલ નહિ. અમારા શેઠ સુધારક છે. તમારા જેવા રખડતા સાધુરામ દેશના ભારરૂપ છે એમ તેઓશ્રી સમજે છે. મહારાજ ! શરીરે તો બડા પાડા જેવા છો. ક્યાંક ધંધે લાગી જવ કે જેથી બીખ માગવા રખડવું પડે નહિ. તમે અહિં કંઈક લેવાની ઇચ્છાથી આવ્યા છો પણ તમારી ઇચ્છા નકામી છે. અમારા શેઠે તમારા જેવા રખડેલ સાધુઓને આપવાની મોટી પહાડ જેવડી પ્રતિજ્ઞા કરેલી છે. માટે છાનામાના અહિંથી પધારી જવ. ” નોકરે કહ્યું.

સાધુએ માર્મિક હાસ્ય કરી પૂછ્યું, “ભલા એતો જણાવ કે આ ક્યા શેઠનું મકાન છે ?”

“ધ્યારેલાલ પન્નાલાલ બ્રોકર એન્ડ એથરનું. સમજ્યા ?” નોકરે કહ્યું.

“વાહવા, નામતો મઝાનું છે. અલ્યાભાઈ ! શેઠ અલારે ક્યાં હશે ?”

“શું કામ છે ? મેં એક વખતે જણાવ્યું કે કંઈ મળનાર નથી છતાં શેઠ ક્યાં છે એમ શું કરવા પૂછી મારા માથાની ગરમીને વધુ વધારે છે ? આ આવલાથી તો ભગવાન તોળાહ. ઝો બાવાજીબાપા ! મહેરબાની કરી અહિંથી પધારી જવ.” નોકરે કંટાળીને કહ્યું.

“મેં તારા શેઠની માફક આજ ક્ષણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે ગમે એમ થાય પણ શેઠને મળ્યા વગર અહિંથી ન જવું.”

આવું સાંભળતાંજ મી. ધ્યારેલાલ ખુરસીપરથી એકદમ ઉભો થઈ સાધુની પાસે આવી રૌપ્યંધ બોલ્યો, “અય સાધુરામ ! બોલ શું કહે છે ?”

“આ હવેલીના શેઠ ક્યાં છે ?”

“તારી સામેજ છે.”

“શું આપ મહેરબાન પોતેજ.”

“હા, તું શું કહેવા માંગે છે ?”

“મારે કહેવાનું એજ છે કે જો તમે પોતેજ આ મકાનના માલીક હો અને તમે પોતેજ પૈસાદાર ગણાતા હો, તે હું માની શકતો નથી. કારણકે શ્રીમંતોમાં જે ગુણ, જે શબ્દો હોવા જોઈએ તે તમારામાં ખીલકુલ છેજ નહિ. તમારા શબ્દો અને અત્યારનું વર્તન પ્રત્યક્ષ અતાવી આપે છે કે તમે શ્રીમંત નહિ પણ કેઇ નાલાયક માણસ છો. તમે...” સાધુ આગળ બોલે એટલામાં તો ધ્યારેલાલ મોટી બરાડ પાડી બોલી ઉઠ્યો, “એ સાધુડા ! જીભ સંભાળીને બોલજે. હું ધ્યારેલાલ શેઠ પોતેજ છું. માફ નામ આખા દેશમાં છે. એક પ્રતિષ્ઠિત માણસ આગળ શવે એમ બોલતાં વિચાર કર, માણસાઈ શીખ.”

“ શેઠ ! માણસાઈ તો આપનેજ શીખવાની છે, કારણ કે તમે પૈસા પાત્ર કહેવાઈ દુનિયાને દેખાડવા અને કીર્તિ ગવરાવવા બહારથી ઉજ્જવળતા દર્શાવો છો, પણ અંદર ખાનેથી તમે પૈસાદાર પિશાચો કેવા પાપનિપુણ છો; એ અંતરયામી પ્રભુ સારી રીતે જાણે છે.”

“ અરે તારો અંતરયામી ગયો જહનમની ખાડીમાં. તું જાણ છે કે નહિ ? ” પ્યારેલાલ છેડાઈને બોલી ઉઠ્યો.

સાધુએ તેના બોલવાની દરકાર નહિ કરતાં પુનઃ શાન્ત ગંભીર અવાજે કહેવા માંડ્યું, “ પ્યારેલાલ ! એા ઝેરી જમાનાના જલ્દીમ જુલમગાર ! પૈસા અને જુવાનીથી શા માટે છકી જાય છે. તારાં પાપકર્મોથી તારો પૈસો પાણીના રેલાની માફક જતો રહેશે. તારી જુવાની જાંખી થઈ તને ગભરાવશે-રોવરાવશે. એા મતીમંદ ! એા સફેત શાહુકાર ! તારા બહેર મારી ગએલા કાંનના પડદાને જરીક ચુલ્લા કરી આ હિત વાક્ય શ્રવણ કર.

થાયે છે ક્ષણમાં શીયુ વળી બને જૂવાન કામી ક્ષણે,

પૈસા હીન બને પળે ધનપતી મોટા વળી તે બને.

થાશે જીર્ણ જરાથી ગાત્ર તન સૌ કર્યોલીવાળું થશે,

તો જાશે પડદાઈપી જમપુરે, છોડી જતો જગતને.

સમજ્યો, છતાં ન સમજ્યો હોયતો સાંભળ હું ફરીથી ખુલાસાથી સમજાવું. જીવ ક્ષણમાં બાળક બને છે, ક્ષણમાં કામી અને જડવત્ બને છે. ઘડીમાં પૈસાવાળો અને ઘડીમાં દ્રવ્યવિહીન થઈ જાય છે. પ્યારેલાલ ! તું જે એમ માને છે કે તારૂં આ જુવાન તન બદલ છે એ પ્રમાણે કાચમ રહેશે; પણ ના, તું ભુલે છે. તારૂં શરીર જે તને અત્યારે જુવાન અને સુંદર જણાય છે તે વૃદ્ધાવસ્થાના યોગે કર્યોલીવાળું બની જશે, અને અંતે કાળના મુખમાં ફસાઈ તારૂં સઘળો પૈભવ ત્યજ ચાલ્યા જવું પડશે. માટે વિચાર કર, જીવનની સાચી કતા સમજ. પછી તારૂં ભાગ્ય કુટેલું હોયતો ન સમજશ.

પ્યારેલાલના કોધનો પાર રહ્યો નહિ. તે તામસ પ્રકૃતિનો

હોવાથી મોટી બરાડ પાડી ખમીસની બાંહેધી સાધુને મારવા દોડ્યો, કે તરત સાધુએ હાથમાંનો બડો ફેંડો ઉંચો કરી તીવ્ર અવાજે કહ્યું, “ખબરદાર ! નજીક આવીશ તો માથુંજ ફેંડી નાખીશ.”

ધ્યારેલાલ પાછો ખસી બોલ્યો, “તું કરવા શું માગે છે?”

“તને જોલ લેજો કરવા.” સાધુએ જણાવ્યું.

“કોને મને?” ધ્યારેલાલે મૂછપર હાથ નાખી પૂછ્યું.

“હા, તને; નિર્દોષ જનોને ફસાવનાર બદમાસને.”

“મેં કોને ફસાવ્યાં છે?”

“તે તારા મનને પૂછ? હરામખોર! બોલ, ગઈ રાત્રે કોનીપર જીવન ગુજરવા તત્પર થયો હતો?”

ધ્યારેલાલ ચમક્યો. તેના મુખપર શ્યામતા ફરી વળી. પુનઃ સાધુએ કહ્યું, “કેમ ખરી વાતને? પાપાત્મા! તે લોકોને થાણામાં પુરાતી તું ખુશી થાય છે; પણ યાદ રાખજો કે નિર્દોષ જનોની સંભાળ લેનાર શ્રીહરી છે. ચાલ હવે જવાબ આપ કે તેમને છોડાવવાં છે કે નહિ?”

“તેઓ મારાં ગૂંહેગાર છે?”

“ચૂપ રહે જીઠા.” સાધુએ રૌદ્ર અવાજે કહ્યું. “તે તારાં ગૂંહેગાર નથી; પણ તેમનો ગૂંહેગાર તુંજ છે. આના માટે તારે જવાબ આપવો પડશે.”

“મારો જવાબ લેનાર કોણ છે?”

“સૌનું રક્ષણ કરનાર. તને થોડીવાર પછી ખબર પડશે. તારે તારાં ગૂંહેગારોના ચરણમાં નમવું પડશે. મારા આ શબ્દો યાદ રાખજો.” આટલું બોલી સાધુ મહાત્મા ત્યાં વિશેષ રોકાવું યોગ્ય નહિ ધારી ધ્યારેલાલ તરફ એક તિરસ્કારની નજર ફેંકી હાથમાંનો ડંડો ફેરવતા ફેરવતા ચાલતા થયા. ધ્યારેલાલ તેમની પીઠ પાછળ જોઈ રહ્યો. સાધુના શબ્દોએ તેના હૃદયમાં ગભરાટ ઉપજાવ્યો અને એ સાધુ સઘળી વાત ક્યાંથી જાણતો હશે? વગેરેના વિચારમાં ડૂબ્યો. બાદ તેણે એક નોકરને તેજ ક્ષણે થાણા તરફ મોકલ્યો. થોડીવારે તે નોકર જમાદાર સાથે પાછો આવ્યો. જમાદારે રાત્રિએ બનેલી તમામ વાત ધ્યારેલાલને

વિદીત કરી. વીલીયમ સાહેબનો એ સાધુ સાથે સારો સંબંધ છે જાણી પ્યારેલાલની દિલગીરીનો પાર રહ્યો નહિ. જમાદાર થોડીવાર ત્યાં બેસી શેઠને સલામ કરી ચાલતો થયો. પ્યારેલાલ શોકમાં ગરકાવ થઇ ગાદીપર પડ્યો.

પેલી તરફ સાધુ મહાત્મા કાન્તાના ગૃહે આવ્યા અને પ્યારેલાલ સાથે બનેલા પ્રસંગની વાત કહી સંભળાવી. મૂર્ખાની મૂર્ખતા પર સધળાં હસ્યાં. બાદ રસોઇ તૈયાર થતાં સધળાંએ જમી લીધું. બપોરે થોડાક આરામ લઈ સાધુ મહાત્મા વીલીયમ સાહેબના બંગલે જવાને તૈયાર થયા. તેમણે કિશોર-કનૈયાલાલ અને કાન્તાને સાથે આવવાને કહ્યું. સધળાં વીલીયમ સાહેબના બંગલે આવ્યાં. પટાવાળાએ તેમને અટકાવ્યાં. સાધુએ સાહેબને મળવાનું કારણ જણાવ્યું. પટાવાળો ભલો માણસ હોવાથી સાહેબની પાસે ગયો અને સાધુના આગમનના સમાચાર જણાવ્યા. તત્કાળ વીલીયમ સાહેબ ઉભો થયો અને સાધુ મહાત્માને લેવા નીચે આવ્યો. મોટા અંગ્રેજ અમલદારને સાધુ પાસે આવેલો જોઈ પટાવાળો આશ્ચર્ય પામ્યો અને કિશોર-કાન્તા વગેરેની વિસ્મયતાનો તો પાર રહ્યો નહિ. વીલીયમ સાધુનો સત્કાર કરી અંદર લઇ ચાલ્યો. તેમની પાછળ કિશોર-કનૈયાલાલ અને કાન્તા અંદર ગયાં. સાહેબે ઉપર આવી સાધુને પોતાની સામે એક વિરામાસનપર બેસાડ્યા, અને પોતે એક ખુરશીમાં તેમની સામે બેઠો. કિશોર વગેરે સાધુની ખુરશી સમીપે નીચે જમીનપર બેઠાં. સાધુ અને સાહેબ વચ્ચે ભૂતકાળની વાતો ચાલવા લાગી. વાતોને અંતે સાહેબે સાધુ સમીપ બેઠેલાં તરફ હાથ લંબાવી તેઓ કોણ છે એમ પૂછ્યું. સાધુએ પ્રથમ કિશોરની ઓળખાણ કરાવી તેની તમામ વાતથી સાહેબને જાણીતો કર્યો. કિશોરે પોતાની પાસેની ચિઠ્ઠી કે જે તેજ સાધુ મહાત્માએ લખી આપી હતી તે સાહેબને આપી. સાહેબ કૃષ્ણનંદન અને તેની ટોળીને પકડવાને ધણોજ આતુર હતો. તે હરામખોરોને પકડવાના અનેક પ્રયત્નો વીલીયમ સાહેબે કર્યા હતા; પણ સધળા પ્રયત્ન હજી સરજ થયા નહોતા. કિશોર કૃષ્ણનંદનનો જમાઇ છે. તે કૃષ્ણનંદનનાં સધળાં

ગુપ્ત સ્થળોથી માહિતગાર હશે અને તેથી કૃષ્ણનંદન જેવો કૂર
બદમાસ હવે થોડા દિવસમાં પકડાશે બાણી સાહેબ મનમાં ખુશી
થયો. તેણે કિશોરને શાન્તવન આપી કૃષ્ણનંદનનાં ગુપ્ત સ્થળો
વિશે પૂછ્યું, પણ કિશોર અસાત હોવાથી કંઈ પત્તો આપી શક્યો
નહિ. કિશોર કૃષ્ણનંદનનાં મકાન સિવાય બીજું કંઈ બાણીતો
નથી એમ સાધુએ પણ બાણીવ્યું. કિશોરની દયાબનક સ્થિતિ
બાણી સાહેબના હૃદયમાં દુઃખ ઉત્પન્ન થયું અને પછી થોડીક
વાર કંઈક વિચારમાં પડી સાહેબે કિશોરને કહ્યું, “ તારું દુઃખ સાંભળી
હું ઘણુંજ દુઃખી થાઉં છું. અમે (અંગ્રેજો) તારા જેવા દુઃખીઓને
સુખી કરવા અને ચોર-લુંટારા ખૂતીઓનો નાશ કરી શાન્તિતું સામ્રા-
જ્ય સ્થાપવાને આ દેશમાં આવ્યા છીએ. અમારો ધર્મ દરેકનું કલ્યાણ
કરવાનો છે. અમે તે પ્રમાણે કરીશું. તને અને બીજાં નિર્દોષ જનોને
હેરાન કરનાર કૃષ્ણનંદનની ટોળીનાં માણસોને પકડવા મારા ઘણા
માણસો શ્રે છે. તેની ટોળીનાં માણસોના પકડાયા પછી કૃષ્ણનંદનને
પકડવાનો મારો વિચાર છે. તેને પકડવા હું આવતા માસની બીજી
તારીખે અહિંથી જનાર છું. તે બદમાસ તેનાં માણસો સાથે છત્રીસ-
ગઢની આસપાસના જંગલોમાં હાલ નિવાસ કરે છે. હું છત્રીસગઢ
મુકામ કરનાર છું. તું મારા પહેલાં ત્યાં પહોંચી જા. હું તને ત્યાંના
રાજા પર એક ચિઠ્ઠી લખી આપું છું જેથી તે તને તેને ત્યાં નોકર
રાખશે. તું ત્યાં રહી કૃષ્ણનંદનની બારીક તપાસ ચલાવજે. હું જરૂર
ત્યાં આવીશ. ” આટલું કહી સાહેબે તેજપળે છત્રીસગઢના રાજાની
પર એક ભલામણ પત્ર કિશોરને લખી આપ્યો. કિશોરે સલામ કરી
સાહેબના હાથમાંથી પત્ર લઈ ગજવામાં મૂક્યો અને પોતાને માટે દર્શા-
વેલી શુભ લાગણીને માટે તેણે સવિનય શબ્દોથી શુદ્ધ અંતઃકરણે
વીલીયમ સાહેબનો ઉપકાર માન્યો. તેની બોલવાની છટાથી સાહેબ
ઘણો ખુશી થયો, આ પછી સાહેબે એક સિપાહીને બોલાવી સાધુને
માટે ફળશળાદી લાવવાની સૂચના કરી. સિપાહી ચાલતો થયો. આ પછી
સાહેબે કાન્તા અને કનૈયાલાલ તરફ હાથ લંબાવી તેઓ કાણ છે એમ

સાધુને પૂછ્યું. સાધુએ કંઈક હસ્તા વદને કાન્તા અને કનૈયાલલની વાર્તા સાહેબને વિદીત કરી. પ્યારેલાલનો એવો અમાનુષી અત્યાચાર શ્રવણ કરી વિલીયમ સાહેબના ગુસ્સાનો પાર રહ્યો નહિ. અને તે ગુસ્સાના આવેશથી તેણે નીચેથી એક પટાવાળા સિપાહીને બોલાવી પ્યારેલાલ તથા થાણાના જમાદારને બોલાવી લાવવાનો હુકમ કર્યો. પ્રથમ થાણા વાળાને મોકલી પછી પ્યારેલાલને બોલાવી લાવવાનું જણાવ્યું. સિપાહી સલામ કરી ચાલતો થયો. ફળ લેવા ગયેલો નોકર ફળ ફળાદી લઈ હાજર થયો, અને ઝોરડાના અંદરના ભાગમાં જઈ પાંચ રકાબીઓ તૈયાર કરી લાવ્યો અને પછી તે પાંચે રકાબીઓ દરેકની આગળ મૂકી તે ચાલતો થયો. સાધુ પૂણ આનંદથી રનેહીઓની સાથે ફળ પ્રાપ્ત કરવા લાગ્યો. એવામાં વિલીયમે કહ્યું, “ મહાત્મા ! પ્યારેલાલ જેવો પૈશાચિક વૃત્તિનો માણસ મારા સહવાસમાં છે, એવું હું આજ પર્યંત નહોતો જાણતો. તે અત્રેનો પૈસાપાત્ર માણસ છે અને ગુણીયલ-વિદ્વાન છે એમજ હું તો સમજતો હતો. ગાડી ઘોડામાં બેસી ફરનારો સફેદ શાહુકાર અંદરખાનેથી આવો. શયતાન હશે તેની મને ખબર પડી નહિ. તે અધર્મીએ આ ગરીબ પતિ-પત્નિને અત્યંત ત્રાસ આપ્યો છે. હું તેને બરાબર બદલો આપીશ અને ભવિષ્યમાં આવી રીતે ન બને એમ કરીશ. ”

સાધુ બોલ્યો, “દીપકની પાછળ હમેશાં અંધકાર રહ્યા કરે છે, તેમ ઉપરથી સારા જણાતા ઉજળાં કપડાં પહેરી ગાડી ઘોડામાં બેસી ફરનારા કેટલાક શ્રીમાનોના ઘરમાં અને તેમનાં શ્યામ હૃદયોમાં પાશવીક અત્યાચારોનું સામ્રાજ્ય સ્થપાએલુંજ હોય છે. જેઓ એવી વૃત્તિના હોય છે તેઓ ઉપરથી ધર્માત્માનો, વિદ્વાનો આબેહુબ ડોળ બતાવે છે. પ્યારેલાલ પણ તેવોજ છે. મેં તેને પાખંડી ઉપનામ આપેલું છે. દુનિયામાં ઝોળખાવા તેણે દાંભીક વૃત્તિ ધારણ કરી છે. આપજ વિચારી જુઓ કે તેણે આ નિર્દોષ જનો પર કેટલો જુદમ ગુજર્યો છે ? આ ગરીબ દંપતિ તેમનાં ગામમાં સુખેથી નિવાસ કરતાં હતાં, સાંથી એ કંઈ

ચંડાળ પાખંડી તેની નીચ મુરાદ પૂર્ણ કરવાને માટે આ બોળાં જનોને સમજાવી-ફેસલાવી અહિં લઈ આવ્યો અને મોટા આશ્રયદાતા બની તેમના સહવાસમાં આવી તેની પૈશાચિક વૃત્તિને પોશવાનો લાગ તપાસવા લાગ્યો. આ બ્રાહ્મણ બાળા તેને મોટાભાઈ કહીને બોલાવતી હતી. પરીણામે પાપાત્માએ કેવું હિચકાઈ પગલું ભર્યું તે ફરીથી કહેતાં મને કંપારી છટે છે. આવા નરાધમને બરાબર શીક્ષા કરવી જોઈએ કે જેથી તે ફરીથી એવું પાપકર્મ કરતાં વિચાર કરે. ” સાધુ બોલતો બંધ થયો. વિલીયમ સાહેબ કંઈ બોલે એ પહેલાં થાણનો જમાદાર ત્યાં આવી હાજર થયો અને સાહેબને સલામ કરી એક બાજુએ ઉભો રહ્યો; પણ સાધુપર દ્રષ્ટિ પડતાંજ તે વ્યાકુળ બન્યો. એટલામાંજ સાહેબે તેની તરફ જોઈ પૂછ્યું, “ તું સરકારના પૈસા ખાઈ કેવી નોકરી બજાવે છે; તે મારા જાણવામાં આવ્યું છે. તારા જેવા નિમક હરામો ન્યાયા સરકારના શુદ્ધ નામને કલંક રૂપ છે. બોલ બદમાશ ! રાત્રે શું બનાવ બન્યો હતો ? જો જુદું બોલીશ તો જન્મ પર્યંત કેદમાં પૂરાવીશ અને સાચું બોલીશ તો તારી પર રહમ કરીશ. ” જમાદારે ધ્રુજતા પગે હાથ જોડી તમામ સત્ય બીના સાહેબ સમક્ષ જણાવી. સાહેબે કિશોરને એક પત્રમાં તેની જુબાની લખી લેવાનું જણાવ્યું. જમાદાર બોલતો ગયો તેમ કિશોર લખતો ગયો. જમાદારનું બોલવું પૂરું થતાં સાહેબે તેને તેની જુબાનીના પત્ર નીચે સહિ કરવાનું સૂચવ્યું. જમાદારે સહિ કરી આપી. આ પછી સાહેબે તેને કહ્યું, “ તહે સાચી બીના જાહેર કરી એથી તારીપર હું રહમ કરી તને તારી જગાપર રાખું છું અને ફરીથી આવું નીચ કર્મ નહિ કરવાની તને સૂચના કરું છું. મેં પ્યારે લાલને અહિં બોલાવી મંગાવ્યો છે, તે હમણાં આવશે. તેનાં પાપ તારે પ્રકાશ કરવાનાં છે. માટે તું આ નજીકના ઝોરડામાં છૂપાઈ બેસ. હું બોલાવું ત્યારે અહિં આવજો. ”

જમાદાર સલામ કરી સાહેબે બતાવેલી કોટડીમાં જઈ બેઠો. તેના ગયા પછી સાહેબે સાધુ અને તેની સાથેનાં

જનોને પણ એક ઓરડામાં જઈ બેસવાનું જણાવ્યું. સાધુ સર્વની સાથે એક નજીકના ઓરડામાં જઈ બેઠો. વિલીયમ સાહેબ વિરામા-સનપર આડો પડી પ્યારેલાલના આવવાની રાહ જોવા લાગ્યો. લગભગ પા કલાક પસાર થતાં બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં એક ઝુમગાડી દાખલ થઈ અને તે ઉભી રહેતાં અંદરથી સુરતના શ્રીમાન પ્યારેલાલ પત્તાલાલ બ્રોકર એન્ડ એથર-પૂર્ણ યુરોપીઅન પોશાકમાં સજ્જ થયેલા જેન્ટલમેન પણ હિંદુસ્તાનમાં જન્મેલા હોવાથી ગોરા ગૃહસ્થ જેવા નહિ જણાતા અર્ધદંડ બટલર સમાન શોભતા સંદેત શાહુકાર નીચે ઉતર્યા. તેમને તેડવા ગયેલો સરકારી સિપાહી આગળ આવી સીડીપર ચઢવા લાગ્યો. તેની પાછળ મી. પ્યારેલાલ જવા લાગ્યા. વિલીયમ તેનીજ રાહ જોઈ રહ્યો હતો. પ્યારેલાલે અંદર પ્રવેશતાંજ સાહેબને સલામ કરી અને સેક્રેટેન્ડ (હાથ મીલાવા) કરવા હાથ લંબાવ્યો, પણ સાહેબે તેની સાથે સેક્રેટેન્ડ નહિ કરતાં ફક્ત આવો-એસો શબ્દનો ઉચ્ચાર કરી પોતાની સામે પડેલી એક ખૂરશીમાં બેસવાને સૂચવ્યું. હમેશાં પૂર્ણમાનથી બોલાવનાર અને સેક્રેટેન્ડથી સત્કાર કરનાર સાહેબનું આજનું વર્તન નિહાળી પ્યારેલાલને પણ કંઈક આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન થયું. તેના મનમાં શંકાતો હતીજ. પણ તે શંકા તેને દમ વિનાની જણાતી. સાહેબના વર્તનથી તેણે એમ માન્યું કે આજે તે કંઈક વિચારમાં હશે અગર આંડીતો એક ડોઝ વધારે લીધો હશે. પ્યારેલાલે આમ માન્યું. પણ સવારમાં સાધુ સાથે થયેલા સંવાદની તેને વિસ્મૃતિ થઈ નહોતી. વળી થાણાના જમાદારે પણ તેને જણાવ્યું હતું કે વિલીયમ સાહેબના ગુરૂએ આવી કીશોર અને કાન્તાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે. આ જણતાં તેને વિચાર આવ્યો કે શું સાહેબે મારી વાત જાણી તો નહિ હોય ? પોતાને બોલાવવા આવનાર સિપાહીને પણ તેણે ધણુએ પ્રશ્ન પૂછ્યા હતા પણ કંઈ જાણી શક્યો નહોતો. મનમાં ગભરાટ પણ ઉપરથી શાન્ત દેખાવ ધારણ કરી પ્યારેલાલ સાહેબની સામે બેઠો. સાહેબે વધુ વખત બ્યર્થ નહિ ગુમાવવાની ઇચ્છાથી જરીક ટટાર બેસી પૂછ્યું, “વેલ મી. પ્યારેલાલ ! મઝામાંતો છો ને ?”

“હા, જ્યાં સૂધી આપ સાહેબની સંપુર્ણ કૃપા મારી પર છે ત્યાં સૂધી હું પુર્ણ મજામાં જ છું.” પ્યારેલાલે તેના હમેશના નીચમાનુસાર મીઠા શબ્દો ઉચ્ચાર્યા.

વિક્રીયમને આજ પર્યંત તેના શબ્દો મધુર લાગતા પણ તેના પાપકર્મની વાત શ્રવણ કર્યા પછી તેના મીઠા શબ્દો કર્કશ અને મીથ્યા-દંભી લાગ્યા. પુનઃ સાહેબે પૂછ્યું, “હાલમાં કેમ જણાતા નથી? હાલ શું કામમાં વિશેષ ધ્યાન આપો છો?”

“રૂના બીજનેશ માટે મારે થોડાક દિવસપર મલખાર જવું પડ્યું હતું. વળી મોતીના બીજનેશને માટે મેસોપોટેમીયા અને પારીસથી મારા આડતીઆનો પણ પત્ર આવવાથી કામમાં રોકાવું પડ્યું હતું; તેથી આપનાં દર્શનનો લાભ લઈ શકાયો નથી.” પ્યારેલાલે હાકે રાખવા માડ્યું.

“મલખારથી પાછા ક્યારે પધાર્યા?” સાહેબે પૂછ્યું.

“આજ મોર્નીંગ (સવાર) માંજ.” પ્યારેલાલે કહ્યું.

તેના અસત્ય ઉચ્ચારથી સાહેબને ઘણું લાગી આવ્યું. પણ મનને શાન્ત રાખી પૂછ્યું, “ત્યારે તમે આજ સવારમાંજ આવ્યા છો નાહ વાઈ?”

“હાજી, આજે સવારમાંજ.” પ્યારેલાલે ભભકાથી જવાબ આપ્યો.

“ત્યારે તમે ગઈકાલે રાત્રે તમારા બંગલે હાજર નહિજ હો?” સાહેબને કંઈક વિચાર આવતાં પૂછ્યું.

“નહિજ.”

“તમે આજ સવારમાંજ આવ્યા એવું સોગન પૂર્વક કહો છો?”

“હાજી; હું પ્રતિજ્ઞા પૂર્વકજ જણાવું છું. શું આપને મારા બોલવાપર વિશ્વાસ નથી? હું આપના સહવાસમાં ઘણા સમયથી છું છતાં મારા શબ્દોની ખાત્રી થતી નથી?” પ્યારેલાલે બોલી દીધું.

“મને આજે તમારી સંપુર્ણ ખાત્રી થઈ ચૂકી છે.” સાહેબે શાન્તિથી જણાવ્યું.

“શું આજેજ?” પ્યારેલાલે કંઈક હર્ષથી પૂછ્યું.

“ હા, આજેજ અને આ વખતેજ.”

“ આપના જેવા બાહોશ અમલદારને આજે મારા હૃદય સંપૂર્ણ ખાત્રી થઈ ચૂકેલી હોવાથી હું મને પોતાને મહા ભાગ્યવા માનું છું અને આપ નામદારે મારા હૃદયની પૂર્ણ પરીક્ષા કર્યા બદ હું આપનો ઉપકાર માનું છું.” પ્યારેલાલે જણાવ્યું.

સાહેબ તેના શબ્દોથી કંટાળ્યો, પણ તે ભાવ તેણે પ્રકટ કર વિના ગંભીર સ્વરે પૂછ્યું, “ આપે એક પુસ્તક પણ બહાર પાડ્યું નહિ વારું ? ”

“ હા, તેને તો આજે ઘણો સમય થઈ ગયો છે. તેની આ પાંચમી આવૃત્તિ થઈ ચૂકી છે. ” પ્યારેલાલે તોપ મારી.

“ ત્યારે તો ઘણું મહેતું પુસ્તક હોવું જોઈએ ? ”

“ અરે આપને તેની તે શું વાત કરું ? ગરીબોની ઝુંપડીઓ પૈસાદારોના બંગલામાં, વિદ્યાર્થીઓના દરજતોમાં અને સાહિત્ય વિલ્ડીની વનીતાઓના કરકમળમાં મારું પુસ્તક સર્વત્ર નજરે પડે છે નામાંકિત પેપરોમાં પણ તેના સારા રીવ્યુ લેવાયા છે અને સધળા વિદ્વાનોએ એક સાથે મને આવું સુખોષક પુસ્તક લખવા બદ ધન્યવાદ આપ્યો છે. ”

“ તમારા તે પુસ્તકનું શું નામ છે ? ”

“ મહામાયા ઉર્ફે પિશાચદેવી. ” પ્યારેલાલે જણાવ્યું.

“ અરે ! જો હું ભૂલતો ન હોઉં તો તે પુસ્તક વિશે એક રોજ પેપરમાં ખરાબ ટીકા આવી હતી. જેમાં અંતે જણાવ્યું હતું કે લેખ આ પુસ્તક લખવામાં સમય સાથે શાહી અને કાગળો નકામા ગુમ વ્યાં છે. લખાણ લજ્જતરૂપ છે. કોઈને સમજ પડે નહિ એવું અ બ્યભીચારને ઉત્તેજન આપનારું છે. વળી આ પુસ્તકને સર્વાંગ સું બનાવવાને માટે લેખક મહાશયને ધન્યવાદ ઘટે છે. આવું સુંદર ને રંજક પુસ્તક બીજાના કરમાં નહિ જતાં તેના લેખકના હસ્તકમળમાં સદા મુખારક રહેા. મી. પ્યારેલાલ ! મેં આવું વાંચ્યું હતું. તમા સુંદર પુસ્તક વિશે આવું કેમ લખાયું તેની મને સમજ પડતી નથી.

તત્કાળ પ્યારેલાલ બોલી ઉઠ્યો, “ માસીકો અને પેપરોવાળા-ઓમાં કેટલાક ખુસામતીઆઓ હોય છે. તેઓ પુરા સ્વાર્થી પણ હોય છે. પોતાનો સ્વાર્થ સધાય તેનું સાફ ગાય છે. આપ નામદાર જે પેપરની વાત કરો છો, તેનો તંત્રી મારો પક્કો પ્રતિસ્પર્ધી છે. હું મારી જ્ઞાતીમાં સુધારક ગણાઉં છું અને ઇંગ્લેન્ડ રીત રીવાજ પસંદ કરું છું. મારો એ રીવાજ તે સનાતની પેપરવાળાને બિલકુલ પસંદ નથી. વળી તેણે હું પ્રતિષ્ઠિત લેખક છું ધારી મને તેના પત્રમાં લેખ લખી મોકલવાને પણ અનેક વિનંતી પત્રો લખ્યા હતા, પણ હું વ્યવસાયી માણસ પેપરોમાં લખવાનો ટાઇમ ક્યાંથી-કેવી રીતે મેળવી શકું. આથી મેં તેને સ્પષ્ટ ના પાડી. આ પરથી તે હરામખોર મારી વિરુદ્ધ લખવા મંડ્યો. પણ સૂર્ય તરફ ધૂળ નાખે કદી સૂર્ય ટંકતો વધી. તેમના ખાલી બરાડાથી આ પ્યારેલાલ તેમની કલમ નીચે ચૂકનાર નથી તે નથીજ. મેં એવા રત્નદેશીઓને શુદ્ધ પંડીતો, વૈખરી બાપાના ઉપાસકો વગેરે નામ આપેલાં છે.”

“ અહો! ત્યારે તમે પુરા વિદ્વાન પણ છો. વાર તમારું પુસ્તક એક ભાગમાં છે કે બે ભાગમાં? ” સાહેબે પૂછ્યું.

“ હાલતો એક ભાગમાં છે. બીજા ભાગને માટે ગ્રાહકોની ધમાલ ચાલુ છે. આજ સૂઝીમાં દસહજાર ગ્રાહકો થઈ ચૂકેલાં છે. ”

“ ત્યારે બીજો ભાગ બહાર પાડો. ”

“ તેજ વિચારમાં છું. સાલ્લું ભેળું હાલમાં બરાબર કામ કરી શકતું નથી. ”

“ તમારા બીજા ભાગમાં મારા લખાણનું એક પ્રકરણ ઉમેરશો? ”

“ અરે એ શું બોલ્યા? જરૂર. આપે લખ્યું છે? ”

“ હા. ”

“ પ્રકરણનું હેડિંગ શું છે? ”

“ એક પ્રબળ પિશાચે એક પવિત્ર પ્રેમદાપર ગુળરેલો અત્યાચાર. ”

“ધણુંજ મઝેતું છે. હું જરૂર દાખલ કરીશ. પણ એ પ્રકરણ કદપીત છે કે સત્ય છે ?”

“હું કદી અસત્ય લખતો નથી. મેં જે બનાવ લખ્યો છે તે ગદ્ય કાલેજ અન્યો છે. ”

“શું ગદ્ય કાલેજ ?”

“હા, કાલની રાત્રે. ”

“આશ્ચર્ય ! તે પવિત્ર પ્રેમદાપર જુદમ જુગરનાર શયતાન કાણુ હતા ?”

“એક તવંગર. ”

પ્યારેલાલ મૌન રહ્યો. તેના મનમાં કંઈક થઈ આવ્યું. પણ તે ભાવ પ્રકાશ નહિ કરતાં પૂછ્યું, “આપ સાહેબ તે વખતે હાજર હતા ?”

“ના, પણ મારી પાસે ફરીયાદ નોંધાઈ ગઈ છે ?”

“ફરીયાદી કાણુ છે ?” પ્યારેલાલે ધડકતા અંતઃકરણે પૂછ્યું,

“એક ગરીબ સાધુ. ”

“શું સાધુ ?” પ્યારેલાલના મુખપર સ્થામતા છવાઈ ગઈ.

“હા, તે સાધુ હાલ અત્રે હાજર છે; જુઓ, હું તેને આ પળેજ બોલાવું છું. ” કહી સાહેબે સાધુને જૂઠા મારી બોલાવ્યો. સાધુ સાહેબની સન્મુખ ઉપસ્થિત થયો. તેની પર દ્રષ્ટિ પડતાંજ પ્યારેલાલ સ્તબ્ધ બન્યો. તેનાં મોતીયાં મરી ગયાં. તેનું મુખ કાળું પડી ગયું વિલીયમ સાહેબે મુખ ગંભીર રાખી પૂછ્યું. “શેઠ ! આ સાધુને જોળખો છો કે ?”

પ્યારેલાલ કંઈ પણ બોલ્યો નહિ. આથી સાહેબે કંઈક ઉચ્ચ સ્વરે કહેવા માંડ્યું, “હું આજ સૂધી નહોતો જાણતો કે પૈસાદારો આવા પાપી હૃદયના હશે ? પ્યારેલાલ ! તારાં પાપકર્મનો પડો ઉઘડી ગયો છે. તું ગમે એટલું જુદું બોલીશ પણ તારો બચાવ થઈ શકવાનો નથી. તેં એક ગરીબ નિર્દોષ પત્ની-પત્ની પ્રત્યે અમાનુષી જુદમ :

ગુજર્યો છે, તારાં પાપ અમાપ છે. તારાં પાપ કર્મના સઘળા પુરાવા મારી પાસે હાજર છે. આથી હું તને શાવે એવી સખ સખ કરવાને શક્તિવાન છું. પણ તું આ નગરનો એક પ્રતિષ્ઠિત પુરુષ છે અને મારો નામનો પણ મિત્ર છે. આથી તારી પર દયા દર્શાવી મારે તને સુધારવો જોઈએ. આને માટે હું તને હજી પણ કહું છું કે જો સત્ય જવાબ આપીશ તો તારી પર આવી પડનાર આક્રમકતાથી છુટીશ. બોલ, આ સઘળું સત્ય છે કે નહિ ?”

ધ્યારેલાલ વિચારમાં પડ્યો હતો. જે દંભી અને અકલ શૂન્ય હોય છે તે છેક છેવટ સુધી પોતાના મતને વળગી રહે છે. અસત્ય-વાદી ધ્યારેલાલ પોતાને નિર્દોષ સ્થાપીત કરવાને હિંમત એકત્ર કરી બોલ્યો, “આ સઘળું તરકટ છે, એક આખરદાર માણસની આખર-પર હાથ નાખવા જેવું છે.”

“ચૂપકર બદમાસ. તું કેટલો આખરદાર છે એ હું જાણી ચૂક્યો છું. છતાં તારે જાણવું હોય તો જાણી લેજે કે તારા પાપકર્મના ભાગીદાર પણ અહિં મોજુદ છે.” વીલીયમ સાહેબે જમાદારને બોલાવ્યો. જમાદારને જોતાંજ ધ્યારેલાલનાં હાજાં ગગડી ગયાં. જમાદારે બનેલી તમામ વાત જાહેર કરી. આ પછી સાહેબે કિશોર-કનૈયાલાલ અને કાન્તાને પણ ત્યાં બોલાવી દરેકની જુબાની લીધી. ધ્યારેલાલ ધોળી પુણી જેવો બની ગયો અને પૃથ્વી માર્ગ આપે તો સમાધ જાઉં એમ ઇચ્છવા લાગ્યો. સાહેબે તમામની જુબાનીઓ લખી લઈ સિપાહીને હાથકડીયો લાવવાનો હુકમ કર્યો. હાથકડીયોનું નામ સાંભળતાંજ ધ્યારેલાલ કંપી ઉઠ્યો અને એક નાના બાળકની માફક રડી પડી સાહેબના પગમાં પડ્યો. સાહેબે તેનો ઘિકાર કરી અનેક શબ્દો સંભળાવ્યા. ધ્યારેલાલ બે હાથ જોડી પોતાને બચાવવાની વિનંતી કરવા લાગ્યો. સાહેબને દયા આવી; અને પછી ધ્યારેલાલના મુખથી સત્ય હકીકત જાણી તેની પાસે કાન્તા અને સાધુની માફી મંગાવી. ધ્યારેલાલ બંનેના પગમાં પડ્યો. બાદ કાન્તા અને કનૈયાલાલ પાસે કંઈપણ લેણું નથી; વગેરે

ક્ષિત્રીયમે પ્યારેલાલ પાસે લખાવી લીધું, એ સઘળું થઈ રહ્યા પછી તેને અનેક પ્રકારની શીખામણ આપી વિદાય કર્યો. તેના ગયા પછી સાહેબે જમાદારને પણ વિદાય કર્યો. આ પરોપકારી કામ કરવાને માટે સાધુએ સાહેબનો ઉપકાર માની આશિષ આપી. સાહેબે યોગ્ય શબ્દોમાં પ્રત્યુત્તર વાળ્યો. સાયંકાળ થતાં સાધુ સાહેબને મળી જવાને તત્પર થયો. સાહેબે ફરીથી ક્યાં ક્યારે મળશો એમ પૂછ્યું. જવાબમાં સાધુએ ‘અંજળે મળાશે’ કહી ત્યાંથી સૈાની સાથે પ્રયાણ કર્યું. સઘળાંને જતી વખતે વિદીયમ સાહેબે કિશોરને જલ્દીથી છત્રીસગઢ જવાની સૂચના કરી. સવારના પહોરમાં જઈશ એમ કિશોરે જણાવ્યું. સાધુ સઘળાંની સાથે કનૈયાલાલના ગૃહે આવ્યો. રાત્રિ પડી. સઘળાંએ વાળું કર્યું. કિશોર અને સાધુએ સવારમાં જવાની ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી. કાન્તા અને કનૈયાલાલે પણ કિશોરની સાથે જવાની પોતાની ઇચ્છા જણાવી. સાધુએ અનુમતિ આપી. કનૈયાલાલે અને કાન્તાએ જવાની તૈયારી કરી. તૈયારીમાં રાત્રિ વીતી. મોટું મળસડું થતાં સઘળાં ઘરની બહાર નીકળ્યાં. કાન્તાએ મકાનને ખંભાતી તાળું લગાવી દીધું અને પછી પતિ પત્નીએ સુરત શહેરને પ્રણામ કરી કિશોર અને સાધુ સાથે પ્રયાણ કર્યું. સુરતથી વીસ ગાઉ ઉપર આવતું એક ગામ આવતાં સાધુ પણ ત્યાંથી છૂટો પડી અદૃશ્ય થઈ ગયો. કિશોર-કાન્તા અને કનૈયાલાલ થોડા દિવસે છત્રીસગઢ પહોંચ્યાં અને સાહેબની ચિઠ્ઠી દેખાડી રાજ આશ્રયે જુદા મકાનમાં રહ્યાં.

પ્રકરણ ૧૩ સું.

શીકાર.

વસંતઋતુની એક સાંજે અમરકોટ નગરની સરહદ પરના જંગલમાં એ ઘોડેસ્વારે અતી ઝડપથી ગમન કરી રહ્યા હતા. શીતળ સમીર વ્હાતો હતો. જલ્દીને નવી કુંપળો આવવાથી રમણીય જગ્યાતાં

હતાં. ખન્ને સ્વારો વનલીલા અવલોકતા આગળ વધે જતા હતા. સાંજ પડવા આવી હતી. દેખાવ રમણીય થઇ રહ્યો હતો. લગભગ અર્ધકલાકની મુસાફરી કરી ખન્ને સ્વારો એક સપાટ મયદાનમાં આવ્યા. આ મેદાનમાં નાની-મોટી અનેક રાવડીઓ ઉભી કરવામાં આવેલી હતી. રાવડીઓની વચ્ચેમાં એક મોટો તંબુ ઉભો કરવામાં આવેલો હતો. આથી આ સપાટ પ્રદેશમાં એક નવું ગામ વસ્યું હોય એવો દેખાવ થઇ રહ્યો હતો. જંગલ પ્રદેશમાં રાવડીઓ શામાટે ઉભી કરવામાં આવી હશે ? એમ સહજ પ્રશ્ન ઉદ્ભવ્યા વિના રહે નહિ. અમરકોટનો જુવાન-રંગીલો-ફાંકડો પાણુ દુરાચારી વ્યસની ઠાકોર સૂર્યમલે તેના સેવકો સાથે બે દિવસ થયાં આ પ્રદેશમાં શિકાર માટે આવી પહાવ નાખ્યો હતો. નાની રાવડીઓ તેના સૈનિક સેવકો માટે અને મોટો તંબુ તેને માટે ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. જે બે ઘેડેસ્વારો આ રાવડીઓ નજીક આવ્યા તે અન્ય કોઇ નહિ પણ ઠાકોર સૂર્યમલ પોતેજ અને તેની સાથેનો તેનો વ્હાલો દોસ્ત અને અમરકોટમાં આવી રમકડાં અને દરજીનો ધંધો કરી પૈસા કમાયો હતો. તેને હવે અસલનો ધંધો કરવાની જરૂર રહી નહોતી. દેવીડ સાહેબે દેવીસિંહ નામ ધારણ કર્યું હતું અને સમય વિતતાં દરજી સાહેબ જુવાન ઠાકોરના પ્રિય મિત્ર અને રાજ્યના કર્તા કારવતા થઇ પડ્યા હતા. સૂર્યમલ દેવીસિંહને પૂછ્યા વિના કંઈપણ કામ કરતો નહિ. દેવીસિંહના સહવાસથી જો કે લખલુટ ખર્ચ થતું પણ આનંદ ઘણો મળતો. નિર્ધનતા-વસ્થામાં જન્મેલો, યુરોપમાં બટાટાના ખેતરોમાં આખો દિવસ કામ કરતાં કંટાળનારો અને અંતે હિંદુસ્તાનમાં નાશી આવેલો દેવીડ સાહેબ પૈસાનો ઘણો ભૂખ્યો હતો. બે ત્રણ વર્ષ વિતતાં તો તેણે સારા પૈસા એકત્ર કર્યા હતા અને તે દ્રવ્યને મદ્રાસની એક અંગ્રેજ પેદીમાં જમા મૂક્યા હતા. તેમની સાથે આવેલી મઝમો અમરકોટની હવા અનુકુળ નહિ આવવાથી તેમના દેશ ઉપડી ગઈ હતી. દેવીડ ઉર્ફે દેવીસિંહ બીજી મઝમ લાવવાની તલાશમાં હતો. જુવાન ઠાકોરને તે રાત્રિ દિવસ

વિલાયતી દારૂના નિસામાં રાખતો. જત જતનો વિલાયતી દારૂની કિંમતી બાટલીયો પ્રતિભાસે યુરોપથી આવતી. તેમાં મી. દેવીડ સાહેબનું કમી-શન ચઢતું. વળી ઠાકોરના ઉપયોગમાં આવતી તમામ વસ્તુઓ પણ યુરોપમાંથી મંગલવામાં આવતી. સૂર્યમલને આબસૂધીમાં અનેક રાણીઓ તેણે પરણાવી હતી. ઉપપત્નિઓ પણ અનેક હતી. આ સર્વને ઈંગ્લીશ સ્ટાફલમાં રહેતાં દેવીડ સાહેબે શીખવ્યું હતું. રાણીઓને માટે પણ વસ્ત્રાલંકાર વિલાયતથી આવતાં. આથી મી. દેવીડ સાહેબ મોટા કમીશન એજન્ટમાં ખપી દ્રવ્ય એકઠું કરવા લાગ્યો. સૂર્યમલ અંગ્રેજી પોશાક પહેરતો. તે શરીરે સ્યામ હતો; પણ કોટ-પાટલુન અને હેટ પહેરવાથી કંઈક બુદોજ દેખાતો. આવા નામોળુ રાગ અને હલકી જતના દેવીડ ઉર્ફે દેવીસિંહના રાજ્યકારભારથી પ્રજાને ઘણું સહન કરવું પડતું. કેટલાક અમલદારો-સરદારો પણ નાખુશ રહેતા. વૃદ્ધ બાપાતોનું ખુદ્દું અપમાન કરવાને દેવીડ સાહેબ ભૂલતો નહિ. તે પૂરો મશ્કરો હતો. અમલદારોને કાલા સરદાર કહી બોલાવતો. આજે બે દિવસ થયાં ઠાકોર સૂર્યમલે તેના મિત્ર દેવીડ સાહેબ અને થોડાક સૈનિકો સાથે આ જંગલમાં શિકારના શોખને પૂર્ણ કરવાની ઇચ્છાથી આવી પધાવ નાખ્યો હતો. બે દિવસ થયા પણ શિકારમાં નિષ્ફળતા સિવાય કંઈ પ્રાપ્ત થયું નહોતું. ઠાકોરનાં માણસો શિકારની શોધમાં જંગલની અંદર ભટકતાં.

જંગલમાં ભ્રમણ કરી હમણાંજ પાછા આવેલા ઠાકોર સાહેબ અને તેમના મિત્ર દેવીસિંહ મોટા તંત્રીની આગળ ખુરશીયોમાં બેઠા હતા. બન્ને પૂર્ણ યુરોપી પોશાકમાં હતા. નજીકમાં એક નાનું ટેબલ ચૂકવામાં આવેલું હતું. ટેબલપર ચળકતા વિલાયતી દારૂની બોટલ અને બે પ્યાલા પડેલા હતા. ટેબલ પાસે ઉભેલો નોકર પ્યાલામાં દારૂ નાખી દેવીડ અને ઠાકોરના હસ્ત કમળમાં સમર્પણ કરી રહ્યો હતો. બન્ને અતી આનંદથી પ્યાલા ગટગટાવી વિવિધ પ્રકારનો વાર્તા-લાપ કરી ખુશ થતા. એવામાંજ દૂરથી એક ઘોડેસ્વાર દોડી આવતો

જણાયો. મઘથી ચક્રચૂર થએલા મિત્રાની દૃષ્ટિ તે આવનાર ઘોડેસ્વાર પ્રતિ આકર્ષાઈ. જોતજોતામાં આવનાર ઘોડેસ્વાર ઠાકોરના સમિપ આવી અશ્વથી નીચે ઉતર્યો અને અંગ્રેજી હાથે લશ્કરી સલામ કરી ઊભો રહ્યો. તેને જોઈ દેવીસિંહે પૂછ્યું. “ કેમ શું છે ? ”

“ જનાબ ! એક ખુશ ખબર લાગ્યો છું. ” સેવકે જણાવ્યું.

“ ખુશખબર કયાંથી લાગ્યો છે ? ” મશ્કરા દેવીસિંહે હસીને પૂછ્યું.

“ નજીકના જંગલમાંથી. ” નોકરે તેના પ્રશ્નના જોવા જવાખ આપ્યો.

“ શું ખુશખબર નજીકના જંગલમાં રહે છે ? ” પુનઃ દેવીસિંહે પૂછ્યું.

“ હા. ”

“ ચાલ ત્યારે એ ખુશખબર નામદાર ઠાકોરના ચરણમાં રજી કરીદે. ” દેવીસિંહે જણાવ્યું.

“ અહિંથી થોડેક દૂર આવેલા એક ડુંગરમાં શિકાર છે. ”

“ તું શિકારની શોધમાં ગયો હતો ? ”

“ હા, હું અને મારાં માણસો એ દિવસથી શિકારની શોધમાં જ ફરીએ છીએ. ”

“ આ ખુશખબરને માટે તને મુખ્યારકબાદી આપવામાં આવે છે અને ધનામમાં આ શીશાની અંદરથી દારૂનું એક જામ આપવામાં આવે છે. તે જામ તું નામવર ઠાકોર સાહેબની સલામતી ચાહી ગટ-ગટાવી જા. ” આમ બોલી દેવીસિંહ સાહેબે ઊભા થઈ દારૂનું એક જામ સ્વહસ્તે ભરી આપી તે ખબર લાવનારાના હાથમાં આપ્યું. આ અપૂર્વ માનથી પોતાના ભાગ્યનાં વખાણુ કરતો નોકર દારૂનું જામ ગટગટાવી ગયો. આ પછી પુનઃ દેવીસિંહે પૂછ્યું, “ શીકારમાં હરણુ છે કે જંગલી પાડો છે ? ”

“અરે એથી પણ વધારે.” નોકરે નિશાથી રક્ત થએલી આંખોઃ વડે સાહેબ સામે જોઈ જણાવ્યું.

“શું ગધેડું ?” સાહેબે ટાળથી પૂછ્યું.

“અરે ના ના; શીકાર ભયાનક છે.”

“ઝટ ભસી મરને કે શું છે ?” ઠાકોરે પૂછ્યું.

“મોટો વાઘ.” નોકરે જણાવી દીધું.

“જવાંદે. વાઘને મારવામાં ઘણી મહેનત પડે છે. આ સમાચાર ખરાબર નથી. તેં અમને ક્યા. મૂર્ખ ! ખુશખબર વાઘની હતી હશે કે ? હરામખોર ! એમ કરી દારૂનું જામ ઉડાવી ગયો. મેં તો જાણ્યું કે શીકારની ખુશખબરમાં કોઈ હરણ-સસલું-ગધેડું વગેરે હશે; પણ છેવટે વાઘની વાત જાણી. વાઘનો શિકાર કરવો કંઈ રહેજમાં નથી. કેમ ઠાકોર સાહેબ ! માફ કહેવું ખરાબર છે ને ?” દેવીસિંહે પૂછ્યું.

“હા, વાઘનો શીકાર કરતાં મને બહુજ ત્રાસ છૂટે છે. હું અતી આનંદથી જેમ સસલાં-હરણાં અને કચુતરને માફ છું, એટલે આનંદ મને વાઘના શીકારમાં પડતોજ નથી. વાઘનું નામ સાંભળી હું કંઈકે કંઈકે હરું છું. કારણકે આપણે મનુષ્યો કંઈકે મોળા હોઈએ છીએ, ત્યારે એ વાઘ દગાખાજ હોય છે. તે છેતરીને તેના દાવ ખેલે છે. વળી મરવાના ભયથી તે નાસે છે. અમે બહાદુર રજપૂતો એવા દગાખાજ અને ભયભીત શીકારની સાથે ખેલ ખેલવામાં ઘણી નામોશી સમજીએ છીએ.” ઠાકોરે જણાવ્યું.

એવામાં પાછળથી એક ઉમ્મરે પહોંચેલા સરદારે ઠાકોરની વાત સાંભળી નજીક આવી કહ્યું. “ઠાકોર સાહેબ ! ખરી મદાઈ તો વાઘ મારવામાંજ છે. સસલાં કચુતરનો શીકાર તો નાનાં છોકરાં પણ કરે છે. તમારા બાપે ઘણા વાઘનો શીકાર કર્યો છે. તમે એકનો તો શીકાર કરો.”

દેવીસિંહ બ્રકુટી વક્ર કરી તે સરદાર સામે જોઈ કહ્યું, “તું પાછળથી કાંઈ આવ્યો ? તું કહેવા શું માગે છે ?”

“ હું કહેવા એજ માણું છું કે ખરેખરી બહાદુરી અને જવા-
મર્દી તો વાઘના શીકારમાંજ છે. ” સરદારે જણાવ્યું.

“ તે અમે સમજીએ છીએ. જે બહાદુર હોય છે તેજ વાઘની
સામે લડે છે. એમજને ? સાહેબે પૂછ્યું.

“ હા, એમજ. ”

“ પણ અમે વાઘ સાથે લડવામાં ધણી નામોસી સમજીએ
છીએ. ” સાહેબે મૂછોને વળ દેતાં કહ્યું.

“ કારણ ? ” સરદારે પૂછ્યું.

“ વાઘ ધવાય છે ત્યારે તેનું પૂંછડું બે પગ વચ્ચે દબાવી દે
છે. એટલે એમ સમજવાનું કે તે આપણી દયા માગે છે. આપણો
ધર્મ છે કે દુબન પર દયા કરવી. આથી વાઘની સાથે લડી તેને
ધાયલ કરી દયા કરવી એ હું પસંદ કરતો નથી. ”

“ સાહેબ ! આવું પસંદ કરશો તો લોકો નામર્દ કહેશે. ”

“ ઢેમ લોકો ! અમે જે નામર્દ હોત તો અમારા દેશ વિલા-
યતથી કે જે અહિંથી હજારો મૈદાલ દૂર આવેલો છે ત્યાંથી અનેક
દરિયા અને નદીયો ઓળંગી અહિં આવી શકતજ નહિ. જે તું
એમ માનતો હોય કે હું અને ઠાકોર સાહેબ નામર્દ છીએ તો આજ
પણ એ વાઘને મારી અમારી બહાદુરીની ખાત્રી તારા ચસકેલા
બેજાને કરી આપીએ છીએ. મારા નામવર ઠાકોર સાહેબ !
સ્ટેન્ડ અપ. ગોઝોન, એન્ડ ટેઈક રીવોલ્વર ઇન ચેર હેન્ડ. ” કહી
દેવીસીંહ સાહેબ પગ પછાડી ઉભો થયો. ઠાકોર પણ તૈયાર થયા.
બીજા પચીસ હથીઆર બંધ માણસો સાથે જવા ઘોડે ચઢ્યા. દેવી-
સીંહ સાહેબે તે વૃદ્ધ સરદારને સાથે ચાલવા સૂચવ્યું. આ વૃદ્ધ સર-
દાર જીનો અને ડાહ્યો હતો. ઠાકોર તેને માનની નજરે જોતો. દેવી-
સીંહ તેનું માન રાખતો પણ નિરંતર તેની ચક્રીયો કરી ટુંકારાથી
બોલાવતો, વૃદ્ધ સરદાર અપમાન સહન કરતો અને લામ મળે તેનું
કાટકું કાઢવા ઇચ્છતો. આ વૃદ્ધ સરદાર સાહેબ અને ઠાકોરની સાથે

ઘોડે ચઢ્યો અને દેવીડ દરજી સાહેબ વાઘના ઝપાટામાં આવી જઈ પૂરા થઈ જાય એમ ઇચ્છવા લાગ્યો. વાઘની ખબર લાવનાર આગળ ચાલતો હતો. સઘળા એક ડુંગર આગળ આવી અટક્યા. ખબર લાવનારે ડુંગરના એક ભાગ તરફ હાથ લંબાવી વાઘની જગા બતાવી. ઠાકોરે પોતાના માણસોને વાઘને બહાર લાવવાનો હુકમ કર્યો. હથીઆરબંધ સિપાહીઓ વાઘના નિવાસસ્થાન સમીપ ગયા અને જે ગુફામાં વાઘ સૂતેલો હતો તે ગુફામાં તેલથી ભીંજવી સળગાવેલો કાકડો અંદર ફેંક્યો. કાકડો ફેંકી તેઓ ત્યાંની ઝાડીમાં છૂપાઈ ગયા. સળગતા કાકડાના તાપથી અને ધુમાડાથી ગુફામાં નિર્ભયતાથી સૂતેલો વાઘ અકળાઈને બહાર નીકળ્યો, કે તરતજ છૂપાઈ રહેલા માણસોએ ઉપરા સાપરી બંદુકોના બહાર કર્યા. વાઘ ઉશ્કેરયો; અને બંદુકોના બહાર કરનારા પર તલપ્યો. એવામાંજ દૂર ઉભેલા ઠાકોર સાહેબ અને બીજા સૈનિકો ત્યાં નજીક દોડી આવ્યા. આ વખતે દેવીસિંહ સાહેબ ગભરાઈને પાછળ જતા રહ્યા હતા. પેલા વૃદ્ધ સરદારે તેમને આગળ આવવાને ધણુંએ સમજાવ્યા પણ તે આગળ આવ્યાજ નહિ. ઠાકોર સાહેબે તાકીને વાઘ તરફ ગોળી છોડી. પણ તે ગોળી આડી ગઈ. વાઘે ત્રાડ પાડી ઠાકોર પર હુમલો કર્યો. ઠાકોરે બીજી ગોળી છોડી, તે પણ ખાલી ગઈ. આ સાથેજ વાઘે ઘોડા પર પડી ઘોડાને પૂરો કરી ઠાકોર સાહેબને જમીન પર નાખ્યા. ઠાકોર મદદને માટે ખૂંખૂંમ પાડવા લાગ્યો. પોતાના ઠાકોરને અચાવવાની કાંઈની હિંમત ચાલી નહિ. જે દૂરથી ગોળી બહાર કરે તો કદાચ ઠાકોરને લાગે અને જે નજીક જાય તો વાઘ શડી ખાય. આવી સ્થિતિમાં મૂકાએલા સેવકો સ્તબ્ધ બની દૂર ઉભા રહી જોઈ રહ્યા. ઠાકોર ઘોડા નીચે દબાયો હતો. વાઘ ઘોડાને શડી ખાવા મચ્યો હતો. ઠાકોરનો જીવ જોખમમાં હતો. પેલા વૃદ્ધ સરદારે દેવીસિંહ સાહેબને ઠાકોરને અચાવવાની વિનંતી કરી પણ સાહેબ બહાદુરે તેની વિનંતી પ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય કરી જણાવ્યું કે મારા પેટમાં દુખાવો થઈ આવ્યો છે એટલે

લાચાર છું. લગીર દુઃખાવો ઓછો થશે કે તરત ઠાકોરની મદદે જઈશ. ”

“ તારા બાપનું કપાળ જઈશ. ” આમ આત્મગત બોલતો વૃદ્ધ સરદાર ઠાકોરને બચાવવા દોડ્યો. વાઘે ઘોડાને શીડી ચીરી પૂરો કર્યો. ઠાકોર તરફડતો હતો. વાઘ તેને પંઝો મારવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાંજ દોડી આવેલા વૃદ્ધ સરદારે પાછળથી ધસી આવી તેની ગરદન પર તલ્વારનો ધા કર્યો. ધાની અસર વધુ થઈ નહિ, પણ વાઘે ઠાકોરને છોડી વૃદ્ધ સરદાર પર તલપ મારી. વૃદ્ધ સરદારે તેની તરાપ ચૂકાવી અને લાગ મળતાં નીચા નમી વાઘના પેટમાં કટાર બોંધી. વાઘે બચકર ત્રાડ પાડી. વન ધ્રુજી ઉઠ્યું. શીકારીઓનાં કાળજી કંપી ગયાં. દેવીડ સાહેબ અને ઠાકોર સાહેબ બચથી ધ્રુજી જમીન પરજ પડ્યા રહ્યા. થોડીવારમાં તો વૃદ્ધ સરદારે વાઘને જમીન દોસ્ત કરી પોતાનું પરાક્રમ દર્શાવ્યું. વાઘને મરેસો જેતાંજ દેવીસિંહ સાહેબ અને ઠાકોરે ઉભા થઈ વાઘની નજીક દોડી આવી જન્નેએ એક સાથે મૃત વાઘના શરીર પર તલ્વારોના ધા કર્યા. વૃદ્ધ સરદાર થાક-શ્વાસ ચઢવાથી દૂર બેઠો હતો. દેવીસિંહે ધા કરી મોટી ખૂમ મારી કે, “ નામદાર ઠાકોર સાહેબે વાઘ માર્યો, વાઘ માર્યો. ”

સાહેબની આ ખૂમને ઠાકોરના ખીજ નોકરોએ ઉપાડી લીધી અને તેઓ પણ ઠાકોર સાહેબે એકજ ઘાથી વાઘ માર્યો-વાઘ માર્યો એમ બોલવા લાગ્યા. ઠાકોર સાહેબ પણ જાણે મોટું કામ ન કર્યું હોય અને પુષ્કળ મહેનત પડી હોય એમ જણાવવા એક વૃક્ષ નીચે જઈ થાક ખાવા બેઠા. દેવીસિંહે તેની નજીક આવી વાઘ મારવાને માટે સુબારક બાદી આપી. વાઘ મારનાર વૃદ્ધ સરદારને આથી ધણું લાગી આવ્યું; પણ તેણે તેનું મન ઉદાર રાખી શાન્તિ ધારણ કરી.

આવું ધણું ઠેકાણું બને છે. હાલના સમયમાં જ્યારે કોઈ રાજ અગર સાહેબ શીકારે નીકળે છે; ત્યારે તેમની સાથે ઘણું માણસો હોય છે. શિકારની જગાએ આવી રાજ અથવા સાહેબ દૂર ઉભા રહે છે

અને ગરીબ સેવકો જીવના જોખમે વાઘ આદી કૂર શિકારને ખોળી બહાર લાવે છે; અને તેની પાછળ પડે છે. શીકારના શોખથી આવેલા સાહેબ અથવા રાજ સૈની પાછળ આમતેમ ઘોડા દોડાવે છે અને સર્વની સાથે બંદુકો છોડે છે. આખરે કોઈ નોકર અગર અમલદારની ગોળીથી વિધાઈ શિકાર મરે છે; કે તત્કાળ શીકાર મારવાનું માન રાજ કે સાહેબને મળે છે, અને રાજ સાહેબે અથવા નામદાર રાજ સાહેબે મોટા વાઘનો શીકાર ઘણી બહાદુરી સાથે કર્યો એમ પેપરોમાં ખબર આપે છે. સૂર્યમલ ઠાકોરના સંબંધમાં પણ આ પ્રમાણે બન્યું. મરેલા વાઘને ઘસડી સઘળા મુકામે આવ્યા અને તે પછી ડેરા તંબુ ઉઠાવી નગરમાં આવ્યા. ઠાકોર સાહેબે વાઘ માર્યાની વાત આખા ગામમાં પ્રસરી. મરેલા વાઘને એક જગા પર જોવાને મૂક્યો નગરના લોકો ગાડીઆ ટોળાંની માફક મરેલા વાઘને જોઈ ઠાકોર સાહેબનાં વખાણ કરવા લાગ્યા. ઠાકોર સાહેબે તેમની જીંદગીમાં પ્રથમજ વાઘ મારેલો હોવાથી બીજો દિવસ જાહેર તહેવાર તરીકે પાળવાને માટે આખા નગરમાં હાંડી પીટાવી. રાત્રે મહેલમાં મોટી મીનલસ થઈ. દારૂનાં બમ ઉપરા ઉપરી ઉડવા લાગ્યાં. ગાનારી ગુણકાઓના નાચ-ગાનની ગમ્મત મોડા સુધી ચાલી. મધ્યરાત્રિ થતાં ગાન તાનની સમાપ્તિ થઈ. સર્વ મંડળ વેરાવા લાગ્યું. ઠાકોર અને દેવીસિંહ સાહેબ વાઘ મારવાથી ઘણા શ્રમીત થએલા હોવાથી રાત્રિ વિતતાં નિદ્રાધિન થયા. બાદ પ્રાતઃકાળ થતાં સર્વ જાગૃત થયા. આખા નગરમાં વાઘ મારવાનીજ વાતો ચાલી રહી હતી. વાઘ મારનાર અને ઠાકોરનો જીવ બચાવનાર વૃદ્ધ સરદારનું તો કોઈ નામજ ઉચ્ચારતું નહોતું. સાંજના સમયે મોટો દરબાર ભરાવાનો હતો. તે વખતે અમરકોટના માનનીય દેવીડ સાહેબ ઉર્ફે દેવીસિંહ એક ભાષણ કરી ઠાકોર સૂર્યમલને વાઘ મારવાને માટે જાહેર અબીનંદન આપનાર હતા. નગરના નામાંકિતજનો, સરદારો ભાષાતોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં હતાં. નવ વાગ્યાના સુમારે દેવીસિંહ સાહેબ પોતાના

બંગલાના કમ્પાઉન્ડમાં આમતેમ ફરી રહ્યા હતા. એવામાં વાઘ મારનાર વૃદ્ધ સરદાર ત્યાં થઇને નીકળ્યો. દેવીસિંહે તેને પોતાની પાસે બોલાવી કહ્યું, “ કેમ હવે તો ખાત્રી થઇને ? ”

“ શાની ? ” વૃદ્ધ સરદારે પૂછ્યું.

“ અમારી બહાદુરીની ? ” સાહેબે કહ્યું.

“ તમે શી બહાદુરી કરી છે ? ”

“ અરે તમારી નજરેજ ગાંધ કાલે મેં અને ઠાકોર સાહેબે એકજ ઝટકે વાઘને પૂરો કર્યો છે તે શું ભૂલી ગયા ? ”

“ ના, મને તો બરાબર યાદ છે કે તે વખતે તમે અને ઠાકોર સાહેબ બન્ને બચબીત બની જમીન પર પડ્યા પડ્યા ઘુજતા હતા. ”

“ છટ, મોટી ભૂલ થાય છે. અમારી બહાદુરી આખું નગર જાણે છે. તમે ભાંગ કે દારૂ પીધો હોય એમ સમજાય છે. વાર સાંજના દરબારમાં આવશોને ? આજે ઉત્તમ દારૂ અને અરીણી છૂટથી વાપરવામાં આવનાર છે અને આ સેવક નામદાર ઠાકોરને અબીનંદન આપનાર છે. ”

વૃદ્ધ સરદારે આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું, “ શું આપ મહેરબાન પોતેજ બાણ કરી નામવર ઠાકોર સાહેબને અબીનંદન આપનાર છો ? ”

“ હા, હું પોતેજ. ” દેવીસિંહ ઉર્દૂ દેવીડ સાહેબે છાતી પર હાથ મૂકી એકટીંગથી કહ્યું.

“ અબીનંદન આપવાનું કારણ ? ” પુનઃ તે વૃદ્ધ સરદારે પૂછ્યું.

“ જે ટુંક વાતમાં સમજી ન શકે તે તદ્દન બેવકુફ કે જ્ઞેને અમે ઇડીઅટ-કુલ વગેરે શબ્દોથી સંબોધીએ છીએ. આમાંના તમે એક હો એમ સમજાય છે. આટલું હું વિસ્તારપૂર્વક કહી ચૂક્યો છતાં ન સમજ્યા તેથી હું તમારી મૂર્ખાઈ પર હસું છું અને પ્રભુએ તમને આટલી મોટી ઉમ્મરે પહોંચાડી બીલકુલ સેન્સલેસ રાખ્યા તેને માટે ધણેજ દિલગીર થાઉં છું. ”

એક હલકા સાહેબના મુખથી અપમાનસૂચક શબ્દો સાંભળી તે વૃદ્ધ રજપૂત સરદારનું લોહી ઉકળી આવ્યું. તેની આંખો લાલચોળ બની ગઈ. તેના હોઠ ફરકવા લાગ્યા. તેનું મન સાહેબનું શીર છેદવા અને અપમાનનો યોગ્ય પ્રતિકાર આપવા ઉત્સુક થયું. તેનો હાથ કમરે ઝુલતી તલ્વારની મૂઠ તરફ વળ્યો. પણ તેજ ક્ષણે તેના આત્માએ ઉશ્કેરાએલા મનને શાન્ત કર્યું. હલકો સાહેબ પણ ઠાકોરનો જમણો હાથ. ધારે એ કરી શકે. ઠાકોર તો નામનો છે. ખરો ઠાકોર તો આ દરજ્જા સાહેબ છે, સાહસ કરીશું તો પ્રાણ ગુમાવીશું. વળી વખત આવે જોઈ લેવાશે. આમ વિચારતો તે રાજપૂત સરદાર સાહેબના શબ્દો સહન કરી રહ્યો. એટલામાં પુનઃ દેવીડ સાહેબે પૂછ્યું, “કાં હવે સમજ પડીને ?”

“શાની ?” સરદારે પૂછ્યું.

“અબીનંદનના દરબારની ?” દેવીડે પુનઃ પૂછ્યું.

“ના; મને તો કંઈ પણ સમજ પડતી નથી. આપ મહેરબાન ચોકખું જણાવો કે આજે ધામધુમ શા કારણસર થનાર છે ?”

“જો સાંભળ, હું તારા ચક્રમ મગજને વધુ સમજાવું. આપણા ઠાકોરની આજે સાલગ્રેહ છે અને વળી પોતાની આખી જીંદગીમાં નામવર ઠાકોર સાહેબે એક મોટા વાઘનો શીકાર કર્યો છે. આ બંને કારણોને લઈને આજે મોટો દરબાર ભરાશે. નામાંકિતજનો અને સરદારો દરબારને શોભાવશે. દારૂ, અરીણ અને મિઠાઈઓથી સર્વનો સત્કાર થશે. ગાનારી ગુણીકા કે જે ખાસ પુનાની રહીશ છે અને આપણા રાજની ખાસ પ્રિતીપાત્ર છે તેનો આજે નાચ થનાર છે. આ બધું થઈ રહ્યા પછી કોઈ હુન્નર બાજે, ખેલાડી, ભાટ વગેરેને યોગ્ય શીરપાવ આપવામાં આવશે. કાં હવે તો બરાબર સમજ પડીને ?”

“હાજી, હવે આપની વાત મારાથી બરાબર સમજાઈ. પણ તમે તે વખતે શું કરનાર છો ?”

“આવનારાઓનું સ્વાગત અને છટાદાર ભાષણ.”

“ભાષણ બોલો બેઠાએ ? બેઠે કે કેવું છે ?” સરદારે મસ્કરી કરી.

“કેવો સ્ટુપીડ ! ભાષણ તો તે વખતેજ બોલાશે. વિદ્વાનો તારા જેવા માણસોને પોતાનું કીમતી ભાષણ કદી સંભળાવેજ નહિ.”

“હ્યો તારે હું હવે રજા લઉં છું. સાંજના દરબારમાં આવીશ.”

“બહુ સાફ પધારો.”

“સાહેબ ! રામ, રામ.”

“યસ, સાહેબજી.”

“સરદાર ચાલેતો થયો. પછી દેવીસીંહ ઉઠે દેવીડ સાહેબ પણ બંગાલામાં મધાર્યા. એક વાઘરી જેવો જણાતો માણસ ખાવાની રકેબીઓ ટેબલ પર ગોઠવી ત્યાં ઉભો રહ્યો હતો. દેવીડ સાહેબ ટેબલ આગળ પડેલી ખુરશી પર બીરાજી બોજન કરવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૧૪ મું.

દરબાર અને ચિત્રકાર.

अन्यायेनापितं वातं येनुर्याति सभासदः

तेपि तद्भागिन स्त स्माद्बोधनीयः सतैर्नृपः

અન્યાય માગે વર્તનાર દુષ્ટ દાંભીક અને વ્યસની એવો જે રાજા તેને અનુસરીને તેની હાજલ કરીને જે મંત્રિઓ, અમલદારો અને તેના મિત્રો વગેરે વર્તે છે, તેઓ પણ તેના પાપના વિભાગી ગણાય છે. આવા રાજા અને તેના અનુયાયીઓ જે રાજ્યમાં હોય છે; તે રાજ્ય જલ્દીથી નાશ પામે છે. રાજા સૂર્યમલ અને તેના સલાહકારો-અમલદારો અધમમાં અધમ હતા. તેઓ આ જગતમાં વિલાસ માણવાના માટેજ આવ્યા છે એવું સમજનારા હતા. વાઘને મારનાર દ્વર રહ્યો; અને વાઘ મારવાનો યશ હાકેર સાહેબ અને તેમના પ્રિય દેવીસીંહ સાહેબને મળ્યો. આવું બન્યું છે અને બને છે. રાજા અને

હાકોરો પોતાના રસાલા સાથે શિકારે નીકળે છે. સાહેબ અથવા રાજા કોઈ નિર્ભય સ્થાને અગર મોટા વૃક્ષની ટોચ પર બાંધેલી માંચીઓ પર બેસે છે. ગરીબ નોકરો હિંસક પ્રાણીની શોધ કરી બહાર લાવે છે અને પોતાના જીવ જોખમમાં નાખે છે; ત્યારે ઉપર બેઠેલા સાહેબ અથવા તો રાજા બંદુક તીર છોડે છે; પણ તે હિંસક પ્રાણી આખરે તો નોકરોના હાથથીજ મરાય છે; પણ તેને મારવાનો યશ માનનીય પુરૂષોને મળે છે. આવી રીતે ઘણે સ્થળે જોવામાં આવે છે. આ મુજબ અમરકોટના હાકોરના મંબંધમાં પણ બન્યું. વાઘનો શિકાર કરવાથી સૂર્યમલનાં સર્વત્ર વખાણ થવા લાગ્યાં. લોકો વાતને વધારવા લાગ્યા. કોઈ કહેવા લાગ્યું કે હાકોર સાહેબે એકજ ઝટકે વાઘને કાપી નાખ્યો, બીજો કહે કે ના ભાઈ ના હાકોર સાહેબે તો બંદુકની ગોળાથી વાઘને વીધી નાખ્યો. આવી રીતની વાતો આખા નગરમાં થવા લાગી. વાઘ મારવાની ખુશાલીમાં અને તે દિવસે આવેલી જન્મગાંઠના દારણે સાંજના પાંચ વાગે અમરકોટના પાદરે આવેલા એક ખુદલા મયદાનમાં દરબાર ભરાવાનો હતો. દરબારમાં જવાને નામાંકિત જનોને આમંત્રણ થયાં હતાં. જેને આમંત્રણ મળેલું હતું તે લોકો સમય થવા પૂર્વે જવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા. વિશાળ મયદાનમાં જમીન પર મોટી શેતરંજ પાથરવામાં આવી હતી. તેની પર અનેક પુરશીઓ અર્ધચંદ્રાકારે ગોઠવવામાં આવી હતી. પુરશીઓની વચ્ચે બે મોટા આસનો મૂકી આગળની બાજુ એક મોટું લાંબુ ટેબલ મૂકી તેની પર રેશમી કપડું પાથરવામાં આવ્યું હતું. ટેબલ પર શાહીનો ખડીઓ કલમ અને બેચારેક કોરા કાગળો પણ મૂકવામાં આવ્યા હતા. જે સ્થળે પુરશીઓ ગોઠવેલી હતી તેની આસપાસ સિપાહીઓ ઉભા રહ્યા હતા અને કોઈ ગરીબ-ભીખારો અગર સાધારણ માણસને આવતો જોતાંજ ગુસ્સે થઈ તે આવનાર ગરીબ જનને અપમાનયુક્ત શબ્દો સંભળાવી જતા રહેવાનું સૂચવતા. છેવટે પાંચ વાગવા આવ્યા. સદ્ગૃહસ્થો પધારી પુરશીઓ પર બિરાજવા લાગ્યા. પાંચમાં પાંચ મીનીટ

બાહી રહેતાં ચાર સેવકો એક ગોળ ટેબલ ઉંચકી લાવ્યા અને તેને સભા-સ્થાનની વચમાં લાવી મૂક્યું. આ ટેબલ શામાટે મૂકવામાં આવ્યું હશે ? ખુરશીઓમાં બીરાજેલા ગૃહસ્થો વિચારમાં પડ્યાં. કંઈ કંઈ તર્ક વિતર્કો કરવા લાગ્યા. પણ તત્કાળ તેમને ખબર પડીકે નામદાર ઠાકોર સાહેબે જે વાઘને માર્યો છે; તે વાઘના મુઠ્ઠાને ટેબલ પર મુકવામાં આવનાર છે. તેમજ હતું. ટેબલ મૂકી જનાર સેવકોએ મૃત વાઘના શખને ઉપાડી લાવી ટેબલ પર ગોઠવ્યું. સઘળા સભાસદો વાઘના શખ તરફ જોઈ રહ્યા. સભાસ્થાન ચિત્રકાર ભરાઈ ગયું. પુત્રાની પ્રજ્ઞાત ગાયક ગુણીકા મુન્નાજન તેના સાજ અને સાગ્રિતો સાથે હાઠેર થઈ સભા વચ્ચે જમીન પર બેસી હતી. સભાજનોમાં કોઈ વાઘના શખને તો કોઈ મુન્નાજનના વદનને નિહાળવા લાગ્યા. સભાનો સમય થયો. બરાબર પાંચ વાગ્યા; કે તરત બંદુકોના ઉપરા સાપરી બહાર થયા. ઠાકોરના પધારવાની સૂચના થઈ. સભાજનો આતુર નેત્રે ઠાકોરના આવવાના માર્ગ પ્રતિ નિહાળી રહ્યા. થોડીવારમાંજ અમરકોટના નામદાર ઠાકોર સાહેબ પૂર્ણ યુરોપીયન પોશાકમાં સજ્જ થઈ તેમના પ્રિય મિત્ર દેવીડ સાહેબની સાથે અશ્વાશૃદ્ધ થઈ આવતા જણાયા. દેવીડ સાહેબ જો કે દરજ્જ હતો પણ યુરોપના રહેવાશી હોવાથી ગૌર હતો. એટલે તેને તેના પોશાક શોભે એમાં શું નવાઈ ? અત્યારે તેણે પહેરેલાં વસ્ત્રો કિંમતી હતાં. આ વખતે તે કોઈ ઉચ્ચ યુરોપીયન ગૃહસ્થ હોય એમ જણાતો હતો. જ્યારે ઠાકોર સાહેબનો મિત્ર આનંદજનક જણાતો હતો ત્યારે મહેરબાન ઠાકોર સાહેબ કંઈક વિચિત્રજ દેખાતા હતા. કારણ કે તેઓશ્રી હિંદુસ્થાનમાં જન્મેલા હોવાથી કંઈક સ્વામ રંગના હતા. અને તેથી તેમણે પાશ્વમાત્ર્ય પોશાક પહેરવાથી મર્કટ સમાન ભાસતા હતા. અબળણે માણસ તો તેમને ઠાકોર નહિ પણ તેની સાથે ચાલનાર દેવીડ સાહેબનો સેવકજ માને. કારણકે દેવીડ સાહેબનો રસોઈ બનાવનાર વાઘરો પણ યુરોપી પોશાક પહેરવાથી એવો જણાતો. અંગ્રેજી પોશાક પરીધાન કરવાથી સૂર્યમલ તેના મનમાં ધણો ખુશી થતો હતો. પણ તે મૂર્ખના શીરોમણીને ખબર નહોતી કે તારા પોશાક પરથી

તો તું એક બટલર જેવો જણાય છે. ધન્ય છે યુરોપીજનોને કે તેઓ હજારો માઇલથી અહિં આવ્યા છે; પણ તેમણે પોતાનો પહે-રવેશ અને માતૃભાષાનો પરિત્યાગ કર્યો નથી. સૂર્યમલનો પ્રિયમિત્ર દેવીડ પણ ઠાકોરે પહેરેલા પોશાકથી મનમાં તેની મુખાંધપર હસતો હતો. આ બન્નેના અશ્વોની પાછળ પેલો વૃદ્ધ સરદાર કે જે વાગને મારનાર હતો; તે પણ અશ્વપર સ્વાર થએલો હતો. ત્રિપુટી સભા-સ્થાન પ્રતિ આવી અશ્વોપરથી નીચે ઉતરી. દેવીડે માથાપર પહેરેલી હેટકેપ હાથમાં પકડી. સૂર્યમલે તેનું અનુકરણ કર્યું. બન્ને સભામાં પ્રવેશ્યા. સભાસદોએ ઉભા થઈ સલામ કરી. હાથમાં પકડેલી ટોપી-ઓને રહેજા ઉંચી કરી બન્નેએ સલામનો પ્રત્યુત્તરવાળી વચ્ચેવચ્ચે ગોડવેલાં બે ઉંચાં આસનોપર સ્થાન લીધું. તેમની પાછળ મૂકેલા બાંકડાપર વૃદ્ધ સરદારે સ્થાન લીધું. સભાસદો ખુરશીઓપર બેસી ગયા. થોડીકવાર ચૂપકીદી પથરાઈ રહી. બાદ મી. દેવીડ ઉર્ફે દેવીસિંહ સર-દાર બહાદુરે ખુરશીપરથી ઉભા થઈ ખુલાંદ અવાજે બોલવા માંડ્યું. “ નેકનામદાર, ગાયત્રાહ્મણને માનનાર બાહોશ મહેરમાન ઠાકોર સાહેબ અને અહિં આનંદમાં ભાગ લેવા પધારેલા સભાસદો અને સરદારો. હું પરદેશી હોવાથી તમારી ભાષામાં બરાબર બોલી શકું નહિ તેને માટે મને માફ કરશો. પણ ઘણાં વર્ષના સહવાસથી મેં તમારી ભાષાનું ઘણું સાફ જ્ઞાન મેળવ્યું છે; છતાં કંઈ ભૂલ થાય તો મને માફ કરશો. મહેરબાનો ! આપણે સઘળા આજે જે કારણથી ભેગા મળ્યા છીએ તે સૌના જાણવામાં છે એટલે હું એ વિશે વધારે કંઈ બોલી આપણો અમૂલ્ય વખત નકામો ગૂમાવવા ઇચ્છતો નથી. વખતની કિંમત અમારા લોકો સારી રીતે સમજે છે અને વખતની કિંમતથીજ અમે અમારું દરેક કામ પાર પાડી શકીએ છીએ. એશઆરામમાં અને ભવિષ્યના વિચારોમાં વખત વ્યતિત કરનારા હિંદીજનોને અમારા સહવાસથી સમયની કિંમત આખરે સમજશે. ગૃહસ્થો ! હું હવે મારે જે બોલવાનું છે તે બોલું છું. આજે આપણા નામદાર

હાકોર સાહેબનો જન્મ દિવસ છે. આજનો દિવસ આપણે આનંદમાં ગૂંતરવો જોઈએ અને જે માયાળુ હાકોર સાહેબના રાજ્ય અમલથી આપણે અને પ્રજાજનો સંપૂર્ણ સુખમાં છીએ તેને માટે આપણે પ્રભુ પ્રત્યે પ્રાર્થના કરવાની કે અમારા નામદાર હાકોર સાહેબ ધણું વર્ષો જીવો. આવી પ્રાર્થના આજે દરેકે કરી હશે ? આપણા હાકોર સાહેબ ધણું ધર્મી-દાની-વીરો અને ન્યાયી છે કે જેનાં ચારે તરફ વખાણ થાય છે. કંપની સરકારના તો તે ખાસ પ્રીતિ પાત્ર છે. તેમણે કંપની સરકારને પણ ધણી મદદો કરી છે. આથી કંપની સરકાર આપણા નામવર હાકોર સાહેબને એક માનપ્રદ સુવર્ણ ચાંદ પણ આપી તેમની કદર કરનાર છે. ગૃહસ્થો ! આપણા હાકોર સાહેબ જેવા સર્વ ગુણ સંપન્ન છે તેવા બહાદુરીમાં પણ ચંદે એવા છે. આપ સર્વની જાણમાંજ છે કે તેમણે એક મોટા ભયંકર વાઘનો શિકાર હાલમાંજ કર્યો છે. તે વાઘ ધણો લાંબો, કદાવર ઉંચો અને ધણો ઝનુની હતો. તે વાઘ આસપાસના ગામડાંઓમાંથી ગાયો-બળદ ભેંસો-પાડા બકરાંને ખેંચી જતો અને વખતે માણસ જાતનું પણ નુકશાન કરતો. આવા વિકાળ વાઘને મારવાને માટે ધણા શૂરવીરો મેદાન પડ્યા હતા, પણ તેઓ બધા તે વાઘને મારવાના કામમાં નીષ્ફળ નીવડ્યા હતા. એ ભયંકર વાઘે ગામડાંઓમાં ત્રાસ વર્તાવવા માંડ્યો. આ વાત આપણા હાકોર સાહેબના કાન પર આવી. આથી આપણા પ્રજા પાલક પ્રિય હાકોર સાહેબે તે હિંસક પ્રાણીનો નાશ કરવાની તૈયારી કરી. આ સેવકને પણ સાથે આવવાની આજ્ઞા કરી. હું અને હાકોર સાહેબ આપણા કેટલાક માણસો સાથે ખડાડી જંગલોમાં ગયા અને જે સ્થળે મનુષ્ય જાત જવાની હિંમત ભાગ્યેજ કરી શકે તેવા વિકટ સ્થળમાં આગળ વધી અમે વાઘની શોધ કરવા લાગ્યા. અમે ઘણું રખડ્યા, ઘણી શોધ કરી પણ તે હિંસક વાઘનો પતો લાગ્યો નહિ. એવામાં આપણા એક માણસની નજર એક ઉંડી અને મોટી ગુફા તરફ ગઈ. તરત તે માણસ ગુફા નજીક ગયો અને તેમાં તેણે ડોકીયું કર્યું તો

માલમ પડ્યું કે તે હિંસક ફૂર જનવર અંદર સુખેથી ઉઘે છે. અમે જાડીમાં દૂપાછ ગયા. આપણા એક બહાદુર સરદારે સળગતો કાકડો ગુફામાં નાખ્યો. આથી તે મોટો વાઘ મોટી ખરાડ પાડી બહાર કૂદી આવી આસપાસ જોવા લાગ્યો. તેને જોતાંજ આપણા બહાદુર સિપાહીઓ અને સરદારો જો કે હિંમતવાન હતા પણ એ વખતે ના હિંમત થઇ થરથરવા લાગ્યા. મેં અને ઠાકોર સાહેબે તેમને હિંમત આપી. અને પછી હું અને ઠાકોર સાહેબ આસ્તેથી જાડીમાંથી બહાર નીકળ્યા. અમારો વિચાર એક મર્દની માફક તેની સામે થઇ તેને મારવાનો હોવાથી અમે તેને ચેતવવા અંદુકનો ખાલી બહાર કર્યો. અંદુકનો બહાર તે વાઘના કાન પર પડતાંજ તે ચારે પગે ઉછળી અમારી પર તલધ્યો; પણ અમે તેની બીલકુલ પરવાહ કરી નહિ. અમારી અંદુકો તૈયાર હતી. અમે લાગલીજ ગોળીઓ છોડી. અમે નિશાનબાજ હોવાથી અમારી ગોળીઓ ખાલી ગઇ નહિ. પ્રથમ નામદાર ઠાકોર સાહેબની ગોળી તેના કપાળમાં આગાહ વાગી અને પછી મારી ગોળી તેના પેટમાં પેડી. તે મોટો વાઘ મોટી ચીસ નાખી જમીન પર પડ્યો. અને લોહીમાં તરખોળ થઇ તરડવા લાગ્યો. આ વખતે ઠાકોર સાહેબ ઘણાજ ઉશ્કેરાઇ ગયા હતા. તે ઘણા ઝનુની બની ગયા હતા. તેમણે તલવાર ખેંચી નીચે પડેલા વાઘને ઝટકો માર્યો. તે નામવરના મજાકુત હાથના એકજ ઝટકે વાઘના બે કટકા થઇ ગયા. આદ આપણા સર્વ સિપાહીઓ બહાર આવ્યા અને તે વાઘના મુઠ્ઠાને ઉપાડી અંતે અહિં લાવ્યા. ગુફરથો ! આ સમાની વચ્ચે મૂકેલા ટેબલ પર જે વાઘનું મુઠ્ઠુ પડેલું છે એ તેજ વાઘ છે કે જેણે ઘણો ત્રાસ વર્તાવ્યો હતો. તમે તેના મુઠ્ઠા તરફ જોશો તો તરત માલમ પડશે કે તે ઘણાજ ભયંકર હશે. પણ તેની ભયંકરતા આપણા બહાદુર હિંમતમાજ ઠાકોર સાહેબે નાશ કરી તેનાથી પીડાતી પ્રજાને સુખી કરી છે. મહેરબાનો ! આવા મોટા વાઘને મારવો તે ખરા મર્દનું કામ છે. જીવ સટોસટના મામલામાં પડ્યું તે બહાદુરીનું કામ છે. એવા મોટા વાઘનો શીકાર

કરનાર ધન્યવાદને લાયક છે. અમારા દેશમાં બાહ્ય શિકારીનાં વખાણુ ઘરેઘર ગવાય છે અને વર્તમાન પત્રોમાં પણ છપાય છે. આજે આપણે પણ તે કારણસર અત્રે ભેગા થયા છીએ અને વાઘને શિકાર કરવામાં ફતેહમંદ થએલા શ્રીમાન ઠાકોર સાહેબને ખરા જીગરથી મુઆરક બાદી આપીએ છીએ. ગૃહસ્થો ! હવે મારે વિશેષ કંઈ બોલવા જેવું રહ્યું નથી. આજના આનંદનો પ્રસંગ અને વાઘ મારવાની બહાદુરીનું વર્ણન હું મુંબાઇના પત્રો પર મોકલી આપીશ અને નામદાર કંપની સરકારને પણ આપણા નામવર ઠાકોરની બહાદુરીની જાણ કરીશ. આશા રાખું છું કે તમે સર્વ સભાજનો મારા વિચારને ટેકા આપશો. અંતમાં નામદાર ઠાકોર સાહેબ સૂચમાં રહો એમ ઇચ્છી હું માફ બોલવું ઇંધ કરી બેસી જવાની રજા માગું છું. ” આટલું લખાણુ બાપણુ કરી દેવીડ સાહેબ ખુરશી પર જોડવાઈ ગયા. સભાસદોએ કરતલ ધ્વનીની આખું સભાસ્થાન ગંજવી મૂક્યું. તાળીયોના ગગડાટ શાન્ત થતાં બે સરદારોએ કિંમ્મત થઈ દેવીડ સાહેબના વિચારને ટેકા આપ્યો. આ પછી મહેરમાન ઠાકોર સાહેબે કિંમ્મત થઈ પોતાને આપેલ મુઆરકબાદીને માટે સર્વનો ઉપકાર માન્યો અને વાઘ મારવામાં કેટલી મુશીબત રહેલી છે અને કિંમત કેવી જોઈએ છીએ એ વગેરેનું વિસ્તૃત વિવેચન કર્યું. ઠાકોર સાહેબે પોતાના બાપણુમાં પોતાની બહાદુરીની અત્યંત પ્રશંસા સ્વમુખે કરી. બોલતી વખતે તેમની જાતી હાથથી ટુલાઈ જતી હતી અને તાલીઓના અવાજથી તે બાણે હમણાંજ તેમણે પહેરેલું બદન છાતી આગળથી ફાટી જશે એમ થતું હતું. ઠાકોર સાહેબ પોતાનું બાપણુ સમાપ્ત કરી આસન પર બેઠા. આ પછી મઘના શીશા અને પ્યાલાઓ સભાસ્થાનમાં લાવવામાં આવ્યા. અરીણુ પણ હાજર હતું. જે જેની ઇચ્છા હોય તે તેને મળતું. દારૂ અને અરીણુનો છૂટથી ઉપયોગ થયો, એ ઉપયોગ થવા પછી મુખ સાફ કરવાને સૂકો મેવો અને મિઠાઈ બહેંચાઈ. આ પછી પાન સોપારી વગેરે અપાયું. આ બધું થઈ રહ્યા પછી અત્યાર સુધી શાન્ત બેસી રહેલી પુનાની પ્રખ્યાત ગાનારી મુન્ના ઉભી થઈ અને એક ફરંડીયા-

મથી પુષ્પોના બે હાર બહાર કાઢી તેમાંનો એક શ્રીમાન ઠાકોર સાહેબના કંઠમાં આરોપણ કર્યો અને બીજો મી. દેવીસીંહ ઉર્ફે દેવીડ સાહેબના ગળામાં પહેરાવ્યો. પુનઃ તાળીઓના અવાજ થઈ રહ્યા. ગણીકાએ ઠાકોર અને દેવીડ સાહેબ સાથે હાથ મેળવી હશી દીધું. સૂર્યમલે નિશાથી રક્ત થયેલાં નેત્રે તેના સામે જોઈ કહ્યું,

“ સુન્ના ! તખીયત તો મઝામાં છે ને ? ”

“ તખીયત મઝામાં ન હોય તો મારા ઠાકોરની સમિપ દેવી રીતે આવી શકું ? ” સુન્નાએ હસ્તે વદને કહ્યું.

“ ભાપણ સાંભળ્યું ને ? ”

“ હાજી. ”

“ વાઘ મારવામાં કેટલી બહાદુરી જોઈએ છે તે સમજાયું ને ? ”

“ આપની બહાદુરી તો મેં ક્યારનીએ જોઈ છે. ”

“ એમાં શું નવાઈ ! ” ઠાકોરે ઉદ્દગાર કાઢ્યો.

“ નામદાર ! આપનો સદ્ગુણાલંકૃત છો. ” સુન્નાએ આંખો નચાવતાં કહ્યું.

“ એ સર્વ તારા મીઠા પ્રેમનો પ્રભાવ છે. ”

“ આ દાશીતો નાચીજ છે. ”

“ અરે તું તો મારી દિલારામ છે. હું તને જોતાંજ સ્વર્ગના દિવ્યકે દિવ્યું છું. ”

“ દાશીપર મોટી કૃપા. ”

તરત દેવીડ સાહેબ બોલ્યા, “ કૃપાતો ક્યારનીએ થઈ ગઈ છે. હવે તારી કૃપા જોઈએ. ”

“ શું મારી કૃપા ? ” સુન્નાએ હશીને પૂછ્યું.

“ હા, રંગરાગમાં મસ્તાન રહેનારી મહિલાની જ્યારે સંપૂર્ણ કૃપા માણસ જત પર થાય છે ત્યારેજ તે માણસ મોટો ભાગ્યવાન ગણાય છે. અમારા દેશમાં રમણીયોનું સાઈં સન્માન કરવામાં આવે છે. અમે પ્રાણ્તાંત પર્યંત અમારી મહિલાઓનું રક્ષણ-પાલન કરીએ છીએ અને

દરેક પગે તેનું માન સાચવી તેની આજ્ઞા વગર વિલાંબે કઠાવીએ છીએ. આથીજ અમારા દેશની ચઢતી થઇ છે. હું હિંદવાશીઓને પણ ભલામણ કરું છું કે તેમણે તેમની સ્ત્રીઓનું સન્માન જાળવવું અને તેમના આજ્ઞા ધારક બની તેઓને હમેશાં માનની નજરે જોવું, આમ કરવાથી જ તે દિવસે આ ભારતના ભાગ્યનો 'મુલંદ' સિતારો આકાશમાં પ્રકાશશે. ” દેવીડ સાહેબે સ્ત્રીઓની પ્રશંસા કરી કહ્યું.

“ પણ તમારે સ્ત્રી ક્યાં છે ? ” મુન્નાએ પૂછ્યું.

“ એ સ્ત્રીઓ હતી પણ તેમને અહિંની હવા અનુકૂળ નહિ આવવાથી વિલાયત ચાલી ગઇ. મારે હવે પરણવું નથી. જો કે મારાં ધણું આવે છે; પણ હું ના પાડું છું. ” સાહેબે કહ્યું.

“ નહિ પરણો તો સ્ત્રીની પૂજા કેવી રીતે કરી શકશો ? સ્ત્રીની પૂજા કર્યા વિના સ્વર્ગે શી રીતે જશે ? ” મુન્નાએ પૂછ્યું.

“ સ્ત્રીના સન્માન અને પૂજા વિના કોઇપણ માણસ સ્વર્ગે જાયજ નહિ. મુન્ના ! તારી વાત હું કમુલ કરું છું. ”

“ ત્યારે તો કોઇ મેમ સાહેબ લાવશોને ? ”

“ ના. ”

“ કેમ વાં ? ”

“ હવે કોઇ ઈન્ડીયન લેડી લાવવાનો વિચાર છે. ”

“ કેમ વાં ? ”

“ મારે અહિંના લોકોમા લેણાવું છે. અહિંના લોકો અમને અતડા ગણે છે અને પોતાને ધણા મિલનસાર તરીકે જોળાવે છે. આથી હું કોઇ સારી નવજવાન હીંદી બાઇને ખોળી કાઢી તેની સાથે પ્રેમ બાંધવાની શરૂઆત કરીશ. જો તેનો અને મારો પ્રેમ એક થશે તો હું તરતજ લગ્ન કરીશ. ”

“ એવી કોઇ સ્ત્રી આપની નજરમાં છે કે ? ” મુન્નાએ પૂછ્યું.

“ ના. ”

“ કહો તો હું બતાવું ? ”

“ જૈતાવ. ”

“ પણ તમે ના કમુલ કરશોતો ? ” મુન્નાએ પૂછ્યું.

“ શામાટે, હું ના કમુલ નહિજ થાઉં. હું સ્ત્રીઓને સુખી કરવાની હિમાયત વાળો છું. ”

“ ત્યારેતો આ સ્ત્રીને પણ જરૂર સુખી કરશો એવી મારી ખાત્રી છે. હું જે અખળાની વાત કરવા ઇચ્છું છું તે બિચારી ઘણી પ્રેમી સ્ત્રી છે. પુરૂષોને શી રીતે પ્રસન્ન કરવા તેની વિદ્યા એ સારી રીતે શીખેલી છે. વળી પોતાનું રૂપ સૌન્દર્ય શોભાવવામાં તો તે ઘણી નીપુણ છે. ખીચારી નાનપણમાં વિધવા થવાથી એકલી પડી નવનવા પ્રેમીઓને શોધવામાં તેનો દિમતી વખત ગૂમાવે છે. ”

“ આવી ગરીબ અખળાને સુખી કરવી એ દરેકની દરજ્જા છે. આ દેવીડ તેની સાથે જરૂર મેરેજ કરશે. ” ઠાકોર સાહેબ બોલ્યા.

“ મુન્ના ! તે કદ જાતની છે ? ” દેવીડે પૂછ્યું.

“ તેનો બાપ ચમાર અને મા ધાંચણ હતી. પણ અત્યારે તો તે પોતાને પાટીદાર કોમની છે એમ જણાવે છે. ”

“ તેની ઉંમર ? ”

“ બરાબર બાવીશ વર્ષની. ”

“ નામ ? ”

“ મોતનકુંવર. ”

“ તે હાલ ક્યાં રહે છે ? ”

“ મુંબાઈમાં ”

“ મુંબાઈમાં કયે સ્થળે ? ”

“ ઑટરોડ-પીલહાઉસપર. કારણકે ગરીબોને સસ્તા દરે ત્યાંજ મકાનો મળી શકે છે અને સ્ત્રીપુરૂષો પોતાનો ધંધો પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી ત્યાંજ કરી શકે છે. ”

“ હીઠ છે હું આજેજ મારા ત્યાંના એક મિત્રપર પત્ર લખી તે બાઈની તપાસ કરાવીશ. ”

મુન્ના મનમાં હશી. અકલનો ખગ્ગનો દેવીડ સાહેબ કંઈપણ સમજી શક્યો નહિ. મુન્નાએ જે સ્થળ બતાવ્યું ત્યાં બચકર કર્મો કરનારી કુટિલ સ્ત્રીઓ નિવાસ કરે છે તેનું જ્ઞાન દેવીડને નહોતું. ઠાકોરને ખબર હતી. ઠાકોર અને મુન્ના ખૂબ હશ્યાં અને પછી ઠાકોરે સધળો ભેદ ખોલી નાખ્યો. દેવીડનું મુખ ઉતરી ગયું. સભામાં હસાહસ થઈ રહી. પોતાને બતાવ્યો ધારી દેવીડ સાહેબે ગુસ્સાની નજરે મુન્ના સામે જોયું. પણ ચાલાક મુન્નાએ તત્કાળ તેનું શાન્તવન કર્યું. મુન્ના મંદમંદ હસવા લાગી. ઠાકોર સાહેબે કહ્યું, “ મુન્ના ! આ આનંદના અવસરે તારા કોકિલ કંડમાંથી નીકળનારૂં મધુરૂં ગાન સાંભળવાને હું અને આ સધળા સભાસદો ઘણાજ આતુર છીએ અને તેથીજ તને આમંત્રણ પત્રિકા મોકલી આ સ્થળે ખોલાવવામાં આવી છે. ”

“ હું આપની ઇચ્છાને તૃપ્ત કરવાના હેતુથી મારાં સર્વ સાહિત્યો સહિત આપ નામવરની સેવામાં હાજર થઈ છું. ”

“ ત્યારે ગાન શરૂ કરો. ”

“ ગુજરાતી સાંભળવાની મરજી છે કે ઉર્દુ ? ”

“ ઉર્દુ અને વળી ઉસ્તાદી, હું ગુજરાતીને પસંદ કરતો નથી. ગુજરાતી ભાષા નમાલી છે. તેમાં મજા પડતી નથી. ઉર્દુ ભાષા ઝતુની છે; તેમાં મિઠાશ ઘણી રહેલી છે. ”

“ કોઇ ભજન ગાઉં કે શૃંગાર ગાઉં ? ”

“ ભજનને જહન્નમાં ફેંક અને કોઇક મધુરૂં શૃંગારીક ગાન ગા. ”

“ જેવી ઇચ્છા. ” કહી મુન્નાએ સારંગી નરધાં બજાવનાર તરફ જોતું. બન્નેએ તેમનાં સાજ તૈયાર કરી સુર મેળવવા માંડ્યાં. મુન્ના અને સારંગી નરગાંનો સૂર એકત્ર થયાં. મુન્નાએ એક ગાન ગાતું શરૂ કર્યું. ગાનની સાથે તેનો દિલચસ્ત નાચ પણ થવા લાગ્યો.

સાંવરા તીહારો તીરછી નજરીયાં,

કટ ગઘ મોરા જગર ખીયરવા

હમ પર ડારી તીરછી નજરીયાં

કચસે કટા નાળુક જીરવા કુછ નહિ આયા નજર
 શીરતી રહા જીતા હૃદય સંગદિલ સનમકે નામપર
 લેખ કબી ઉસ દર્દીઓકા ઇશ્કકા મંઝીલમેં
 શીરતી નહિં હુરકત ખુઝે દીલકી દવા હય દીલમેં.

રા. પ્રભુલાલ.

માનિની મુન્નાએ અનેક હાવ ભાવ અને નેત્રનાં કટાક્ષ વગેરેથી ગાન પૂર્ણ કર્યું. સભામાંથી વાહવાહના પોકારો સાથે તાલીઓના અવાજથી ગાયિકાને વધાવી લીધી. ઠાકોર સાહેબતો મોહમુઘ બની ગયા. મુન્નાએ ગાન સમાપ્તકરી ઠાકોરને સલામ કરી. ઠાકોરે મોતીની માળા કંઠમાંથી ઉતારી મુન્નાના કંઠમાં પહેરાવી. દેવીડસાહેબે પણ ખીસ્સામાંથી કંપની સરકારની છાપની પાંચનોટો તેના હાથમાં મૂકી. બાદ સરદારે અને સભાસદોએ પણ મુન્નાજનને યોગ્ય પારીતોષક આપી સંતુષ્ટ કરી. પોતાની બરાબર કદર થએલી જાણી મુન્ના પ્રસન્ન થઇ અને તેણે કદરદાન જનોનો મીઠા મોહક શબ્દોથી ઉપકાર માગ્યો. આ પછી તે વધુ વખત ત્યાં નહિ રોકાતાં ઠાકોરની રજા લઈ પોતાના સ્થાન પ્રતિ ગમન કરી ગઇ. તેના ગયા પછી એક ભાટે ઠાકોરના બાપદાદાઓનાં વખાણનું ક્ષીત લલકાર્યું. તેને પણ ઇનામ મળ્યું. સભાનો વખત ઘણો થઇ ગયો હતો. દિવસની સમાપ્તિ થવા આવી હતી. આ વખતે થોડેક દૂર કંઈ ગરબડ જેવું થઇ રહ્યું. સંઘજાનું ધ્યાન એ તરફ ખેંચાયું. ઠાકોરે એક સિપાહીને બોલાવી ગડબડનું કારણ પૂછ્યું. એક માણસ અંદર આવવા ઇચ્છે છે, પણ આપણા સિપાહીઓ તેને અંદર આવવા દેતા નથી એમ તે સિપાહીએ જણાવ્યું. ઠાકોરે તે માણસને અંદર લઇ આવવાની આજ્ઞા ફર્માવી. સિપાહી તે માણસને અંદર લઈ આવ્યો. આવનાર માણસે અપટ્ટેટ પોશાક પહેરેલો હતો. પગમાં ચળકતા ખુટ, ચુસ્ત સુરવાળ અને બદનપર વેનીસનનો કાળો કોટ પહેરેલો હતો. માથાપર રાજકુંવરને લાયકનો રંગીન ફેટો બાંધ્યો હતો. કદમાં ઉંચો હતો. તેના હાથમાં ચામડાની હેન્ડબેગ હતી. તેણે સભામાં

આવી ઠાકોરસાહેબને સલામ કરી. ઠાકોરે થોડીક ક્ષણ તેના મુખ સામે જોઈ રહી પૂછ્યું, “ તમે કોણ છો ? ”

“ હું એક પ્રખ્યાત આર્ટિસ્ટ અને ચિત્રકાર છું. ” આવનારે એટીકેટથી જવાબ આપ્યો.

“ ક્યાંથી આવો છો ? ” ઠાકોરે પ્રશ્ન કર્યો.

“ કલકત્તા તરફથી. ”

“ અહિં કેમ આવ્યા છો. ? ”

“ આપને કેટલીક છબીઓ બતાવવા અને આપ નામદારની કલરીંગ છબી ચિતરવાનો ઓર્ડર મેળવવા. ”

“ તમારું નામ ? ”

“ મી. જોષ્ઠારામ જીવલરામ ફોટોગ્રાફર એન્ડ આર્ટિસ્ટ હ્યો; નામદાર માંરૂં આ વીઝીટીંગ કાર્ડ. ” ચિત્રકારે પોતાના નામનું એક કાર્ડ ઠાકોરના ટેબલપર મૂક્યું. દેવીડે નામ વાંચ્યું. તેણે બનાવેલી છબીયો બતાવવાની ઠાકોરે આજ્ઞા કરી. ચિત્રકારે ભેગ ખેડી તેમાંથી કેટલીક છબીયો બહાર કાઢી ઠાકોરને બતાવવા માંડી. તમામ છબીયો સ્ત્રીયોની હતી. તેનું કામ જોઈ ઠાકોર ખુશ થયા હોય એમ જણાવ્યું. એટલામાં દેવીડ-સાહેબે પૂછ્યું. “ આ બધી છબીયો તમારી કલ્પનાથી બનાવેલી છે કે કોઈના ઓર્ડરથી ખરી બનાવેલી છે ? ”

“ હું કલ્પના શક્તિથી પણ સારી છબીયો ચિતરું છું. પરંતુ ઘણા ભાગે ઓર્ડરનું જ કામ કરું છું. હું શુનરાતમાં સુપ્રસિદ્ધ છું. મોટાં મોટાં રજવાડાં તરફથી પણ મને ઘણા ઓર્ડરો મળેલા છે. ” આમ કહી તેણે એકજ શ્વાસે પચીસ પચાસ સ્ટેટોનાં નામ દઈ દીધાં. ઠાકોર અને દેવીડને તેના બોલવાથી હસતું આવ્યું. ઠાકોરે તેની છબીયોમાંથી એક છબી હાથમાં લઈ પૂછ્યું, “ આ છબી કોની છે ? ”

“ જત્રીસગઢની રાજકુમારીની. ”

“ શું તે આવી ખુબસુરત છે ? ” ઠાકોર એકજ દૃષ્ટે છબીને નિહાળી રહ્યો.

ચિત્રકાર બોલ્યો, “ નામદાર ! આ છબીમાં જેવું ચિત્ર છે એવુંજ તેનું સૌન્દર્ય છે. તે રાજકુમારીનાં વખાણુ સર્વત્ર થાય છે અને તેને મેળવવા અનેક રાજપૂત્રો મરી ફોટે છે. ”

“ વાઈ આ છબી તું મને આપ. ” ડોકોરે કહ્યું.

“ ઘણી ખુશીથી સ્વીકારો. ”

ડોકોરે તે છબીના ચારસો રૂપીઆ તેને આપ્યા અને પછી પોતાનો એક ફોટો મંગાવી આપી તેને કલરીંગ મોટી સાઈઝ બનાવી આપવાનો ઓર્ડર આપ્યો. ચિત્રકાર ખુશી થઈ ત્યાંથી ચાલતો થયો. બાદ સભા પણ વિસર્જન થઈ. ડોકોર છબી લઈ તેના મહેલે ગયો.

ઝેરી જમાનો.

ઝેરી જમાનો.

ભાગ ત્રીજો.

પ્રકરણ ૧ લું.

મોહાંધ સૂર્યમલ.

છત્રીસગઢની રાજકન્યાની છપ્પી ખરીદી ઠાકોર તેના મહેલે આગ્યેઃ અને ભોજન કાર્યથી નિવૃત્ત થઈ શયનાલયમાં આવી પર્યંકમાં પોઢ્યો. રાત્રિ પડી ચૂકી હતી. દીપકો પ્રકાશી રહ્યા હતા. પર્યંકમાં પોઢેલો સૂર્ય-મલ રાજકન્યાની છપ્પીને અવલોકી રહ્યો હતો. તે જેમ જેમ વધુ વખત છપ્પીને અવલોકતો ગયો તેમ તે મોહમુગ્ધ થતો ગયો. છપ્પીમાંની રાજકન્યાને તે અપ્સરા સમાન લેખવા લાગ્યો અને પોતાને આવી રૂપ સૌંદર્યમયી સુંદરી નહિ મળવાને માટે અફસોસ કરી પોતાના ભાગ્યને નિંદવા લાગ્યો. સૂર્યમલ ઘણો વિષયી હતો. વિષય વાસનાને માટેજ પોતે જન્મ્યો હોય એમ તે માનતો હતો. વિષય વાસનામાં મહાસુખ રહેલું છે એમ સમજતો હતો. વિષય વાસનાને માટે તેણે તાત્રભ્રમ ખાધી હતી. તાત્રભ્રમના સેવનથી તે વિષયાંધ બન્યો હતો. ખોરાક ખાવામાં પણ રાક્ષસ સમાન હતો. દિવસ અને રાત્રિ મળીને તે એક મણુ દુધ હજમ કરી જતો. રાત્રે પણ તેના શયનગૃહમાં મિહાઈ રાખી મૂકવામાં આવતી. તે સતર રાણીઓ પરણેલો હતો. સઘળી રાણીઓ સુંદર હતી; પણ એ કમભાગ્ય ઠાકોરને તેઓનાથી પણ પરી વધી થતી નહોતી. તે વિષયી નારકી કીડો નિરંતર નવિન નારીની

ધમ્મ કરતો. કોઈ નવલ રમણીને જેતાંજ મોડમુઘ થતો. તેની આવી વિષય વાંચનાના કારણે તે ભયંકર પાપી બન્યો હતો અને તેનો મહેલ તેનું નિવાસ સ્થાન ભયાનક નર્કસ્થાન બનેલું હતું. તેની સત્તર રાણીઓમાં જે પટરાણી પદે હતી તે રાણી સુંદર અને પ્રેમાળ હતી. સ્વામીને પોતાનું સર્વસ્વ માની પ્રભુ પ્રકારે પૂજતી, ત્યારે સૂર્યમલ એ રાણીને ભગતડી અને ધર્મધેલી માની ઉપહાસ્ય કરતો. પવિત્ર રાણીને નિરંતર પાપી પતિ તરફથી તિરસ્કારના શબ્દો સાંભળવા પડતા. સૂર્યમલ તેના દેખતાં પરાઈ અળગાઓ અને વિલાસી વેશ્યાઓની સાથે પ્યાર કરતો. પતિપ્રેમી રાણીને આથી ઘણું લાગી આવતું પણ મન શાન્ત રાખી બેસી રહેતી. ઠાકારે પૂતાની એક ગાનારીનાં વખાણ સાંભળી તેને પુનાથી બોલાવી પોતાના નગરમાં રાખી હતી. તે ગુણી-કાનું નામ મુન્ના હતું કે જેને આપણે ગયા પ્રકરણમાં જોઈ ગયા છીએ. આ ગુણીકાના આવવાથી ઠાકાર આંખો દિવસ અને રાત્રિ એશ્વચારામમાં ગાળતો, દ્રવ્યનો વ્યય પાણીના પૂરતી માફક થતો. પટ-... રાણી વારંવાર ઉપદેશ કરતી પણ ઠાકારને કંઈ અસર થતી નહિ. ઠાકારની બીજી સોળ રાણીઓ પણ પતિનાં લક્ષણ જાણી-જોઈ સમય જતાં પતિધર્મથી વિમુખ થઈ હતી. કુદરતનો કાયદો છે કે પતિ પરસ્ત્રી લંપટ હોય તો તેની પત્નિ પણ પરપુરુષ બોલી હોય. ઠાકાર સૂર્યમલના મહેલમાં પણ એમજ થતું. સૂર્યમલ અન્ય સ્ત્રીથી આનંદ માનતો ત્યારે તેની સોળ રાણીઓ સરદારો-ભાયાતો વગેરેથી આનંદ માણતી. આવી આવી પૈશાચિક ઘટનાઓ અમરકોટમાં બની રહી હતી. આ અરસ્તામાં ઠાકારને વળી છત્રીસગઢની રાજકન્યાનો મોહ લાગ્યો. સૂર્યમલ ઘણી વાર સૂઝી છપ્પીને જોઈ રહ્યો. બાદ તેણે આત્મગત બોલવા માંડ્યું, “ આ છપ્પીમાંની રાજકન્યા સુંદરતાની દેવી છે. આખા જગતનું રૂપ તેનામાં આવી રહ્યું છે. આ મનમોહિનીનો જે સ્વામી થશે તેના મુખમાં શું ખામી હશે ? આ ઉર્વશી સમાન સુંદર સુંદરી મોટા બ્રહ્મ-ચારીયોનાં મન ચળાવે એવી છે. આ ગૌરાંગનાની છપ્પીને જોઈ મારો

જીવ ચક્રોળે ચઢ્યો છે. સુંદરી હું તાંજ ધ્યાન ધરું છું. શું તું મને નહિ મળે ?” આમ બોલતો સૂર્યમલ વિચારમાં પડી બોલ્યો, “ પુરુષને પુરુષાર્થ કરવાથી અસાધ્ય વસ્તુઓ પણ મળે છે. ભાગ્ય નકામું છે. પુરુષાર્થ સત્ય છે. હું આ રાજકન્યાને મેળવવા પ્રયત્ન કરીશ. મારો ખજાનો ખાલી કરીશ અને કદાચ રાજ્ય પણ ત્યાગવું પડશે તો ત્યાગીશ પણ આ છત્રીસગઢની મદદેલી મોહીનીને તો જરૂર મારી પ્રેમ પ્રતિમા બનાવીશ. અહા ! આવી નવયૌવના સાથે જેણે રંગ રાગ નથી માણ્યો તેનું જીવન વૃથા છે. તેનો જન્મ પૃથ્વીના ભાર રૂપ છે. એક વિદ્વાન કવિ પણ આવી માતુનીનાં વખાણ કરતાં કહે છે કે,

વિચિત્ર વેષા નવ યૌવનાદયા ।

લવજ્ઞ કર્પુર સુવાસિ દેહા ॥

નાલિક્કિતા યેન દદં મુજામ્યાં ।

વૃથા ગતં તસ્ય નરસ્ય જીવનમ્ ॥

જે નવ યૌવના વિચિત્ર વેશ ધારણ કરી અલખેલી બનેલી છે અને જેણે અનેક પ્રકારની સુગંધિતોલેપ કર્યો છે, આવી મનહર મહિલાને જેણે ભૂજ ભરીને ભેટી નથી તેનું જીવન નકામુંજ ગયું સમજવું. આવી રીતના ઉદ્દગાર કાઢતો સૂર્યમલ શાન્ત થઇ પુનઃ છત્રીને અવલોકવા લાગ્યો. આ સમયે તેની પટરાણી તેની નજીકના ઓરડામાં ઉભી રહી પતિના ઉદ્દગાર સાંભળતી હતી. તેણે પતિના મુખથી શંગારીક શ્લોક સાંભળી અને પતિને અન્ય સ્ત્રી પર મોહાંધ થએલો જાણી તેણે નિઃશ્વાસ નાખ્યો અને પછી પતિને કંઈક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવવાના ઉદ્દેશથી તેણે ધીમા અવાજે એક ઉપદેશક ગાન ગાવા માંડ્યું.

પામી મનુષ્ય જન્મને,

સેવન વિષય અસાર;

કાચ મૂલથી વેચમાં,
ચિંતામણી ગમાર.

સૂર્યમલ ચમક્યો અને આત્મગત બોલ્યો, “અરે! આ તો રાણીનો અવાજ! તે કોઇક પુસ્તક વાંચતી હોય એમ જણાય છે. અહિં શંગારનું ધ્યાન થાય છે; ત્યારે તે ભગતડી ભજન ગાય છે. ગાયા કર, પણ તારા ભજનથી તને ભગવાન મળનાર નથી. ભગવાન ભજનથી રીઝતા નથી પણ શંગારીક ગાનોથીજ રીઝે છે. ગોપીકાઓએ શંગારીક શબ્દો વડેજ શ્રીકૃષ્ણને રીઝાવ્યા હતા. ભગવાન મનાતા કૃષ્ણ પણ ઈશ્કી બની ગોપીઓનાં ટોળાંને લઈ કુન્જવનમાં વિહાર કરવાને ફર્યા હતા. હું...આવા ભગવાનનો ભક્ત છું. મારે આવી શંગારીક ભક્તિજ નોંધએ છીએ.” સૂર્યમલ શાન્ત રહ્યો, પુનઃ રાણીનો અવાજ સંભળાયો. ઠાકાર ધ્યાનથી સાંભળવા લાગ્યો. રાણીએ આગળ ચલાવ્યું.

“દુર્ગંધ મય અપવિત્ર તનુ,
તેમાં પ્રીતિ ન રાખ;
સુગંધમય સુચિ બ્રહ્મમાં,
મન રાખી સુખ ચાખ.”

ઠાકાર મનમાં બોલી ઉઠ્યો, “અમારે એવી રીતે કંઈ સુખ ચાખવું નથી; તું તારે ચાખ્યા કર. અમારું સાચું સુખ તો સુંદરીઓના શરીરમાં, મોહિનીઓનાં માર્મિક પ્રેમ વચનોમાં અને દિલદારોના હાવભાવમાંજ આવી રહેલું છે.” આટલું બોલી પુનઃ સૂર્યમલ આગળ સાંભળવા લાગ્યો,

“દીન થવું નહિ વિષયમાં,
રહી શાહના શાહ;
ચિત્ત રાખવું બ્રહ્મમાં,
ત્યજ સૌ વિપરીત રાહ.

x x x x x

જહાં કામ તહાં રામ નહિ,
રામ તહાં નહિ કામ,
તુલસી દોનો કયોં રહે,
રવિ રજની એક કામ.

રા. રેવાશંકર.

રાણીએ ગાવું બંધ કર્યું. સૂર્યમલ મનમાં હસ્યો અને પવિત્ર રાણીને મૂર્ખ ધર્મ ઘેલી સમજવા લાગ્યો. જે માણસ પોતે મૂઠ ઢાંબીક અને અક્લ શૂન્ય હોય છે તે અન્યને પણ એમજ સમજે છે. મૂર્ખને શીખામણ નકામી છે. ઠાકોર સૂર્યમલના સંબંધમાં પણ એમજ હતું. પોતે વિષય લપટ અને ઢાંબીક હતો. બહાર વિદ્વાન છું, ધર્મીષ્ટ છું એમ ડોળ દેખાડતો પણ તે કેવો છે એ સૌના જાણવામાં હતું. તેની સર્વત્ર નિંદા થતી પણ તે નિંદાની દરકાર તેને નહોતી.

દિવાલ પર ટાંગેલી ધડીઆળમાં અગીઆર ટકોરા થયા. શીયાળાના દિવસો હોવાથી રાત્રિ શાન્ત લાગતી હતી. જળ જંપી ગયું હતું. મહેલના નોકર ચાકરો નિદ્રાધીન થઈ ગયેલા હતા. મહેલમાં પ્રકટ ઠાકોર અને રાણી જગૃતાવસ્થામાં હતાં. છખીને નિહાળી રહેલો સૂર્યમલ મનસ્વી તરંગો કરી ઇચ્છાનુસાર બકવા લાગ્યો. પુનઃ તે બોલ્યો, “છત્રીસગદની રાજપુત્રી ! તું ઘણી સુંદર છે. તારી મનહર છખીએ મને ગાંડો બનાવ્યો છે. તારા વિના માફ જીવવું નકામું છે. હું તને ગમે એ પ્રકારે મારા હૃદય મંદિરની રાણી બનાવીશ. અહા ! શું તારૂં રૂપ ?” સૂર્યમલ છખી સામે જોઈ રહ્યો. એવામાં રાણી ત્યાં ચાલી આવી. સૂર્યમલ છખી જોવામાં એટલો તો તક્લીન થયેલો હતો કે રાણીના આવવાની ખબર તેને પડી નહિ. રાણીના મુખ પર વિષાદની છાયા હવાએલી હતી. તેણે ધીમે રહી ઠાકોરના શરીર પર હાથનો સ્પર્શ કર્યો.

ઠાકોર ચમક્યો. તેણે રાણીના સામે જોયું; અને આ પાપ અહિં કેમ આવ્યું એમ તેના મનમાં થયું. તેણે છખીને સંતાડવાનો

પ્રયત્ન કર્યો. પણ તે તેમ કરી શક્યો નહિ. તેણે ધીમેથી કહ્યું,
“ રાણી ? ”

“ કેમ ? ” રાણીએ ગંભીર વદને પૂછ્યું.

“ રાત્રિ કેટલી ગર્ધ છે ? ” સમય જાણવા છતાં તેણે પૂછ્યું.

“ મધ્યરાત્રિ થવા આવી છે. ” રાણીએ જણાવ્યું.

“ તું અહિં કેમ આવી છે ? ” ઠાકોરે પૂછ્યું.

“ તમારી ખબર કાઢવા. ”

“ હું માંદો નથી કે મારી ખબર કાઢવાની તને જરૂર પડે. ”

“ પણ હું તો તમને ભયંકર માંદા થએલાજ સમજું છું. ”

“ શું હું માંદો છું ? ” ઠાકોરે ટટાર બેસી પૂછ્યું.

“ હા. ”

“ છદ્, હુંતો સાજો તાજો મલ્લ જેવો છું. ”

“ માંદા માણસનેજ મધ્યરાત્રિ સૂવી ઉઘ આંચે નહિ. ”

“ એટલે ? ”

“ તમે હજી જાગો છો તેથી મને અનેક વિચાર આવે છે. ”

“ રાણી ! તારે એક પણ વિચાર કરવાની જરૂર નથી. તું તારે
જનન કિર્તન ગાયા કર. ”

“ આપની આજ્ઞા છે તો એમજ કર્યા કરીશ, પણ આ છખી
કોની છે ? ” રાણીએ તેના હાથમાંથી છખી લઈ લેતાં પૂછ્યું. ઠાકોર
હસ્યો અને બોલ્યો, “ જો, એ છખી કેવી સુંદર છે ? તેમાં ચિતરેલી
બાળા કેવી કાચની પુતળી જેવી લાગે છે ? ”

“ હા, લાગે છે તો એવીજ. શું આ છખીમાંની બાળા હાલ
હયાત છે ? ”

“ હા, તે છત્રીસગઢના રાજની પુત્રી છે. ”

“ તેની છખી તમારી પાસે ક્યાંથી ? ”

“ તેજ ખૂબી છે ને ? રાણી ! હું અત્યારે તને ખરી વાત
જણાવી દઉં છું. જાણે કે તે રાજકુંવરી ધણી સુંદર છે, કેળવણીમાં

પણ ઘણા આગળ પડતો ભાગ લે છે. તેણે થોડોક અંગ્રેજી અભ્યાસ પણ કર્યો છે. આવી કેળવાએલી રાજકન્યા હવે હિમ્મત લાયક થઈ છે. તેણે ઘણા રાજકુમારોની છબીયો મંગાવી છે. મારી પર પણ છબી મોકલવાનો પત્ર હતો; પણ આપણે તો બીલકુલ દરકાર કરી નહિ. આથી ત્યાંના રાજાએ અનેક પત્રો લખી છબી મોકલવાને માટે મારા કાલાચલા કર્યા. આથી મેં મારી છબી મોકલી. ખસ પછી પૂછવુંજ શું? મારી છબી જોતાંજ રાજકુંવરી મારી પર આશક પડી અને મને પરણવાની તેનાં માતા-પિતાને વાત કરી. આ પછી તેણે મીઠા પ્રેમ વ્યર્થ શબ્દોથી એક પત્ર લખી તેની છબી મારી પર મોકલી આપી. તે આજ છબી છે. રાણી! મારી ઇચ્છા છે કે તેની આશા પૂરી કરું. કારણ કે તેણે મારી સાથેજ પરણવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે. જો હું તેને ના પાડીશ તો તરતજ પ્રાણ ત્યાગશે અને મને સ્ત્રી હત્યા લાગશે, માટે બહેતર છે કે તેને પરણવુંજ.” સૂર્યમલે અસલ ઉચ્ચાર કરી પોતાની બકાશ હાંકી.

પોતાના પતિની બોલવા-ચાલવાની રીતભાત રાણીથી અજાણી નહોતી. તે ધીમા અવાજે બોલી, “તમે શા માટે જુદું બોલી તમારા આયુષ્યની દોરી ફેંકી કરો છો?”

“શું હું જુદો છું?” ઠાકોરે ડોળા ધુરકાવી પૂછ્યું.

“હા.”

“મને કોણ જુદો કહે છે?”

“હું.”

“શા ઉપરથી?”

“આ છબી તમે ચિત્રકાર પાસેથી ખરીદી છે તે પરથી.”

ઠાકોર સ્તબ્ધ બન્યો અને રાણી સઘળું જાણે છે માટે તેની જોડે હવે વધુ લમણાઝીક કરવામાં સાર નથી એમ સમજી બોલ્યો,

“બલે તું માને એ ખરું. કહે હવે તારે શું કરવું છે?”

“મારે શું કરવાનું હોય? જ્યાં આમ ફાટ્યું ત્યાં થીંગડું કેમ દેવાય.”

“એટલે ?” ઠાકોરે પૂછ્યું.

“તમારે પનારે પડી માંડે જીવન વૃથા ગયું છે.”

“તો આજથી કોઈ બીજા પતિનો સ્વીકાર કરી તારું જીવન સરળ કરી લે.”

“આપ સિવાય મને આવા શબ્દો કોણે સંભળાવે ? સ્વામી ! શું કહું ? હદ થાય છે ? ન્યાયનું ઉલ્લંઘન થાય છે. નીતિનું ખૂન થાય છે. માનવ જન્મ કરી કરીને પ્રાપ્ત થનાર નથી. તમે રાજા છો પ્રજાના પાળક છો તમે અન્યાય માર્ગે ગમન કરશો તો અન્ય જનો પણ તે માર્ગે કેમ ગમન નહિ કરે ? તમારા જનાનામાં અનેક રાણીઓ છે, રૂપ રંગવાળી છે; તો શું તમને સંતોષ નથી થતો કે જેથી આમ શ્વાન વૃત્તિ ધારણ કરી રહ્યા છો ?”

રાણીના શબ્દો ઠાકોરને ઝેર જેવા લાગ્યા. તે ચુસ્તપણે બોલ્યો, “એ ધર્મની પૂંછડી ! તું હવે અહિંથી જતી રહે. તારા શબ્દો મને ઝેર જેવા લાગે છે. મારે તારું કશું સાંભળવું નથી. ધર્મ-અધર્મને હું સારી રીતે સમજું છું એટલે તારે સમજાવવાની કંઈ જરૂર નથી. હું તો જેમ કંઈ છું તેમજ કરવાનો. હું નવ નવાં કુસુમોની સુવાસ લઈ માંડે જીવનું સરળ કંઈ છું અને કરીશ. હું પૂર્વ જન્મને માનતો નથી. જીવનમાં જે સુખ ભોગવ્યું તેજ પોતાના આપતું. તને મારા સુખની અદેખાઈ આવે છે એ હું સારી રીતે સમજું છું. પણ જોજો હવે કે હું આ છખીવાળી રૂપસુંદરીને મારા હૈયાનો હાર બનાવી અહિં લાવીશ અને તેની સાથે સુવર્ણના હિંચકે હીંચી આનંદ કરીશ. તું બોલ્યા કરજો અને મનમાં ને મનમાં બળી મરજો.” ઠાકોરે જણાવી દીધું.

“હું તો બ્યારથી તમને પરણી છું સારથીજ બનેલી છું. પ્રભુ હવે તો જલ્દીથી તેના દરબારમાં મને બોલાવી લે તો સાંડે કે જેથી એક દુઃખી અબળા તેના બ્રહ્મ ભર્તારથી છૂટી થાય.” રાણીએ સંજળ નયને કહ્યું.

“અરે ! તું હવે જાય છે કે નહિ ? આ મધ્યરાત્રે મારી જ્ઞાન્તિમાં ભંગ પાડવાને શા માટે આવી છે ?”

“હું મારી ફરજ બજાવવા આવી છું. એવી કંઈ પત્ની હશે કે જે પોતાના પતિનો દુરાચાર નિહાળી તેને કંઈ પણ કહેશે નહિ?” રાણીએ કહ્યું.

“પણ તારે એકલીને કહેવાનો શો અધિકાર છે?” ઠાકોરે પૂછ્યું.

“કેમ વાઈ?”

“મારે તો તારા સુધ્ધાં સત્તર રાણીયો છે. હું કંઈ તારો એકલીનોજ પતિ નથી.”

“જેવા તમે છો એવીજ તમારી બીજી રાણીયો છે. આ મહેલ મધ્યાચારનું સ્થાન છે, પિશાચખાનું છે.”

“ત્યારે તું પણ તારી તે બહેનો સમાન આનંદ ઉઠાવને? જેવો હું સ્વતંત્ર વિચારનો છું, તેવા વિચારની તે મારી રાણીયો પણ છે. જેને જેમ કાવે એમ વર્તવાની છૂટ છે. કોઈની સ્વતંત્રતા પર દાબ મૂકવામાં હું મહા પાપ માનું છું. અત્રે આવેલા સાહેબ લોકો પણ સ્વતંત્રતાના પૂજારી છે. સ્ત્રીયોને સ્વતંત્રતા આપવાના હિમાયતી છે. મેં તેમનું અનુકરણ કર્યું છે. માટે તું પણ મારી માફક અને તારી બહેનોની માફક પૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી ધરી હરી આનંદ ઉઠાવી સુખી થા.” ઠાકોરે ચોક્કસ જણાવી દીધું.

પવિત્ર રાણીને પતિના શબ્દો સાંભળી ઘણું લાગી આવ્યું. તેની આંખોમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી. તે નિઃશ્વાસ નાખી આત્મગત બોલી, “હા? કળીકાળ તારી સિમા આવી રહી. એક પ્રજાપાલક નૃપતિના સુખમાંથી આવાં વિષ વચ્ચે કેમ નીકળે છે? ખરેખર કળીકાળનોજ મહિમા. ઝેરીજમાનાનોજ જ્વલીમંદોર. પવિત્ર ભારત! બહાલી જન્મભૂમિ! તારાં સંતાનોના આવા અધમ વિચાર તારી અધોગતી સૂચવે છે. હા! નીતિ વિનાની સ્વતંત્રતાનો સ્વીકાર કરી પરતંત્રતાને નજીક ખેંચી આણે છે. વ્યાપારાર્થે આવેલા વિદેશી લોકોનું મારો પતિ અને અન્યજનો ઉપરથી અનુકરણ કરે છે, પણ તેમના સત્ય શુણું અનુકરણ કરતા નથી. આથી અંતમાં સર્વસ્વગૂમાવડું પડશે અને

આજના વ્યાપારીઓના ચરણમાં રાજ અને પ્રજાને શિર ઝુકાવવું પડશે. ભારતની ભયંકરતા હું અત્યારથી જ જોઈ રહી છું. પ્રભુ ! તું કરે એ ખરું.” આમ આત્મગત્ બોલતી રાણી દીન વદને અને સજ્જન નયને ઠાકોરના મુખ સામે જોઈ રહી. તેને એવી રીતે જોઈ રહેલી જોઈ ઠાકોર બોલ્યો, “કેમ શું વિચાર કરે છે ?”

“તમારા ભાગ્યના પરીવર્તનનો.”

“બરાબર સમજાવ.”

“તમારા હાલના વિચારથી તમારે ભવિષ્યમાં વિભાસવું પડશે.”

“કોને મારે ?”

“હા, તમારે અને તમારા જેવા વિચારવાળાઓને.”

“છૂટ, હું ભાગ્યને તો માનતોજ નથી.”

“આગળ ઉપર માનવું પડશે. તમારી સ્વતંત્રતા છીનવી ન્હાય જશે. પારકાની દયાપર જીવવું પડશે અને દુઃખનાં રૂદન પરાયાની આગળ રડવાં પડશે. તમારાં અધમ આચરણથી તમારી રાજ્યસત્તા નષ્ટ થશે. તમારી તદ્દારો મ્યાનમાં કટાઈ નામની ગણાશે, તમારે તમારા ભાગ્યના કર્તા હર્તા ઉપર આધાર રાખી એસી રહેવું પડશે. મદાદ થયેલા મહિપતી ! ભાવીમાં જે થવાનું છે એ હું અત્યારે પ્રત્યક્ષ અવલોકી શકું છું.”

“તું આ શું બકે છે ? હું નવી રાણી લાવીશ એમાં તારૂં શું જવાનું છે કે આવી છે ત્યારની ટીક ટીક કર્યા કરે છે ?”

“છત્રીસગઢની રાજકન્યા સાઈ નરસું સમજી શકે છે. તે વિદ્વાન અને ગુણીયલ છે. તેનાં સૌભાગ્યમય પગલાં આ પ્રેતભૂમિમાં ચાલજ નહિ. જો સમજ હોય અને તમારી પ્રતિષ્ઠા તમને પ્યારી હોય તો તેને લાવવાના વિચારનો ત્યાગ કરજો.”

“શું આ સૂચનલ તેનાથી ઉતરે એમ છે ?”

“હાજી. તેના કુળની અને તમારા કુળની તુલના કરો. તેની વિકૃતતા અને તમારી મૂર્ખતા વિચારી જીવો.”

“ બસ તું એકદમ અહિંથી ચાલી જા, નહિ તો મારે તને ધક્કો મારી બહાર કાઢી મૂકવી પડશે, ચાલ ઉભી થા. ” ઠાકોરે ગુસ્સે થઈ રાણીને હાથ પકડ્યો અને તેને પોતાના શયનાલયથી બહાર કાઢી મૂકી. રાણી પોતાના બાગ્યને નિંદતી એક ઝોરડામાં જઈ પથારીમાં પડી.

તેના ગયા પછી ઉશ્કેરાએલા સૂર્યમલે મગજને શાન્ત કરવાના ઇરાદે નજીકમાં પડેલા ટેબલ પર મૂકેલી શરતી સિરોહીમાંથી મધને ગ્લાસ ભરી કંદસ્થ કર્યો અને પછી પલંગમાં પડી નવા નવા તરંગો કરવા લાગ્યો. રાજકન્યાની છપ્પી તેની છાતી પર પડેલી હતી. આવી અવસ્થામાં તેણે આખી રાત્રિ પસાર કરી. ઉઝગરાથી અને મદિરાના સેવનથી તેની ચિત્કાળ આંખો લાલચોળ થએલી જણાતી હતી. તેણે દાંતણુ પાણી કરી કસુંબો પીધો અને પછી એક સેવકને બોલાવી દેવીડ સાહેબને બોલાવી લાવવાની આજ્ઞા કરી. સેવક ગયો. સૂર્યમલ દેવીડના આવવાની રાહ જોઈ રહ્યો. હજી પણ રાજપૂત્રીની છપ્પી તેની પાસે હતી. સાહેબને બોલાવવા ગયેલો સેવક અર્ધા કલાકમાં તો દેવીડ સાથે ઠાકોરની આગળ હાજર થયો. દેવીડ ઠાકોરની સાથે હાથ મીલાવી ઠાકોરની સામે એક ખુરશી પર બેઠો. સેવક ચ્હા લાવ્યો. બન્નેએ આ પીધી. દેવીડે સીંગાર સગાવાની પોતાને બોલાવવાનું કારણ પૂછ્યું. સેવકે નજીક મૂકેલો હુકકો પીતાં ઠાકોરે કહ્યું, “ દોસ્ત ! આજે આખી રાત મને ઉંઘ આવી નથી. ”

“ એ તમારી લાલ થએલી આંખો ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે. ઉંઘ નહિ આવવાનું કારણ ? શું કોઈ નાઝનીન સ્વપ્નમાં તો આવી નહોતીને ? ” દેવીડે પૂછ્યું.

“ કંઈક એમ જ હતું. પેલા ચિતારાએ આપેલી છપ્પીએ મને આખી રાત ઉંઘવા દીધો નહિ. ” ઠાકોરે કહ્યું.

“ શું તે જીવતી થઈ સ્વપ્નામાં આવી હતી ? ” દેવીડે પૂછ્યું.

“ નારેના, પણ માફ દિલ તેણે ખેંચી લીધું. મેં આ છપ્પીને જોઈ છે ત્યારથી અક્કલ ગૂમાવી બેઠો છું. દોસ્ત ! તું માફ જાગર છે.

ખાકીના તમામ સ્વાર્થી છે. તું ગમે એ પ્રકારે તે રાજકન્યા મને લાવી આપ. તેને મેળવવાને માટે આખો ખજાનો ખાલી કર, ચાહે તો રાજ્ય કુરબાન કર; પણ તે સુંદરીને મેળવી આપ.”

“અરે એમાં તે શું મોટું કામ છે ? હું તેને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

“ક્યારે ?” ઠાકોરે પૂછ્યું.

“તમે કહો ત્યારે ?”

“અરે આજથી જ. તું આજે છત્રીસગઢ તરફ રવાના થઈ જા; અને ત્યાંના રાજાને ગમે એમ સમજાવી તેની છોકરી આપે તેમ કર. સાથે પંદર ઘોડેસ્વારો અને જોધએ તેટલું ધન પણ લઈ જા અને જલ્દી કામ કરી પાછો આવજો. આ કામમાં ફતેહ મળશે તો આ સૂર્યમલ તને સોનાના ઢગલા તળે દાટશે. સમજ્યો દોસ્ત ?”

“એકિંકર રહો. હું આજે જ તે તરફ ઉપડી જઈશ અને થોડા દિવસમાં ખુશ ખબર સાથે પાછો ફરીશ.”

“ધન્ય તને ફતેહ આપો.” ઠાકોરે આશિષ આપી.

આ પછી બન્ને થોડીકવાર વાતો કરી છૂટા પડ્યા. તે દિવસે સાંજના સમયે દેવીડ સાહેબ પોતાની સાથે પંદર ઘોડેસ્વારો અને પુષ્કળ દ્રવ્ય લઈ છત્રીસગઢ તરફ જવાને રવાના થયો. ઠાકોરે તેમની સરસ સફળ ધૃષ્ટી.

પ્રકરણ ૨ જી.

આવ્યા તેવા પાછા.

છત્રીસગઢનો રાજા છત્રસિંહ ન્યાયી અને ધર્મી હતો. પ્રજા સુખી અને આખાદ હતી. રાજા અને રાજ્યના અમલદારો પ્રજાના કલ્યાણમાં જ સદા ઉત્સુક રહેતા. તેઓ પ્રજાના સુખે જ પોતાને સુખી સમજતા; અને પોતે પ્રજાના સેવકો છે એમ માનતા. પ્રજાજનો પણ નીતિને ચાહનાર હતાં. ચોરી, હુલ્લટ વગેરે ગુનાઓ

ભાગ્યે જ થતા. કોઈને પરસ્પરમાં તકરાર થતાં પંચ માર્ફતે 1નકાલ લાવી સમાધાન કરતા. જે કે રાજ્ય તરફથી ન્યાયાલય હતાં પણ પ્રજાજનો ન્યાયાલયે જવું એમાં દુષણ માનતાં. ન્યાયમાં એક પૈસાનો પણ ખર્ચ થતો નહિ. જ્યાં રાજા ધર્મી ન્યાયી પ્રજાપાલક હોય ત્યાં સત્ય ન્યાયજ મળે. છત્રીસગઢમાં ન્યાય ધણો જ સસ્તો હતો; ત્યારે ખીજાં રાજ્યોમાં ન્યાય ધણો મોંઘો મળતો. સૂર્યમલ ઠાકોર જેવાના રાજ્યમાં ન્યાય મેળવવાને માટે પ્રજાજનોને ધણો જ ખર્ચ કરવો પડતો તે એટલે સુધી કે ધરખાર વેચવાનો પણ વખત આવતો. છત્રસિંહ ન્યાયપ્રિય અને નીતિ નિપુણ હતા.

રાજનીતિ એ ન્યાયથી કંઈ જુદી છે એમ સમજવાતું નથી. પરંતુ આ સાધારણ ન્યાય એમ કહેવા કરતાં રાજનીતિ એ શબ્દવડે કંઈક વિશેષ પ્રકારની સમજ પડે છે. રાજનીતિ એટલે જે ન્યાયે કરીને રાજને વર્તવું પડે છે, એટલે પોતાની પ્રજાને ન્યાય માર્ગે લઈ જઈ તેનાં સુખનાં સાહિત્યો હમેશાં આપ્યાદ રાખવાને માટે રાજને જે નિયમો પાળવા પડે છે, તેને આપણે રાજનીતિ એમ કહીએ છીએ. તે નિયમો કંઈ થોડા અને જેવા તેવા નથી. જુદા જુદા દેશના પ્રાચિન અને અર્વાચિન વિદ્વાનોએ રાજનીતિ વિશે મોટાં મોટાં પુસ્તકો રચેલાં છે. ટુંકાણમાં રાજનીતિ વિશે વિચાર કરતાં રાજ્ય ત્રણ પ્રકારનાં હોય છે. તે એવી રીતે કે કેટલાંક રાજ્ય રાજસત્તાક હોય છે, કે જેનો કારભાર ચલાવવાનો અધિકાર ફક્ત રાજના જ હાથમાં હોય છે. ખીજાં રાજ્ય કેટલાંક એવાં હોય છે કે જેમાં રાજકારભારની લગામ રાજા અને પ્રજા એ બન્નેના હાથમાં હોય છે. અને ત્રીજાં જે પ્રજાસત્તાક રાજ્ય હોય છે કે જેમાં પ્રજા પોતાનામાંથી લાયક પુરૂષો જોઈ તેમના હાથમાં પોતાના ઉપર અમલ ચલાવવાને સત્તા આપે છે. અને તેમાંથી કોઈ પણ પુરૂષ નાલાયક માલમ પડ્યો તો તેને તે દૂર પણ કરી શકે છે. આ ત્રણે પ્રકારનાં રાજ્યમાં જે ખરેખરી રાજનીતિ હોય તો એમાંથી કોઈ પણ પ્રકારનું રાજ્ય હોય તો પણ તેની

પ્રજા સુખી રહે. કારણ કે સુખનું મૂળ ન્યાય છે. પરંતુ જે રાજા અથવા રાજ્યકારભાર ચલાવનારા અમલદારો અને મંડળ જે અન્યાય માર્ગે વર્તે છે અને ગરીબડી પ્રજા રીબાય છે, તો તેવાઓની રાજ્યનીતિને રાજ્યનીતીનું નામ જ આપી શકાય નહિ. તે રાજ્યનીતિ નહિ પણ સ્વાર્થનીતિ ગણાય. જે રાજા અથવા અમલદારોના ઉન્નતપણાથી તેની પ્રજા ચોર-જુલમગારોના હાથે ત્રાસ પામતી હોય, ન્યાય મેળવવામાં ધરખાર વેચવાં પડતાં હોય-ન્યાય મોંઘા મૂલે મળતો હોય, સર્વત્ર ત્રાસ-ભયનું વાતાવરણ છવાતું હોય અને પોતાની ઇચ્છા શક્તીઓ અને સત્ય શબ્દો-સત્ય વર્તનને દબાવી રાખવું પડતું હોય તેવા રાજા-અને અમલદારો પિશાચ-રાક્ષસ સ્વરૂપ જ કહેવાય છે. રાજાકારભાર ચલાવનારા અમલદારો જે વિદ્વાન અને નીતિને ચંદાનારા હશે તો તેઓ પોતાના નીચેના અધિકારીઓને પણ પોતાના જેવા લાયક જોઈને જ રાખશે. તેમ જ જે કદાચ કોઈ નાલાયક નીવડ્યો તો તેને દૂર કરવાને પણ કદી ચૂકશે નહિ. આવી રીતે જે મોટાથી તે નાના સુધી જે બધા અધિકારીઓ ન્યાયી હશે અને તેઓ પોતાના તાબાની પ્રજાને સુખી રાખવા માટે હમેશાં ધ્યાન રાખતા હશે તો તેમની પ્રજા ખરેખર સુખી જ રહેશે. સુખી પ્રજા રાજાને અને અમલદારોને સુભાશિષ આપે છે અને રાજા તથા અધિકારીઓથી પિડાતી પ્રજા અંતઃકરણથી શ્રાપ આપે છે, ”

છત્રીસગઢ રાજ્યમાં પ્રજા સુખી હતી. રાજા છત્રસિંહને સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું. પુત્રને બદલે પુત્રી રત્ન હતું. પુત્ર નહિ હોવાને માટે રાજાને ખેદ થતો નહિ. પોતે એક જ પત્નીવ્રત પાળતા હોવાથી તેમને એક જ રાણી હતી. પુત્રના કારણે મંત્રીએ બીજી રાણી કરવાની રાજાને સલાહ આપી પણ તેની સલાહને રાજાએ સ્વીકારી નહિ. પુત્રી એ પુત્ર જ છે. રાજાએ તેને શુભ કેળવણી આપી સદ્ જ્ઞાનમય બનાવી હતી. રાજકન્યાનું નામ રતનાવતી હતું. હાલ તેની ઉંમર પંદર વર્ષની હતી. રૂપમાં અપ્સરાનું પણ માન મૂકાવે એવી હતી. તેનો સ્વભાવ સરળ અને શાન્ત હતો. ગરીબોની મદદગાર

અને દુઃખીઓની દયા ખાનાર હતી. તેના સહયુજનનાં સર્વત્ર વખાણ થતાં. અનેક રજવાડામાંથી તેના માગાં આવતાં પણ છત્રસિંહ સર્વને ના પાડતો. પુત્રી ઇચ્છાનુસાર પરણે એવી તેની ઇચ્છા હતી. વળી તેને લાયક એક પણ રાજપુત્ર છત્રસિંહના ધ્યાનમાં એ વખતે નહોતો. પુત્રી ઉમ્મર લાયક થએલી છતાં રાજ્ય લગ્ન નથી કરતા બાણી જુના જમાનાના વિચારવાળા લોકો રાજ્યને સુધારક જમાનામાં રસાએલો વગેરે કહેવા લાગ્યા. પણ પુત્રીનું હિત ઇચ્છતા રાજ્યએ લોકોના બોલવાની કંઈ પણ દરકાર કરી નહિ અને છત્રીસગઢનો નગરશેઠ કે જે રાજ્યનો દિવાન હતો, જાતે વણીક અને કંપની સરકારના સાહેબ-લોકના સહવાસમાં કેટલોક વખત રહેવાથી કંઈક અંગ્રેજી પણ શીખેલો હતો. દિવાન સ્વતંત્ર વિચારનો અને ધર્મીષ્ઠ હતો. તેને પણ પુત્રને બદલે એક કન્યા રત્ન હતું. તેનું નામ લલીતા હતું. તે પણ રાજકન્યા રત્નાવતી સમાન રૂપયુગ્ય સંપન્ન હતી. તેના પિતાનો તેની પ્રત્યે અપ્રતિમ પ્રેમ હતો, હિંદુસમાજના કેટલાક કુધારાનો તે કદો દુસ્મન હતો. બાળલગ્ન-કન્યાવિક્રયનો તો તે અંતઃકરણથી ધિક્કાર કરતો. આ સાથે તે બાહોશ અને કાર્ય નિપુણ હતો. રાજ્યમાં સારા સુધારા કરવામાં લક્ષ્ય રાખતો. કેળવણી ફરજિયાત કરી હતી. જે કોઈ માઆપ અગર બાળકોના વાલી પુત્ર-પુત્રીયોને બાણીવચામાં આનાકાની કરતાં તેને સખ્ત સજા કરતો. બાળલગ્ન કે કન્યા વિક્રય કરનારને તરતજ અંધાર કોટડીમાં પૂરવાની આજ્ઞા કરતો. આવા દિવાનના ચોતરફ વખાણ થતાં. પ્રિય પાંડકો ! આતેજ દિવાન હતો કે જે તેની પુત્રી સાથે નાશીક જતાં રસ્તામાં કિશોરની સાથે તેને મેળાપ થયો હતો. કિશોર સાથે સુરત સૂઢી આવ્યા પછી દૂટા પકડતા કિશોરને તેણે છત્રીસગઢ આવવાને કહ્યું હતું.

સુરતથી નીકળેલો કિશોર, કાન્તા અને કનૈયાલાલ છત્રીસગઢ આવીને રહ્યાં હતાં. તેમને આવી રહે ધણા દિવસો થઈ ગયા હતા. દિવાન માણેકચંદે કિશોરને પોતાની પુત્રીનો શિક્ષાગુરૂ નીમી જુદું

મકાન રહેવાને આપ્યું હતું. કિશોર પૂર્ણ આનંદથી ત્યાં રહેતો. કાન્તા રસોઈ બનાવતી. દિવસો એવી રીતે એકબીજાને રહાતાં. દિવાને કનૈયાલાલને પણ રાજ્યની નોકરીમાં રખાવી દીધો હતો. તેને માસીક વિતતાં કિશોર-કાન્તા અને કનૈયાલાલ એક જ કુટુંબનાં માણસો હોય પગાર પચાસ રૂપીઆ મળવા લાગ્યા. કિશોર કાન્તા અને કનૈયાલાલ છત્રીસગઢ આત્રી સુખી થયાં. જન્મથી દુઃખ સહન કરતાં જનો પોતે કંઈક સુખી થયાં એમ માનવા લાગ્યાં દિવાન પુત્રી લલીતા પણ દરેકની સાથે હળી ગઈ અને પોતાનાં બાંકું હોય એમ સમજવા લાગી. કિશોર તેને નાની બહેનની માફક પ્રેમથી રહાઈ વિદ્યા ભણાવવા લાગ્યો. સઘળાં એકત્ર થઈ વિવિધ પ્રકારની ચર્ચાઓ ચલાવતાં. તેમની ચર્ચામાં દિવાન સાહેબ પણ ઘણીવાર ભાગ લેતા અને બાળકોની ચર્ચા-વાર્તા-વિનોદ સાંભળી ઘણા જ ખુશી થતા. દિવસો જતાં રાજકન્યા રતનાવતી પણ એ મંડળમાં સામેલ થઈ કંઈક નવું શીખવા લાગી. દિવાન સાહિત્ય વિલાસી હોવાથી સમાજ સુધારણાને અર્થે માસીક-પેપરોમાં લેખ લખી મોકલતો, કિશોર પણ તેમજ કરતો. બન્ને સાહિત્ય વિલાસી હોવાથી બન્નેને ઘણો જ આનંદ પડવા લાગ્યો. થોડા દિવસો વિતતાં કિશોર આખા ગામમાં ઝાળખાયો. તે એક વખત જેની સાથે વાત કરતો તેને તરતજ તેના સહવાસમાં રહેવાનું દિલ થઈ આવતું. તે સર્વને સારા બોધ આપતો. આથી છત્રીસગઢમાં તેની સારી પ્રતિષ્ઠા જામી. મહારાજની મુલાકાતનું પણ તેને માન મળ્યું અને રાજકન્યાના શિક્ષાગુરૂની પદવી સાથે તેને દરમાસે રૂપીઆ સોનું વેતન અને ખોરાક-પોશાક મળવા લાગ્યું બાગ્યદેવીની બચકરતાથી કંટાળેલો કિશોર ઘણાં કષ્ટોને અંતે પ્રભુકૃપાએ સુખના પગથીએ ચઢ્યો; પણ આ સર્વ સુખ તેને કંઈ પણ શાન્તિ આપી શકતું નહીં. કારણ કે તેની પ્રિય કમળા ! રાત્રિ દિવસ, અને નવરો પડતાં તે કમળાને યાદ કરી અશ્રુ વિસર્જન કરતો. તેને કમળા વિના સર્વ સંસાર શૂન્ય લાગતો. કાન્તા લલીતા અને રાજકન્યા

તેને દિલાસો આપતાં, પણ તેના હૃદયમાં શાન્તિ થતી નહિ. પત્નિ પ્રત્યે તેનો પ્રેમ અપૂર્વ જાણી રાજકન્યા અને લલીતા આશ્ચર્ય પામ્યાં. રાજકન્યાએ પોતાના ગુરૂના હૃદય દુઃખની વાત પિતાની આગળ કહી. રાજાએ અને દિવાને તેને પાસે બોલાવી દિલાસો આપ્યો અને પોતાના રાજ્યના બાહોશ ગુપ્તચરોને કમળાની શોધમાં રવાને કર્યા. છત્રીસગઢમાં આવી રીતે બનાવ બની રહ્યો હતો. એવામાં સમાચાર આવ્યા કે અમરકોટના ઠાકોર સૂર્યમલ તરફથી ઠાકોરના પ્રિય મિત્ર અને સલાહકાર મી. દેવીડ ઉર્ફે દેવીસિંહ મેમાન તરીકે છત્રીસગઢ આવે છે. તેની સાથે ઘોડેસ્વારો છે. આવા સમાચાર મળતાં મહેમાનની પરોણાગતમાં પૂર્ણ માન માનનારા રાજાએ દિવાન માણુકચંદને તેની વ્યવસ્થાનું કામ સોંપ્યું. રાજા જાણુતા હતા કે અમરકોટનો ઠાકોર દુર્ગુણનો બંડાર છે અને તેનો મિત્ર જાતનો દરજ્જો બચંકર કામે કરનાર છે. છતાં પણ પોતાને દ્વારે આવેલાને છેક નિરાશ કરી પાછો નહિ કાઢવાની ઇચ્છાવાળા રાજાએ તેની સારી મહેમાનગીરી કરવાની દિવાનને સૂચના આપી. આ સાથે દિવાનને તેનાથી સાવધ રહેવાનું પણ સૂચવી દીધું. દિવાનને વધુ કંઈ કહેવું પડે એમ નહોતું. દિવાને વિચાર કરી તેને ઉતરવા માટે નગરની બહાર આવેલું એક નાનું મકાન પણ સર્વ સગવડવાળું સાફસુફ કરાવ્યું. તેના આવવા પહેલાં દિવાને સર્વ વ્યવસ્થા કરાવી મૂકી. દેવીડ સાહેબે દસ દોસ પરથી જ પોતાના આગમનના સમાચાર આપવાને માટે એક ઘોડેસ્વારને છત્રીસગઢ તરફ દોડાવ્યો હતો. સાયંકાળના સમયે દેવીડ સાહેબે છત્રીસગઢમાં પ્રવેશ કર્યો. દિવાને તેના સામા જઈ સત્કાર કર્યો. દેવીડ ઘોડેથી ઉતરી દિવાન જોડે હાથ મેળવી તેની અને રાજા સાહેબની ખબર પૂછી.

દિવાને ચોગ્ય જવાબ દઈ તેની સાથે પતાવ્યું. પછી દિવાન તેને ઉતારે લઈ આવી ત્યાં રહેવાનું સૂચવ્યું. દેવીડ સાહેબે તેનાં માણુસો સાથે ત્યાં મુકામ કર્યો. દરબારી સેવકો તેમના અશ્વોને લઈ ગયા. દિવાન થોડીવાર ત્યાં રોકાઈ રાત્રે નવ વાગે પાછો આવીશ કહી ચાલ્યો ગયો. દેવીડ સાહેબ અને તેનાં માણુસો વિશ્રામ કરવા

લાગ્યા. પોતાનો સારો સત્કાર થએલો જાણી દેવીડ આનંદ પામ્યો, પણ મનમાં એમ સમજવા લાગ્યો કે હું ગોરો સાહેબ હોવાથી મને આવું માન મળ્યું છે. દેશી લોકો ગોરા સાહેબોથી ઘણા ડરે છે, સાહેબ લોકોએ હિંદુસ્થાનમાં જઈ રાજ્યંધ રહેવું અને ત્યાંના માણસો સાથે ઉપયોગ જેટલી રૂવાળથી વાત કરવી કે જેથી તેમની પર દાબ એસી જાય છે. દેવીડ સાહેબને વિલાયતથી હિંદુસ્તાનમાં આવતાં આ સૂચના પ્રથમ જ તેમના મિત્રો કે જેઓ કંપની સરકારની નોકરી કરી પાછા દેશમાં ગયા હતા તેમણે કરી હતી. આ સૂચના મી. દેવીડ સાહેબે તેની ડાયરીમાં નોંધી રાખી હતી. હિંદુસ્તાનમાં આવ્યા પછી તે પોતાની ડાયરીમાંની સૂચનાનું બરાબર પાલન કરતો. આથી તે પોતાનો રૂવાળ એસાડી શકતો પણ દેશીજનોને અપ્રીતિ પાત્ર થતો. દેશીજનો તેને અતડો અને મિનજી માનતા. દેવીડ સાહેબ પોતાને મળતું માન રૂવાળનું પરીણામ માનતો. છત્રીસગઢમાં તેને સન્માન મળ્યું. સારો ઉતારો મળ્યો. પ્રથમ ચ્હા અને પછી ખાવાનું ખાધ દેવીડ સાહેબ નિવૃત્ત થઈ એક આરામ ખુરશીપર લાંબા ટાંટીયા કરી પોઠ્યા. તેમનાં માણસો મકાનની બહારના ચોગાનમાં એસી વાતો કરવા લાગ્યા. રાત્રિના નવ વાગ્યા. દિવાનના આવવાનો ટાઈમ થયો. દેવીડે ટાઈમ જોવા બહાર કાઢેલું ઘડિયાળ પુનઃખીરસામાં મૂક્યું. નવ પર દશ મિનિટ થતાં દિવાનજીની ગાડીનો ખડખડાટ સાહેબના કાંને પડ્યો. દિવાનનો સત્કાર કરવાં દેવીડ ખુરશીપરથી ઉઠ્યો. દિવાન ગાડીમાંથી ઉતરી તેની પાસે આવ્યો. દેવીડે તેની સાથે હાથ મેળવ્યો. બન્ને એક બીજાની સામે ખુરશીયોપર બેઠા. દેવીડે ખીરસામાંથી સીગારની પેટી કાઢી દિવાનને આપવા માંડી પણ દિવાન સાહેબે સવિનય ના પાડતાં જણાવ્યું કે હું સીગાર પીતો નથી. દેવીડને કંઈક આશ્ચર્ય લાગ્યું, પણ તે ભાવ તેણે જણાવવા દીધો નહિ. થોડીવાર જોન રહી સાહેબ બોલ્યા, “ દિવાનજી ! કહો રાજ્યના શું સમાચાર છે ? તમારા રાજ્યની સુવ્યવસ્થાનાં ચારે તરફ વખાણ થાય છે. તમે તમારી પ્રજાને સુખી કરવાને ઘણા પ્રયત્નો કરો છો. ”

દિવાને કહ્યું, “ કર્તા પ્રભુ છે, અમે તો કંઈ જ કરતા નથી. કહો મહેરબાન ! આપના હકાર સાહેબ તો ખુશી મઝામાં છે ને ? ”

“ હાજી, તેઓશ્રી હાલ સંપૂર્ણ સુખી છે. ” દેવીડ સાહેબે કહ્યું.

“ તમને વિલાયતથી આ દેશમાં આવે કેટલાં વર્ષ થયાં ? દિવાને પૂછ્યું.

“ ઘણાં વર્ષ થયાં છે. હું દેશીઓના સહવાસથી દેશી જ બની ગયો છું. તમારા રીતરીવાજથી પણ પૂર્ણ માહીતગાર થયો છું. ”

“ અમારા રીતરીવાજ તમને પસંદ છે કે નહિ ? ”

“ કેટલાક રીવાજ બાદ કરતાં ઘણાંને પસંદ કરે છું. ”

“ તમે પરણેલા છો કે કુંવારા ? ”

“ હું હજી કુંવારો જ છું ” દેવીડે ધાપ ઠોપી.

“ એમ કેમ વાં ? ”

“ અમે લોકો સ્ત્રીઓને ઘણા જ માનપૂર્વક આહીએ છીએ. વળી અમારા કરતાં અમારી સ્ત્રીઓનું ખર્ચ ઘણું હોય છે. અમારામાં મોટી ઉમ્મરે લગ્ન થાય છે. અમે પ્રેમ લગનના હિમાયતી છીએ. અમને જ્યારે સંપૂર્ણ ખાત્રી થાય કે આટલી આવકથી અમે પત્ની-પત્ની પૂર્ણ આનંદથી દિવસો ગુજારી શકીશું ત્યારે જ અમે પરણીએ છીએ. ”

“ હું પણ પ્રેમલગનના હિમાયતી છું. પણ મેં એમ સાંગવ્યું છે કે તમારા દેશમાં સ્ત્રી અને પુરૂષો જ્યારે પ્રેમ થાય છે ત્યારે એક બીજાની સાથે લગનની ગાંઠથી જોડાઈ જાય છે; પણ પછી સમય જતાં તેમનો પ્રેમ જે વિષયના પરીણામરૂપ હોય છે, તેનો લય થતાં એક બીજામાં કલેશ કંકાશ થાય છે અને અંતે એક બીજાથી દૂર થવા કોર્ટનો આશ્રય લઈ બન્ને દૂર થાય છે અને પછી તે પત્ની અને પુરૂષ અન્યની સાથે ત્રેમ જોડે છે. શું એ ખરું છે ? ”

દેવીડ સાહેબ દિવાનના પ્રશ્નનો ઉત્તર બરાબર ઈર્ષ શક્યા નહિ. પણ દિવાનના એના એજ પ્રશ્નથી છેવટે તે બોલ્યા કે, “ હા, એમ બને છે ખરું; પણ તમારા દેશની વિધવાઓને જે દુઃખ ભોગવવું પડે છે એવું તેઓને કંઈ પણ ભોગવવું પડતું નથી. ”

“ શું કરીએ; અમારા દેશની વિધવાઓ કમનસીબ છે, કે જેથી આ દેશમાં જન્મ લેતાં તેઓ એક જ પતીનું સુખ ભોગવવાના લેખ લખાવી લાવે છે; અને તમારા દેશમાં અખંડ સૌભાગ્યવતીનું સુખ પ્રાપ્ત કરી આવે છે. તમારા દેશમાંના પતી-પત્નીના પ્રેમમાં અને અમારા દેશના પવિત્ર પ્રેમમાં આસમાન જમીનનો તફાવત છે. એ વિશે ચર્ચા ચલાવતાં આખી રાત્રિ વિતી જાય એમ હોવાથી હું તમારી સાથે આ ચર્ચામાં ઉતરવા ઇચ્છતો નથી. કહો મહેરબાન ! ખીજી કંઈ નવાળુની છે ? ”

“ હા, તમારા ગામમાં કોઈ પેપર આવે છે કે ? ” દેવીડે પૂછ્યું.

“ હા. ”

“ ગુજરાતી કે ઇંગ્લીશ ? ”

“ ગુજરાતી. ”

“ અંગ્રેજી નથી મંગાવતા ? ”

“ આવતા માસથી મંગાવવાનો વિચાર છે. ”

“ તેની સાથે ચાલુ માસની સત્તાવીસમીનો અંક તો ખાસ કરીને મંગાવજો. ”

“ કેમ વાંચ ? ” દિવાને આશ્ચર્ય પામી પૂછ્યું.

“ કંઈક ખાસ વાંચવા જેવું છે. ”

“ એવું તે શું છે ? ”

“ અમારા નામદાર ઠાકોર સાહેબની બહાદુરી. ”

“ શું તેમણે એવું કંઈ કામ કર્યું છે કે ? ”

“ હાજી, હું તેમના એ કામથી ઘણોજ ખુશી થયો છું અને થાઉં છું. ”

“ એવું તે શું કામ છે ? ”

“ ઘણી જ બાહોશીનું. ”

“ કહો તો ખરા ? ”

“ વાંચવાથી ઠીક પડશે. હું કહીશ તો પછી વાંચવાનું મન નહિ થાય. ”

“ હું જરૂર વાંચીશ. કહો જોઈએ ? ”

“ અમારા માનવંતા ઠાકોર સાહેબે મસ્ત ગવેડા જેટલા કદના એક મોટા વાઘનો તા. ૨૭ મીના રોજ સ્ટાન્ડર ટાઇમ પાંચ વાગે બંદુકની એક જ ગોળીથી શીકાર કર્યો છે. ”

દિવાને મનમાં તેની મૂર્ખાઈપર હાસ્ય કરી પૂછ્યું, “ તે બાબતનું જ લખાણ આવ્યું હશે નહિ વાં ? ”

“ હાજી, જરૂર વાંચજો. હું આપને તે વાંચવાની ખાસ ભલામણ કરું છું. ”

“ તે લખાણ છાપવાને માટે કંઈ પૈસા આપવા પડ્યા હતા કે ? ” દિવાને પૂછ્યું.

“ નહિરેજી. છાપાવાળાઓ તો આવા સમાચાર શોધતા જ રહે છે. અમારા ઠાકોર સાહેબ અને હું ખોટી કીર્તિ ફેલાવવાને નહિ ઇચ્છનારા હોવાથી અમે વાઘ મારવા વિશે કોઈને પણ કંઈ કહ્યું નહિ. છતાં આશ્ચર્ય જેવું છે કે છાપાવાળાએ ક્યાંથી વાત જાણી લખાણ છાપ્યું. અમારી પરવાનગી વિના અમારી બાહોશીનાં વખાણ છાપનાર એ છાપાવાળાને અમે ઘણોજ ઠપકો આપ્યો છે. પછી અમે તેને કંઈ કહ્યું નહિ. વળી તમે અમારા ખાસ સ્નેહિ હોવાથી ખાસ આપને જ તે લખાણ વાંચવા ભલામણ કરી. ” સાહેબે જણાવ્યું.

“ એતો બધું જાણે ઠીક, પણ હવે જણાવો કે આપનું આગમન આ તરફ શા કારણથી થયું છે ? ” દિવાને પૂછ્યું.

દેવીડ સાહેબ શું જવાબ આપવો તેના વિચારમાં પડ્યો. રાજપુત્રીના માગાની વાત એકદમ જણાવી દેવાની તેની હિમત ચાલી નહિ. તેણે કંઈક વિચાર ગોઠવી કહ્યું, “ મુસાફરીએ નીકળ્યો છું અને તમારા નગરનાં વખાણ સાંભળી નજરે જોવાની ઇચ્છાથી અહિં આવ્યો છું. ”

તેણે મુદ્દાની વાત છૂપાવી છે એમ તરત દિવાને જાણી લીધું. એટલામાં પુનઃ સાહેબે પૂછ્યું, “ આપના રાજજીની મુલાકાતનો લાભ મને ક્યારે મળશે ? ”

“કાલ સવારમાં જ તમને દરબારમાં બોલાવી મુલાકાતનું માન આપવામાં આવશે.”

“વાઈ ભલા, દરબાર સાહેબને સન્તાનમાં શું છે?” દેવીડે વાત ઉપાડી.

“ફક્ત એક પુત્રી.”

“નામ?”

“રતનાવતી.”

“ઉમ્મર?”

“લગભગ પંદર વર્ષની.”

“ત્યારે તો રાજપુત્રીનાં લગ્ન હવે થોડામાં જ થશે?”

“લગ્નનો આધાર કુમારીના પોતાના વિચાર પર જ છે.”

“એમ કેમ?”

“કુંવરીયા સદ્ગુણી છે. મહારાજ પણ તેના વિચારને મળતા છે. જ્યાં સૂઝી યોગ્ય વર મળે નહિ ત્યાં સૂઝી રાજકન્યાએ નહિ પરણવાની પ્રતિજ્ઞા કરી છે.”

“શું આટલાં બધાં રજવાડામાં તેમને લાયક એક પણ વર નથી?”

“ના.”

“અરે આપની ભુલ થાય છે. કુંવરીયાને માટે લાયક વર હું બતાવું.”

“બતાવો જોઈએ?” દિવાને તેના મુખ સામે જોઈ રહી પૂછ્યું.

“અમરકોટનો ઠાકોર સૂર્યમલ, કે જેવણે હાલમાંજ મોટો વાઘ મારી તેનું નામ બહાદુરીમાં ખપાવ્યું છે.” દેવીડ સાહેબે સ્પષ્ટ જણાવ્યું.

દિવાનને મનમાં ધણો ક્રોધ ચઢ્યો, પણ ક્રોધનો ભાવ મુખપર નહિ દર્શાવતાં મુખ ગંભીર રાખી કહ્યું, “એ સાહેબ! આ વાત જો કે તમે મારી આગળ તો કરી, પણ બૂલેચૂકે આ વાત રાજાજીના આગળ ના કરશો. નહિ તો અહિંથી જીવતા જવું ભારે ચર્ધ પડશે.”

દેવીડ સ્તબ્ધ બન્યો. તેને ‘પ્રથમગ્રાસે મક્ષીકા પાત’ જેવું થયું.

છતાં કંઈક હિંમત રાખી તેણે કહ્યું, “ શું સૂર્યમલ રાજકન્યાને લાયક નથી ? ”

“ અરે ભલા માણસ ! એક વખત તને જણાવ્યું કે તે મામટા બીલનું નામ ન દે. આ ઉપરથી નથી સમજતો કે તે લાયક છે ના નહિ ? ક્યાં હંશણી ને ક્યાં કાગડો ? તેનું કુળ તદ્દન નીચું છે. જાતનો બીલ છે વળી તેને સત્તર રાણીયો પણ હાલ હયાત છે. વાહરે વાહ, તમે પણ ઠીક વાત કરી. જો આ વાત રાજાજીના જાણવામાં આવશે તો તમારા બધાના જીવ જશે. માટે આજની રાત અહિં રહી સવારમાં ઝહેલા ઉઠી રસ્તે પડી જજો. તમારા જેવા માણસોને હવે મહારાજાની મુલાકાત થઈ શકશે નહિ. હ્યો સાડેબજી. ” કહી દિવાને ઉભા થઈ ચાલવા માંડ્યું. દેવીડ આભો બન્યો. તેણે દિવાનને જતા રોકી કહ્યું, “ દિવાનજી ! આમ ગુસ્સે થઈ ચાલ્યા શા માટે જાવ છો ? ઉભા રહો, મારે તમારી સાથે હજી થોડીક વાતચીત કરવી છે ? ”

“ તમારી વાતમાં કંઈ દમ નથી. તમારા જેવાની સાથે વાત કરવી એ પણ શરમ ભરેલું છે. ” દિવાને કહ્યું.

“ મારા ઉપર આટલા બધા ગુસ્સે થવાનું શું કારણ ? ”

“ તમારી નાલાયક વાત. તમે જુઠ્ઠા છો એ પણ હું સમજી ગયો છું. ”

“ હું જુઠ્ઠો છું એવું તમે શા ઉપરથી કહી શકો છો ? ”

“ તમે રાજકન્યાનું માથું કરવા આવ્યા છો છતાં મુસાફરીએ નીકળ્યો છું અને નગર જેવાની ધંધાથી આવ્યો છું એ કહેવા ઉપરથીજ હું સમજી ચૂક્યો છું કે તમે જુઠ્ઠા છો. ”

સ્પષ્ટવક્તા દિવાનનું બોલવું સાંભળતાંજ દેવીડ સ્તબ્ધ બન્યો. તેના મુખપર શ્યામતા છવાઈ ગઈ. પણ હૃદયનો ભાવ પ્રદર્શિત નહિ કરતાં તેણે ઉભા થઈ કંઈક ઉચ્ચ સ્વરે દિવાનજી પ્રત્યે કહ્યું, “ હું આજ સુધી એમ સમજતો હતો કે છત્રીસગઢનો રાજા અને દિવાન ઘણા વિવેકી છે પણ આજના તમારા વર્તનથી બતાવી આપે છે કે

તમારામાં વિવેકનો એક છાંટો પણ નથી. દિવાનજી! તમે અત્યારે જોને ધણા અપશબ્દો સંભળાવ્યા છે; તે કોણ જાણે છે એનો કંઈ ખ્યાલ છે કે ? હું અમરકોટના નામદાર સમશેરે શરા અને એકજ ઝટકે વાઘને મારનાર ઠાકોર સાહેબ સૂર્યમલનો ખાસ મિત્ર છું. તેનું અપમાન તમને ધણું ભારે થઈ પડશે. સમજ્યાકે મહેરબાન ?”

“તું અને તારો ઠાકોર કેવા બહાદુર છો એ અમારા અજ્ઞાની બહાર નથી. તારો ઠાકોર મુખનો શીરોમણી છે ત્યારે તું પણ તેનાથી ચઢે એમ છે. સાહેબ! માનભર અહિંથી ચાલ્યોજા, નહિ તો જીવ ગૂમાવીશ.”

“મારો જીવ લેવાની તને શું સત્તા છે ?” દેવીડે ગુસ્સે થઈ પૂછ્યું.

“મને બધી સત્તા છે. જોવાની ઈચ્છા હોય તો જો આ ક્ષણે બતાવું.” આમ કહી દિવાને એક સંગ્રાહક અવાજ કર્યો કે જેથી અનેક સિપાહીઓ ત્યાં દોડી આવ્યા. દરેકના હાથમાં ભરેલી બંદુકો હતી. આવે મામલો જોતાંજ દેવીડ ઠંડોગાર થઈ ગયો. તે ભયભીત વદને ચારે તરફ જોવા લાગ્યો. એવામાં દિવાને કહ્યું, “કેમ મારી સત્તા જોઈને ? હવે તારી સત્તા અજમાવ જોઈએ ?”

દેવીડ કંઈપણ બોલી શક્યો નહિ. પુનઃ દિવાને કહ્યું, “જા, મને તારી દયા આવે છે. અમારે ત્યાં આવેલાને અમે હાનિ પહોંચાડવા ઇચ્છતા નથી. તું અત્યારે ને અત્યારે તારાં માણસો સાથે અહિંથી રવાને થઈ જા.”

દિવાનના શબ્દો ઝેરી તીરની માફક દેવીડને ખુંચવા લાગ્યા. તેણે પોતાનાં માણસોને તૈયારી કરવા કહ્યું. આખા દિવસની મુસાફરીથી કંટાળેલા માણસો એકાએક જવાતું થવાથી દિલગીર થયા, બહાર ઘોડા તૈયાર હતા. સઘળા સ્વાર થયા અને મધ્યરાત્રિના સુમારે ત્યાંથી રવાને થયા. તેમના ગયા પછી દિવાને તે મકાન ગંગાજળથી ધોઈ નાંખી પવિત્ર કરવાનો પોતાનાં માણસોને હુકમ આપ્યો. આ પછી દિવાન મકાને આવ્યો. લલીતા જગૃતાવસ્થામાં એસી રહી પિતાની રાહ

જોઈ રહી હતી. દિવાને તેને સઘળી વાત જણાવી. લલીતા હશી, અને એવા સાહેબને બતાવ્યા વિના શામાટે જવા દીધો એમ પિતાને કહેવા લાગી. આ પછી પિતા-પુત્રી તેમના શયનગૃહમાં ગયાં. પ્રાતઃકાળ થતાં દિવાન રાજજીના મહેલે ગયો. છત્રસિંહ મહેલના યોગાનમાં પડેલી એક પાટપર બેસી દાતણ કરતા હતા. દિવાનને જોઈ તેમણે સ્મિત હાસ્ય કરી પોતાની સામે પડેલી એક ખુરશીપર બેસવાનું કહ્યું.

દિવાન રાજની સામે ખુરશીમાં બેઠો. રાજએ હાથમાંનું દાતણ ફેંકી દેતાં પૂછ્યું. “ કાં દિવાનજી ! પેલા સાહેબનું શું કર્યું ? ”

“ એતો મધ્યરાત્રેજ પસાર થયો. ”

“ હેં ! શું મધ્યરાત્રે ? ”

“ હા, કારણકે તેને તેમ ક્યાં વિના છૂટકો નહોતો ! ”

“ બિચારાને રાતની મુસાફરીથી ઘણું વેઠવું પડશે ? કદાચ બહારવટીયા મળશે તો એના બાર વાગશે. ”

“ ભોગ એના, તે હરામખોર એજ દાવનો છે. ”

“ તેના વિશે આમ કેમ બોલો છો ? ”

દિવાને સઘળી વાત રાજને જણાવી. રાજને કંઈક ગુસ્સો તો ચઢ્યો. પણ પછી તેની મુખાઈથી ઘણું હસવું આવ્યું. આ પછી રાજ અને દિવાન મહેલમાં ગયા.

પ્રકરણ ૩ જી.

કિશોર અને કાન્તા.

અરે ઓ પ્રેમ તુજ તત્વો, વિચિત્રજ તો જણાએ છે,

મહા યોગેન્દ્ર પણ તારીજ, સત્તામાં તણાએ છે.

ધણા પ્રેમી રખડે છે, અરે ઓ પ્રેમ તુજ ખાતર,

કરે નીજ પ્રાણને અર્પણ, અરે ઓ પ્રેમ તુજ ખાતર.

પ્રભાતના પ્રથમ પ્રહરનો સમય રમણીય અને આહ્લાદ જનક લાગતો હતો. પંખીઓ કલરવ કરી શાન્ત જગતને જગૃત કરતાં હતાં.

હજી દિનકર ભગવાનનો ઉદય થયો નહોતો. પૂર્વ દિશામાં તેમના આગમનની સર્વ તૈયારી થઈ ચૂકી હતી. વૃક્ષોનાં કુન્જમાં કોયલો ટહુકાર કરી પ્રભાકર પ્રભુનું મંગળ ગાન ગાઈ રહી હતી. બીડાએલાં કમળો પણ ખુલ્લાં થઈ પ્રભુને વંદન કરી રહ્યાં હતાં. રંગબેરંગી સૂર્યમૂખી પુષ્પો પૂર્વ તરફ સુખ રાખી પ્રભાકરનાં દર્શનની આતુરતા ધરાવી રહ્યાં હતાં. આ સમયે છત્રસગદના એક વિશાળ રાજમાર્ગપર આવેલા એક ભવ્ય મહાનમાં એક યુવક ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં બેઠેલો જણાતો હતો. આ યુવક અન્ય કોઈ નહિ પણ કિશોર હતો. રાજ્ય તરફથી મળેલા આ ભવ્ય મહાલયમાં તે, કાન્તા અને કનૈયાલાલ રહેતા હતાં. ત્રણેને સર્વ સુખ હતું. રાજા, દિવાન અને અન્ય જનો કિશોર તથા તેનાં સ્નેહિત્રોને પૂર્ણ પ્રેમથી આહતાં હતાં. કિશોર છત્રસગદમાં આવી ધણો સુખી થયો હતો અને એક નાના રાજા જેવી સુખ સાલ્યખી ભોગવતો હતો. પણ તેની પ્રિય સહધર્મચારિણી કમળા વિના તેને આ સર્વ સુખ કંઈપણ શાન્તિ આપી શકતું નહિ. કિશોર એકાન્ત મળતાં કમળાને યાદ કરી અશ્રુવિસર્જન કરતો. કમળાને મળવા બેવા તેનું હૃદય અધીરું બની કંઈકંઈ સંકલ્પ વિકલ્પ કરતું હતું. આજે કિશોરે આખી રાત્રિ કમળાના વિચારમાંજ વ્યતિત કરી હતી. બાદ મોટું મળસકું થતાં તેણે સ્નાન કરી પ્રભુનું ધ્યાન ધર્યું હતું. તે હજી પણ ધ્યાનસ્થ અવસ્થામાં બેઠેલો હતો. કાન્તા જાગૃત થઈ ગૃહકાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈ હતી. કનૈયાલાલ અન્ય કામને માટે બહાર નીકળી પડ્યો હતો. કાન્તાએ જાગૃત થઈ કિશોરને જાગાડવાના ધરોડે કિશોરના શયનસ્થાનમાં જઈને બેસ્યું હતું તો ઉપર પ્રમાણે કિશોરને ધ્યાનસ્થ બેસે. કિશોર ઘણીવાર ધ્યાનસ્થ રહ્યો. આથી કાન્તા તેને જાગૃત નહિ કરતાં ગૃહકાર્ય કરવા લાગી લગભગ એક કલાક જેટલો સમય પૂર્ણ થતાં કિશોરે આંખો ઉઘાડી આસપાસ બેસ્યું. ઉજાગરાથી તેની આંખો રાત્રી થયેલી જણાતી હતી. તે ઉભો થયો અને ખુલ્લી અગાસીપર જઈ પ્રભાતનો પ્રભાવ અવલોકવા લાગ્યો. પોતે જે ભવ્ય મહાલયમાં રહેતો હતો, તે મહાલય ઘણું ઉંચું હતું. ખુલ્લા

ધાખામાંથી નજર કરતાં આખું છત્રીસગઢ જણાતું અને ઘણે લાંબે સુધી નજર પહોંચતી. કુદરતની રમ્ય રચના નિહાળી રહેલા કિશોરે મન સાથે બોલવા માંડ્યું, “ માણસના પ્રારબ્ધમાં શું લખાએલું હોય છે, તેની કોઇને ખબર પડતી નથી. તેમજ એકપણ પછી શું થનાર છે એ પણ કોઈ જાણી શકતું નથી. બાવિ અંધકારમય હોય છે. કહે છે કે,

તગદીર આહું પાંદડું, પળમાં પલટઇ જાય,
પ્રભુ ઇચ્છાએ રંકે પણ, રાય પડે પૂજાય.

આમજ બને છે અને બન્યું છે. મારા ઉપર દુઃખનાં ઝાડ ઉગ્યાં હતાં, કોને ખબર હતી કે આ રંક કિશોર છત્રીસગઢના રાજ્યમાં સર્વેના માનીતો થઇ સુખી થશે ?

પ્રભુની લીલા ન્યારી છે. મારી કમળાને મારા આ સુખી સમાચાર કોણ આપે ? કમળા ! જીવનદેવી ! તારા વિના આ સર્વ સુખ નકામું છે. પ્રેમદા વિના પતિનું જીવન જગતમાં વ્યર્થ લેખાય છે. સ્ત્રીયો સંસારનું સ્વર્ગ છે. ગૃહિણી વિનાતું ગૃહ સ્મશાનવત્ ગણાય છે. કમળા ! તું ક્યાં હોઇશ ? શું મારા પ્રારબ્ધમાં તને મળવાના સુખી લેખ લખાએલા હશે ? કહે છે કે માણસને જ્યારે દુઃખ પડે છે ત્યારે સર્વ બાળુએથી દુઃખના હુંગરાઓ ટૂંટી પડે છે અને જ્યારે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ત્યારે ચારે તરફથી સુખ આવી મળે છે. ઘણાં કષ્ટને અંતે હવે સુખની શરૂઆત થઇ છે, તો શું મારી જીવનદેવીનાં દર્શન થશે ? અહા ! રાત્રિએ આવેલા સ્વપ્નમાં મેં મારી કમળાને જોઇ. તેની સાથે વાતો કરી પણ સ્વપ્ન ઘણીવાર ન રહ્યું. જગૃત થતાં સર્વ અદૃશ્ય થયું. હા ! પછી નિદ્રાજ આવી નહિ. કમળા ! તું જીવતી છે એમ મારો આત્મા કહે છે. વિલીયમ સાહેબને આવવાના હવે થોડા દિવસો બાકી રહ્યા છે. તે આવશે એટલે તેમની સાથે હું નીકળીશ અને આપણને દુઃખના સીંધુમાં ડૂબાવનાર દગાબાજ દુસ્મન કૃષ્ણનંદન; પેલી પિશાચણી કપટકળા અને રામલાલને તેમનાં કર્મની

શીક્ષા કરાવીશ. પશ્ચાત પ્રિયતમા તારી શોધમાં નીકળીશ. હું તને મેળવવા અથાગ પરીશ્રમ કરીશ; છતાં તારું મિલન નહિ થાયતો આ ઝેરી સંસારનો લાગ કરી હિમાલયની એકાદ ઉડી ગુફામાં જઈ નિવાસ કરી જીવનની પૂર્ણાહુતિ કરીશ. દેવી ! તારી પ્રત્યેના મારા ઉદ્દગાર જો જગતના લોકો સાંભળે તો જરૂર માંડે હાસ્ય કરે, કારણકે જગતનાં મનુષ્યોમાં સ્વાર્થી પ્રેમ રહેલો છે. સ્ત્રી એ રમત આનંદની વસ્તુ છે એમ તેઓ માનેછે. પણ દેવી પ્રેમની તેમને પીછાન હોતી નથી. પ્રિયે ! હું તેવા સ્વાર્થી પ્રેમને ધિક્કારું છું. હું વિષયનો કીડો નથી. સંસારી મનુષ્યોના જેવી સ્વાર્થી ઇચ્છા મારામાં નથી. હું તને દૈવીપ્રેમથી આહું છું. તું મારી દેવી છે, માંડે સર્વસ્વ છે. હું અને તું મળીને આત્માની ઉન્નતી કરવાને ઇચ્છીએ છીએ. જગતનાં વિષય લંપટ મનુષ્યોને શુદ્ધ પ્રેમનું તત્ત્વ સમજવી તેમનું જીવન ઉજ્જવળ કરવાની અભીલાષા ધરાવીએ છીએ. દેવી ! આ કામ મારા એકલાથી બની શકે નહિ તેને માટે હું તને જોળું છું—યાદ કરું છું. દુનિયાનાં લોકોની મને દયા આવે છે. દેવી ! આવ, મને હવે વધુ ન રીખાવ. તારું સ્મરણ કરતાં મારા હૃદયમાં કેટલું કષ્ટ ઉત્પન્ન થાય છે એ મારો આત્માજ જાણે છે. મનોરમા ! હું તારા વિના જીવતો છું છતાં મૂએલા સમાન છું. અહા ! પોતાની પ્રિમાના વિયોગથી એક વિયોગી કેવા કરણ ઉદ્દગાર કાઢે છે ? ” આમ આત્મમગ્ન બોલતો કિશોર એક ગાન યાદ આવતાં મંદ સ્વરે ગાવા લાગ્યો.

“ પ્રિયા વિણ જીવતર સત્તું, ગમેના રાજ્ય આ ભુતું,
હૃદયમાં દર્દ દુખહતું તુતન લાગે સૌ જીતું.
અહો શીરીન સૃષ્ટિમાં, કરે ફરહાદ સતો છે,
દિવાનો માગતો બિક્ષા, કહે મારો શું ગૂંહો છે ?
અહો દિલબર દયાહીણ થઈ, કંઈ સંતાપ પેદી છું ?
ગમન શુલબર કરી ક્યાંઈ, થઈ ઘેલી તું ખેદી છું ?
હવે હું તો જઈ શોધું ગિરિ શુદ્ધ અને પહાડો,

પ્રિયાના પંથનો રસ્તો અરેરે કોઈ દેખાડો.
કટારી તીવ્ર કાપે છે કલેબું પ્રેમનું ભરીયું,
અરે તું જો જીગર માંડ ચિરાતું આ સમીપ ધરીયું.
* * * * *
નથી કંઈ જગતની પરવા પ્રિયા કાળે જવું મરવા,
મળેના પ્રાણુ પ્યારીતો, જરૂર આ પ્રાણુ પરહરવા.
જગતના ઈશ નામું શીશ્ય મને ઈન્સાફ દેને દે,
ભલેતો કાં પ્રિયા મેળવ નહીતો જીવ લેને લે.”

કિશોર ગાન પૂર્ણ કરી બોલ્યો, “ખરેખર ! મારી પણ દશા આવીજ છે. આ વિયોગીએ મારા હૃદયને અનુસરતીજ ગઝલ બનાવી છે. ઓ પ્રેમ ! તું શું શું કરાવે છે ? તું કેટલાને રડાવે છે, કેટલાને હસાવે છે ? તારા ભક્તને હસવા કરતાં ઘણું રડવાનુંજ હોય છે.” આમ બોલતા કિશોરે બોલવું અંધ કરી નીચે દૃષ્ટિ કરી. સૂર્ય ભગવાનનો ઉદય થઈ ચૂક્યો હતો. જગત સોના જેવું જણાતું હતું. જનસમાજ પ્રવૃત્તિમય થઈ રહ્યો હતો. કિશોર એક સ્થળે ઉભો રહી સર્વ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો હતો. રાજમહેલપર આવેલો ગુલામી વાવટો પવનમાં ફરકી રહ્યો હતો અને છત્રીસગઢના પૂણ્યાત્મા રાજા છત્રસિંહની ગૌરવતામાં વધારો કરી રહ્યો હતો. કિશોર તે વાવટા તરફ જોઈ રહ્યો. એટલામાં કાન્તા તેની પાસે ત્યાં આવી. કિશોરને તેના આગમનની ખબર પડી નહિ. કાન્તા તેની નજીક આવી બોલી, “મોટાભાઈ ?”

કિશોરે ચમકીને તેની તરફ દૃષ્ટિ કરી. કાન્તાએ કહ્યું, “ક્યારના અહિં ઉભા ઉભા શું કરો છો ?”

“બહેન ! હું આ છત્રીસગઢના રાજમહેલપર ફરકતો વાવટો જોઈ રહ્યો છું. જો; તે પવનમાં ફરકી આપણા દેશની ભવ્યતામાં ગૌરવતામાં કેવા વધારો કરી રહ્યો છે ?”

કાન્તાએ વાવટા તરફ જોઈ કહ્યું, “પરમાત્મા ! આપણા ભારતની ગૌરવતામાં દિન પ્રતિદિન વધારો કરો, ભારતની ભવ્યતા અવિચળ રાખો.”

કિશોર બોલ્યો, “ બહેન ! તારી આશિષ સફળ થાઓ. પણ ભારતનાં આજનાં સંતાનો જતે દિવસે ભારતની ગૌરવતા ઓછી કરી નાખશે. ”

“ એમ કેમ ? ”

“ પારકાના હૃદયના ગુણનું અનુકરણ નહિ કરતાં ભારતવાસીજનો અહારનું કૃત્રિમ અનુકરણ કરે છે. સનાતન ધર્મનાં સિદ્ધાંતોનો ત્યાગ કરી પોતાને ક્ષવે એમ વર્તે છે. ભારતનાં દયામય જનોમાંથી દયા-સત્ય ધીમે ધીમે દૂર થાય છે અને તેને બદલે સ્વાર્થ-કપટ વગેરે નાલાયક ગુણોનો પ્રવેશ થાય છે. બહેન ! તુંજ વિચારી જો કે પ્યારેલાલને તું કેવો દયાળુ અને પરાપકારી જણાતી હતી ? તેણે તમને કેવાં મીઠાં વચનો આપી તેની ઝેરી લાલચમાં સપડાવ્યાં હતાં અને અંતમાં તેનું પરીણામ કેવું વિપરીત આવ્યું ? શું ભારતના તે શ્રિમાનને આવું અઘટિત પગલું ભરવું યોગ્ય હતું કે ? તે દુષ્ટના પ્રતાપે આપણે કેટલું કષ્ટ સહન કરવું પડ્યું હતું ? બહુ થજો તે સાધુનું અને બલા વિદી-યમ સાહેબનું કે જેમણે આપણને તે પાપીના પ્રકોપમાંથી બચાવ્યાં. કાન્તા-બહેન ! આવા નરાધમોના કારણેજ જતે દિવસે દેશની દુર્દશા થશે. ”

કાન્તાની આંખોમાં ઝળઝળીયાં ભરાઈ આવ્યાં. તે કાંઈ બોલી નહિ. આ પછી બંને નીચે આવ્યાં. કિશોર હિંચકાપર બેઠો. કાન્તા રસોઈ બનાવવા લાગી. થોડીવાર મૌન રહી કાન્તાએ પૂછ્યું, “ આજે તમારા મુખપર ઉદાશીનતાની છાયા કેમ જણાય છે ? ”

“ બહેન ! મારી ઉદાશીનું કારણ તું સમજે છે. વિશેષ શું કહું ? ”

“ પણ તેમાં આપણે શું ઉપાય ? કમળાબહેનને મેળવવા તમે શું ઓછા પ્રયત્નો કર્યા છે ? ”

“ કાન્તા ! બહેન ! તને શું કહું ? મારા હૃદયની વેદના હું તને કેવી રીતે જણાવું ? અરેરે ! ત્હેં તે દયામયીનું મુખ હજી નિહાળ્યું નથી ત્યાં સંધીજ તું આમ કહી શકીશ. બાકી તેનું પવિત્ર દયામય

મુખ જોનારને પણ કંઈક અજબ અસર ઉત્પન્ન કરે છે.”

“ખરેખર એમજ હશે ? મોટાભાઈ ! તમારો પ્રેમ દેવી છે. મારો આત્મા પણ કહે છે કે જરૂર તમને કમળાનું મિલન થશે.”

“તારી આશિષ સફળ થાવ. બહેનની આશિષ સર્વથા સફળજ થાય છે. મારે બહેન નહોતી તે પ્રભુએ આપી છે. તે બહેનની આશિષ હું અંગીકાર કરું છું;” કિશોરે કહ્યું. કાન્તા કંઈ બોલી નહિ.

એ અરસ્સામાંજ કનૈયાલાલ બહારથી અંદર આવ્યો. તેના સ્વભાવ ધણો હસમૂખો હતો. તેણે કપડાં ઉતારી કિશોરની સાથે હિંચકાપર સ્થાન લેતાં કહ્યું, “કિશોરભાઈ ! પેલા દરજી સાહેબને આવ્યા તેવા પાછા પધારવાની આપને ખબર પડી કે ?”

“હા, દિવાનજીએ જે કયું છે, તે ખરાખર કયું છે. જેવાને તેવુંજ ઘટે.” કિશોરે કહ્યું.

“તેના ઠાકોરે એક વાઘ માર્યો, તેને માટે પુષ્કળ પૈસા ખરચી ઘણાં પેપરોમાં જાહેરાત છપાવી છે. મને તો તે જાહેર ખબર વાંચતાં ઘણુંજ હસવું આવ્યું. અને આવા નામના ભૂખ્યા ઠાકોર પ્રત્યે કંઈક તિરસ્કાર પણ પ્રકટયો.”

“આ જમાનો જાહેર ખબરોનો છે. ધંધાદારીઓ મોટી મોટી જાહેર ખબરો છપાવી તેમનો ધંધો ચલાવે છે. નામની ખ્યાતીને માટે પણ પત્રો અને માસિકો ઘણાં ઉપયોગી થઈ પડે છે.”

“પેપરો અને માસિકોએ જ એ નાના ઠાકોરની વાઘ મારવાની બહાદુરી જગ જાહેર કરી. સૂર્યમલ ઠાકોર પ્રકાશમાં આવ્યો. પણ એટલું યાદ રાખવાનું છે કે એ બધું ખોટું હોય છે. જાહેર ખબરોમાં ઘણી વખત અસત્ય ઘૂપાએલું હોય છે. હું એવી જાહેરખબરો અને કીર્તિગાનોપર વિશ્વાસ મૂકતો નથી.”

“ભાઈ ! સમયનો પ્રવાહ ઓરજ પ્રકારે આવ્યો જાય છે. દિવસો

જતાં નવું જોશો. આ જમાનો ઘણો સંભાળીને ચાલવા જેવો છે. જમાનો જેવો પણ તેના રંગમાં રંગાવું નહિ. ” કિશોરે કહ્યું.

આવી રીતે વાતોમાં લગભગ એ કલાક વીતી ગયા. કાન્તા રસોઈ કરી રહી. સેવકે પાટલા અને જળપાત્ર મૂકી દીધાં કાન્તાએ બોજન પીરસ્યું. કિશોર અને કનૈયાલાલે અતી આનંદથી બોજન કાર્ય આટોપી લીધું. આ પછી કનૈયાલાલ તેની નોકરીપર ચાલ્યો ગયો.

કિશોર વિચારવશવદને હિંચકાપર બેસી રહ્યો. આજે તેના મુખપર ઉદાશીનતાની છાયા છવાયેલી હતી. કિશોર કોઇ કોઇ દિવસે મહાન ચિંતામાં ગરકાવ થઇ જતો હતો. ગાંધી રાત્રિએ સ્વપ્નમાં જોએલા દેખાવથી તેનું મુખ ગંભીર અને વિચારવશ જણાતું હતું. જ્યારે જ્યારે કિશોર કમળાને યાદ કરી દુઃખી થતો, ત્યારે કાન્તા તેને બોધક શબ્દો સંભળાવી આશ્વાસન આપતી.

આજે પણ કાન્તાએ તેને અનેક પ્રકારનાં દ્રષ્ટાંતો આપી તેની ગ્લાની દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો. પણ કિશોરની ગ્લાની દૂર થઇ નહોતી. કિશોર મૌનાવસ્થામાં ઘણીવાર બેસી રહ્યો.

આવું જોઇ કાન્તાએ પૂછ્યું, “ મોટાભાઇ ! શું વિચાર કર્યા કરો છો ? ”

“ ખૂંદન ! મારા વિચારથી તું અજાણી નથી. મારા દુઃખી વિચાર મને અસહ્ય કષ્ટ ઉત્પન્ન કરી રહ્યા છે. ”

“ પણ તેથી કંઈ શું પ્રાપ્ત થનાર છે ? તમે ઘણી ચિંતાઓ કરી શું કમળાદેવીને મેળવી શકશો ? ભાઇ ! પ્રયત્ન કરવાથી શું સિદ્ધિ થાય છે. તમારા જેવા સમગ્ર પુરૂષોને આવી રીતે ચિંતામગ્ન રહેવું એ યોગ્ય નથી. અમે તમારા પ્રતાપેજ સુખી છીએ. અમારો આનંદ, અમારું સર્વસ્વ તમેજ છે. તમે દુઃખી તો અમે પણ દુઃખી. માટે ચિંતાનો પારત્યાગ કરી સ્વકર્મમાં પ્રવૃત્ત થાઓ. પ્રભુ દયાળુ છે. તે કૃપાળુ દુઃખીને જરૂર રહાય કરશે. ” કાન્તાએ કહ્યું.

કિશોરનું હૃદય કંઈક શાન્ત થયું. તેણે કપડાં પહેરવા માંડ્યાં. કાન્તાએ પૂછ્યું, “ કઇ તરફ જાઓ છો ? ”

“ રામભુવનમાં. ” કિશોરે જણાવ્યું.

“ ત્યાં કેમ જવ છો ? ” પુનઃ કાન્તાએ પૂછ્યું.

“ રાજકન્યા અને લલીતા આજે મધ્યાહ્ને ત્યાં જનાર છે; માટે મારે પણ ત્યાં જવું એવી અગાઉથી સૂચના મળી છે. વળી દિવાનજી પણ ત્યાં આવનાર છે. ત્યાં આજે કંઈક નવેાજ વિષય અમારો.”

“ હું સાથે આવું ? ” કાન્તાએ હસ્તે વદને પૂછ્યું.

“ ઘણી ખુશીથી ચાલો. તમને પણ કંઈક નવું જણવાનો લાભ મળશે. ”

કાન્તાએ ભોજન કરી કપડાં પહેર્યાં. રામભુવન નગરથી એક માઈલના અંતરે આવેલું હતું. નોકરે ગાડી તૈયાર કરી. કિશોર કાન્તા ગાડીમાં બેઠાં. ગાડી પૂરવેગે રામભુવન તરફ જવા લાગી.

પ્રકરણ ૪ થું.

સખીઓનો સંવાદ.

રામભુવન છત્રીસગઢથી એક માઈલના અંતર ઉપર આવેલું હતું. એ ભુવનની આસપાસ કોટ આવેલો હતો. કોટના મધ્યવિભાગે આરસ પથરતું એક ભવ્ય મહાલય આવેલું હતું. આ મહાલયનું નામ રામભુવન રાખવામાં આવ્યું હતું. ભુવનની આસપાસ અનેક પ્રકારનાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. રંગબેરંગી પુષ્પોનાં વૃક્ષોનો પણ સમાર નહોતો. ખરા મધ્યાહ્નકાળે આ સ્થળે શીતળતા વ્યાપેલી રહેતી. રાજા છત્રસિંહ અને તેમનાં કુટુંબીજનો ઘણાખરા સમય રામભુવનમાંજ રહેતાં. કોટના દરવાજાથી મહાલય સુધી જવા પથરની સડક બાંધેલી હતી. આસપાસના કુન્જ વનમાં ફરવાને માટે પણ નાની મોટી સડકો બનાવેલી હતી. સડકોની બન્ને બાજુએ વિવિધ જાતનાં નાનાં મોટાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. મહાલયના કુન્જ વનમાં એક નાતું સરૌવર આવેલું હતું. સરૌવરની આસપાસ પથરોની બેઠકો બનાવેલી હતી.

જુદી જુદી જાતનાં વૃક્ષો ઉપરાંત આ રમ્યભુવનમાં દેશ વિદેશની વસ્તુઓનું એક સંગ્રહસ્થાન પણ હતું. આ સંગ્રહસ્થાન રામભુવનની બાજુમાં થોડેક દૂર આવેલું હતું. અનેક માણસો એ સંગ્રહસ્થાનની વસ્તુઓ જોવા આવતા. સંગ્રહસ્થાન દર રવિવારે ખુલ્લું રહેતું. એ દિવસે નગરજનો અને બહારગામના મુસાફરોની ભીડ થઈ રહેતી. યુરોપીયન લોકો પણ સંગ્રહસ્થાન જોવા આવતા અને રાજની તારીફ કરતા. ઉન્હાણાના દિવસોમાં આ રામભુવનમાં શીતળ પવન આવતો પુષ્પોનો પમરાટ ચારે તરફ ફેલાઈ રહેતો. વ્યાકુળ હૃદયના મનુષ્યોને આ સ્થળે આવતાં પરમ શાન્તિ મળતી.

આ રામભુવનમાં આજે રાજ પધારેલા નથી; પણ તેમની પ્રિય-પુત્રી રત્નાવતી તેની સખી સાથે આવેલી હતી. ભુવનની બહાર સિપાહીઓ પહેરો ભરી રહ્યા હતા. રાજકન્યા અને લલીતા અંદરના-ભાગમાં વાર્તા વિનાદ કરી રહ્યાં હતાં. બન્ને બાળાઓ સમાન વયસ્ક હતી. થોડીવાર અન્ય વાતોમાં સમય ગૂમાવી લલીતાએ પૂછ્યું, “બહેન ! હું જે પૂછું તેનો સત્ય જવાબ આપશો ?”

“શામાટે નહિ ?” રત્નાવતીએ કહ્યું.

“તમારા મનમાં પરણવાનો વિચાર ઉત્પન્ન થયો છે કે નહિ ?”

“એટલે ?” રાજકન્યાએ વિસ્મયતાથી પ્રશ્ન કર્યો.

“તમારે પરણવાની ઇચ્છા છે કે નહિ ?” લલીતાએ પૂછ્યું.

“હા છે.”

“કોની સાથે ?”

“ખરેખર કહું ?”

“હા.”

“તારી સાથે.” રાજકન્યાએ હશીને કહ્યું.

“અરે જાવ, જાવ, આવું શું બોલો છો ? મારી સાથે તે પરણવું હશે કે ?”

“ત્યારે તું કહે તેની સાથે પરણું ?” રાજકન્યાએ પૂછ્યું.

“ હું શું બાણું ? તમારા મનની વાત તમે બાણો. ”

“ મારા મનમાં તો કાંઈએ નથી. સખી ! મારે પરણવું નથી. ”

“ અરે પરણ્યા વિના તે ચાલે કે ! સ્ત્રીની ગતી પતીની સેવામાં જ છે, પતી વિના પત્નિની મૂકતી નથી. ”

“ એટલે ગમે તેની સાથે પરણી તેની સેવા કરી મૂકતી મેળવવી એમજ ને ? ”

“ ગમે તેની સાથે નહિ; પણ સમાન ગુણ રૂપ સંપન્ન પતીને પસંદ કરી તેની સાથે પરણવું અને તે પત્નીદેવની પણ પ્રકારે સેવા કરી જીવનની સાદૃશ્યતા કરવી એ પ્રત્યેક સ્ત્રીઓની ફરજ છે. ”

“ ત્યારે તુંજ બતાવ કે મારા લાયક વર કોણ અને ક્યાં છે ? ” રાજ્યબાળાએ પૂછ્યું.

“ તેની મને શી ખબર ! તમે પણ જબરાં છો કે બધું મારા ઉપર જ ઢાળી પાડો છો. ” લલીતાએ કહ્યું.

“ તારી ઉપર ન ઢાળું તો કોનીપર ઢાળું ? કારણ કે મારી લાગણી તને ધણી છે. વળી તું મારી બહાલી સખી છે. સખીની ફરજ છે કે પોતાની બહેનનું બલુ કરવું. ”

“ એતો બાણું સમજ્યાં પણ તમારાં રજવાડાની મને શી ખબર પડે ? ” લલીતાએ કહ્યું.

“ રજવાડાં અનેક છે; તેમાં વર પણ ઘણા છે; પણ...” રાજકન્યા બોલતાં અચકાઈ.

લલીતાએ પૂછ્યું, “ પણ કહીને કેમ અટકી ગયાં ? ”

“ કંઈ નહિ, સ્થેજ. વાઈ લલીતા ! તને કેવું લાગે ગમે છે ? ” રાજકન્યાએ પૂછ્યું.

“ હું તો આપણા માસ્તર કિશોરચંદ્રના વિચારને મળતી છું. તેઓ સ્નેહલક્ષ્મને ઉત્તમ માને છે. ”

“ હું પણ તેજ વિચારને મળતી છું. સ્નેહલક્ષ્મ વિના સંસાર સુખમય અર્ધ શકતો નથી. કન્યાની ઇચ્છા વિના માતા પિતાએ

પોતાની પસંદગીથી કરેલાં લગ્નો તે સત્ય લગ્નજ નથી. આવાં લગ્ન બવિષ્યમાં દુઃખી કરે છે. આવાં લગ્નના કારણે હિતપત્ર થએલા પ્રસંગોનાં અનેક દ્રષ્ટાંતો આપણા માસ્તર સાહેબે આપી સ્નેહલગ્નની સાખીતી કરી આપી છે. સ્નેહલગ્નના અભાવે પતિ-પત્ની ઘણાં દુઃખી થાય છે.”

“ ત્યારે તમે પણ સ્નેહલગ્ન કરો. ”

“ પણ કોની સાથે ? ”

“ કોઈને શોધી કાઢો. ”

“ ભાગ્યમાં હશે તે મળી આવશે. પ્રભુકૃપાએ મારા પિતાજી પણ મારા વિચારને મળતા છે એટલે શીકર કરવા જેવું નથી. મારા પિતાજીને મારા સુખની ઘણી કાળજી છે. ”

“ બહેન ! હું આપણા પેલા સામેના કપાટમાંથી છખીયોની બુક લઈ આવું. તેમાં રજવાડાના અનેક ઠાકોરો, રાજાઓ અને કુમારોની છખીયો છે. ” કહી લલીતા કપાટ નજીક ગઈ અને તેમાંથી એક મોટું આલ્પમ લઈ આવી. રાજકન્યા નજીક આવી બેઠી. બન્ને તેની અંદરની છખીયો જોવા લાગ્યાં. દરેક છખીયો નીચે ગામ-નામ પણ લખેલાં હતાં. બન્ને બાળાઓ છખીઓને ધ્યાન પૂર્વક જોઈ પાનાં ફેરવવા લાગી. એવામાં એક છખી આવતાં લલીતાએ પૂછ્યું, “ બહેન ! જુઓ આ છખી ? આ એક જુવાન ઠાકોર છે, તેણે તેની મૂછોના આંકડા કેવા વાળ્યા છે ? ”

“ નીચે નામ વાંચ કે તે કોણ છે ? ”

લલીતાએ નામ વાંચતાંજ ખડખડાટ હસીને કહ્યું, “ અરે ! આતો પેલો બીલઠાકોર, કે જેણે એક નાનો વાઘ મારી મોટી મોટી જાહેર ખબરો છપાવી છે. કેમ જોળખ્યોને ? ”

“ હા, તેણે પેલા સાહેબને અહિં માફ માગું કરવાને મોકલ્યો હતો. ”

“ પણ તે બિચારાને મારા બાપુએ તરતજ લીલું નાળાંએર આપી કાળી રાત્રે ઠાઠી મૂક્યો. ” લલીતાએ કહ્યું.

“ મૂઝો આ ઠાકોર કેવો ખવીસ જોવો દેખાય છે ? ”

“ વળી સાહેબ લોકનો પહેરવેશ પહેરવાથી તો તે ભૂતના બાધ જેવોજ જણાય છે.” લલીતાએ કહ્યું.

“ ચાલ હવે બીજું પાતું ફેરવ.” રાજ્યખાળાએ કહ્યું.

લલીતાએ બીજું પાતું કાઢ્યું. તે પાનામાં પણ એક યુવાન ઠાકોરની છબી આવેલી હતી. રાજ્યકન્યા તે છબીને ધ્યાન પૂર્વક નિહાળી રહી. આ છબીને જોઇ તેના મુખપર કંઈક આનંદની ઉર્મીઓ છવાવા લાગી. એ છબી તેને પસંદ પડી હોય એમ અનુમાન થવા લાગ્યું. એટલામાં લલીતાએ કહ્યું, “ બહેન ! આ છબી મને ઘણી ગમે છે. અહા ! કેવું મનમોહક મુખ છે ? આની આકર્ષક છબી હજી મેં ક્યાંય પણ જોઇ નથી.”

“ નામ તો વાંચ ? ”

“ નામ રણુમલ, ગામ મુજફરપુર. ”

“ મુજફરપુર ક્યાં આવ્યું ? ”

“ અહિંથી ત્રણસો ગાઉ દૂર. આ રણુમલ ઠાકોર જેવો રૂપશુભ સંપન્ન છે, તેઓ બહાદુર પણ છે. એક દિવસે રજવાડાની વાત નીકળતાં મારા પિતાએ રણુમલનું નામ ઉચ્ચારી તેનાં ઘણાં વખાણ કર્યા હતાં. વળી એ રણુમલસિંહ હજી અવિવાહિત છે એમ પણ મેં મારા પિતાજીના મુખેથી સાંભળ્યું છે.”

“ એમકે ? ” આટલું બોલતાં રાજકન્યાના મુખપર કંઈક ચોરજા બાવ પ્રકટયો. તેણે પૂછ્યું, “ શું તેને કન્યા મળતી નથી ? ”

લલીતા બોલી, “તેને માટે કન્યાઓનાં તો અનેક માગાઓ આવે છે, પણ તે ના પાડે છે. તે શાશ્વી પરણવાની ના પાડે છે તેની કોઇને સમજ પડતી નથી. ત્યાંના દિવાન કે જે તેનો ખાસ મિત્ર છે અરે મિત્રથી પણ કંઈક વિશેષ છે, તેનું નામ સત્યવીર છે; તે તેના મિત્ર ઠાકોરને માટે કોઇક યોગ્ય કન્યાની ખોળમાં છે એવી મારા પિતાને ખબર મળેલી છે. તે સત્યવીર હાલ બહારવટીયાઓના પંજમાં ફસાએલી કમળા નામક બાઈના ઉદ્ધારને અર્થે ગયેલો છે. ”

લલીતાનું બોલવું બંધ થતાં રાજકન્યાને કંઈક યાદ આવતાં બોલી, “લલીતા ! એ કમળા કોણ છે એ તું જાણે છે કે ?”

“ના.” લલીતાએ કહ્યું.

“એ કમળા આપણા માસ્તર સાહેબની ધર્મપત્ની છે.”

“શું આ સત્ય વાત છે ?”

“હા.”

“ત્યારે તો હીક... પણ આપણા માસ્તર સાહેબ બિચારા બણા દુઃખી છે.” લલીતાએ જણાવ્યું.

“પ્રભુ તેમને જલ્દીથી દુઃખ મુક્ત કરો.” આમ કહી રાજકન્યા-એ લલીતાને કહ્યું, “બહેન ! જા હવે એ છખીયો તેના સ્થાને મૂકી આવ. હમણાં માસ્તર આવશે. તે પહેલાં આપણે એક ગીત ગાઈએ.”

લલીતા છખીયોના આલ્પ્યમને મૂકી આવી. રાજકન્યાએ એક કાગળ કાઢી લલીતાને બતાવતાં કહ્યું.

“જો, આ એ સખીયોનો સંવાદ મેં બનાવ્યો છે. તે આપણે પરસ્પર ગાઈએ.”

“જેવી ઇચ્છા, પણ તમે સિતાર બજાવો છો કે સારંગી ?” લલીતાએ પૂછ્યું.

“સિતારમાંજ હીક પડશે.”

“હ્યો તારે આ સિતાર અને મેળવો સુર.” લલીતાએ સિતાર લાવી રાજકન્યાના હાથમાં આપ્યો. રતનાવતીએ સિતારના તાર ઉપર આંગળીઓ ફેરવી સુર મેળવવા માંડ્યો. સુર એકત્ર થતાં મધુર સંગીત શરૂ થયું.

પ્રથમ ચરણ લલીતાને ગાવાનું હોવાથી તેણે ગાવું શરૂ કર્યું. આ વખતેજ ત્યાં આવવા નીકળેલો કિશોર કાન્તા સાથે ત્યાં આવ્યો અને દિવાનખાનાના દારમાં પ્રવેશતાંજ ઉપર પ્રભાણુ દેખાવ નજરે પડ્યો. તેમના આનંદમાં ભંગ નહિ પાડવાની ઇચ્છાથી કિશોર અને કાન્તા દાર આગળ કોઈ જોઈ શકે નહિ એવી રીતે ઉભાં રહી બન્ને સખી-

યોનો સંગીત સંવાદ સાંભળી રહ્યાં. લલીતા મીઠા સ્વરથી આ પ્રમાણે ગાતી હતી.

પ્રીત પરખીને પછી કરીએ, વર શાણો સુહાગી વરીએ,
પ્રેમદા સુપાત્ર દાનજ કરીએ, વર શાણો સુભાગી વરીએ.
વર ઘેલી અમૃત ગણીને, વિષ કુપે નવ પડીએ,
પ્રેમ સરીતા પ્રેમસાગરે, પ્રીતિ અમૃત ભરીએ.....વર.

આ પછી રાજકન્યાને બોલવાનું હોવાથી તેણે કોકિલકંઠે આગળ ગાવા માંડ્યું.

ચંચળ મનના ચક્રડોળે ચઢી, અખળા અધીર ન કરીએ;

રસીક તણે હૃદયે વળગીને, સજળ મનેચ્છા કરીએ.....વર.
લલીતા:—“ કુળવંતી કુળરીત આચરી, રીસાતાં રસીકથી ડરીએ;

નત્ર નવોદાના સમ રમણી, પુણ્ય પંથ સંચરીએ...વર.
રતનાવતી:— નેક ટેકને વિવેક રાખી, વૃથા બહાઈ નવ કરીએ;

પરદુઃખે અંતરમાં દાગી, પર પીઠા પરહરીએ.....વર.
લલીતા:— પ્રેમ અબ્ધીના પૂરવેગમાં, માછલી થઈ તરવરીએ;

માનસ સરનાં રાજહંસ લઈ, સુક્રતાક્ષને ચરીએ.....વર.
રતનાવતી:— સુધઈ નાર થઈ જન્મો જન્મનાં તાપ ત્રિવીધિ હરીએ;

દુસહ દવમાં અમી બિંદુની આશા અંતર ભરીએ...વર.

આવી રીતના ગાનમાં બંને સખીયો ગુલતાન બની આનંદ અનુભવી રહી હતી. ગાવાનો અવાજ સર્વત્ર વ્યાપી રહ્યો હતો, નીચે પહેરાપરના સિપાહીઓ પણ આનંદથી સંગીત શ્રવણ કરી રહ્યા હતા. કિશોરે આવું સંગીત પ્રથમજ સાંભળ્યું હતું. તે હોઠપર આંગળી મૂકી સ્તબ્ધ બન્યો. સંગીત પૂર્ણ થતાં તેણે કાન્તા સામે જોયું. આનંદ પામેલી કાન્તાએ મંદહાસ્ય કર્યું. કિશોરે બંને સખીયોની મનમાં પ્રશંસા કરી કાન્તા સાથે ત્યાં પ્રવેશ કર્યો.

પ્રકરણ ૫ મું.

કિશોરનું સ્વપ્ન અને સંગીત વિનોદ.

કિશોર અને કાન્તાને જોતાંજ રતનાવતીએ સિતાર નીચે મૂકી દીધો અને પછી તેણે અને લલીતાએ ઉભાં થઈ બન્નેનો માનસૂચક શબ્દો વડે સત્કાર કર્યો. કિશોર અને કાન્તા ત્યાં પડેલી ખુરશીઓપર બેઠાં. રતનાવતીએ અને લીલાવતીએ તેમના સામે સ્થાન લીધું. થોડીવાર શાન્તિથી બેઠા પછી રાજકન્યાએ કાન્તા તરફ જોઈ કહ્યું, “કાન્તા-બહેન ! તમે કેમ અમારી સાથે ફરવા-હરવામાં વધુ ભાગ લેતાં નથી ? શું તમને અમારો સહવાસ પસંદ નથી ?”

કાન્તા બોલી:-“રાજ્યબાળા ! આ શું બોલો છો ? તમારો સહવાસ આનંદમય છે. તમારો સહવાસ ભાગ્યવાનોનેજ પ્રાપ્ત થાય છે. હું પોતાને પણ મહાભાગ્યવાન માનું છું કે તમારા જેવાં ગુણીયલ રાજ્ય-બાળાનો મને સમાગમ થયો છે. બહેન ! હું તમારી સાથે ફરવા-હરવાને માટે ઘણીજ ખુશી છું, પણ મને નવરાશ મળતી નથી.”

“એવું તે શું કામ કર્યા કરો છો કે જેથી નવરાશજ મળતી નથી ?” લલીતાએ પૂછ્યું.

“હું મોટા મગસકે જાગૃત થઈ રનાનાદિકથી પરવારી પ્રાતઃકાળ સૂઈ પ્રભુનું ધ્યાન ધરું છું. આ પછી ઘરનું અન્ય કાર્ય કરી રસોઈ બનાવી કિશોરભાઈને જમાડું છું. પછી.....”

કાન્તાને આગળ બોલતી અટકાવી રાજકન્યાએ પૂછ્યું, “શું એકલા કિશોરભાઈનેજ જમાડો છો ?”

કાન્તા શરમાઈ. લલીતા હસ્તે વદને બોલી, “બહેન ! એમ કહોને કે કિશોરભાઈ સાથે એમને પણ જમાડું છું.”

રાજકન્યાને કંઈક વધુ બોલવાની ઈચ્છા થઈ આવી પણ કિશોરને ત્યાં હાજર જોઈ બોલતાં અટકી. પુનઃ લલીતાએ પૂછ્યું, “જમ્યા પછીનો સમય શું કાર્યમાં વ્યતિત કરો છો ?”

“ ભરવા ગુંથવા—શીવવામાં અને અનાજ વગેરે સાકસુક કરવામાં. આમાંથી વળી વખત બચાવી કોઈ કોઈવાર ગરીબ લતાઓમાં ફરવા જઈ છું અને તેમને કેટલોક ઉપદેશ આપું છું.” કાન્તાએ જણાવ્યું.

“ કાન્તા બહેન ! તમે ઘણું કામ કરો છો. આખા દિવસમાં લગીર પણ વિશ્રાન્તિ લેતાં નથી. વાઈ રસોઈને માટે અને ધરના કામ-કાજને માટે નોકરો રાખ્યા હોય તો તમને સમય મળે કે ? ” લલીતાએ કહ્યું.

“ લલીતા બહેન ! હું પોતે જેવી રસોઈ બનાવું અને જેવું ધરનું સ્વચ્છ કામકાજ કરું તેવું નોકરો કદાપિ કરી શકેજ નહિ. વળી મારા જેવી સામાન્ય અબળાને સ્વહસ્તે કામકાજ કરવું સાઈ. હું આજે તમારા પ્રતાપે રસોઈઓ અને નોકરો રાખી શકું; પણ પછી કદાચ અમારે અન્ય સ્થળે જવું પડ્યું તો ત્યાં અમે નોકર ક્યાંથી રાખી શકીએ ? હું.....”

વચમાં રાજકન્યા બોલી, “ એ તો તમે અમારા માસ્તર સાહેબનાં બહેન એટલે બોલ્યામાં બંધાશે નહિ. પણ આપને અમારી વિનંતિ છે કે સમય મેળવી અમને દર્શનનો લાભ આપી કંઈક નવું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરાવશો. ”

“ તમે સર્વગુણ સંપન્ન છો. ” કાન્તાએ કહ્યું.

વાતને પતાવવાને ધરાદે કિશોર બોલ્યો, “ રાજ્યબાળા ! હું અને કાન્તા અહિં આવ્યાં તે અગાઉ તમે અને લલીતા જે ગાન ગાતાં હતાં તે ઘણું સુંદર અને બોધક હતું. ”

“ તમે સાંભળ્યું હતું ? ” લલીતાએ પૂછ્યું.

“ હા, તે ગાન મેં અને કાન્તાએ સારી રીતે શ્રવણ કર્યું છે વાઈ તે ગાન કોણે બનાવેલું છે ? ”

“ આ બહેનબાએ પોતેજ. ” લલીતાએ રાજકન્યાની તરફ હાથ લંબાવી કહ્યું.

“બહેન ! આ શું સત્ય વાત છે ?” કિશોરે પૂછ્યું.

રાજકન્યાએ શરમથી નીચું જોયું. આવું સુંદર ગાન બનાવવાને માટે કિશોરે તેને ધન્યવાદ આપ્યો. આ પછી પોતાની પાસેથી એક કાગળ કાઢી તેણે રાજકન્યાને આપતાં કહ્યું, “બહેન ! આ ગાયનને રાગ બેસાડો જોઈએ.”

રાજકન્યાએ કાગળ હાથમાં લઈ તેની અંદર લખેલાં ગાન વાંચી પૂછ્યું, “આ શું છે ?”

“સ્વપ્ન.” કિશોરે જણાવ્યું.

“કોતું સ્વપ્ન ?” રાજકન્યાએ પૂછ્યું.

“મારું.”

“શું આપને સ્વપ્ન આવ્યું હતું ?”

“હા.”

“ક્યારે ?”

“ગઈ રાત્રે.”

“તે આપે સંગીતમાં બનાવ્યું ?”

“હા.”

“ત્યારે તો તમે સ્વપ્નની વાત પ્રથમથી કહેા, ગાન આવતાં આ લલીતાને રાગ બતાવજો કે જેથી તે ગાશે અને હું સિતાર બજાવીશ.” રાજકન્યાએ કહ્યું.

લલીતાએ કાગળ હાથમાં લઈ ગાનના રાગ બેસાડ્યા. રતનાવતીએ સીતાર હાથમાં લીધો. કિશોરે સ્વપ્નની વાત કહેવી શરૂ કરી. “ગઈ રાત્રિએ હું તમારી પાસેથી ગૃહે ગયો. કાલે મેં તમને સતી સન્નારીના જે ધર્મ હતો તે વિસ્તારથી સમજાવ્યો હતો. આ ધર્મની વાર્તા મારી કમળા મારી પાસેથી નિરંતર સાંભળતી. તે વારંવાર મારી સાથે સન્નારીના ધર્મની ચર્ચા કરતી. આથી મને એકસો પડતાં તેના વિચાર આવવા લાગ્યા. મારું આગળનું સુખ, તેનું નિર્દોષ સુખ મારી દષ્ટિ સમીપ જણાયું. તેને યાદ કરી મેં કંઈક અશ્રુ પણ વહાવ્યાં. આ

પછી ઘણીવારે મને નિદ્રાએ ઘેર્યો; પણ નિદ્રામાં મને શાન્તિ નહોતી. હું અશાન્ત નિદ્રામાં હતો. તે નિદ્રા હતી કે તંદ્રા તે હું બરાબર સમજી શક્યો નહિ, એ તંદ્રામાં હું મારી કમળાની શોધમાં જંગલો અને પહાડોમાં ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. ફરતાં ફરતાં હું એક એવા વનમાં આવી ચઢ્યો કે જે સ્થળની શોભા અનુપમ હતી. એ રમ્ય સ્થળ એવું હતું કે જેનું વર્ણન પણ થઈ શકે એમ નહોતું. હું તે સ્થળે એક સમયોરસ ઉન્નત પથર પર બેઠો. આકાશમાં ચંદ્રદેવ પૂર્ણ કળાથી પ્રકાશી રહ્યા હતા. પૃથ્વીપર રૂપેરી તેજ ફેલાયેલું હતું. સૃષ્ટિ શાન્ત અને સુરમ્ય જણાતી હતી. હું ઘણીવાર સૂંચી તે રમ્ય મોહક સ્થળમાં બેસી રહ્યો. એવામાં મારાથી થોડેક દૂર કોઈક બે સ્ત્રીઓ પરસ્પર વાદવિવાદ કરતી જણાઈ. મેં આશ્ચર્ય પામી તેમની તરફ જોયું. તે બે સ્ત્રીઓ સુંદરતાની દેવીઓ હતી. સંસારમાં તેમના સમાન રૂપ અને તેજથી પરીપૂર્ણ કોઈ પણ સ્ત્રી હશેજ નહિ. હું તેમના રૂપતેજથી અંનમ્ન થયો. બીજા ચંદ્ર પ્રકાશતા હોય તેવાં પ્રકાશમય તે બંનેનાં વદન કમળ નિહાળી હું દિગ્મૂઠ બન્યો અને તેઓને સ્વર્ગની અપ્સરાઓ સમજવા લાગ્યો. તે બંનેનો વાદ વિવાદ સાંભળવાની મારી ઇચ્છા બળવત્તર થતાં હું મારા સ્થાનેથી ઉઠ્યો અને તે બંનેની નજીકમાં તેઓ જાણે નહિ અને જુએ નહિ એવી રીતે ધીમેથી જઈ છૂપાઈ ઉભો. થોડીવારમાં મને તરતજ માલમ પડ્યું કે તે બંને માની એકતો જગતના મનુષ્યોનાં લેખ લખનારી પરમપવિત્ર વિધાતા હતી અને બીજી જગતનાં મનુષ્યોને લલચાતી અધોગતિના તળીએ ડૂબાવનારી માયાદેવી હતી. આ બંનેને ઓળખતાંજ મેં દરથીજ તેમને નમસ્કાર કર્યા. તે બંને એક બીજાની સાથે વાદવિવાદ કરી કહેતી હતી કે હું મોટી છું, ત્યારે તરતજ બીજી બોલતી કે “હું મોટી છું.” મેં તે બંનેનો વિવાદ સાંભળી તેમાંથી થોડેક ઉપયોગી ગાયનરૂપે બનાવ્યો. બહેન લલીતા! પ્રથમ તે ગા; પછી આગળ કહીશ.”

લલીતાએ ગાવા માંડ્યું. રતનાવતીએ સિતાર બજાવવો શરૂ કર્યો. સૂર મળતાં લલીતાએ પ્રથમ વિધાતા દેવીનું બોલવું ગાન રૂપે લલકાર્યું.

ભાગ્યદેવી હું જગે ગણાવું, નિર્ધનને ધન આપું;
અનુપમ જ્ઞાન દહ માનવનાં, કષ્ટ નિરંતર કાપું.
વિધાનો લેખ એવો કો દી કરે ન તેવો.....

x x x x x

માયાદેવી:-અજ્ઞ નામ મોહિની માફ, સુંદર ને વળી સાફ,
યોગી ભોગી સૈને ભેટી, હું મુનીનાં માન ઉતાફ,
માયા હું મદમાતી, ત્રીલોકમાં પંકાતી.....

વિધાત્રી:-પ્રાણી માત્રનાં પાપ નિવાફ, શુદ્ધ સદા મન માફ.
જીવાએ વશી દગ્ધજનોનાં, ત્રિવિધ તાપ હું ટાળું;
વિધાનો લેખ એવો, કો દી કરે ન તેવો.....

માયાદેવી:-ઈન્દ્ર ચંદ્ર વિષ્ણુ ઉમાવર, સૌજનની હું સાથી,
દેવ અને દાનવમાં મોટું, કોઈ નથી મારાથી,
માયા હું મદમાતી, ત્રીલોકમાં પંકાતી.....

લક્ષીતાએ ઘણા મોહન સૂરથી ગાઠ ગાન પૂણ કર્યું. પુનઃ કિશોરે
તેના સ્વપ્નની વાત આગળ ચલાવી.

“આવી રીતે તે બન્ને દેવીએ પરસ્પરમાં પોત પોતાની શ્રેષ્ઠતા
દર્શાવવા લાગી. એ અસ્સામાં વિધાતાએ તેને શાન્ત પાડી કહ્યું,
“જો તારી ઇચ્છા હોય તો આપણે એક માણસપર આપણી વિધા
અજમાવીએ અને પછી જોઈએ કે આપણ બન્નેમાં શ્રેષ્ઠ કોણ છે ?”
વિધાતાનું કહેવું સાંભળી માયા બોલી, “તારે ખાતરી કરવી હોય તો
કર, પણ હું તો ચોક્કસ જણાવું છું કે જગતમાં મારા સમાન કોઈ
નથી. ભલભલા મારી જગમાં જકડાય છે.

“પણ તારી જગમાં જકડાવાના લેખ તો લખનારી હું ને ?”
વિધાતાએ કહ્યું.

“અરે તારા લેખપર મેં મારવાની શક્તી હું પૂરું રીતે
ધરાવું છું.” માયાએ કહ્યું.

વિધાતાએ થોડીકવાર કંઈક વિચાર કરી કહ્યું, “જે તનેએટલેા ગુમાન હોય, તો જે આપણી નજીકમાં એક માણસ દૂપાધને ઉભો છે, તું તેનીપર તારૂં બળ અજમાવ.”

“અરે હું તેને જોત જોતામાં મારે વશ કરી એક મર્કટની માફક નચાવીશ.” માયાએ કહ્યું.

“જેજો પસ્તાય નહિ.”

“બેશ્કર રહે.”

આમ બોલતી તે બન્ને દેવીઓ ધીમે પગલે મારી નજીક આવવા લાગી. હું ગભરાયો. મારૂં સર્વાંગ કંપવા લાગ્યું. મેં પ્રભુની સ્તુતિ-કરી માયાની જળમાં ન ફસાવાને માટે સ્હાય માગી. એવામાં જ તે બન્ને દેવીઓમાંથી માયાએ મારી નજીક આવી એકાએક મારો હાથ પકડી માયાળુ પણ મોહક અવાજે પૂછ્યું, “તમે કોણ છો ?”

તેના અવાજથી મારા સમસ્ત શરીરમાં કંઈક થઈ ગયું. તેના સ્પર્શથી મારા આખા શરીરમાં વિજળીની માફક કંઈક સમજ પડે નહિ એવો ફેરફાર થયો. હું તેના સામે અનીમેષ દ્રષ્ટે જોઈ રહ્યો. મને તેની આંખોમાં મોહક તેજ જણાયું. હું કંઈ પણ બોલવાનું સાહસ કરી શક્યો નહિ. આથી પુનઃ તે દેવીએ પૂછ્યું, “તમે કોણ છો ? અને અહિં રાત્રિના સમયે આવવાનું શું કારણ છે ? શું રસ્તો તો ભૂલ્યા નથી ને ?”

દેવીના આ શબ્દો મને ઘણા આનંદમય લાગ્યા. મેં વિનંતિ બાવે કહ્યું, “હું એક દુઃખી માણસ છું. જન્મ્યો ત્યારથી જ દુઃખના ડુંગરાઓ તળે કચડાએલો છું. મને જગતમાં શાન્તિ નથી. હું મારી પ્રેમ પ્રતિમાને શોધવા; તેનો બચાવ કરવા આ સ્થળે આવી ચઢ્યો છું.”

મારૂં કહેવું સાંભળી માયાદેવીએ સ્મીત હાસ્ય કર્યું. આ હાસ્ય અને કંઈક આનંદમય જણાયું, પણ તેમાં મને કંઈક ભયંકરતાનું પણ ભાન થયું. તે દેવીએ દયામય દ્રષ્ટે મારા મુખ તરફ તાકી રહી

પૂછ્યું, “ તારી પત્નીનું નામ શું છે ? ”

હું શરમાયો, પણ તરત બોલ્યો, “ કમળા. ”

“ તે ક્યાં ગઈ છે કે જેથી તારે તેની શોધમાં નીકળવાની જરૂર પડી છે ? ” દેવીએ પૂછ્યું.

મહે તે દેવીને મારી તમામ વાત હુંકમાં જણાવી. મારી વાત સાંભળી માયાદેવી ઘણી દુઃખી થઈ હોય એમ જણાવ્યું, તેણે મને કહ્યું, “ ખરેખર તારી કપટકળા પિશાચ સ્વરૂપી જ છે. ”

“ હા, તે ભયંકર રાક્ષસીએ જ મારા સુખી સંસારને ક્લેશમય બનાવ્યો છે. ”

“ ત્યારે તું હવે તારી કમળાને કેવી રીતે મેળવી શકીશ ? ” દેવીએ પૂછ્યું.

“ જીવન પર્યંત તેને મેળવવાનો પ્રયત્ન કરીશ, છતાં તે નહિ મળે તો પૂર્વ જન્મમાં પણ તેને મળવાની પ્રભુને પ્રાર્થના કરીશ. ”

“ તારા જેવો પ્રેમ ઘેરો તો મેં ક્યાંય પણ જોયો નહિ. ”

“ દેવી ! હું ગારો જ છું. કમળાના વિયોગે દિવાનો થઈ માંડ તમામ ભાન બૂલ્યો છું. ”

“ શું કમળા જેવી ખીજ સ્ત્રી જગતમાં ન મળે ? ”

“ ના, મારી કમળા મારા આનંદનું ધામ છે; માંડ સ્વર્ગ, માંડ સર્વસ્વ છે. હું તેના સમાન સત્તારી આ સૃષ્ટિમાં ક્યાંય પણ જોઈ શકતો જ નથી. ”

“ અરે ! તારી કમળા કરતાં પણ અધીક રૂપગુણ સંપન્ન સત્તારીઓ આ પૃથ્વીપર છે. બોલ, તારે તેનાથી અધીક ગુણ સંપન્ન સુંદરીની ઇચ્છા છે ? ”

આ પછી કિશોરે લલીતાને ગાવાનું સૂચવ્યું. કારણકે તે પછીનો સંવાદ કિશોરે ગાનમાં બનાવેલો હતો. લલીતાએ ગાવું શરૂ કર્યું.

કિશોર દીનવદને દેવીને કહેતો હતો કે,

“કમળાદેવી મેળો મુજને, એ નામ હિરાનો હાર છે,
એ પ્રેમની પ્રતિમા વિના, વ્યર્થ સૌ સંસાર છે.”

*

*

*

*

માયાદેવી:—“કમળા કમળા શું બકે? કોણ કમળા નાર છે?
જો હોય ઇચ્છા તાહરી તો સુંદરી હજાર છે?
કહે તો લાવું સ્વર્ગથી કોઈ અપ્સરા કે પત્નિની,
ત્રણ લોકની ભેગી કરું, સૌ પ્રેમદા પારસમણી.”

કિશોર:—“મને ગમે એકે નહિ દેવી કે દિવ્ય સુંદરી,
પ્રિયતમા કમળા વિના અન્ય સૌ પથર પડી.”

માયાદેવી:—“હઠીલા હઠ છોડી દે, શું અમર કમળા નાર છે?
ધણું ગૃહે રામા રમે, કૃત્રિમ જગતનો પ્યાર છે.”

કિશોર:—“સ્થળ સ્થળ મોતી ન નીપજે, જળસ્થળ હિરા ન હોય,
ગૃહે ગૃહે કમળા ન મળે, રામા સૌ સતીઓ ન હોય.”

લલીતાએ ગાન પૂર્ણ કરતાં કિશોરે કહેવા માંડ્યું, “દેવીએ મને
ધણી લાલચોથી લલચાવવા માંડ્યો; પણ હું તેની કૃત્રિમ લાલચોથી
નહિ લલચાતાં મારા નિશ્ચયને વળગી રહ્યો. આ પછી તે દેવીએ
તેનો હાથ ઉઠાવી કરી કંઈક અવાજ કર્યો કે જેથી એકાએક આકા-
શમાંથી એક દિવ્ય વિમાન નીચે ઉતરી આવ્યું. તે વિમાનમાં અપૂર્વ
રૂપ લાવણ્યમયી ચાર રમણીયો બેઠેલી હતી. હું તે સુંદરીઓના રૂપ
લાવણ્યથી મોહમુગ્ધ બન્યો, પણ વિકારવશ ન થયો. હું તેમનું
રૂપ જોઈ પરમાત્માની પ્રશંસા કરવા લાગ્યો. આકાશ માર્ગેથી આ-
વેલી તે રમ્ય રમણીઓએ પ્રથમ માયાદેવીને નમન કરી પછીથી દૂર
ઉભેલાં વિધાતા દેવીને પ્રણામ કર્યાં. વિધાતા દેવી કંઈક સહેજ દૂર
ઉભી રહી હતી. તેના મુખપરના અપૂર્વ તેજ સાથે દિવ્ય પ્રકાશ
પથરાઈ રહ્યો હતો. વિમાનમાં બેસી આવેલી રમણીઓ માયાદેવીની
પાસે ઉભી રહી. તેમના સામે જોઈ માયાદેવીએ હસ્તાવરણે પૂછ્યું,
“તમે બધી અહિં કેમ આવી છો?”

“આ નંદનવનમાં આનંદ કરવા.” રમણીઓ બોલી.

“ખીજ કંઈ ઇચ્છા છે?” માયાદેવીએ પૂછ્યું.

“અમારી ઇચ્છા આપનાથી ક્યાં અબજી છે કે જેથી અમારી પાસેથી આપ શ્રવણ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે?”

તે રમણીઓનું આવું બોલવું સાંભળી માયાદેવીએ મારા સામે જોઈ કહ્યું, “કિશોર?”

“માતા.” મેં નમ્ર અવાજે જવાબ આપ્યો.

તરત તે દેવી કહેવા લાગી, “જો આ સુંદરીઓ કેવી મનહર છે? આ સર્વ સ્વર્ગની અપ્સરાઓ છે. નિરંતર સ્વર્ગમાં જ રહેનારી છે. તેઓ કોઈક દિવસ આનંદની ખાતર પૃથ્વીપર આવે છે. બોલ, આવી સુંદર સુંદરીઓ તં ક્યાં જોઈ છે કે?”

મ્હેં કહેવા માંડ્યું, “પૃથ્વીપરની સ્ત્રીઓમાં આવું સ્વર્ગીય સ્વરૂપ ક્યાંથી હોઈ શકે? આવા સ્વરૂપવાળી તો દેવીઓ જ હોય.”

“તારૂં કહેવું સત્ય છે. કિશોર! હવે મને કહે કે તારી કમળા સુંદર છે કે આ રમણીઓ?” દેવીએ પૂછ્યું.

“મારી કમળા મૃત્યુ લોકની બાળા છે અને આ સ્વર્ગની દેવીઓ છે. એટલે આ દેવીઓ મારી કમળાથી અધિક સુંદર હોય એમાં શું નવાઈ?”

“ત્યારે તું કમળાને ભૂલી જા અને આ ચારમાંથી એકને પસંદ કરી સુખી થા.”

દેવીના આ શબ્દોએ મારા હૃદયના ચૂરેચૂરા કરી નાખ્યા. હું ગભરાઈને બોલ્યો, “માતા! તમે આ શું બોલો છો? હું તો આ દેવીઓની સેવા કરવાને લાયક છું.”

“પણ તારી કમળા કરતાં એ સુંદરીઓ વિશેષ રૂપ ગુણ સંપન્ન એના તો ખ્યાલ કર?”

“મને આ દેવીઓ કરતાં મારી કમળા અધિક સુંદર અને ગુણ સંપન્ન લાગે છે.”

“ તારી ભૂલ થાય છે. મૃત્યુ લોકની અબળા આ દેવીઓના સમાન હોઈ શકે કે ? ”

“ પણ મારી કમળા એવી જ છે એમ માણે માનવું છે. ”

“ પણ મારી ઈચ્છા છે કે તું આ ચારમાંથી એકનો સ્વીકાર કર. ”

“ હું એમ કરી ભયાનક પાપમાં પડવા ઈચ્છતો નથી. હું મારી કમળા પ્રત્યે પ્રાણોંતે પણ વિશ્વાસઘાતી થનાર નથી. મારો પ્રેમ પવિત્ર છે. તે પ્રેમ કમળાને સમર્પ્યો છે. અમે તે પવિત્ર પ્રેમના પરી-બળે સ્વર્ગમાં પણ સુખી થઈશું. ”

“ કિશોર ! હાથમાં આવેલું અમૃત શામાટે ઢોળી નાખે છે ? ”

“ આ અમૃત નથી પણ વિષ છે. ”

“ માણે માનવાથી સુખી થઈશ. ”

“ મારે અનીતિનો આશ્રય કરી સુખી થવાની લગીર પણ ઈચ્છા નથી. ”

“ મારી આરાતો અનાદર કરીશ ? ”

“ આપની આરા અન્યાયયુક્ત છે તેથી મારે અસ્વીકાર છે. ”

“ કિશોર ! હૃદમાં હાની છે ? ”

“ તેથી શું ? ”

“ બહુ દુઃખી થઈશ ? ”

“ દુઃખને તો હું મિત્ર ભાવે ભળું છું; સાથે લઇને જ ફરું છું. ”

“ આ સુંદરીઓની ઈચ્છા પૂર્ણ નહિ કરે તો તારે તેમનો શ્રાપ સ્વીકારવો પડશે. ”

“ દેવીઓ દયાળુ હોય છે, તેઓ કદી શ્રાપ દેજ નહિ. ”

આ પછી માયાદેવીએ વધુ કંઈ નહિ કહેતાં નજીકમાં ઉભેલી રમણીયોને કંઈક છૂપી ભાષામાં સમજાવ્યું. આથી તત્કાળ તે દેવક-ન્યાઓ મારી આસપાસ આવી ઉભી રહી અને અનેક પ્રકારના હાવ ભાવ, નેત્ર કટાક્ષથી મને લોભાવવા લાગી. સ્વર્ગ સુખનાં વખાણ કરી મને મોટી મોટી લાલચો બતાવવા લાગી. પણ હું તો આંખો અંધ

કરી પ્રભુતું જ વ્યાન ધરી રહ્યો હતો. આથી તે રમણીઓ મને દ્રસાવવાને અનેક પ્રકારે બોલી સમજાવવા લાગી. આ પછી મારે તેમની સાથે જે સંવાદ થયો, તે ગાન રૂપે લખેલો છે.

લલીતાએ પુનઃ ગાવું શરૂ કર્યું. દેવીઓ વિનિત ભાવે અને મોહક સ્વરે વિનવતી હતી કે,

“કામદેવ રહીયાળા આવ્યા, રેલી અમી ઝરણી,
મુક્તા ણથી ભાવે વધાવ્યા, પ્રવળ આશ અંતરની;
અમે સૌ કામદેવ પરણી.

કિશોર:- દેવ સમાં સન્માન જ દીધાં ઉત્તમ તમ કરણી,
શુભ શુકનની એજ નિશાની, છો કુમ કુમ ચરણી;
નમું હું માતા મનહરણી.

અપ્સરાઓ:-રાજ પધાર્યા આજ ઉલ્લાસે પાવન થઇ ધરણી,
મોહનમંત્ર બણી અજવાળી વિદ્યા વશીકરણી;
અમે સૌ કામદેવ પરણી.

કિશોર:- દૃષ્ટિ યોગમાં મધુર હસતાં આર ચંપક વરણી,
મૂર્તિરૂપ શક્તિ સાધકની સાધો સ્વર્ગ નીસરણી;
નમું હું માતા મનહરણી.

અપ્સરાઓ:-આશા રૂપ સ્વરૂપ પ્રભુજી છોજી મુગુટ મણી,
રમ્ય જીવિત હૃદયની આશા પૂરો પારસમણી;
અમે સૌ કામદેવ પરણી.

કિશોર:- જનની ભગનીના ભાવ સ્મરાવો, પ્રતિમા નાજુકનમણી,
કાન્ત સકળની કાન્તિવાળાં, બ્રહ્મ ભોગી રમણી;
નમું હું માતા મનહરણી.

પ્રકૃતિની જડ ચેતન સૃષ્ટિ બ્રહ્મ તણી સહચરણી,
શાન્તિ સદનમાં જગ જન હિતની શોધો પાર ઉતરણી;
નમું હું માતા મનહરણી.

લલીતા ગાઇ રહી. રાજપુત્રીએ સિતાર નીચે મૂકી પૂજ્યું. એ પછી શું થયું.

કિશોર બોલ્યો, “હું તેમના ચરણમાં પડ્યો. અપ્સરાઓ નીચું જોઈ રહી. માયાદેવીની પણ વિકળ બની. બાદ તેમણે મને ધન્યવાદ આપી વિધાતાને પાસે બોલાવી પોતાની હાર કબુલ કરી. મેં વિધાતાના ચરણમાં પ્રણામ કર્યા. વિધાતાએ મારા શીરે હાથ મૂકી આશિષ આપતાં કહ્યું કે “પુત્ર ! સુખી થા અને અહિંથી આ પળે તું પૂર્વ દિશા ભણી ચાલ્યો જ. તને તારી કમળાનું મિલન થશે.” આટલું કહી વિધાતા સર્વ દેવીઓની સાથે વિમાનમાં બેસી આકાશ માર્ગે પ્રયાણ કરી ગઈ. હું એ હાથ જોડી તેમને જોવાય ત્યાં સૂઈ જોઈ રહ્યો અને પછી દેવીએ કહ્યા પ્રમાણે પૂર્વ દિશા તરફ વળ્યો. ઘણે દૂર જતાં એક મોટો પ્હાડ આવ્યો. તે પ્હાડની તળેટીમાં એક ગુફા આવેલી હતી. તે ગુફાના દ્વાર પાસે મેં એક સ્ત્રીને બેઠેલી જોઈ. હું તરફાળ તેની પાસે ગયો; અને તે સ્ત્રી કે જે મારી કમળાજ હતી તેને જોતાં જ હું આનંદની ખૂબ પાડી ઉઠ્યો. કમળા પણ મારે કંઠે વળગી રૂદન કરવા લાગી. હું તેને આશ્વાસન આપવા લાગ્યો. પછી અમે સુખ દુઃખની વાતો કરવા લાગ્યાં પણ એટલામાંજ એક વૈતાળ જેવો કઠાવર ભયાનક માણસ દોડી આવ્યો અને તેણે મારા કંઠે વળગેલી કમળાને તેના પ્રચંડ હાથથી ખેંચી લીધી અને મને બીજા હાથ વતી જોરથી ધક્કો માર્યો; કે જેથી હું એક નાના પક્ષીની માફક ઉછળી ઘણે દૂર આવી પડ્યો. બહેનો ! આ પછી તરત મારી આંખ ઉઘડી ગઈ. હું આંખ્યો ચોળતો પથારીમાં બેઠો થયો અને વ્યાકુળતાથી ચારે તરફ જોવા લાગ્યો. દીપક મંદ પ્રકાશે પ્રકાશી રહ્યો હતો. મને સ્વપ્નની ખાંત્રી થઈ. મેં ઉભા થઈ ઘડીઆળમાં જોયું તો રાત્રિના ત્રણ વાગેલા જણાયા. આ પછી મને ઉંઘ આવી નહિ, હું જાગતો જ બેસી રહ્યો. આ વિચિત્ર સ્વપ્નના લીધે હજી પણ મારી અશાન્તિ દૂર થતી નથી.

સ્વપ્નની વાત પૂર્ણ થતાં રાજપુત્રી બોલી, “ખરેખર તમારું એ સ્વપ્ન અદ્ભુત છે. પણ મારો આત્મા કહે છે કે તમારી કમળા હવે

તમને હુંકમાંજ મળશે. વાંડ પેલો સુઝરપૂરનો દિવાન સત્યવીર કમળાના બચાવના અર્થે નિકળ્યો છે તેના કંઈ સમાચાર મળ્યા કે નહિ ? ”

“ ના, પણ આવતી તારીખ બીજીએ વીલીયમ સાહેબ આપણા નગરની મૂલાકાતે આવનાર છે. તેમને મળી સત્યવીરની તપાસ કરાવીશું. ”

“ સત્યવીર ધણોજ બાહોશ માણસ છે. ” લલીતાએ કહ્યું.

“ હા, તે બહાદુર નરે જ કમળાનો કૃષ્ણનંદનના પિશાચખાનામાંથી ઉદ્ધાર કર્યો હતો. તેનો એ ઉપકાર જન્મ પર્યંત વિસરી શકાય એવો નથી. ”

“ લલીતાએ ગાએલા સંવાદને આપે ગાયન રૂપે ક્યારે બનાવ્યો ? ” રાજકન્યાએ પૂછ્યું.

“ મોટા મળસકે. ” કિશોરે જણાવ્યું.

“ ધણો સુંદર સંવાદ છે, તેમાંથી બોધ પણ મળી શકે એમ છે. હું એ સંવાદને મારી નોંધ પોથીમાં લખી રાખીશ. ” રતનાવતીએ કહ્યું.

“ માસ્તર સાહેબ ! તમે સુઝરપૂરના ઠાકોરનું નામ સાંભળ્યું છે કે ? ” લલીતાએ પૂછ્યું. રાજકન્યાના મુખપર રોષ પ્રકટયો, કિશોરે કહ્યું, “ હા. તે ઠાકોર ધણોજ બહાદુર અને સાથે ગુણુદ છે. તેની કીર્તિનાં ચારે તરફ વખાણ થાય છે. તેની પ્રજાને સંપૂર્ણ સુખ છે. કંપની સરકારમાં પણ તેનું સાંડ માન છે. ત્યાં રાજ અને દિવાન બન્ને ન્યાયનીપુણ છે. વાંડ તેના વિશે તમારે કેમ પૂછવું પડ્યું ? ”

“ સ્ટેજ. ” લલીતાએ રાજકન્યા સામે જોઈ હસી દીધું. રતનાવતી લલીતાપર ગુસ્સે થઈ હોય એમ જણાયું.

કાન્તા લલીતાના બોલવાથી અને રાજકન્યાના રોષ ઉપરથી સમજી ગઈ. તેણે ગંભીર મુખે કહ્યું, “ ત્યારે તો તે ઠાકોર આપણું રતનાવતી બહેનને લાયક ગણાય. કિશોરભાઈ ! આ રતનાવતી બહેન હવે લખને માટે લાયક થયાં છે. ”

“ મહારાજ પણ તેજ વિચારમાં છે. ”

ત્યારે તમે રત્નાવતી બહેનના માટે તે રણમલસિંહની બલામણુ રાજાજીને કરજો. ”

કિશોર હસ્યો. રત્નાવતીને કાન્તાનું બોલવું અંતરમાં ગમ્યું; પણ તેણે તે ભાવ તેના મુખપર જણાવા દીધો નહિ. મૌન પ્રવર્તાયું. થોડી-વારે નીચેના ભાગમાં ગાડીનો ખડખડાટ સંભળાયો. લલીતાએ ઉભી થઈ બહાર દૃષ્ટિ કરી, તો તેને ગાડીમાં એસી પોતાના પિતા ત્યાં આવતા જણાયા. તેણે દિવાનજીના આવવાના સમાચાર સર્વને આપ્યા. રાજપુત્રીએ સિતાર દૂર મૂકી દીધો. સઘળાં દિવાનજીના આગમન દ્વાર તરફ દૃષ્ટિ કરી રહ્યાં.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

એક દૃષ્ટાંત-ઉપદેશ.

છત્રીસગઢ રાજ્યના કાર્યદક્ષ દિવાન માણેકચંદે રામલુવનમાંના દિવાનખાનામાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને જોતાંજ સૌએ ઉભાં થઈ તેમને નમન કર્યું. માણેકચંદે સૌને આશિષ આપી ગાદીપર સ્થાન લીધું. કિશોર—કાન્તા—લલીતા અને રાજકન્યા રત્નાવતી તેમની સન્મુખ બેઠાં. દિવાને કિશોર સામે બેઠી કહ્યું, “ કેમ તમને બરાબર ફાવે છે ને ? આ નગરમાં ગમે છે ને ? ”

કિશોરે કહ્યું, “ આપના પ્રતાપથી હું અત્રે પૂર્ણ સુખી છું. ”

“ કિશોર ! પ્રતાપ પ્રભુનો છે. હવે તમારી કમળા તમને મળે તો મને સંતોષ. ” દિવાને કહ્યું.

“ પિતાજી ! આપણા તરફથી કમળાદેવીની શોધ ચાલે છે ને ? ” લલીતાએ પૂછ્યું.

“ હા. ” દિવાને જણાવ્યું.

“ તે કામ કોને સોંપ્યું છે ? ” રાજકન્યાએ પૂછ્યું.

“આપણા રામગોપાળને, તે ઘણો કાર્યદક્ષ છે.”

“તેણે કંઈ સમાચાર મેળવ્યા?” કાન્તાએ પૂછ્યું.

“ના, તે હજી કંઈપણ સમાચાર મેળવી શક્યો નથી.”

“કમળાદેવીના વિયોગથી માસ્તર સાહેબ ઘણા દુઃખી થાય છે, નિરંતર મનમાં મુંઝાય છે.” રાજ્યબાળા બોલી.

“પ્રભુ સૌ સાફ કરશે. દુઃખમાં દુઃખ અને સુખમાં સુખ આવી મળે છે. કિશોરને સુખની શરૂઆત થઈ છે તો હવે જરૂર કમળાનું મિલન થઈ તેના સુખમાં વૃદ્ધિ થશે.”

“આપની આશિષ સફળ થાવ.” કાન્તાએ કહ્યું.

“બાપુ! મુજદરપુરનો ડાકોર રણમલસિંહ કેવો છે?” લલીતાએ રાજકન્યા સામે નેઘ પૂછ્યું.

“કેમ વાઈ? તારે તે જાણવાની શી જરૂર છે?” દિવાને પૂછ્યું.

“તે પગીથી કહીશ; પણ પ્રથમ મેં પૂછ્યું તે કહો?”

“આખા રાજસ્થાનમાં તેના સમાન અન્ય કોઈપણ ડાકોર અગર રાજ નથી. ટુંકાણમાં તે સર્વ ગુણ સંપન્ન ઉપરાંત રૂપવાન પણ છે.”

“ત્યારે આપણાં આ રત્નાવતી બહેનને તેની સાથે પરણાવ્યાં હોય તો?” લલીતાએ હશીને પૂછ્યું.

તેની જોડે બેઠેલી રાજ્યબાળાએ ગુસ્સે થઈ કોઈ જાણે નહિ એમ તેને ચુંટકી ખણી.

દિવાન બોલ્યો, “મારો અને મહારાજનો પણ એવોજ વિચાર છે. આવતી તારીખ બીજીના રોજ વિલીયમ સાહેબ આપણા નગરની મુલાકાત લેનાર છે. તે સાહેબને અને રણમલ ડાકોરને સારો સ્નેહ છે. વિલીયમ સાહેબ અહિં આવશે ત્યારે અમે રાજકન્યાના લગ્ન વિષે તેની સલાહ લેશું અને પછી લગ્ન કાર્યનું પણ નક્કી કરીશું.”

રાજકન્યાને મનમાં આનંદ થયો, લલીતા પણ ખુશી થઈ. થોડીવાર શાન્ત રહી દિવાને કહ્યું. “કિશોર! હવે, આ તમારા નામનું કાગળનું એક બંદલ આવ્યું છે.” દિવાને એક નાનું કાગળનું બંદલ

કિશોરના હાથમાં આપ્યું. કિશોરે અંડલ ખોલી તેમાંનું લખાણ વાંચવા માંડ્યું. વાંચવામાં ઘણો વખત વિત્યો. આથી દિવાને પૂછ્યું, “કિશોર! એમાં એવું તે શું લખેલું છે કે જેથી વાંચવામાં છેકજ તદુપ બની ગયા છો?”

કિશોર બોલ્યો, “હું અગાઉ આપને જે મારા એક લેખક મિત્ર વિશેની વાત કરી હતી; તેણે આ લખાણ મારીપર મોકલ્યું છે. આમાં કન્યા વિક્રય અને કંઈક સમાજના સુધારાપરનો વિષય ચર્ચેલો છે.”

“ત્યારે તો ઉતાવળથી વાંચો કે જેથી અમે પણ તે લખાણ સાંભળવાનો લાભ મેળવીએ. વાંચ લખનારનું શું નામ છે?” દિવાને પૂછ્યું.

“લખનાર મારા તે લેખક મિત્રનો સ્નેહિ છે. તેણે મારા એ લેખક મિત્રપર તેનું આ લખાણ સુધારવાને અર્થે મોકલી આપ્યું હતું, પણ તે મારા મિત્રને સુધારવાની ટૂંકસદ નહિ મળેલી હોવાથી તેણે સુધારવાને માટે મારાપર મોકલી આપ્યું છે. આ લખનારનું નામ મી. વલ્લભદાસ શામળજી છે. તેઓશ્રી હાલ કલકત્તામાં વ્યાપારી છે. તેમના આ લેખનું નામ નીચે પ્રમાણે છે. આપની ઇચ્છા છે તો સાંભળો. બહેનો! તમે પણ ધ્યાનપૂર્વક સાંભળજો.” કિશોરે વાંચવા માંડ્યું.

“અમારી સામાજિક ફતેહ.”

સવારના આક્રંતો સમય હતો. પ્રાતઃકાર્ય કરીને હું મારા ગૃહમાં બેઠો બેઠો આપણી સાંસારીક દુર્દશા વિષે વિચાર કરી રહ્યો હતો. કેટલીક વખત વિચારના પ્રવાહમાં તલ્લીન થઈ ગયેલા મનુષ્યને આ-સપાસ શું ચાલે છે તેનું પણ જ્ઞાન રહેતું નથી. મારી સ્થિતિ પણ આજે કંઈક એવાજ પ્રકારની થઈ રહી હતી. થોડો સમય વિતતાં માંડે મન વિચારવા-બોલવા લાગ્યું કે, “જ્યાં સુધી આપણા સંસાર સમાજમાં ઉંડા પેસી ગયેલા સડા નીકળશે નહીં, ત્યાં સુધી ખીજ દિશાઓમાં આપણી ગમે તેટલી પ્રગતી થાય, છતાં આપણી ઉન્નતિ થવાની નથી. અરે પ્રભુ ! શું અમારી હલભાગિની બાળાઓના ઉપજી

અધુની અમારો સંસાર-સમાજ સદાકાળ કલંદીત રહેવા નિર્માણ થયેલો દર્શો ? આવા દુષ્ટ-રીવાજોમાંથી અમારો ઉદ્ધાર નહીંજ થઈ શકે કે શું ?”

“ એકાએક પ્રશ્ન થયો કે,

“ કયો દુષ્ટ રીવાજ ? ”

મેં ચમકીને ઉચ્ચં જોયું તો મારા રનેહી મિત્ર શ્રીયુત પ્રેમજી-ભાઈ કે જેઓ મુંબાઈમાં એક બાહોશ વ્યાપારી છે-વિદ્વાન છે અને સદા આનંદી-હસમુખા છે; તેઓ જત્રાઓથી પાછા ફરતાં મને દર્શનને લાગ આપવાની ઈચ્છાથી મારા રંક ગૃહને પાવન કર્યું હતું; તેમણે એકાએક મને ઉપરનો પ્રશ્ન કયો. તેઓશ્રી મારી સામેનીજ ખુરશી ઉપર બેઠા હતા. તેમને જોઈ મેં આનંદ પામી પૂછ્યું.

“ જોહો ! આપ ક્યારના મારી પાસે આવી બેઠેલા છો ! માફ કરજો કે મને આપના આગમનની ખબરજ્ઞ રહી નહીં. ”

મારા મિત્ર પ્રેમજીભાઈ હસતાં હસતાં બોલ્યા. “ આમ વિચારમાંને વિચારમાં ચિત્ત ભ્રમ ન થઈ જાય તેની સંભાળ રાખજો. વાઈ ! પણ શું વિચાર કરી રહ્યા છો તે તો કહો ! ”

“ શું કહું ભાઈ, હું જેમ જેમ આપણી સામાજિક દુર્દશાનો વિચાર કરું છું, તેમ તેમ મને વધારે વધારે દુઃખ થતું જાય છે. હાય ! આપણો સંસાર એક વખતે કેવો સુંદર હતો, અને હાલ કેવો છે ? કેવો વિચિત્ર ફેરફાર ? અરે પ્રભુ ! તેં અમને એક વખતે ઉન્નતિને શીખરે ચડાવી દીધા તે આવી અધોગતીમાં ગળડાવી પાડવાને વાસ્તેજ ! નહિ, નહિ; પણ એમાં પ્રભુને દોષ દેવો વૃથા છે. ‘ જેની ચડતી તેની પડતી. ’ એવો કુદરતી નિયમ છે. પ્રભુ ! તું તો દયાનો સાગર છે ! તો તને દુઃખી બાળાઓની યત્કિંચીત્ પણ દયા નથી આવતી શું ? દયા કરો, પ્રભુ અમારી ઉપર દયા કરો ! રંક અને અજ્ઞાન મનુષ્યોને અધોગતીમાંથી બચાવો. ”

મી. પ્રેમજીભાઈ કે જે અત્યાર સુધી આ બધું શાંત ચિત્તે સાંભળતા હતા, તે હવે બોલ્યા-“ ભાઈ ! સમાજની દુર્દશાના વિચારથી

હૃદય વ્યથા થાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. પરંતુ નકામો બાળપો કરવાથી શું ફાયદો ? આજ વર્ષો થયાં કેટલા દયાળુ આત્માઓ કન્યા વિક્રય જેવા દુષ્ટ રીવાજને નાબુદ કરવા વાસ્તે તનતોડ યત્ન કરી રહ્યા છે ? પણ બાઈ, મને કહો કે એનું પરીણામ શું આવ્યું ? ‘જ્યાં આબ ફાટયું’ ત્યાં થીગડું દેવા ક્યાં જવું ?’ જ્યાં આપણી જ્ઞાતિઓના અગ્રેસર માઆપોજ કન્યાવિક્રય કરવાવાળાઓના આગેવાન ત્યાં નગરખાનામાં તુતુડીના અવાજની માફક આપણી દાદ ફરીઆદ કોણ સાંભળે છે ? જ્યાં સ્વાર્થના પડળ મનુષ્યને અંધ બનાવી દે છે ત્યાં આપણા જેવા થોડાકના યત્નથી તેનાં ચક્ષુ કેમ ઉઘડે ? મેં તો હવે નિશ્ચય કર્યો છે કે આ બાબતમાં નિથ્યા પ્રયત્ન છોડી દઈ શાન્ત ચિત્તે ઘરને ખુલ્લું બેઠા બેઠા શું થાય છે, તે જોયા કરવું.” મારા મિત્રના આ કથનથી હું તદ્દન નિરાશ થઈ ગયો. “શું આ વિષયમાં હવે પ્રયત્ન માત્ર છોડી દેવો ? નહિ, નહિ, એતો કેમ બને ? ત્યારે કરવું શું ? હાય ! કન્યા વિક્રયરૂપી દુષ્ટ દૈત્ય દર વરસે કેટલી બધી અણસુંધેલી કુસુમ કળીઓને ખીલતાં પહેલાંજ કરમાવી નાખતો હશે ? હાય ! કન્યાવિક્રયના પંજામાં ફસી પડેલી કેટલી બધી બાળ યુવાન વિધવાઓ ચોધાર અશ્રુઓ વરસાવી રહી હશે ? અને આપણી સમાજને આપ આપી રહી હશે ? મને તો લાગે છે કે આપણી દરેક પ્રકારે જે અધોગતી થઈ રહી છે તેમાં આપણી બાળાઓના આપજ કારણભૂત હશે !

અરે આર્ય પિતાઓ ! તમે તો આખા વિશ્વમાં જીવ દયાને માટે પ્રખ્યાત હતાને હજી પણ છો. તમારા પગ તળે એક નાની કીડી ધુંદાઈ જતાં પણ તમને કંપારી છુટે છે; તો પછી તમારા રૂઢીચૂઢી ઉત્પન્ન થયેલી તમારા અંશરૂપ આત્મજનોને ઢોરની પેઠે વેચતાં તમારો જીવ કેમ ચાલે છે ? મને તો લાગે છે કે તમારા કરતાં મુસલમાન બાઈઓ હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે. કારણકે તેઓ પોતાની પુત્રીઓને કદાપી પણ વેચતા નથી. હાય ! તમારા હસ્તથી દરવરસે કેટલી બધી

કુસુમલતાઓનો કચરધાણ નીકળી જતો હશે, તેનો જ્યારે ખ્યાલ આવે છે ત્યારે હૃદય ચિરાઈ જાય છે. તમારા જીવનને લઈને એક બાજુ જ્યારે વિધવાઓની સંખ્યા વધતી જતી જોવામાં આવે છે. ત્યારે બીજી બાજુ ઘણા સુશિક્ષિત યુવકો ધનને અભાવે પુખ્ત ઉમ્મર થવા છતાં કુંવારી સ્થિતિમાં રખડતા જોવામાં આવે છે.

આજ વખતે મારા એક બીજા મિત્ર શ્રીયુત હગનલાઇનાઇએ ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો. પ્રવેશ કરતાં કરતાં તેમણે માઈ છેલ્લું વાક્ય સાંભળ્યું, અને ખુરશી ઉપર પોતાની એક લેતાં બોલ્યા,—"એમ કેમ? વિધવાપાઈન કરવા છતાં આપણા યુવક વર્ગને કન્યા ન મળે, એ વાત હું માની શકતો નથી."

મેં કહ્યું, "તમે ધારતા નહિ હો, પરંતુ હું તો ધાઈ છું કે કન્યાવિક્રયે આપણા યુવક વર્ગને પણ કોડી સ્થિતિમાં મૂકી દીધેલ છે.

"એમ કે ?" હગનલાઇએ ફરીથી પણ એનોએજ પ્રશ્ન કર્યો."

"સાંભળો, એ તો તમે પોતે પણ કમુલ કરશો કે આપણી આધુનિક ડેળવણી કાંઈ એવા પ્રકારની નથી કે જેને લઈને આપણો યુવક વર્ગ પોતાની આર્થિક સ્થિતિ સુધારી શકે. હવે જેઓ કન્યાવિક્રય કરનારા છે, તેઓ વર ડેળવાયેલ છે કે નહિ તેની થોડીજ દરકાર કરે છે. તેઓતો આખો મિચીને જે પૈસા આપે તેનેજ ડેળવાયેલ સમજીને દીકરી આપે છે. હવે આપણા યુવકો પેટે પાટાબાંધીને માંડમાંડ ડેળવણી લઈ શક્યા હોય તેઓ કન્યાના મા બાપને મોં માગ્યું ધન ક્યાંથી લાવી આપે? જે લોકો કન્યાવિક્રય કરનારા નથી તેના તરફથી આ લોકો કંઈક આશા રાખી શકે ખરા, પરંતુ આ સજ્જનોની સંખ્યા ઘણીજ જીવ છે. અને વળી તેઓ વર પસંદ કરતી વખતે એકલી વિધાપર નજર નહિ કરતાં એટલી બધી સૂક્ષ્મ બાજોતોનું અવલોકન કરે છે કે આપણા યુવકોને ઘણે ભાગે તેમના તરફથી પણ નિરાસા જ મળે છે. અલબત્ત જે જ્ઞાતિઓ વિશાળ છે, ત્યાં તો ડેળવાયેલ વર્ગની યોગ્ય કદર કરનાર મળી આવે છેજ. પરંતુ આપણી જ્ઞાતિ

જેવી ટુંકી જ્ઞાતિઓમાં ‘ ટકે શેર ભાણ ટકે શેર ખાળ ’ ની માફક કેળવાયેલ અને વગર કેળવાયેલ વર્ગના સરખા હાલ છે. અહિંતો લક્ષ્મી દેવીનેજ માન છે. સરસ્વતી દેવીનો કોઈ ભાવ પણ પૂછતું નથી.

છગનલાલ:—ત“મારી દલીલ કંઈક અંશે વ્યાજબી છે ખરી. પણ તમારા કથન પ્રમાણે જ્યારે એક બાળુએ વિધવાઓ અને બીજી બાળુએ કુંવારાઓની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે, ત્યારે જાણ્યે અજાણ્યે, પરોક્ષ યા પ્રત્યક્ષ રીતે અનેક અનાચારો થાયજ, તેમાં કાંઈ નવાઈ નથી. આજે જેટલી વિધવાઓ છે, તેટલી સધવા હોત અને જેટલા કુંવારા છે તેટલા પરણેલા હોત તો આપણી જ્ઞાતિ દિન પ્રતિદિન ટુંકી થતી જાય છે તે ન થાત. મને તો લાગે છે કે જે પુનર્લક્ષ્મી છુટ મળે તો આ બધી પંચાત મરી જાય, કેમ ખરું કે નહિ ? તમારો શું મત છે ? ”

મેં તથા પ્રેમજીભાઈએ કંઈ પણ જવાબ આપ્યો નહિ કારણકે અમે બન્ને પુનર્લક્ષ્મીની વિરૂદ્ધ વિચારો ધરાવતા હતા. કારણકે સ્નેહ લક્ષ્મીના સ્વપ્નમાં રમતા આત્માઓને પુનર્લક્ષ્મીની વાત ક્યાંથી ગમે ? ‘ લક્ષ્મી એ કાંઈ શારિરીક સંબંધ માત્રજ નથી. પરંતુ આત્મીક સંબંધ છે. લક્ષ્મીની પ્રેમગાંઠ સાક્ષાત્ પરમેશ્વર પોતાને હાથે જ બાંધે છે. અને એક આત્માનો બીજા આત્માની સાથે પ્રેમ સંબંધ જોડે છે. ’ એ નવસંહીતામાંના કથન ઉપર સંપૂર્ણ વિશ્વાસ ધરાવનારાને પુનર્લક્ષ્મી હિમાયત કરનારાઓની દલીલો કેવી રીતે ગળે ઉતરી શકે ? જવાબ ન મળવાથી પુનઃ છગનભાઈ બોલ્યા, “ જ્યારે એક બાળુએ તમે વિધવા વિવાહ તરફ અણુગમે બતાવે છે, ત્યારે બીજી બાળુએ વિધુર વિવાહ તરફ આંખ આડા કાન કરે, એ તમારો કેવો ન્યાય ? સ્ત્રી વિધવા થાય તો તેણીની આખી જીંદગી બરબાદ જાય અને પુરુષ ગમે તેટલી વખત વિધુર થાય. છતાં શ્રી વખત પરણી સુખી થાય એ શું તમારો સ્ત્રી જાત પ્રત્યે ચોક્કસો અન્યાય અને જુલમ ન કહેવાય કે ? અલબત્ત, હું તમને એમ નથી કહેતો કે તમે વિધવા વિવાહની તરફેણ કરો.

જો તમે વિધવા વિવાહનો પ્રચાર કરવા ન ઇચ્છતા હો તો વિધુર વિવાહ બંધ કરવા તનમનથી ચત્ન કરો. જ્યાં સુધી વિધુર વિવાહ પ્રચલીત છે, ત્યાં સુધી તમે વિધવા વિવાહની સામે ગમે તેટલી દલીલ કરો છતાં તમારી દલીલો સ્વાર્થીજ ગણાશે. શું તમે નથી માનતા કે પુરૂષોના પુનર્લગ્નોનો જ મોટે ભાગે કન્યાવિક્રય જેવા દુષ્ટ રીવાજને ઉત્તેજન આપે છે ? જો હમણાં પુરૂષવર્ગમાં પુનર્લગ્નનો રિવાજ બંધ થઈ જાય તો કન્યાવિક્રય કરવાવાળાઓના મોટા ભાગની જબરી રોજી તુટી જશે. અને તેને પરીણામે વિધવાઓની સંખ્યામાં પણ ઘટાડો થશે. એટલે અમોને વિધવા વિવાહની હિમાયત કરવાનું કાંઈ પણ કારણ રહેશે નહિ.”

મી. પ્રેમજીભાઈ:—“તમારી દલીલ અક્ષરશઃ સત્ય છે. હું તે કશુંલ કહું છું. વિધુરવિવાહ બંધ કરવાની સંપૂર્ણ જરૂર છે. પરંતુ એક એવી દલીલ છે કે જેને લઈને વિધુર વિવાહને કંઈક અંશે છુટ હોવી જોઈએ. આપણા શાસ્ત્ર પ્રમાણે એક માણસનો વંશ પુરૂષથી ચાલુ રહે છે અને નહીં કે સ્ત્રીથી. જે સ્ત્રી સંતાન વગર ગુજરી જાય તો કોઈનો વંશ બંધ પડી નહિ જાય સ્ત્રી પરંતુ એક માણસનો એકનો એક દીકરો સંતાન વગર ગુજરી જશે તો તેનો આખો વંશ બંધ પડી જશે. માટે મારી માન્યતા છે કે જો ત્રીસ વર્ષના અંદરની પુરૂષની સ્ત્રી ગુજરી જાય; અને તે પુરૂષને પુત્ર ન હોય તો તેને પુનર્લગ્ન કરવાની છુટ મળવી જોઈએ. પરંતુ ત્રીસ વર્ષની ઉપરના પુરૂષને પુત્ર ન હોય છતાં તેણે પુનર્લગ્ન કરવું એ વ્યાજબી નથી. વળી જે પુરૂષને સંતતીમાં એકાદ પુત્ર હોય અને જો તેની સ્ત્રી ગુજરી જાય, તો તેણે પુનર્લગ્ન કરવાની બીલકુલ જરૂર નથી.”

મેં કહ્યું, “વાહ તમે મારા વિચારને બરાબર મળતા છો. જો આ પ્રમાણે સુધારો થશે તો પુનર્લગ્નની હિમાયત કરનારાઓ આપણી ઉપર જે આક્ષેપો કરે છે તે નહિ કરે. અલબત્ત જો કે આ ઘણા આકરો સુધારો છે. પરંતુ વિધવાઓને જે દુઃખ વેઠવું પડે છે તેની આગળ પુરૂષનું દુઃખ કાંઈ વિસાતમાં નથી.”

આમ વાર્તાલાપ ચાલી રહ્યા છે, તેવામાં “મણીઆ, ઓ મણીઆ, અહિં મણીઓ છે કે ?” એમ બોલતા એક હાથમાં હુકો અને બીજા હાથમાં કુંચીઓનો જુડો હલાવતા મગનશેઠે ગૃહમાં પ્રવેશ કર્યો.

“આવો, આવો કાકા, અહિંતો મણીભાઈ આવેલ નથી. બેસોને.”
“ના, ના, બેસીશ તો નહિ. એતો મણીઓ દી ઉડેલ સવારનો ઉડીને દીશાએ જવાનું નામ લઇને કોણ જાણે ક્યાં ગયો છે. મેં જાણ્યું કે અહિં બેડો હસે તે તેડી આવું. ઠીક લ્યો. હવે હું જાઉં છું. દુકાને કાઠ નથી.”

“ના, ના. કાકા, એમ તે થાય ! જરાકતો બેસો.”

“ઠીક લે ત્યારે.” એમ કહીને મગન કાકા ધબ દબને એક ખાલી ખુરસી ઉપર બેસી ગયા, અને હુકો ગગડાવવા મંડી પડ્યા.

થોડીવાર સુધી સૌ મૌન રહ્યા. છેવટે મગનશેઠે શાન્તીનો ભંગ કર્યો, “કેમ શું ગપાટા ચાલી રહ્યા છે મારા આવવાથી ચૂપ કેમ થઇ ગયા ? કાંઈ ખાનગી વાતો તો નથી ચાલતીને ? એવું કાંઈ હોય તો હું અહિંથી જાઉં ? હોય ભાઈ ! જીવાન મંડળી એટલે નવી નવી વાતો પણ ચાલે.”

અત્રે જણાવવું આવશ્યક થઇ પડશે કે ભગતશેઠ અમારી જ્ઞાતિના બૃહસ્થ હતા. ગામડામાં પરંપુરણ વ્યાપારની દુકાન એટલે આર્થિક સ્થિતિ નબળી હોયજ. ઉમ્મર લગભગ પચાસ ઉપરની થવા આવી હતી. પરંતુ સ્વભાવ એવો તો મીલનસાર હતો કે નાના બાળકથી તે વૃદ્ધ સુધીનાં દરેક સાથે વાતચીતમાં મળી જતા. જે કે હતા તો જીના વિચારના પરંતુ નવિન વિચારોનો તિરસ્કાર કરતા નહિ. પણ યુવાન વર્ગમાં તેમને કેટલીક ખામીઓ જણાતી અને પ્રસંગોપાત આ ખામીઓ યુવાન વર્ગ સમક્ષ જણાવી પણ દેતા. પોતે જે કે કન્યાવિક્રયથી વિરુદ્ધ હતા છતાં આ વર્ષે તેમની દીકરીનું સગપણ કરી વરવાળા પાસેથી અમુક રકમ તેમણે લીધી હતી. તેના આ કૃત્યથી કન્યાવિક્રય કરવાવાળાઓના પક્ષમાં એકનો વધારો થયો જાણી ખુશી કન્યાવિક્રય

પક્ષ થયો હતો પરંતુ અમારા જેવા જીવાનીઆ તેના આ કૃત્યથી ઘણાજ નાખુશ થયા હતા.

મગનશેઠના પ્રશ્નનો જવાબ આપતાં પ્રેમજીભાઈ બોલ્યા, “ ના, એવું કાંઈ છે નહિ. એતો કન્યાવિક્રય વિષે રહેજ વાત થતી હતી.

મગન કાકા એક નિઃશ્વાસ નાંખીને બોલ્યા, “ હા ભાઈ! હવે એ દુષ્ટ રીવાજનો જેમ બને તેમ જલહીથી અંત આવે તો સાહે.”

આ સાંભળીને અમે બન્ને તો ચુપ રહ્યા. પરંતુ હગનભાઈ જરા તામસી પ્રકૃત્તિના હતા. તે છાનામાના ખેસી શક્યા નહિ. અને બોલી ઉઠ્યા-“ બસ કરો કાકા, હવે બહુ થયું.” તમારામાં કેટલું પાણી છે તે જણાઈ આવ્યું છે. હવે તો તમારે કન્યાવિક્રયની વીરૂદ્ધ વિચાર દર્શાવતાં શરમાવું જોઈએ. અમે નહોતા ધારતા કે તમે પોતેજ ઉઠીને આવું નીચ નિંદ્ય કાર્ય કરશો. માફ કરજો, પરંતુ જ્યાં સુધી તમારા જેવા ગૃહસ્થો આપણી ન્યાતમાં છે ત્યાં સુધી આપણી સમાજનો જરા પણ ઉદ્ધાર થવાનો સંભવ નથી. તમારા કરતાં તો ખીજા કન્યાવિક્રય કરવાવાળાઓ સારા કે તેઓ છયોક કહે છે કે અમે કન્યાવિક્રય કર્યો છે, કરીએ છીએ, અને હજી પણ કરીયું.”

હગનભાઈના આવા અવિનય માટે અમને ઘણું માફ લાગ્યું. હું તેમને ઠપકો આપવા જતો હતો તેવામાં મગનકાકા એક ઉંડો નિઃશ્વાસ નાંખીને અમને ત્રણેને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યા, “ ભાઈઓ આ હગનના બોલવાથી મને માફ નથી લાગ્યું. પરંતુ મને દીલગીરી માત્ર એટલીજ થાય છે કે તમારા યુવકવર્ગના આવા વર્તનથી ધારેલું પરીણામ નથી આવતું. ભાઈઓ! તમારા ઉદ્દેશો સ્તુતિપાત્ર છે, એમાં શક નહિ; પરંતુ આકળા કે ઉતાવળા થઈ જવામાં સાર નથી. તમે લોકો જીરુસાપુર્વક લાંબાં લાંબાં ભાષણ કરવાનું અને જીના વિચારવાળાઓ ઉપર વાક્ય પ્રહાર ચાલુ કરવાનું જાણો છો. પરંતુ યાદ રાખજો કે આ તમારું વર્તન તમારા કાર્યમાં અનુકુળ થવાને બદલે નવાં નવાં વિઘ્નો ઉપરિથત કરતું જાય છે. યાદ

રાખજો કે જુના વિચારવાળાઓની સાથે મળી જઈને જ તમે ધારેલું પરીણામ નિપજવી શકશો, અને નહિ કે તેમને તરછોડીને તમે ઘણી વખતે જોયું હશે કે જોસર્વંધ પડતા વરસાદનું પાણી જમીનમાં નહિ ઉતરતાં નદી નાળામાં ચાલ્યું જાય છે. પરંતુ ધીમે ધીમે પડતા વરસાદનું પાણી જમીનમાં ઉતરી જમીનને પોચી અને ફળદ્રુપ બનાવે છે.

તેવીજ રીતે જુરસાદાર ભાષણોથી સામા માણસના મન ઉપર એછીજ અસર થશે. અને થશે તો પાછી ઝડપથી ભુંસાઈ જશે. પરંતુ જો તમે કન્યાવિક્રય કરવાવાળાઓને ધીરજથી પ્રેમથી નમ્રતા-પૂર્વક તેમની ભુલોની સમજ પાડશો તો હું નથી ધારતો કે તે લોકો એટલા મુર્ખ હોય કે તમારી અવગણ કરે. તમે કદી પણ જુના વિચારવાળાઓની સાથે ટેબલ ઉપર હાથ પછાડીને બોલવા સિવાય શાન્તિથી વાત કરી છે ? કદી તેમની ફલીલો સાંભળી છે ? અને સાંભળી હોય તો તેની ઉપર શાન્તિપૂર્વક વિચાર કર્યો છે ? કહો કે નહિ. ભાઈયો ! મારે જવાનું મોડું તો થાય છે, પરંતુ જ્યારે વાત નીકળી છે ત્યારે મારા જેવા કે જેઓને નિરૂપાયે દીકરીના પૈસા લેવા પડ્યા છે, તેમની વતી એ બોલ બોલવાની ઈચ્છાને રોકી શકતો નથી. તેથી મારે એ શબ્દો તમને સમજાવવા જોઈએ.

ભાઈઓ ! બધા કન્યાવિક્રય કરવાવાળાઓ કાંઈ તમે ધારો છો એવા દુષ્ટ અંતઃકરણના નથી હોતા. અલબત્ત મારા જેવા ઇપકને પાત્ર તો છે. પરંતુ અમને દુષ્ટ અંતઃકરણવાળા કહેવા એતો ચોક્કો અન્યાય છે. સાંભળો મારી ફલીલ. આજકાલ દિકરીના લગ્ન પ્રસંગમાં તેમજ આણા પરીઆણામાં નાતજાતના રીતરીવાજ પ્રમાણે કેટલું બધું ખર્ચ કરવું પડે છે તે તમે જાણો છો ?

હવે જ્યારે અમે માંડ માંડ અમારું ગુજરાન ચલાવી શકીએ છીએ તો પછી આ બધું ખર્ચ કરવું ક્યાંથી ? ”

છગનભાઈ—“ એટલે ? તમારું બોલવું ગેરજાજબી છે, શું દિ-

રીના ધનવડે મસાલાદાર મીઠાઈ બનાવી જાતી ભોજન કરવું ? જનને જમાડતી અને દિકરીને કરીઆવર કરવો તેના કરતાં તો જાતિભોજન ન કરવું. જનને ચ્હા પાછને વળાતી દેવી, અને દિકરીને કરીઆવર ન કરવો એ શું ખોટું છે ? ”

મગનશેઠ—“ભાઈ, તારું કહેવું વ્યાજબી છે. પરંતુ તમારા જેવા સમજીતુ વણા થોડાજ હોય છે. જાતિનો મોટો ભાગ અણસમજીતુજ હોય છે. એટલે જો અમે જાતિભોજન ન કરીએ, જનને આગ્રહ કરીને વધારે દીવસ ન રોકીએ અને દિકરીને કરીઆવર ન કરીએ તો જાતિજનો અમારી ઉપર નિંદાનો વરસાદ વરસાવે, એટલે લોક-નીંદાથી કરીને અમારે આ બધું કરવું પડે છે અને તેટલા ખાતરજ નિરૂપાયે કન્યાવિક્રય કરવો પડે છે. અને હું માતું છું કે મારા જેવા અનેક જનોને એજ કારણને લઈને નિરૂપાયે કન્યાવિક્રય કરવો પડતો હશે.

ભાઈએ તમે શાણા છો તો વિચાર કરો કે આમાં અમે વધારે દોષીત ગણાઈએ કે જાતિના રીવાજો ? જો હમણું જાતિના આગેવાનો આગળ પડીને જાતિભોજનનો રીવાજ બંધ કરે, જનને રોકવાના ખર્ચમાં-ટંકમાં ઘટાડો કરે, અને દિકરીને કરીઆવર કરવાનો ચાલ બંધ કરે તો હું નથી ધારતો કે અમારા જેવાને કન્યા-વિક્રય કરવાનું કાંઈ પણ કારણ રહે. ”

આ સાંભળી હું બોલ્યો—“કાકા, તમારે જાતિના કાયદાનું શું કામ છે ? તમે પોતેજ જાતિભોજન ન કરો, જનને વધારે દિવસ નહિ રોકતાં તમારી શક્તિ અનુસાર સ્વાગત કરો, અને શક્તિ ન હોય તો દિકરીને કરીઆવર ન કરો. જાતિ તમને ક્યાં ફરજ પાડવા આવે તેમ છે ? ”

મગનકાકા—“ભાઈ તારી વાત ખરી છે. પરંતુ એ પ્રકારની પહેલ કરવા જેટલું અમારામાં આત્મબળ નથી. અલખત જો કોઈ શ્રીમંત સજ્જન આ પ્રકારની પહેલ કરે તો અમે તેને અનુસરવા તૈયાર છીએ. પરંતુ અમારાથી તો પહેલ નજ થઈ શકે.

વળી મારી હવે એક બીજી દલીલ સાંભળો. કન્યાવિક્રય કરનારાઓમાંનો એક વર્ગ એવો છે કે જેઓ પોતાના બ્યાજબી સ્વાર્થની ખાતરજ કન્યાવિક્રય કરે છે. આ લોકોની એવી દલીલ છે કે અમારા દિકરાઓને કોઈ કંકુને ચાંદલે કન્યા આપતું નથી. તેથી અમે જો દિકરીના પૈસા લઈ દિકરાના અવેજમાં ન ભરીએ તો અમારા છોકરાને કુંવારા મરવાનો સમય આવે.”

પ્રેમજીભાઈ—“ જો તેઓ કન્યાવિક્રય ન કરવાની દ્રઢ પ્રતિજ્ઞા લે તો કુદરતી નિયમ પ્રમાણે તેના છોકરાઓ કંકુને ચાંદલે વરવાળ જોઈએ.”

મેં કહ્યું—“ અલબત્ત તમારી વાત સત્ય છે. પરંતુ આપના જેવા વિદ્વાન હોય તેજ કુદરતી નિયમનું રહસ્ય સમજી શકે. તે લોકોને તેવું રહસ્ય સમજવા જેટલું જ્ઞાન હોતું નથી, અને હોય છે તો તેટલી ધીરજ હોતી નથી. કર્મવાદીઓ માને છે કે અમે કર્મ નહીં કરીએ તો પણ અમને કર્મમાં લપ્સેલ હશે તે મળી રહેશે. જો કે તેઓને કર્મ ઉપર આટલી શ્રદ્ધા હોય છે, પરંતુ તેમનામાં કર્મ ઉપર આધાર રાખીને બેસી રહેવા જેટલી ધીરજ હોતી નથી. તેથી તેઓ કર્મવાદી હોવા છતાં રાત્રી દિવસ ઉઘમ કર્યા કરે છે.”

આ સાંભળી પ્રેમજીભાઈ શાન્ત રહ્યા અને મગનશેઠે ગાહું આગળ ચલાવ્યું, “ આ બંને પ્રકારની દલીલો તમે સાંભળી, અને તમારી ખાત્રી થઈ હશે કે આ દલીલો તદ્દન ખાયા વગરની નથી. માટે જો તમે કન્યાવિક્રય નાબુદ કરવા ઇચ્છતા હો તો પ્રથમ લોકોને સમજાવી ઠેકાણે લાવો.”

મેં કહ્યું, “ તમારી વાત તો સાચી, પરંતુ તે લોકોને ઠેકાણે લાવવા કેવી રીતે ? ”

મગનશેઠ—“ અમારા જેવાને ઠેકાણે લાવવાનું કાર્ય તો ઘણુંજ સરળ છે. સાંભળો, જ્ઞાતિના અગ્રેસરો સાથે મળી, તેમને સમજાવી, તેમને મોટપ આપી, તેમની મારફતજ લગ્ન વિગેરે પ્રસંગના ખરચા એટલા કમી કરી નાંખો કે, એક ગરીબ માણસ પણ પોતાને ત્યાં

આવેલ શુભ પ્રસંગ વિના મુશ્કેલીએ ઉઠેલી શકે. આમ થશે તો એ લોકો ઘણી ખુશીથી કન્યાવિક્રય કરતા અટકી જશે. હવે જે લોકો પોતાના છોકરાઓને વરાવવા-પરણાવવા માટે કન્યાવિક્રય કરે છે, તેઓને સમજાવવાનું કાર્ય જરા કઠીન છે. કારણકે તેમને લાગુ પડે તેવી દવા તમારી પાસે નથી. પરંતુ હીંમત હારશો નહિ. ધીરજથી અને દ્રઢતાપૂર્વક તેઓને સમજાવવાનું ચાલુ રાખો અને અમને લગ્ન વિગેરે પ્રસંગના ખર્ચની ધુંસરીમાંથી મુક્ત કરો એટલે અમે ખુશીથી અમારી દિકરીઓ આ લોકોના દિદરાઓને કંકુને ચાંદલે દહને તમારા કાર્યમાં મદદ કરીશું.

આ બંને વર્ગો કન્યાવિક્રય કરતા ગંધ પડ્યા એટલે જે નીચ લોકો પોતાની આત્મજાઓના રૂધીરનું પાન કરીનેજ પોતાનો અને પોતાનાં બાળબચ્ચાંઓનો નિર્વાહ ચલાવે છે તે લોકો પણ મનમાનતો શિકાર નહિ મળવાથી ધીરે ધીરે ઠેકાણે આવશે અને નહિ આવે તેને જ્ઞાતિના સખ્ત કાયદાઓ જેરજુલમથી ઠેકાણે લાવશે. માત્ર સરત એટલીજ કે તમારે જ્ઞાતિના અગ્રેસરોને સમજાવીને તમારા પક્ષમાં લેવા જોઈશે અને તમારામાં આવડત હશે તો એ કાર્ય કાંઈ મુશ્કેલ નથી.

ભાઈ ! મારે તમને કહેવાનું હતું તે ઘણું ખૂં કહેવાઈ ગયું છે. તમે યુવક વર્ગમાંજ આપણી સમાજની સઘળી આશાઓ સમાયેલી છે. માટે તમેને હજી ફરી વખત પણ વિનંતી કરીને કહું છું કે, ઉતાવળા કે આકળા ન થશો. જ્ઞાતિના જીના વિચારવાળાઓ સાથે હળી-મળીને ચાલો. તેમને તમારા ખોટા ડોળડાકથી ભક્કાવો નહિ. પરંતુ તેમના ઉપર પ્રેમપૂર્વક તમારા વિચારોની છાપ બેસાડો. તેમના હસ્ત-કથીજ જ્ઞાતિના કાયદાઓમાં યોગ્ય ફેરફાર કરાવો. તમારામાંના શ્રીમંત ભાઈઓ બહાર પડી તમારે ત્યાં આવેલ શુભ પ્રસંગ ધણીજ ટુંકા પાયા ઉપર ઉઠેલો, અને તેમ કરીને બીજાઓને તમારો દાખલો આપો.

જો આ પ્રમાણે કરશો તો ઈશ્વર જરૂર તમને મદદ કરવાનો.

બાકી જુના વિચારવાળાઓ સાથે અતડા અતડા રહેવાથી કંઈ વળવાનું નથી.”

આટલું કહી મગનશેઠ ઘડીયાળ સામે જોઇ બોલ્યા, “ઓહો! વાતમાં ને વાતમાં કેટલો બધો વખત જતો રહ્યો તેની ખબરજ રહી નહિ. હજુ મણીઆનો પત્તો નથી. હ્યો હવે હું ઉઠીશ. ”

પ્રેમજીભાઈ તો આ બધી હકીકત સાંભળીને હચમચ થઇ ગયા. જો કે તેઓ આવા કાર્યોમાં કિત્તાહપૂર્વક ભાગ લેતા હતા પણ તેઓએ આ બધી વાત સ્વપ્નમાં પણ સાંભળી નહોતી. તેમને પોતાના અવિનય માટે પશ્ચાત્તાપ થવા લાગ્યો.

• મેં કહ્યું—“ કાકા આજે તમેએ અમેને જે અમુલ્ય શિખા-મણુ આપી છે, તેને માટે આપનો જેટલો આભાર માનીએ તેટલો થોડો છે. કાકા, અમે યુવકવર્ગ શામાટે કોઈ પણ કાર્યમાં શ્તેલ નથી મેળવતા તેનું કારણ આજેજ મને સમજાયું. આજથી અમે પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે જુના વિચારવાળાઓ સાથે હળતા મળતા રહીને અમે અમારી ધરજ બજાવીશું. ”

“ હીક હવે હું રજા લઉંશિ. ”

“ બલે ખુશીથી પધારો. ” એમ કહીને હું મગનશેઠને મારા ગૃહદ્વાર સુધી વળાવા ગયો. તેમના ગયા બાદ મેં મારા બન્ને મિત્રોને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “ ભાઈઓ ઘણુંજ મોડું થઇ ગયું છે, માટે આજે હગનભાઈ અહિંજ ભોજન કરવાનું રાખશે એવી મારી ઇચ્છા છે. મારી વિનંતી સ્વિકારશો તો મને ઘણું આનંદ થશે. ”

હગનભાઈએ મારી ઇચ્છાને અનુમોદન આપ્યું, અને અમે ત્રણે મિત્રો ત્યાંથી ઉઠીને ભોજન ગૃહ તરફ ગયા અને જમ્યા.

* * * * *

ઉપરોક્ત ઘટનાને છ માસ જેટલો સમય વીતી ગયો છે. મગન શેઠ પ્રસંગોપાત અમુલ્ય સૂચનાઓ આપતા રહે છે. પ્રેમજીભાઈ તેમના દેશ ગયા છે. યુવકો ઉદ્ધતાઇ છોડીને દરેક સાથે નમૃતાપૂર્વક વર્તન શીખ્યા

છે. અમે સ્થિતિના એકાદ બે શેઠીઆઓનાં દિલ જીતવામાં કંઈક અંશે ફતેહમંદ થયા છીએ. કારણકે તેઓ પ્રથમ જેમ અમને દેખીને બડકતા હતા તેમ હવે બડકતા નથી. પરંતુ હવે તો અમારી વાતોમાં રસપૂર્વક ભાગ લેતા જણાય છે.

આજે રાત્રે ઉપરોક્ત શેઠીઆઓની ખાસ સૂચનાથી સ્થિતિના દશ બાર અગ્રેસરોની એક ખાનગી સભા મહાજનવાડીના મકાનમાં મળવાની હતી. આ સભા માત્ર અગ્રેસરોનીજ હતી. છતાં તેમાં અમોને આમંત્રણ હતું. પ્રથમ જેઓ અમારું નામ માત્ર સાંભળીને ગાળોતો વરસાદ વરસાવતા હતા, તેમના તરફથી અમને આટલું બધું માન મળે તે આશ્ચર્યકારક હતું. પરંતુ એ બધા પ્રતાપ મગન કાકાના હતા. રાત્રીના આઠ વાગે અમારે ત્યાં જવાતું હતું. હું ભોજન કરીને મારા મિત્રોની રાહ જોતો એકો હતો તેવામાં મારા બે મિત્રો આવ્યા, એટલે અમો ત્રણે જણ ગૃહમાંથી બહાર નીકળ્યા. માર્ગમાં આજ વિષય વિષે વાતચીત કરતા કરતા થોડીવારમાં મહાજનવાડીના મકાને આવી પહોંચ્યા. હજી બે ત્રણ શેઠીઆઓનું આગમન થયું હતું. તેઓને નમસ્કાર કરીને અમે અમારી જગોએ એકા થોડીવારમાં જે કોઈ આવવાના હતા તે આવી ગયા, એટલે સાંકળચંદ કે જેઓ નગરશેઠ તરીકે ઓળખાતા હતા, તેઓએ પોતાની જગ્યાએથી ઉઠીને બોલવાની શરૂઆત કરી, “ભાઈઓ, આજે આપણે આ સ્થળે શામાટે એકત્ર થયા છીએ, તેનું કારણ તો તમે સૌ કોઈ જાણો છો. આપણી તેમજ બીજી સ્થિતિઓમાં કન્યા-વિક્રય જેવા દુષ્ટ રીવાજોએ પગ પેસારો કરીને કેટલું સલાનાશ વાળ્યું છે, તે આપણે સૌ કોઈ જાણી શક્યા છીએ. આજ દિવસ સુધી આપણે અજ્ઞાનરૂપી અંધકારમાં પડી રહ્યા. પરંતુ હવે આપણાં નેત્રો ખુલ્લાં થયાં છે, અને આપણે આપણી ભૂલો સમજી શક્યા છીએ. મારે ન્યાયની ખાતર કહેવું જોઈએ કે આપણને આપણી ભૂલો સમજવનારા જીવવાનીઆઓજ છે. માટે આપણે સમગ્ર સ્થિતિએ તેઓનો આભાર માનવો જોઈએ. પરંતુ આપણે ધણાજ મોડા જાગ્યા છીએ.

માટે વાતો કરવાનો અને ખાલી આભાર માનવાનો હવે સમય રહ્યો નથી. હવે તો કમ્મર કસીને આ દુષ્ટ રીવાજ જડમૂળમાંથી નાબુદ થાય તેને માટે યોગ્ય પગલાં જેમ અને તેમ જરૂરીથી લેવાની જરૂર છે. મારો એવો વિચાર છે કે થોડા વખતમાં સમગ્ર જ્ઞાતિનું એક સંમિલન કરવું. પરંતુ તે વખતે આપણી જ્ઞાતીના કાયદાઓમાં શા ફેરફાર કરવા તે અત્યારથીજ નક્કી કરવા વાસ્તે આપણે એકત્ર થયા છીએ, તો હું સૌ ભાઈઓને વિનંતી કરું છું કે તેઓએ વિના સંકોચે પોતાને જે યોગ્ય લાગે તે વિચારો જણાવવા. મી. મોતીલાલ? તમારી પાસે સુધારાની જે ટીપ કરેલી છે તે વાંચતા જાવ, એટલે એક પછી એક ખુલાસા થતા જાય.” આટલું બોલી નગરશેઠ નીચે બેસી ગયા.

બાદ મોતીલાલભાઈએ પહેલો સુધારો એ મૂક્યો કે, વેવી-શાળથી માંડીને વરરાજા લગ્ન કરીને સ્વગૃહે જાય ત્યાં સૂંધીમાં વર અને કન્યા પક્ષવાળાઓને જે મોટા ખર્ચમાં ઉતરવું પડે છે તે ખર્ચ કમી કરી નાખવાં.

આ બાબતમાં ચર્ચા કરવાની નગરશેઠ તરફથી રજા મળતાં મેં મારી જગાએથી ઉભા થઈ બોલવું શરૂ કર્યું, “ મુરખ્ખી શેઠ સાહેબો! આપ જાણો છો કે આપણી કામમાં વેવીશાળથી માંડીને વર પરણીને સ્વગૃહે વિદાય થાય ત્યાં સૂંધીમાં લુગડાં લપાં-ધરેણાં-વાજાં વગેરે અનેક ખર્ચમાં કન્યા પક્ષવાળાઓ વર પક્ષવાળાઓનું રૂધીર ચુસી જાય છે, અને જ્યાં અંતે પોતાની દિકરી જવાની છે તે ગૃહને તદ્દન નિર્ધન કરી મૂકે છે. નવાઈની વાત છે કે વર પક્ષવાળાઓને અવેજ ભરવો પડે છે છતાં પણ લગ્ન સૂંધીમાં ધરેણાં ઉપરાંત હજારો રૂપીઆનો ખર્ચ થઈ જાય છે. હવે આમાં બિચારા ગરીબ જનોએ શું સમજવું? તેઓને જે દીકરી હોય છે તો તેણીને વેચીને દિકરીને પરણાવે છે. ને દિકરી નથી હોતી તો દિકરો મોટી ઉમ્મર સૂંધી કુંવારો રહે છે. દિકરીનાં માબાપોને પણ લગ્ન કીચાઓ તેમજ બીજા પ્રસંગે જ્ઞાતિ રીવાજોને લઇને ખર્ચના ઉંડા ખાડામાં નાહક ઉતરવું પડે છે

જેથી તે લોકોને કન્યાવિક્રય કરવાની ફરજ પડે છે. માટે હું સર્વેને વિનંતિ કરીને છું છું કે આ બધા ખોટા ખર્ચો જાતીએ ફરજિયાત રીતે કમી કરી નાંખવાં જોઈએ અને તેવા કાયદા શ્રીમંત યા ગરીબ સર્વેને એક સરખી રીતે લાગુ પડવા જોઈએ.”

કમળસીંહ શેઠ વચ્ચે ગળું ઉઠ્યા કે આ કાયદો દરેકને માટે ફરજિયાત કરવાની શી જરૂર છે? પૈસાદાર હોય તે ભલેને મરજી મુજબ ખર્ચ કરે અને જે શક્તિહીન હોય તે ભલેને ના ખર્ચ કરે. પરંતુ તેઓને જ્ઞાતિ વધારે ખર્ચ કરવાની ફરજ ના પાડે એટલે થયું. પણ કાયદો બધાને એક સરખી રીતે લાગુ પાડવાને હું કાંઈ જરૂર જોતો નથી.”

મોતીલાલ શેઠ, “કમળશી કાકા, તમારી માન્યતા બુલભરેલી છે. જે કે હું તમારા કરતાં વયમાં નાનો છું પરંતુ અનેક અનુભવોમાંથી પસાર થઈ ગયો છું. તેથી મારી તો ખાત્રી થઈ ગઈ છે કે, જ્યાં સુધી આ બધા ખર્ચા ફરજિયાત રીતે કમી કરવાને કાયદો દરેકને એક સરખી રીતે લાગુ કરવામાં નહીં આવે, ત્યાં સુધી બધા શક્તિવાન હોય કે નહોય છતાં આખરે જવાના ભયથી, અને સગાં વહાલાંના મેણા ટુંણાથી કંટાળીને ખર્ચના ખાડામાં ઉતરવાનાજ અને તેને પરીણામે કન્યાવિક્રય પણ ચાલુ રહેવાનોજ. જ્યાં સુધી આવી આખતોમાં ફરજિયાત અંકુશ નહિ મુકવામાં આવે, ત્યાં સુધી કન્યાવાળા વસ્વાળાનું લોહી પીવાનાજ એ ચોક્કસ માનજો.”

ભીમજી શેઠ અકળાઈને વયમાંજ બોલી ઉઠ્યા “અરે તમે તે કાંઈ ગાંડાખાંડા થયા છો કે શું? જેને ભગવાને બે પૈસા આપ્યા છે, તેઓ પોતાના પૈસા આવા શુભ પ્રસંગે ન વાપરે તો વાપરે ક્યારે? દિહરા દિહરીના લગ્ન વખતે પાંચ નાતીલા એકું મોં ન કરે તો તેના પૈસામાં શું પૂજો મૂકવાનો? ઘેર આવેલી જાન બે દીવસ વધારે ન રોકાય, તો કેમ જણાય કે શાહુકારને ત્યાં જાન આવેલી છે? દિહરીને પાંચ ડુઆ ફરીઆવરમાં વધારે ન કરે તો કેમ જણાય કે સારે ઘેર દિહરી વરાલી

છે ? જેને ભગવાને સારો દિવસ દેખાડ્યો છે, તેને આવો લ્હાવો ન લેવા ઘો એ મને તો ગમતું નથી. પછી તો ભાઈ તમે જાણો.”

આ સાંભળી ભલાભાઈ બોલ્યા, “ મોટા કાકા, તમારી વાત તો ઠીક છે, પરંતુ થોડા તવંગરના લ્હાવા માટે અનેકનું સત્યાનાશ વળી જાય છે, તેનો કાંઈ વિચાર કરો છો ? કાંઈ તમે જાણવી એવી એવી બાબતોમાંજ લ્હાવ લેવાની પરિસીમા આવી જતી નથી. જ્ઞાતિભોજન ન કરે અને તેને બદલે ઇચ્છા થાય તો ભલે એકને બદલે એક હજાર રૂપિયા જ્ઞાતિ હિતાર્થે વાપરે ? દિકરીને કરીઆવર જ્ઞાતિના કાયદા અનુસારજ કરે, અને તેને બદલે પોતાની શક્તિ હોય તો દિકરીને ખાનગી રીતે ગમે તેટલું આપે; તેમાં અમને ક્યાં વાંધો છે ? પુત્ર-વધુને ઘરેણું જ્ઞાતિના કાયદા અનુસાર કરે, અને તેને બદલે પુત્રવધુ, સ્વગૃહે આવ્યા પછી ભલેને તેણીને સોનેથી મઢાવે એમાં અમે ક્યાં વાંધો લઈએ છીએ ? લક્ષ્મી દેવીની કૃપા હોય તો ખાનગી રીતે પોતાની હત દેખાડવાના ક્યાં થોડા રસ્તા છે ? પરંતુ જાહેરમાં તો તેઓ જ્ઞાતિના કાયદાને માન આપે એમાંજ શોભા છે. ”

ભલાભાઈ આટલું બોલી રહ્યા કે તુરંતજ સઘળે કલબલાટ થઈ રહ્યો. કોઈ મારા મિત્રની આ દલીલોની તરફેણમાં અને કોઈ વિરુદ્ધમાં પોતાના અભિપ્રાયો દર્શાવવા મંડી પડ્યા.

છેવટે નગરશેઠે બધાને શાન્ત પાડીને બોલવાની શરૂઆત કરી, “ ભાઈઓ, આ સુધારા ઉપર તમે સઘળાએ પોતપોતાના વિચાર દર્શાવ્યા. મેં તે સઘળા ઉપર શાન્ત ચિત્તે વિચાર કર્યો છે, અને હું જે નિશ્ચય ઉપર આવ્યો છું, તે આપ સઘળા સમક્ષ જણાવવાની રજા લઉં છું.

(૧) જ્ઞાતિના કોઈપણ ગૃહસ્થે કન્યા વિક્રય નિમિત્તે એક ઋષિ પણ લેવી નહિ તેમ દેવી પણ નહિ. જાહેર રીતે યા ખાનગીમાં આ કાયદાનું ઉલ્લંઘન કરનારને જ્ઞાતિ બહાર મેલવા અને ભારે દંડ લઈને જ જ્ઞાતિમાં પાછા દાખલ કરવા.

(૨) વેવીશાળથી માંડીને લગ્ન સુધીના બધા કરો જેમ અને તેમ કમી કરી નાંખવાનો કાયદો કરવાની પુરતી જરૂર છે. અને આ કાયદો ગરીબ યા તવંગર સઘળાને એક સરખી રીતે લાગુ પડવો જોઈએ. આ કાયદાના પેટામાં નીચે પ્રમાણે કાયદા થવા જોઈએ.

(અ) વેવીશાળથી આરંભીને લગ્નોત્સવ પૂર્ણ થઈ ગયા સુધીનાં વરવાળાએ અને કન્યાવાળાએ પરસ્પર શું આપવાનું અને શું લેવાનું તેની રકમ જ્ઞાતિવાળાએ ઠરાવવી. તે ઠરાવેલી રકમ ઉપરાંત કોઈ વધારે લઈ પણ શકે નહિ અને દઈ પણ શકે નહિ.

(બ) કન્યાને કેટલું ધરેણું ચડાવવું તે જ્ઞાતિ ઠરાવે. અને આ ઠરાવ ઉપરાંત વધારે ધરેણું કોઈ લઈ પણ શકે નહિ અને દઈ પણ શકે નહિ. કોઈ શાહુકાર હોય તો પુત્રવધુ સ્વગૃહે આવ્યા પછી બંને સાંને મઢાવે.

(ક) વેવિશાળથી આરંભીને લુગડામાં, સમુરતામાં, તેમજ બાળ વગેરેમાં વરવાળાએ કન્યાવાળાએને કેટલાં કેટલાં લુગડાં આપવાં, તે જ્ઞાતિએ ઠરાવવું અને આ ઠરાવ ઉપરાંત કોઈ વધુ લઈ પણ શકે નહિ અને દઈ પણ શકે નહિ.

(ડ) લુગડાં વખતે સમુરતાં વખતે તેમજ જનમમાં કેટલાં માણસો આવે, અને કેટલા દિવસ રોકાય તે જ્ઞાતિએ ઠરાવવું. જનમમાં વરવાળા પગ રસ્તે આવે તો બળદનું ખર્ચ વરવાળાએ આપવું. ઠરાવ ઉપરાંત જનમમાં કોઈ વધુ માણસ લાવી શકે નહિ તેમજ ઠરાવ ઉપરાંત વધુ ટંક કન્યાવાળા જનને રોકી શકે નહિ. જ્ઞાતિના કાયદાથી ઓછા ટંક જેને રોકવી હોય તેને માટે છુટ છે.

(ઈ) લગ્ન વખતે જ્ઞાતિબોજન કરવાની કાંઈ પણ જરૂર નથી. છતાં જેને કરવું હોય તેને છુટ છે. પરંતુ એક કરતાં વધારે જ્ઞાતિ બોજન ન થવાં જોઈએ. કોઈ શખ્સ પૈસાપાત્ર હોય તો જ્ઞાતિહિતના બીજા કાર્યોમાં ગમે તેટલું ધન આપે પરંતુ એક ઉપરાંત બીજું જ્ઞાતિ બોજન થઈ શકે નહિ.

(ગ) દિકરીને ફરીઆવરમાં કપડાં ધણું જીજ્ઞાસે નહિ જેવાં જ આપવાં. અને તે જ્ઞાતિ ઠરાવે. આ ઉપરાંત જે દિકરીને વધારે આપવા માંગતો હોય તો સોનું અથવા શેકડા રૂપીયા ગમે તેટલા આપે તેની છુટ છે. આ ઉપરાંત હું મારા તરફથી એક નવો સુધારો મુંકું છું તે એ કે જે વરપક્ષવાળા શ્રીમંત હોય અને તેઓની ખુશી હોય તો કન્યાવાળાઓ વરવાળા પાસે કન્યાના નામ ઉપર અમુક રકમ વ્યાજે મુકાવે તેની છુટ છે પરંતુ આ રકમ એક હજાર રૂપીયા કરતાં વધુ ના જોઈએ તેમજ આ રકમ વરવાળા પાસેથી જોર જીલમથી નહીં પરંતુ તેની ખુશી પડે તોજ મુકાવવી. આ ધન ઉપર સ્ત્રી ધન તરીકે કન્યાનો પોતાનો જ હક રહેશે. તેની ઉપર સાસરીયાં કે પીયેરીયાનો જરાપણુ હક્ક ના રહેવો જોઈએ. આ ધન સ્ત્રીઓને દુઃખના વખતે ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે એમ ધારીને મેં આ સુધારો મુક્યો છે. પરંતુ તે સુધારો કોઈ રીતે શરૂઆત ગણવાનો નથી. આ ઉપરાંત આપણી જ્ઞાતિનો જે સમુદાય બંધાયેલ છે, તે સમુદાયની બહાર કોઈએ કન્યા દેવી ના જોઈએ, કારણકે આમ થવાથી કન્યાવિક્રયને ઉત્તેજન મળવાનો વિશેષ સંભવ રહે છે. હવે આ ઉપરાંત કોઈ વિશેષ સુધારો મુકવો બાકી રહી જતો હોય તો ખુશીથી બોલો?"

મેં તરત જણાવ્યું કે પુરૂષોનાં પુર્નલક્ષ્મ થવાથી કન્યાવિક્રયને ઉત્તેજન મળે છે માટે તે ઉપર યોગ્ય અંકુશ મુકવાની જરૂર છે.

મારી આ સુચના ઉપર લાંબા સમય સંધી વાદવિવાદ ચાલ્યો. ઘણાને મારી આ સુચના ખીલકુલ ગમી નહીં. આખર નગરશેડે પુરતો વિચાર કરીને સુધારો મુક્યો કે જે પુરૂષોને પુત્ર છે તેઓ ગમે તેટલી વયે વિધુર થાય તોપણુ તેમને ફરીથી લગ્ન ના કરવાં જોઈએ. પાંત્રીશ વર્ષની અંદરના પુરૂષની સ્ત્રી ગુજરી જાય અને જે તેને પુત્ર ના હોય તો તેવા પુરૂષને ફરીથી લગ્ન કરવાની છુટ છે. પાંત્રીશ વયની ઉપરાંતના પુરૂષોએ કોઈપણ સંયોગોમાં ફરીવાર લગ્ન કરવાં ના જોઈએ.

આ પ્રમાણે જેટલા સુધારા મુકવા જરૂરના લાગ્યા તેટલા

સુધારા નગરશેઠે કહી બતાવ્યા. આમાંના કેટલાક સુધારા કોઇ કોઇને પસંદ પડ્યા નહી. પરંતુ નગરશેઠનો પ્રભાવ એવો હતો કે તેની વિરૂદ્ધ કોઇની બોલવાની હિંમત ચાલતી નહોતી, જેથી દરેકે ઇચ્છા અનીચ્છાએ પણ આમાં પોતાની સંમતિ આપી.

છેવટે એવો ઠરાવ થયો કે થોડા વખત પછી સમગ્ર જ્ઞાતિનું સંમેલન કરવું અને તે વખતે આ સુધારાઓ કાયદા તરીકે બહાર પાડવા.

હવે ઇર્ષા કામ રહ્યું નહોતું જેથી સૌ સ્વગૃહે જવા વિખરાઈ ગયા. અમે પણ ઉતાવળથી ગૃહ તરફ પ્રયાણ કર્યું. આજે અમારે હર્ષ માતો નહતો; કારણકે લાંબા વખત પછી અમે અમારા પ્રયત્નમાં ફતેહમંદ થયા હતા. પરંતુ એ બધા પ્રયત્નો કેના? મગન કાકા શેઠના.

પ્રકરણ ૭ મું.

કન્યાવિક્રય એ મહા લયંકર પાપ છે.

કિશોરે પોતાની પર આવેલો લેખ પૂર્ણ વાંચી રહી દિવાનને પૂછ્યું, “ કેમ આ લેખ કેવો છે ? ”

“ ઘણાજ સારો છે, દરેક જ્ઞાતીઓમાં એ પ્રમાણે સુધારા થવા જોઈએ. આવા દુષ્ટ રીવાજોના લીધેજ આપણા દેશની દુર્દશા થઈ રહી છે. કન્યા વિક્રય, બાળલગ્ન; વર વિક્રય; વૃદ્ધ વિવાહ વગેરે હાની કારક રીવાજોએ આપણા આર્ય સંસારને અનાર્ય સંસાર બનાવી મૂક્યો છે. આ રાક્ષસી રીવાજોને અનુસરનારાઓ આર્ય કહેવાને તદ્દન નાલાયક છે. થોડા વખતપરજ આપણા નગરના ઉપરથી ધર્મોષ્ટ ગણાતા પણ અંદરથી કાળા હૃદયના એક પિશાચે તેની એકની એક પુત્રીને રૂપીઆ દસ હજાર લઈ એક વૃદ્ધ સાથે પરણાવી. એ વૃદ્ધવર મસાણે જવાને લાયક હતો છતાં ગમે એ ઉદ્દેશે પણ પોતાનો વંશ રહે એ ઇચ્છાએ ધર-જમીન વગેરે વેચીને પણ કન્યા મેળવી ગૃહે આવ્યો; અને પછી નાની નવી પત્ની સાથે ભાડાના ધરમાં

રહ્યો. આ પછી બીજે વર્ષે તે મરણ પામ્યો. વેચાએલી બાળા વિધવા થઈ. પતીની તમામ મિલકત પોતાના પિતાએ લીધેલી હતી. આ મિલકત પણ તે બાળાના જાપ પાસે રહી નહિ. પુત્રીને પરણાવ્યા પછી છ માસે તેના ઘરમાં ચેડી થઈ, મદાનમાં આગ લાગી અને બાકીના રૂપિયા જ્યાં જગે ચૂક્યા હતા, ત્યાં ખાદ્ય આવવાથી ડૂક્યા. કન્યા વિક્રય કરનાર દેડી વિતાવેલી થઈ. તેનું હતું તે પણ ગયું. બીખારી થઈ પોક મૂકી રેણો. ગરીબજાણને તો નસાસરામાં કેન પિયરમાં ઠરીને રહેવાતું રહ્યું. આવી રીતે વેચાએલી પુત્રી આખરેમાંથી શ્રાવણ ભાદરવે વરસાવી દુઃખી દિવે તેના માબાપને કેવો કષ્ટજનો શ્રાપ આપતી હશે? આવી વેચાએલી કન્યાના તેના પિતા પ્રત્યેના દુઃખી ઉદ્દગાર એક વિદ્વાન દેવા હૃદયભેદક વર્ણવે છે તે સાંભળો. ” આટલું કહી દિવાને પોતાના ગજવામાંથી એક કાગળ કાઢી લલીતાને વાંચવા આપ્યો ! લલીતા કંઈ પણ કંઈ ગાવા લાગી.

ઓ બાપ ! હવે તું બાપજ મારો શાનો ?
હું તને માનતી હતી બધાથી દાનો,
તેં માફ સત્યાનાથ અરેરે વાળ્યું,
તેં તારી મતલબ કાજ ખોલતું બાળ્યું.
હું તું જોવાને ભુવન, હાય જન્મી કાં ?
જન્મી તો જોવા દુઃખ આમ જીવી કાં ?
મેં તારા ઘરતું નહિ બહુ ખાધું પીધું,
તેં ક્યા કાળતું વેર, બાપ આ લીધું.
મુજ વર્ષ દોઢતો ગયું, માત ધાવણમાં,
હું હતીજ ક્યારે ભારે તારા ઝણમાં.
શું થયું તને તુકશાન કહેની હુથી ?
એ અઢી વર્ષ મેં ગાળ્યાં બાણ્યાં ચૂંથી,
મેં વર્ષ ચારતો આ રીતેજ વિતાડ્યાં,
બાકીનાં ઘરતું કરી વૈતરું કાઢ્યાં,

હું ન્હાનાં ન્હાનાં કામ પ્રથમ કરતીતી.
 માથે ગટુકડા ધરી, પાણી ભરતીતી.
 ત્રણ ચાર વર્ષે તો જાણ મેળવી જાણ,
 થાપી કીધાં તૈયાર, ગાઉં શાં ગાણું ?
 તુજ ઘેર દૂકડા ટાઢા હું ખાતી'તી,
 કજીયો ફતવો કરતાં પણ બહુ બહીતી'તી.
 હું તારા ઘરમાં જેમ, મોટી થાતી ગઈ,
 ખેડાડુ મારી માત, તેમ થાતી ગઈ.
 જ્યમ ગળી જાય છે ગૂડા, ગાડું દેખી,
 મુજ માતની ચલગત એવી મેં તો પેખી.
 મહારાથી ચાકર પેટભરો પણ સારો,
 એને પણ આવે ઘડી એસવા વારો.
 હું ગમે એમ તો બાળકડી કહેવાઉં,
 મુજ ગળું કેટલું ? ક્યાંક ભૂલી પણ જાઉં.
 મુજ વાંક જરા જો જાણી જાય જનેતા,
 વાગે તો મારા બાર લગ્નઉં કહેતાં.
 દે કોણી વાધરી કરતાં ગાળો નરતી,
 અથવા તો માર મારી ધુનવે ધરતી.
 મુજ માત તણી ફરીયાદ, બાપ તુજ પાસે,
 ક્યમ થાય કહે મૂજ થકી હૃદય પણ ત્રાસે.
 વળી એ કરતાં તું નથી વધારે રૂડો,
 મેં તારા જેવો કોઈ ન દીડો કુડો.
 હજી દયા રાખતી હતી કંઈક મા મા'રી,
 પણ બાપલીયા તેં મને જીવતી મારી.
 તેં મને બતાવી અનેકને લલચાવ્યા,
 તેં લઈ રૂપીઆ પેટીમાં પધરાવ્યા.
 તેં બા બા કહી મુજ ઠીક કાટલું કાટલું,

તેં તારી મેળે નાક હાય ! તુજ વાઢ્યું.
તું ખોટો કર મા ખેદ, ઢોંગ છોડી દે,
તું અગ્નિ કે જળ સાથ, મને જોડી દે.
આમે પણ હિન્દુ કોમ, પુત્રીને પાંજો,
માને તેથી તું લાલચમાં લોભાણો.
છે ધન્ય છાતી તુજ અને ધન્ય તુજ હિંમત,
તુજને અખળાના હૃદય તણી શી કિંમત.
મુજ માતાના છે દોષ અદ્વ તુજ આગળ,
તેં તો માઈં યસ કહાડી નાખ્યું કાસળ.
દશ વર્ષ લગી તેં ત્રણસો ધાર કે દીધા,
તે બદલે દશ હજાર દુષ્ટ તેં લીધા.
મન નહોતું માનતું વિક્રયમાં મુજ માતું,
તહેં એતું ફેરવ્યું ફંદ રચીને પાતું.

x x x x x

જો કે હું ઘરતું કામ બધું કરતી'તી,
નહી ખમાય એવો કપડો સાંભળતીતી.
તે છતાં ઉરે મુજ ગુન્હો કહે શું પેડો ?
તું આમ દૈત્યનું રૂપ, લઘ કાં ખેડો ?
ઓ તાત ! રૂપૈયા કદિ નહિ એ રહેશે,
તું યાદ રાખજો દંડ દૈવડો દેશે.
જે ચક્રવૃદ્ધિતું વ્યાજ, હશે ખાનારો,
તું તે કરતાં પણ સોળ ઘણો ગોખરો.
વય તારૂં વર્ષ અઢાર, તણું કદી હોય,
તુજને પરણાવો ડોશી સાકતી કોય !
ઓ બાપ ! તને એ કેવું વસમું લાગે ?
હું જાણું એમ જરૂર મ્હોત તું માગે.

x x x x x

તુજ સમા દેશમાં, જન્મ્યા જ્યારથી પાપી,
 દુર્દશા ત્યારથી વણિક વિપ્ર ઘર વ્યાપી.
 હું હવે સાસરે શરી કદી નહિ જાઉં,
 પ્રભુ સોગન તારી પાસ આજ હું ખાઉં.
 હું શુક્લતીર્થમાં જઈશ, ભભૂતી યોળી,
 હું ઇંધે ભરાવીશ ભેખની ઝોળી.
 હું રામ નામની લઈશ હાથમાં માળા,
 હું ગાઈશ ગોવીન્દ ગાન હમેશ રસાળાં.
 તેં દુષ્ટ પિતા ! આલોડ બગાડ્યો મારો,
 પરલોક તણો લઈ લઉં, હવે સંધીયારો.
 હું બેઉ પક્ષને લેશ નહિ એય લગાડું,
 હું તુજ પેટે જૂ સ્વર્ગ નહિજ બગાડું.
 નથી પ્રણામ કરવા ચોગ્ય, તોય કરું છું,
 હું નથી દિકરી તારી દેવી હું છું.
 જા, શાપ નથી હું તુજને મુખથી દેતી,
 ત્યમ કંઈ શબ્દ પણ તુજને નથી કહેતી.
 મુજ વાક્ય આટલું સૂણી સુખેથી જાઓ,
 તુજ સમા પુત્રીના પિતા કદી ના થાઓ.
 મુજ માને માંડે પગે લાગાણું કહેજો,
 સુત સ્યામ તણો આ સંદેશો જઈ દેજો.

આ કરૂણ ગાન ગાતાં લલીતાની આંખોમાં અશ્રુ ઉભરાયાં. સર્વ સાંભળનારાઓના મુખપર પણ કરૂણ છાયા છવાઈ. કિશોર મંદ સ્વરે કહેવા લાગ્યો, “ ખરેખર કન્યાવિક્રય કરનારા કસાઈનુંજ કામ કરે છે. આ વિશે કન્યાવિક્રય નામક ગ્રંથમાળામાં મેં વાંચ્યું છે કે, એક મોહ-મેદનની જોડે એક હિંદુને કોઈ કારણથી તકરાર થઈ. તેમાં એક બીજા એક બીજાના ધર્મ-કર્મ ઉપર પણ ઉતરી પડ્યા. તે મુસલમાનને ખબર હતી કે આ હિંદુએ તેની દિકરીના પૈસા લીધા છે, તેથી તેણે તત્કાળ

તેને સંભળાવ્યું કે, “ઓ લડકીકા પૈસા ખાનેવાલા મુંજી ! ઇધરસે જલ્દ ચલા જા, તેરે ઇધરનેસે લાંકી જમીન કાંપ રહી હય.” આ શબ્દો જેવા પેલા હિંદુના કાને અચડાયા કે એકદમ ત્યાંથી ફજેતીના ડરથી તે હિંદુ પસારજ થઈ ગયો. એ લોકો પોતાની પુત્રીઓનો એક દોકડો પણ લેતા નથી. એટલુંજ નહિ પણ પોતાની મિલકતમાં તેણીનો પણ હિસ્સો સમજે છે. જ્યારે પોતાને પવિત્ર આર્ય માનનાર અને ધર્મ-કર્મનો ફકો-ટોળ રાખનારા હિંદુઓ અને તેમાં પણ વાણીઆ બ્રાહ્મણ જેવી ઉચ્ચ મનાતી કામના માણસો ખુલ્લે ચોક્ક પોતાની પુત્રી-યોનાં નાણાં લે છે, આ તેઓને માટે કેટલું શરમ ભરેલું તથા નીચું જોવંડાવનારું છે. આવા લોકો ભલે ધર્મની અનેક ક્રિયાઓ કરે અને ભલે તે સંબંધે અનેક તરેહની ડંશસો મારે, પરંતુ જો મને પૂછો તો હું સત્યજ કહીશ કે તેઓને ઇશ્વર તરફ ખરેખરી શ્રદ્ધાજ નથી. શું પરમેશ્વર કોઈને પણ ધંધારોજગારનું સાધન બનાવવા દિકરી આપે છે ? અને શું કોઈએ તેણીને તેવી માનવી પણ જોઈએ ? જે પૂર્ણ શ્રદ્ધાવડે ઇશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ રાખતો હોય અને સર્વ પ્રકારે તે સમર્થ છે, એવી જેની સાચી માન્યતા હોય તેને શું કદી પણ પોતાના નિર્વાહની ચિંતા રહે ? અને ધારો કે કદાચ તે કોઈ પૂર્વના કુયોગથી દુઃખમાં પણ આવી પડ્યો હોય તો શું તેણે તેના નિવારણના ઉપાય તરીકે દિકરીના હિતનો ભોગ આપવો જોઈએ ? ખુદ માતાપિતાનું આવું કાર્ય તો ખરેખર મહા ભયંકરજ છે, અને તે જોયો તરફથી કરવામાં આવે તેઓ ઇશ્વરનું સામર્થ્ય જાણતા નથી. અથવા તેઓએ તેવું કાંઈ પણ જાણવાનો યત્ન કર્યો નથી. તેઓ મનુષ્ય નહિ પરંતુ પશુની પંક્તીમાં મૂકવાને લાયક પણ નથી. તેઓને માટે પવિત્ર ઇશ્વરનું ધર ઘણુંજ દૂર છે, કારણ કે તેઓ મનુષ્ય હોવા છતાં મનુષ્ય-ત્વ ગુમાવી દઈ પશુથી પણ ઉતરતું કામ કરે છે. પશુ પણ પોતાનાં બચ્ચાંઓનો પૈસો લેતાં નથી અને તે જતીને તેમ કરવાની સમજ પણ નથી. જ્યારે મનુષ્યો તેવું કામ સ્વાર્થ સાધવા માટે સમજને-

જાણીને કરે છે, અને પછી મહા ભયંકર પાપકર્મના ભાગી થાય છે કે જે પાપનું નિવારણ શાસ્ત્રકારોએ પણ જાણાવેલું નથી. શાસ્ત્રકારો કહે છે કે—

ગાયત્રિ હરતે પાપં ક્યંચકે નાયુર્વર્ધતે ।

ઉભયં રુદ્ર જાપ્યેન ન કન્યા હય વિક્રયે ॥

ગાયત્રીનો જપ જપવાથી અનેક પાપનો નાશ થાય છે. મૃત્યુંજયનો જપ કરવાથી આયુષ્યમાં વૃદ્ધિ થાય છે, અને રૂદ્રનો જપ જપવાથી પણ કેટલાંક પાપમાંથી મુક્ત થઈ શકાય છે અને તેની સાથે આયુષ્યની પણ વૃદ્ધિ થાય છે પરંતુ કન્યાવિક્રય કરવાથી લાગેલું પાપ ગમે તેટલી ગાયત્રી કે મૃત્યુંજયને મંત્ર જપો, રૂદ્રી કરો અગર ગમે તેટલું દાન કરો, ગમે તેટલું તિર્થાટન કરો, અને ગમે તેવો યજ્ઞ કરો તો પણ એ મહાપાપનો નાશ થતો નથી. ભગવાન મતુ કહે છે કે.—

સ્ત્રીધનાનિ તુ યે મોહાદુપજીવન્તિ બાન્ધવાઃ ।

નારી યાનાનિ વચ્ચં વા તે પાપા યાન્ત્યધોગતિમ્ ॥

ભાવાર્થ:—કન્યાના પિતા, ભાઈ વગેરે જે બાન્ધવો મોહને લીધે પોતાની પત્ની દિકરી વગેરેનાં સ્ત્રી ધનો ઉપર આજીવીકા કરે છે અથવા તો સ્ત્રીનાં વાહનોને અને વસ્ત્રોનો ઉપભોગ કરે છે, તે પુરૂષો મરણ પછી મહા નરકમાં પડે છે,

કેટલાક તો કન્યાવિક્રય કરવાથી પાપ ખંતાય છે એવું બરાબર મનની અંદર સમજે છે, છતાં પણ તેઓ જ્યારે તક આવે છે, ત્યારે તેવું પાપકર્મ કરવામાં બિલકુલ પાછી પાની કરતા નથી. જેને હરામનું ખાવાની ટેવ પડેલી હોય છે, તે જેમ પોતાના આપદાદાની લાજનો વિચાર કરતાં નથી તેમ જેને વગર મહેનતે પૈસા મેળવવાની લાલચ થઈ આવે છે; તેજ અધમ લોકો કન્યાવિક્રય જેવા અધમ કાર્યમાં માથું મારે છે. અધુના જે એમ કહેવાય છે કે બ્રાહ્મણમાં

આહ્વાનત્વ રહ્યું નથી, વૈશ્યોમાં વૈશ્યત્વ રહ્યું નથી અને ક્ષત્રિયમાં ક્ષત્રિયત્વ રહ્યું નથી તેનું કારણ પણ એજ મહાભયંકર પાપ છે.

જે વ્યક્તિ પોતાના ધર્મ-કર્મને ત્યજી દે, તે વ્યક્તિ પછી પોતાનું ભૂષણ જાળવી શકતી નથી, અને આ પણ ખરું છે કે, જેટલે દરજ્જે આશ્રણમાં હાલ છેક ઉધાડો કન્યાવિક્રય પ્રચલિત છે તેટલે અંશે વણીકમાં નથી. અને જેટલે અંશે વણીકમાં છે તેટલે અંશે ક્ષત્રિયમાં નથી અને શૂદ્રોમાં કન્યાવિક્રય નહિ જેવો ક્યાંક હશે ?

વિદ્વાનો કહે છે કે,—

• आददीत न शूद्रोऽपि दुहितां ददन् ।

शूलकं हि गृणहन्कुरुते छन्नं दुहितृ विक्रयः ।

तंदेशं पतितं मन्ये यत्रास्ते शुल्क विक्रयी ॥

અર્થાતઃ—શુદ્ધ જાતીના પુરૂષે પણ કન્યાદાન દેતી વખતે દ્રવ્ય લેવું ન જોઈએ, તો પછી બ્રાહ્મણદિકથી તો કેમજ લેવાય ? કારણકે શુદ્ધકણ્ડણ (કન્યાવિક્રય) કરનાર લોભથી આ છાનું પાપ કરે છે અને વળી જ્યાં કન્યાવિક્રય કરનારાં માણસો વસે છે તે દેશ પતિત (નાહિ જવા અગર વસવા લાયક) મનાય છે.

न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छूलक मण्वपि ।

गृह्णंश्छुल्लं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्य बिक्रयी ॥

કન્યાવિક્રયનો દોષ જાણનારા કન્યાના પિતાએ કન્યાદાનના મૂલ્ય તરીકે વરની પાસેથી થોડું ધન પણ લેવું નહિ. જે પુરૂષ લોભને લીધે વરની પાસેથી કન્યાનું મૂલ્ય લે છે તે પુરૂષ સંતાનને વેચનારો ગણાય છે.

પ્રાયશ્ચિત હેમાદ્રો સ્કંદ પુરાણમાં કહ્યું છે કે,—

विवाहोर्ध्वं विवाहात्प्राक्कन्यां गौरीमथापिवा ।

रोहिणीं पुष्पिणीं वापियः क्रीणन्कन्यका धनम् ॥

વિવાહાર્થ મિતિ વ્યાજં કૃન્તવા સ્વીકરણં ચરેત્ ।

પિતરો નરકં યાન્તિ સ્વયંપત્ની સમન્વિતઃ ।

રૌરવે નરકે ઘોર વસત્યા ચન્દ્રતારકમ્ ॥

જામાતુરતિમાત્રં સ્યાત્સાવૈકિઙ્કરિણી ભવેત્ ॥

વિવાહ થયા બાદ અથવા વિવાહ થયા પહેલાં કન્યા (દશ વર્ષની ઉમ્મરવાળી) ગૌરી (આઠ વર્ષની ઉમ્મરવાળી) રોહિણી (નવ વર્ષની ઉમ્મરવાળી) તથા પુષ્પિણી (દશ વર્ષથી ઉપરાંત ઉમ્મરવાળી) કુમારીઓમાંથી કોઈ પણ કુમારીનું લગ્ન કરનાર પુરૂષ અમુકના વિવાહ માટે આ દ્રવ્ય (કન્યાવિક્રય મંત્રોંથી) હું લઉં છું એવી રીતના છળ કરીને જે દ્રવ્ય લે છે તે પુરૂષના પિતૃઓ નરકમાં પડે છે અને પત્ની સહિત પોતે રૌરવ નામના ઘોર નરકમાં પ્રલય થતાં સૂકી રહે છે. અને તે પુરૂષને જમાઈ અત્યંત કષ્ટ ભોગવે છે. અને દીકરી દાસીનું કામ કરે છે. આવું મહા ભયાનક અધોગતીના ઉંડા તળીએ ડૂબાવનારું અને જીવનને તથા દેશને દુર્દશા પ્રાપ્ત કરાવનારું મહાપાપ જે કમભાગ્ય દૈત્ય હશે તેજ કરશે. પ્રભુ સર્વના હૃદયમાં શુદ્ધ યુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરી સદ્ગુણ પ્રકટાવે. ” આટલું લંબાણ વિવેચન કરી કિશોર પુનઃ આગળ કહેવા લાગ્યો, “હું થોડીક વાત-માંથી લાંબી વાતમાં ઉતરી પડ્યો, મેં આ જગતમાં ઘણું અવલોક્યું છે. હિંદુ સંસારની બાળાઓ ઘણે સ્થળે સંપૂર્ણ દુઃખી છે. આવા અનેક દુષ્ટ કુચાલોને લીધે આપણા પવિત્ર દેશ હાલ નિર્માતૃ બની પોતાની પરતંત્રતાની બેડીમાં વધુજકડાતો જાય છે. હવે મારે આ વાતને વિશેષ લંબાવવાની જરૂર નથી. આપણે સૌ સમજીએ છીએ. તેથી આપણે આ પિશાચી રીવાજો દૂર કરવાને સંસાર મય-દાનમાં ઉતરી પડી એવા દુષ્ટ આચરણોવાળા રાક્ષસો સાથે લઠી સૈન્ય કલ્યાણ કરવું જોઈએ અને તે પ્રમાણે આપણે કરીશું. આપણા સંસારનું દુઃખદાયક ચિત્ર મારા એક ચિત્રે આલેખેલું છે, તે સંભળાવી આપણી આ વાતને અટકાવી અન્ય કાર્યમાં પ્રવૃત્ત થઈશું. મારા મિત્રની કવિતા નીચે પ્રમાણે છે.

સંસાર ચિત્ર.

નિજ બાળ નહાતું પારણે હજી હોય હરનિશ ઝુલતું,
ખાતાં પિતાં નવ આવડે વળી વાણી શુદ્ધ ન બોલતું;
માઆપ લેવા દહાણુ ઝટ બહેવાઈમાં વાતો કરે,
ધરી માંકડું અહા ! લાકડે નિજબાળતું સુખ સૌ હરે.

x x x x x

સમજે ન શું સંસાર એવાં બાળને પરણાવતા,
રૂપ ગુણ શીલ પરખ્યાવિના, અહા ! કૈંકનો ભવ બાળતા;
ધિક્કાર એ માઆપને જે બાળલગ્નો આદરે,
બંધન રૂઢીનું કાપવા ક્યમ કોઈ હિમ્મત ના કરે?
બહુ પાયમાલી બાળલગ્ને જોઈ દિલ દુઃખાય છે,
સદ્ગ્રામ ને વિદાતાણું મોડું મીડું મૂકાય છે,
વય જેમ વધતું જાય ત્યમ ભરવા ઉદર અકળાય છે,
ચિંતા વધે ચિત્તમાં શરીરનું હીર પણ બળી જાય છે,

+ + x x x

વિક્રય વધ્યો બહુ બાળકીનો હિન્દુના સંસારમાં,
તેથી ઘરોઘર લગ્ન બાળકનાં અને વ્યવહારમાં;
વર વરસ પંચોતેરનો તો હોય વહુ દસ આરની,
અથવા યુવતી વય વીશનું ને કંથ ઉમ્મર તેરની.
બંધાઈ રૂઢીના બંધને આવાં કળેડાં જ્યાં કરે,
સંસાર-રથ સમ ચક્ર વિણ ત્યાં કેમ સહેજે સંચરે ?
નીતિ ન સમજે પ્રેમની, વર-વહુ નિસાસા નાખતાં,
શરસ જીઓ, જન રૂઢીને તજતા ન દુઃખ પામે છતાં.
લઈ દામ દિકરીના જીવે, પણ પેટ નીજ નવ ફાડતા,
કુળ મોટપે મોહી પડીને, બાળકી બસ વેચત.
લીલામ રે નીજ પુત્રીનું એ ધર્મ કહો ક્યાનો હશે ?

શી રીત એવા રાક્ષસોનો પાપથી છૂટકો થશે ?
મન મિત્રતા વિણ કંથ કલેશે આત્મહત્યા આદરે,
અથવા કરી અતિ ક્રોધ કામિની કુપમાં જઘને પડે;
પછી પોક મૂકે દુઃખથી માબાપ, એ નરનારનાં,
નજરે નિહાળ્યાં ચિત્ર એવાં દેવે આ સંસારનાં

રા. ધિરજ.

કિશોરનું ગાન પૂર્ણ થતાંજ માણેકચંદ બોલ્યા, “ ખરેખર !
આર્થ સંસારમાં સર્વથા આવુંજ બને છે.

એવી ભયંકર રૂઢીથો નાણુદ થયા વિના સંસારની દશા સુધારવાની
નથી. આવા દુષ્ટ રીવાજો નાણુદ કરવા, અજ્ઞાનીઓને ઉપદેશ આપી
સત્યના પંથે ચઢાવવા મારો વિચાર થોડા દિવસ પછી એક સેવક
મંડળ સ્થાપવાનો છે ”

“ આપનો વિચાર સ્તુત છે. અમે પણ તેમાં પૂર્ણ ઉમંગથી
ભાગ લઈશું. ” કિશોરે કહ્યું.

“ પણ આ લલીતા બહેનને હવે ક્યારે પરણાવશો ? ”
કાન્તાએ પૂછ્યું.

“ તેનો વિચાર થાયતો તરત પરણાવું. ” દિવાને કહ્યું.

“ આપણાં સંસારમાં પુત્રીઓના મત ક્યાં લેવાય છે ? ”
કાન્તાએ પૂછ્યું.

“ પણ મારા ઘરમાં પુત્રીની ઇચ્છા મુજબજ સો કામ થાય છે.”

“ કહો લલીતા બહેન ! પરણવાનો ક્યારે વિચાર છે ? ” પુનઃ
કાન્તાએ પૂછ્યું.

લલીતાએ શરમાઇને કંઈપણ પ્રત્યુત્તર આપ્યો નહિ.

દિવાન બોલ્યો, “ આ રતનાવતી બહેનનાં લગ્નની સાથેજ મારે
લલીતાનાં પણ લગ્ન કરવાનો વિચાર છે. પ્રભુ કૃપા હશે તો રાજ્ય-
કન્યાનાં લગ્ન આ વર્ષમાંજ થશે. ”

“ રાજ્યબાળાના લગ્નનું ક્યાં નક્કી કર્યું છે ? ” કિશોરે પૂછ્યું.

“ એતો બહેનની ઇચ્છા. મહારાજ પણ મારા વિચારને મળતા છે.” દિવાને જણાવ્યું.

રાજકન્યાએ શરમાઇને નીચું જોયું.

પુનઃ કિશોરે પૂછ્યું; “ આખા રજવાડામાં મને રાજકન્યાને માટે કોઇ પણ વર લાયક માલમ પડતો નથી.”

“ મારી ધ્યાનમાં એક છે.” દિવાને કહ્યું.

રાજકન્યાનું મન તે કોણ છે એ સાંભળવાને અધીરું બન્યું. કાન્તાએ પૂછ્યું. “ તે કોણ છે ? ”

• “ મુજફરપુરનો ઠાકોર રણમલસિંહ.” દિવાને જણાવી દીધું.

રાજકન્યાને આનંદ થયો. લલીતાએ હસ્તાવદને રાજ્યબાળા તરફ જોયું.

“ પણ તે સ્થળ મહારાજને પસંદ છે ? ” કિશોરે પૂછ્યું.

“ મહારાજની પસંદગી રાજકન્યાની ઇચ્છા પર છે.” દિવાને કહ્યું.

“ અરે રાજકન્યા તો રણમલરાજને પરણવાની ક્યારનાંએ જપ- માળા જપી રહ્યાં છે.” લલીતાએ કહી દીધું.

રાજકન્યાએ તેના સામે જોયું ગુસ્સાથી સઘળાં હશી પડ્યાં. થોડીવાર પછી રાજકન્યાએ ધીમેથી પૂછ્યું. “ તમારી લલીતાને ક્યાં પરણાવશો ? ”

“ તેને પણ મુજફરપૂરમાં, રણમલસિંહના દિવાન સત્યવીરના હાથ નીચે એક નાયબ દિવાન છે. તેનું નામ કનકરાય છે અને તે અમારે ત્યાં ઘણાં વર્ષો રહેલો છે; તેની સાથે લલીતાને પરણાવવાનો વિચાર છે. મારી લલીતા પણ ખુશી છે, એટલે વાંધો નથી. વળી તમે બન્ને સખીઓ છો તેથી એકજ સ્થળે જશો.” દિવાને જણાવ્યું. બન્ને બાળાઓ મનમાં ખુશી થઇ. આ પછી વિવિધ વાતો થઇ. અંતે સાંજપડી. સઘળાંને રાજમહેલે જવાનું હતું. આજે રાજમહેલમાં સત્યનારાયણ ભગવાનની કથા સાથે હરદાસની કથા થનાર હતી. એટલે સઘળાંએ પોત પોતાને મુકામે

જવાની તૈયારી કરી. રામભુવન નીચે બે ગાડીઓ તૈયાર હતી. એકમાં દિવાન, લલીતા અને રાજકન્યા બેસી વિદાય થયાં, અને બીજીમાં કિશોર અને કાન્તા બિરાજમાન થઈ પોતાના નિવાસસ્થાને આવ્યાં.

પ્રકરણ ૮ સું.

દેવીએ દાનવનો કરેલો નાશ.

ચારે તરફ પથરાયેલા પર્વતોની વચ્ચેમાં એક નાનું ગામ આવેલું હતું. ગામ ઘણું નાનું હતું. આશરે સોએક ઘરની વસ્તી હતી. વસ્તીમાં સઘળા બીલ-ઠાકરડા હતા. તેમનો ધંધો ખેતીનો હતો; પણ હુંટશટમાં સાંઈ પેદા થવાથી તેમણે પોતાના લેધંધાને તીલાંજલી આપી દીધી હતી. આ ગામ પર્વતોની વચ્ચેમાં આવેલું હોવાથી કોઈ જાણતું નહોતું. હુંટા-રાઓ હુંટ કરી આવી તેમના ગામમાં આવી નિર્ભયતાથી રહેતા. આ લોકોનો એક સરદાર હતો. તે ગામનો રાજા ગણાતો. આ હરામખોરો ઘણો ત્રાસ વર્તાવતા. તેમને પકડવા યા જીવથી મારવા ઘણા પ્રયત્નો થતા; પણ આ લોકો હાથમાં આવતા નહિ. આ ગામની વચ્ચેમાં એક સ્ટેજ મોટું ઘર આવેલું હતું. ગામનાં ઘર છાણુ-માટીનાં બનાવેલાં હતાં, ત્યારે આ ઘર ઇંટો-માટીથી બનાવેલું હતું ઘરની આગળ એક લોખંડાનું વૃક્ષ આવેલું હતું અને પાછળની બાજુએ એક મોટું તળાવ આવેલું હતું. તળાવ પાણીથી ભરેલું હતું. કિનારે એક હોડીયું પણ પડેલું હતું. એ હોડીયામાં બેસીને ગામનો સરદાર તળાવમાં ફરી આનંદ મેળવતો. આ ઘર ગામના સરદારનું હતું.

આજે સાંજના સમયમાં સરદારના ઘરમાં બે પ્રાંદા સ્ત્રીઓ એક યુવાન સ્ત્રીએ સારાં સારાં વસ્ત્રો અને ઘરેણાં પહેરાવી રહી હતી. એક ઘરેણું-વસ્ત્ર પહેરાવતી હતી; ત્યારે બીજી સર્વ વસ્તુઓ લાવી રજી કરતી હતી. વસ્ત્રાભુષણ ધારણ કરનારી યુવાન બાળા રૂપવાન હતી; પણ તેના મુખપર ખીન્નતા જણાતી હતી. તેનું વદન ગૌર હતું; પણ કોણુ જાણે કે શાથી તેના ગૌર ગાલમાં ખાડા પડ્યા હતા અને

તેની આંખો ઉડી ઉતરી ગઇ હતી. તેના ગૌર મુખપર શ્રીકાશ જણાતી હતી. વસ્ત્ર અને ઘરેણાં પહેરતી તે બાળા મનમાં દુઃખી હતી, પણ ઉપરથી સુખી હોય એવું જણાવવા પ્રયત્ન કરતી હોય એમ અનુમાન થતું હતું. તેની પાસે એકેલી સ્ત્રીઓએ તેને કપડાં-ઘરેણાં પહેરાવી દીધાં. એવામાં એક ત્રીજી બાઇએ ઘરમાં આવી તે બાળાના હાથે પુષ્પના ગળરા બાંધ્યા. આ બધું થઇ રહ્યા પછી તે ત્રણે સ્ત્રીઓ ત્યાંથી ચાલતી થઇ. તેમના ગયા પછી તે બાળા ઉભી થઈ ઘરના અંદરના ભાગમાં ગઇ. ઘરની પછીતે એક બારી આવેલી હતી. તેણે બારી ઉઘાડી આકાશમાં અદ્રશ્ય થતા સૂર્ય ભગવાન સામે જોઇ એક નિઃશ્વાસ નાખ્યો. આ પછી તેણે તળાવ તરફ અને હોડીયા તરફ દૃષ્ટિ કરી. તે થોડીવાર ત્યાં ઉભી રહી અને પછી કાંઇક વિચાર આવતાં બારી બંધ કરી ત્યાંથી પાછી ફરી એક નાના ઝોરડામાં આવી. આ ઝોરડો કાંઇક ઠીક હતો. જમીનપર એક જળજમ પાથરેલી હતી. જળજમ પર એક બાજઠ મૂકેલો હતો અને તે બાજઠ પર દારૂનો એક શીશો અને કાચના બે પ્યાલા પડેલા હતા. આ ઝોરડો થોડુંકમાં ચુનાથી ઘોળાએલો હોય એમ માલુમ પડતું હતું. દિવાલો પર ત્રણ છબીઓ લટકાએલી હતી. તેમાં એક અંબાજીની બીજી બહુચરાજીની અને ત્રીજી કારભૈરવની છબીઓ હતી. જળજમની બાજુમાં એક મોટો ઢોલીયો પણ બીજાવેલો હતો. ખૂણામાં એક લાકડાની પેટી પડેલી હતી. વસ્ત્રાલુપ્તથી શોભતી તે બાળા ઢોલીયા પર પડી ઝારઝાર રડવા લાગી. આશ્ચર્ય ! આ બાળા કેમ રડતી હશે ? દુઃખ સિવાય કોને રડવું આવે ? ત્યારે શું આ બાળા દુઃખી હશે ? રડવા ઉપરથી તો : એમજ : સમજાય છે.

તે બાળાએ થોડીવાર રડી હૃદય હલકું કર્યું અને પછી એકદમ ઉભી થઇ ખુણામાં પડેલી પેટી પાસે આવી પેટી ઉઘાડી અને તેમાંથી કોઇ એક ચીજ કાઢી તેણે પહેરેલાં વસ્ત્રમાં છપાવી દીધી. બાદ પેટી બંધ કરી તે જળજમ પર જઇ બેઠી. દિવસ પૂરો થયો. સાયંકાળની પણ પૂર્ણાહુતી થઇ. અંધકાર પથરાવા લાગ્યો. એક આઘેડ ઉમ્મરની સ્ત્રી હાથમાં દીવાલું કોડીયું લઇ ઝોરડામાં આવી અને ત્યાં પડેલી એક ઉંચી લાક-

હાની દીવીપર દીપકતું કોડીયું મૂકી જાજી પર બેઠેલી બાળાના સામે જોઈ હસી પડી. હસવાથી તેના દાંત બહાર દેખાયા, બાળાએ તેના સામે જોઈ તેના હસવા પ્રત્યે અણગમો દર્શાવ્યો. આથી તે કાળા રંગના શરીરવાળી સ્ત્રી તેની ઝીણી આંખોના વિચિત્ર ચાળા કરતી બોલી, “ભલાં આમ હું કરો છો? આજતો તમે અલબેલી નાર બન્યાં છે. તમને ન્યાળી હું આજ ઘણી હરખાઉં છું.”

“તું શાથી હરખાય છે?” બાળાએ મંદ સ્વરે પૂછ્યું.

“આજે ઘણા દહાડે તમે મનાયાં અને આ હારાં હારાં લુંગણ પહેર્યાં તેથી.”

“આજે હું કેવી દેખાઉં છું.”

“જાણે ઈંદરનાં ઈંદરાણી.”

“ખરું કહે છે?”

“હા, આ કમરકુંવેર બાના પગના હમ ખાધને કહું છું.”

બાળા મૌન રહી. સહેજ હસતું સુખ ચિંતામય બની ગયું. તેણે દિર્ઘ નિઃશ્વાસ નાખ્યો. પ્રિય પાઠકો! તમે આ કમળકુંવરને ઓળખી હશે? આ કમળકુંવર અન્ય કોઈ નહિ પણ આપણી કમળા, કિશોરની પ્રિય પત્ની હતી. લુંટારાઓ તેને આ ગામમાં લાવ્યા હતા. ગામમાં આવ્યા પછી લુંટારાઓએ કમળાને સરદારના ઘેર રાખી અને સરદારના પુત્રને સરદારના મરાયાની વાત કરી. આ સ્ત્રીએ મારા બાપને માર્થો બાણી સરદાર પુત્ર કે જેનું નામ મોહનસંગ હતું તે ઘણું કોઘાયમાન થયો. તેણે તેની ખૂની આંખો કમળા તરફ ફેરવી; પણ કમળાનું રૂપ સૌન્દર્ય જોતાંજ તેની ખૂની આંખો કંઈક શાન્ત બની. તેણે સઘળા લુંટારાઓને જણાવ્યું કે આ રૂપાળી બાપડીને મારી નહિ નાંખતાં મારી બાપડી બનાવીશ. લુંટારાઓ સરદાર પર ખુશી થયા, અને પછી લુંટમાં આણેલો માલ અને પેલો હીરો મોહનસંગના પગ આગળ રજી કર્યો. મોહનસંગે લુંટમાંથી કેટલોક માલ બહેંચી આપી તેમને વિદાય કર્યા.

લુંટારાઓ પોતપોતાને ઘેર જઈ દાડ પી આનંદ કરવા લાગ્યા.

સરદાર મોહનસંગે બાપના મરવાથી ખુશી થયો. તેણે હિરો હાથમાં લઈ જોવા માંડ્યો. કમળા તેની નજીકમાં બેસી રહી. મોહનસંગે હિરાને થોડીકવાર જોઈ રહી કમળાના સામે જોયું.

કમળાના રૂપથી તે મોહાંધ બન્યો. તેણે તેની ઇચ્છા કમળાને જણાવી. કમળા દુઃખી હતી. દુઃખનોના પંજમાં સપડાએલી હતી, છતાં દુઃખ પડવાથી તે હિંમતવાન બનેલી હતી. તેણે સમય વિચારી સરદારની ઇચ્છાને આધિન થવાનો વિચાર જણાવ્યો. મોહનસંગના આનંદની સીમા રહી નહિ. તેણે તત્કાળ લગ્ન કરવાનો વિચાર જણાવ્યો, પણ કમળાએ તેને અનેક પ્રકારની મધુરી વાતો કહી એક મહીના પછી પરણવાનું જણાવ્યું. મોહનસંગે તેનું કહેવું કબુલ કર્યું. તેણે પોતાનાં માણસોને કમળાની સારી રીતે સેવા ચાકરી કરવાનો હુકમ કર્યો. કમળા ત્યાં રહી. તેને સર્વ પ્રકારનું સુખ મળતું, પણ તે સર્વ સુખ તેને નકામું હતું. કમળા કોઈ પણ ઉપાયે નાશી છૂટવાને ઇચ્છતી હતી. તેણે અનેક તર્ક વિતર્ક કરી જોયા પણ નાશી છૂટવાને એક પણ રસ્તો જણાયો નહિ. દિવસો વિતવા લાગ્યા. કમળા દુઃખી દિલે દિવસો નિર્ગમન કરવા લાગી. જંગલી લોકો રાત્રિ દિવસ તેની સેવામાં હાજર રહેતાં અને તેને કમળાકુંવર કહીને બોલાવતાં. આખરે એક મહિનો પૂર્ણ થયો. સરદારે કમળાને લગ્ન કરવાનું કહ્યું. કમળાએ હા પાડી. સરદારનું ઘર ચૂનાથી ધોળાયું. ગીત ગવાવા લાગ્યાં. ગામના બે મોટા લુંટારાઓની સ્ત્રીઓએ આવી કમળાને સારાં વસ્ત્ર ધરેણાં પહેરાવ્યાં. મોટે મળસંકે લગ્નનું મુહૂર્ત હતું. કમળા વસ્ત્ર ધરેણાં પહેરી તેના ઝોરડામાં આવી અને પેટી ઉઘાડી કંઈક વસ્તુ છૂપાવી જાજમપર બેઠી અને પછી એક સ્ત્રી આવી તેનાં વખાણુ કરવા લાગી. હવે આગળ શું થાય છે એ આપણે જોઈએ.

કમળા વિચાર-ચિંતામાં નિમગ્ન થઈ મૌન રહી. પુનઃ તે સ્ત્રીએ પૂછ્યું, “કમરકુંવર ! ચ્યમના વચાર હવે કરો છો ?”

કમળાએ સાવધ થઈ તેના મુખ તરફ જોઈ હસીને કહ્યું, “હું એમ વિચાર કરું છું કે આ પહેરેલાં લુગડાંથી સરદાર ખુશી થશે કે નહિ ?”

“અરે એ હું બોધલાં ? સરદાર સાથે તો તમને નિરખતાં જ આધળા ભેંત થાઉં અને તમને છાતીએ દાબી ટાઢા હિમ બનહે.” તે ચૂકે કહ્યું.

કમળાને તેનું બોલવું ઝેર જેવું લાગ્યું, પણ તે ભાવ સુખપર પ્રકટ નહિ થવા દેતાં કહ્યું, “આજે તે હજી સૂઈ અહિં ક્યમ નાદિ આવ્યા હોય ?”

“ધતો મોંડવામાં જ્યા છે.”

“માંડવો શાનો ?” કમળાએ પૂછ્યું.

“તમારે પછણવાનો.”

“શું માંડવો બંધાવ્યો છે ?”

“હા.”

“ક્યાં બાંધ્યો છે ?”

“ગામની વચ્ચેવચ.”

“પણ સરદાર અત્યારે ત્યાં શું કરવા ગયા છે ?”

“અમ નોખાય ? અમારામાં ધારે છે કે જ્યારે સરદાર પછણે, તે પહેલાં મોટું રાવણું ભરે અને તેમાં પેટ ભરીને બધાને દારૂ પાય. આ પછી તે પછણે. આથી સરદાર સાથે રાવણામાં જ્યા છે.”

“સારે તો ત્યાં ખૂબ દારૂ પીશે ?”

“હા, તે એટલો બધો કે તેમને ઉપાડીને ઘેર લાવવા પડે.”

“ત્યારે પરણશે ક્યારે ?”

“દારૂનો નસો ઉતરેજ તો ?” બલાએ તેની આંખો મટ-મટાવતાં કહ્યું.

કમળા વિચારમાં પડી. તેનો વિચાર ઘણીવાર લંબાયો. અંતે તેણે કંઈક નિશ્ચય કર્યો હોય એમ જણાયું. રાત્રિ પડી ચૂકી હતી. અંધકાર આખા જગતપર ફરી વળ્યો હતો. મોહનસંગ સરદારના ઘરને આંગણે જોખલામાં એક દીવાતું કોડીયું સળગી રહ્યું હતું. ઘરની આગળ એક લુગડું પાથરવામાં આવ્યું હતું. ઘરની આગળ કોઈ જણાતું નહોતું. એવામાં એકાએક ઢાલ વાગવા લાગ્યું. ઢાલનો

ધમધમ અવાજ રાત્રિના સમયે પહાડી પ્રદેશમાં પથરાઈ રહ્યો અને તેના પડધા સંભળાવા લાગ્યા. ઢોલનો અવાજ સાંભળી કમળાએ પેલી ચૂડેલને પૂછ્યું, “અત્યારે આ ઢોલ કેમ વાગે છે?”

“લગન છે તેથી.”

“પણ લગન તો પરોઢીએ થવાનું છે?”

“હા, પણ ઢોલ વ્યમ ન વાગે?”

“રાવણું ક્યાં સૂવી ચાલશે?” કમળાએ પૂછ્યું.

“મધરાત હુધી.”

“ત્યાં સૂવી આપણે જાગવું પડશે?”

• “તમને નંદરા આવે છે?”

“હા.”

“તમે તો જખરાં છો કમરકુંવેર. આવા હરખમાં તે નંદરા વ્યમ કરીને આવે?”

“કામ વિના બેસી રહેવાથી દરેકને ઉંધ આવે.”

“ત્યારે તમે થોડીવાર આડં થાવ; હું લગીર ઘરની બાર જઈ આવું.”

“કેમ વાઈ?”

“હું બે ચારેક બૈરાંને બોલાવી આવું.”

“શું કરવા?”

“ગીતોં ગાવા.”

“શાનાં ગીત?”

“તમારા લગનનાં.”

કમળા બોલી નહિ. પિશાચિની ઘરની બહાર નીકળી ગઈ. કમળા એકલી પડી. તેણે ચારે તરફ નજર ફેરવી બોલવા માંડ્યું,

“હે હરી! હવે મારી શી દશા? મારાથી મારા શીયળનું રક્ષણ કેવી રીતે થઈ શકશે? શું મારે બ્રહ્મ થવું પડશે?” કમળા થોડીવાર શાન્ત રહી બોલી, “ના, આ પ્રાણ છે ત્યાં સુધી તો ધર્મ

બધ નહિ થાઉં. હું મારા નિશ્ચયની આજે પૂર્ણાહુતી કરીશ. દુઃખે મને હિંમતવાન બનાવી છે. હું હવે સંકટથી ડરનાર નથી. હું આજે એમજ કરીશ. પણ એમાં નિષ્ફળતા મેળવીશ તો ?” કમળાના મનમાં વિચાર ઉત્પન્ન થયો.

તેની આંખોમાં ઝળઝળાયાં જણાયાં. પુનઃ તે આત્મગત બોલી, “જે હું મારા કાર્યમાં નિષ્ફળ નિવડીશ તો તરત મારા પ્રાણતું વિસર્જન કરીશ. જે થવાનું છે તે આ રાત્રિએજ થઈ જશે. પ્રાતઃકાળ કેવો થશે એ પ્રભુ જાણે. આ રાત્રિ કદાચ મારા જીવનની છેલ્લીજ રાત્રિ હોય તો શી ખબર ? છેલ્લી હોય યા ન હોય, પણ મારે હવે ગમરાવું-ડરવું ન જોઈએ. જીવન-મરણની મને દરકાર નથી. મારા કિશોરને મળવાની ઈચ્છા પણ ધીમે ધીમે ઓછી થાય છે. કિશોર ! મારા દુઃખીઆરા પતિ ! તારું મિલન થવું એ હવે પ્રભુના હાથમાં છે. તું મને ભૂલી જાજે, તારી કમળાને મરી ગએલી માનજે. પ્રાણાધાર ! તું જ્યાં હો ત્યાં સુખી થજે. તારી કમળાના જીવન-મરણની આ છેલ્લી રાત્રિ છે. આ રાત્રિમાંજ હું મારું કામ પૂર્ણ કરનાર છું. જે મારું ધારેલું કામ પૂર્ણ થશે, મારી ઈચ્છા સફળ થશે તો કંઈક આશ્વા બાકી રહે છે, નહિ તો તને છેવટના પ્રણામ. હું તને.....” કમળા બોલતી બંધ થઈ. બીજી સ્ત્રીઓને બોલાવવા ગએલી પેલી યદ્યસુરત બલા તેની સાથે તેના જેવી ચારેક સ્ત્રીઓની સાથે ત્યાં આવી ઉભી, અને તેણે કમળાને કહ્યું, “હ્યો, ઠકરાયો ! ઉઠો હવે; આપણે ગીતો ગાઈએ.” કહી તેણે કમળાનો હાથ પકડી ઉભી કરી.

કમળા સર્વ સ્ત્રીઓની સાથે બીજા ઓરડામાં આવી; અને સૌની વચ્ચે નીચે બેઠી. તે પછી જંગલી સ્ત્રીઓએ લાંબા રાગડા કાઢી ગાવું શરૂ કર્યું. તેમનાં અશુદ્ધ પહાડી રાગડા એક કલાક સુધી આલ્યા અને પછી એકાએક બંધ થયા. કારણકે મોહનસંગ સરદાર ત્યાં આવતા હતા. સરદાર દારૂ ખૂબ પીવાથી લથડીયાં ખાતો હતો. તેને બે માણસોએ બંને બાજુએથી પકડ્યો હતો. આગળ ઢાલવાળો ઢાલ

બેરથી વગાડી ચાલતો હતો. સર્વ મંડળ ઘર નજીક આવ્યું. સ્ત્રીયો જતી રહી. કમળા ઘરના ઓરડામાં પેશી ગઈ. ઘરના દાર આવળ આવતાં જ મોહનસંગે એક જખરો ખુખારો કરી કહ્યું, “મને નવાં ઠકરાણાંનાં ઓયડામાં લઇ હાલો.”

સરદારના હુકમ મુજબ તે બે માણસોએ કમળાવાળા ઓરડામાં સરદારને લાવી ઢાલીયા પર સૂવાડ્યો. મોહનસંગે પાટડાની માશક ઢાલીયામાં પડી તે બે માણસોને કહ્યું, “અલ્હયા; તમે હવે જતા રહો.”

તે બંને માણસો ત્યાંથી ચાલ્યા ગયા. તે ઓરડામાં મોહનસંગ અને કમળા સિવાય બીજું કોઇ રહ્યું નહિ. સવારના પહેલા પહોરમાં પોતાના સરદારનું લગ્ન થવાનું હોવાથી બેલા જંગત થવાના વિચારથી સ્ત્રી પુરૂષો પોત પોતાને ઘેર જઈ સૂઈ ગયાં. ફક્ત સરદારના બે સેવકો આંગણમાં નિસાથી ઝોઘાં મારતાં બેસી રહ્યા.

સર્વત્ર નિઃસ્તબ્ધતા વ્યાપેલી હતી. મોહનસંગ ઢાલીયામાં સૂતો હતો. કમળા સોડીયુંવાળી ઓરડાના એક ખૂણામાં ઉભી હતી. તેણે પોતાને હાથે બાંધેલા પુષ્પોના ગજરા તોડી ફેંકી દીધા હતા. શરીરપર પહેરેલાં ધરેણાં ઉતારી એક પોટટીમાં બાંધી દીધાં હતાં. એવામાં જ મોહનસંગે એકાએક ખાટલામાં બેઠા થઇ પૂછ્યું, “ઠકરાણાં ?”

“કોને બોલાવો છો ?” કમળાએ પૂછ્યું.

“તમને.”

“શું મને ?”

“હા.”

“પણ પરણ્યા પહેલાં ઠકરાણાં કેમ કહો છો ?”

“આપણે આપણા મનથી પછણી ગયાં છીએ. એમ હમજોને હવારના પોરમાં લોકની જાણ માટે બામણને બોલાવી પછણ્યું. મારા મનથી તો તમે મારાં ઠકરાણાં થઇ જ્યાં છો.” મોહનસંગે બકી નાખ્યું.

“એમ તે ઠકરાણાં કહી શકાય કે ?”

“ત્યારે હું કહી શકાય ?”

“અરે ઠકરાણાંને તો પહેલાં મોટી ભેટા આપવી પડશે; તેના

પેટ ભરીને દારૂ પીવો પડશે; બસ એ પછીજ તમારાથી ઠંકરાળાં કહી મોલાવાશે. ” કમળાએ કહ્યું.

“ બરાબર, બરાબર, મારી બહાલીતું કેવું હાચું છે. હું ભૂલ્યો; લે આ કાનની ખુટય પકડી. બોલ હવે તને હું આહું ? ” સરદારે બન્ને હાથથી કાન પકડી પૂછ્યું.

“ મને પેલો હિરો આપો. ” કમળાએ કહ્યું.

“ મારી અપસરા ! એમાં તે ત્હેં હું માયગું ? એ કાચના કટકા કરતાં કંઈક વધારે મગવું તું ને ? હું તારી પર મારો જીવ કુરબાન કરવા તયાર છું. લે આ હોનાનો ટુંપીઓ, નેવું ગદીયાંણાનો છે. ” કહી સરદારે ગળામાંથી ટુંપીઓ કાઢી કમળાને નજીક બોલાવી આપ્યો.

કમળાએ ટુંપીઓ પોટકીમાં બાંધતાં કહ્યું, “ અને પેલો કાચનો કટકો ? ”

“ જોય તારીની ! હજી પણ એ ના ભૂલી કે ? લે આ તારો હિરો. ” કહી મોહનસંજે શરીરપર પહેરેલી બંડીના ગળવામાંથી હિરો કાઢી કમળાને આપ્યો. કમળાએ તે હિરાને સાડીના છેડા સાથે મળજૂત બાંધ્યો. પછી પાછો સરદાર બોલ્યો, “ લ્યો હવે પાહે આવો અને મારી હાથે આ ઢાલીયાપર પેઠો. ”

“ હજી વાર છે. ”

“ અમ ? હજી કોંઈ બાકી છે ? ”

“ હા. ”

“ શું ? ”

“ આ મદીલા મદિરાના ત્રણ પ્યાલા પિવરાવવાનું. ” કમળાએ આંખોના કટાક્ષ ફેંકતાં કહ્યું.

સરદાર પાણી-પાણી થતાં બોલ્યો, “ તારે લાવો તેને. હું તમારા હાથથી ગટગટાવી જાઉં. વાહરે ઠંકરાળાં ! તમે તો ઘણું ચતુર નેકળ્યાં ? હું તમને દેખી જીવતોજ હરગમાં ગયો હોઉં એમ થયા કરે છે. મને હવે દારૂ પીવરાવી દ્યો. હું અકળાઈ જાયો છું. મારા દેહમાં કોંઈનું કોંઈ થઈ રીયું છે. મારા હાથ તમને મારા કાળજી હાથે દાખવા

ચરવરી રહ્યા છે. જ્યારે તમને આ કાળજી હાથે જોરથી દાખેશ તારેજ ટાંઠો હેમ થામશ. હમજ્યાં મારાં પિયારી.” મોહનસંગ નિસાથી કાવે એમ બકવા લાગ્યો, કમળા જાજમપર પડેલા બાજક સમિપ ગઇ અને તેની પરથી દારનો શીશો ઉપાડી તેમાંના દારથી પ્યાલો ભરી સર-દારના હાથમાં આપ્યો. સરદારે પ્યાલો લેતી વખતે કમળાનો હાથ દબાવી આનંદ માન્યો અને પછી તે પ્યાલો ગટગટાવી ગયો. કમળાએ તરત બીજો ભરી આપ્યો; તે પણ એ રાક્ષસ પી ગયો. કમળાએ ત્રીજો આપ્યો. ત્રીજો પ્યાલો પૂર્ણ કરી પિશાચ બોલ્યો, “ હવે નહિ.”

“ એમ તે થતું હશે કે ? લ્યો; આટલો પી જવ.”

“ ના, હવે જીરવાશે નહિ. ”

“ અરે તમે તો ચાર શીશા પી જાઓ છો એમ મને ખબર છે.”

“ હાથી વાત ? તને ચોંથી ખબર ? ”

“ હું કેમ ન જાણું ? મારે હવે બધું જાણવું જોઈએ. ”

“ હા, ચતુર બાયડીનાં એજ લખેણ છે. ”

“ લ્યો હવે આ પી જવ.” કહી કમળાએ હાથ લંબાવ્યો. તે ચોથો પ્યાલો પણ અધર્મીએ પીને પૂરો કર્યો. દારથી તેનું પેટ ભરાઈ ગયું. હમેશાં ખૂબ દાર પીનારને જોઈએ તેટલી અસર તો થઇ નહિ, પણ તેની જીભ તોતડાવા લાગી. આંખો મીચાઇ જવા લાગી. તેનાથી વધુવાર બેસી રહેવાયું નહિ. તે લાંબો થઇ સૂતો. કમળાએ તેની તરફ જોયું. મોહનસંગ નિસાથી સૂતો હતો; પણ તેને જાન વિસર્યું નહોતું. તેણે કહ્યું, “ લ્યો હવે ઢાલીયા પર આવો. ”

“ ના. ”

“ ઇમ કેમ ? ” મોહનસંગે પરાણે આંખો ઉઘાડીને પૂછ્યું.

“ હજી ઢાલીયાપર આવવાની વાર છે. ”

“ હાની વાર છે ? ”

“ હજી આપણે પરણ્યાં નથી. ”

“ હમજી લે કે આપણે પછણી જ્યાં. ”

“ ના, એમ થાય નહિ. ”

“ અરે આમ હું કરવા કરે છે? મારો જીવ અકળાય છે. મને કંઈનું કંઈ થઈ જાય છે. જો તું મને હવે ના કહીશ તો હું તને પરાણે વળગી પડીશ. લે, આ ઉડ્યો. બાયડીઓની જાતજ એવી કે બચારા ઘણીને અકળાવે. હું મરદ છું. જો આ પળેજ તને ઉપાડીને તોણી જઈ છું. ” આમ બોલતો મદોનમત્ત બીલરાજ દોલીયા પરથી નીચે ઉતર્યો. જમીન પર પગ ટકવા લાગ્યા નહિ. આમ તેમ અથડાતો અને મુખથી જેમ આવે તેમ બોલતો કમળાની નજીક જવા લાગ્યો. કમળા આ ખૂણેથી બીજે ખૂણે જવા લાગી. છેવટે મોહનસંગે તેને પકડી અને બે હાથ પહોળા કરી તેને છાતી સાથે દબાવવા ગયો કે તરતજ કમળાએ જોરથી તેને ધક્કો મારી દૂર કરતાં કહ્યું, “ ગરીબ અબળાને સંતાપનારા શયતાન ! લે, આ સુંદર સુંદરીને તારી છાતી સાથે દબાવી તારી ઇચ્છાને પૂર્ણ કર.” આટલું બોલતાંજ કમળાએ વસ્ત્રમાંથી કાળની જીમ સમાન ચળકતી કટાર બહાર કાઢી તેના પેટમાં ભોંટી. મોહનસંગે ખૂબ પાડવા મુખ ઉંચું કર્યું; પણ કમળાએ દોડી જઈ તેના મુખપર જોરથી હાથ દાખ્યો કે જેથી તે ખૂબ પાડી શક્યો નહિ. તે ધમ દમ જમીન પર તૂટી પડ્યો. કમળાએ કટાર ખેંચી લીધી. લોહીના ધોધની સાથે પેટનાં આંતરડાં પણ બહાર નીકળ્યાં. મોહનસંગના રામ રમી ગયા. તેનો જીવ નર્કમાં જવા જતો રહ્યો. કમળા લોહી જોઈ કંપી; પણ તરત સાવધ થઈ અને ઘરેણાંની નાની પોટકી ઉપાડી ચોરડામાંથી બહાર નીકળી અને ચોરડાને બહારથી બંધ કરી ઉપર તાણું વાસ્યું. આ પછી કમળા ઘરની આગળનાં બારણાં પાસે આવી. બે ચોટીદારો નીસાથી લોથ પોથ થઈ પડેલા જણાયા. તેણે ઘરનાં બારણાં બંધ કરી અંદરથી સાંકળ વાસી અને તરત ત્યાંથી પાછી ફરી એક બોજ ચોરડામાં આવી કે જ્યાંની પછીતે બારી આવેલી હતી. તે બારી કમળાએ ઉઘાડી અને ઘરેણાંની પોટકી બહાર ફેંકી પછી પોતે પણ ધીમે રહીને તે બારી વાટે બહાર નીકળી. પછીતે ટેકરે આવેલો હતો. કમળાએ

બારી બંધ કરી પોટકી ઉપાડી નીચે ઉતરવા માંડ્યું. પાછલી રાત્રિના ચંદ્રનું આછું અજવાળું વ્યાપેલું હતું. સઘળું સૂમસામ હતું. કોઈ પણ જગતું નહોતું. તળાવની પાર પર ફરતાં દેડકાંના પાણીમાં પડવાના અવાજ સિવાય બીજું કંઈ પણ સંભળાતું નહોતું. કમળા ભય પામતી નહોતી. આસપાસ જોતી કમળા ટેકરા પરથી નીચે ઉતરી તળાવના કિનારે આવી ઉભી. આકાશમાં તારાઓ પ્રકાશી રહ્યા હતા. પાછલી રાતના જાંખા નહીં જેવા અજવાળામાં કમળા તળાવના કિનારે પડેલા હોડીયા નજીક ગઈ અને હોડીયાને જે દોરડા વડે ઝાડની સાથે બાંધ્યું હતું, તે દોરડાને કાપી નાંખી હોડીયું તળાવમાં તરતું કર્યું. તે પછી હલેસું શોધી કાઢી કમળા હોડીયામાં બેસી અને હોડીયાને તળાવના સામે કિનારે લઈ જવા માંડ્યું. કમળા દુઃખ પડવાથી નવું નવું શીખી હતી. હલેસાથી પાણી કાપતી કમળા હોડીયાને કિનારે લાવી અંદરથી નીચે ઉતરી. તેણે કિનારા પર ઉભી રહી સરદારના ઘર તરફ જોયું; આદ તરતજ કમળાએ ત્યાંથી પ્રયાણ કર્યું અને થોડો વખત વિતતાં દુઃખથી છૂટેલી કમળા ખડાડી પ્રદેશમાં અદૃશ્ય થઈ ગઈ.

પ્રકરણ ૯ મું.

દુઃખનના દાવમાં.

પ્રાતઃકાળ થયો. સવિતા દેવનો ઉદય હજી થયો નહોતો એટલામાં તો મોહનસંગ સરદારના ઘર આગળ ઢોલ ધમધમ વાગવા માંડ્યું. ઢોલના ઘોર અવાજથી ગામના લોકો જાગી ઉઠ્યા અને સરદારના લગ્નમાં ભાગ લેવા નવ-નવાં વસ્ત્ર પહેરી સરદારના ઘર આગળ એકત્ર થવા લાગ્યાં. ઘણાં માણસો એકઠાં થયાં. ઢોલ વાગી રહ્યું હતું. સ્ત્રીઓ ગીત ગાવા લાગી; પણ હજી સરદારના ઘરનાં દાર ખુલ્લાં થયાં નહિ. ઘણો વખત વિત્યો. લગ્ન કરાવવા એક કાળા રંગનો બીમકાય બ્રાહ્મણ પણ આવીને હાજર થયો. તેણે લગ્નનો વખત વીતી જતો ધારી સરદારને બોલાવવાના ઈરાદાથી દારને ધકેલ્યાં પણ અંદરથી

સાંકળ વાસેલી હોવાથી દ્વાર ઉઘડ્યાં નહિ. આથી તેણે અને બીજા લોકોએ મોટા અવાજથી ખૂંસો પાડવા માંડી. છતાં પણ અંદરથી કોઇએ જવાબ આપ્યો નહિ અને કમાડ પણ ઉઘાડ્યાં નહિ. આ શું આશ્ચર્ય ? સૂર્યનારાયણે જગતને દર્શન દીધાં. લગનનું મૂહુર્ત વીતી ગયું. ઢોલ વાગતું બંધ રહ્યું. લાંબા રાગડાથી ગીતગાતી સ્ત્રીયો પણ શાન્ત થઇ ગઇ. ઘણીવાર થતાં ગામના મુખી અને નાયકે કમાડને ઉતારી નાંખી અંદર પ્રવેશી સરદારના શયન સ્થાને જવા માંડ્યું. નાયક અને મુખી મનમાં અનેક પ્રકારના તર્ક-વિતર્ક કરતા સરદારના સૂરાના ઝોરડા આગળ આવી ઉભા. ઝોરડાની ઉપર તાળું વાસેલું જોઈ તેમના આશ્ચર્યમાં વધારો થયો. આખરે તે બન્નેએ વિચાર કરી તાળું ભાગી નાખી ઝોરડો ઉઘાડ્યો અને અંદર જતાંજ બન્નેની દૃષ્ટિ રક્તમાંતર-બોળ થઇ પડેલા મૃત સરદાર પર પડી. આવું જોતાંજ તેમણે સરદારના શય પાસે નીચે નખાવી દઈ કારમી પોક મૂકી. બહાર ઉભેલાં તમામ માણસો ગભરાઇને અંદર દોડી આવ્યાં અને માનીતા સરદારની દુર્દશા જોતાંજ રાગડા ખેંચી રડવા લાગ્યાં. તે આખો ઝોરડો લોહી વહેવાથી રંગાઇ ગયો હતો. રાક્ષકળ ઘણીવાર ચાલી. સરદારનું ખૂન થયું. ખૂન કરનાર કમળા પાછલે રસ્તે થઈને નાશી ગઇ છે એમ સૈને ખબર પડી. જંગલી લોકના કોઇનો પાર રહ્યો નહિ. તત્કાળ બે માણસો કામઠીઓ કાંધે ભરાવી ઘોડેસ્વાર થયા અને કમળાનું પગલું બોળી કાઢી તે જે રસ્તે ગઈ હતી તે રસ્તે જવા લાગ્યા.

એક નિર્દોષ બાળાને બળાત્કારથી પરણવા ઇચ્છનાર, રાક્ષસી કામમાં આનંદ માનનાર અને સર્વત્ર ત્રાસ વર્તાવનાર એક જીહ્વમગાર હુંદારો લગન કરવાની આશામાં મૂંઝો અને તેના મુડદાને બાળી નાખવામાં આવ્યું. સરદાર પદ બીજાએ સ્વીકાર્યું અને મરનાર સરદારનું ખૂન કરનાર બાઇને પકડી લાવે તેને દસ વિધાં જમીન અને નાયક પદ આપવાનું જાહેર કર્યું. આથી ઘણા હુંદારાઓ કમળાની શોધમાં નીકળી પડ્યા. વાયકો ! ચાલો આપણે સૌથી પ્રથમ કમળાની શોધમાં ગએલા બે હુંદારાઓની પાછળ જઇએ.

તે બન્ને લુંટારા ઘણા બાહોશ હતા. ચોરનાં પગલાં ખોળવામાં ઘણા નિપુણ હોવાથી કમળાનાં પગલાં ખોળી કાઢી તેજ રસ્તે જવા લાગ્યા. એવી રીતે જતાં તે બન્ને લુંટારાઓએ લાગ લાગટ બે દિવસ સુધી તેમની તપાસ ચાલુ રાખી; પણ કમળા પકડાઈ નહિ. ત્રીજા દિવસની સાંજે તેઓ એક જંગલમાં આવ્યા. અહિં પુષ્કળ ઝાડી અને ઘાસ ઉગેલું હતું. એ સ્થળે કમળાના પગલાં જણાયાં નહિ. જમીન પરનું ઘાસ દબાએલું હતું. આથી આ ઘાસ પર થઇનેજ તે આગળ ગઇ હશે એમ અનુમાન કરી તે બન્નેએ આગળ વધવું શરૂ કર્યું. છેવટે રાત્રી પડતાં એક સપાટ મેદાનમાં આવી ઉભા. આકાશમાં ચંદ્રદેવ ઉગ્યા ન હતા. અંધકાર સર્વત્ર પથરાયેલો હતો. આખા દિવસના ભૂખ્યા તે બન્ને લુંટારાઓ તે સ્થળે એક કુવા આગળ આવી ઘોડેથી નીચે ઉતર્યા અને કુવામાંથી પાણી કાઢી પાસે રાખેલું ભાતુ ખાવા લાગ્યા. ખાતાં ખાતાં તેમાંના એકે બીજને કહ્યું, “ અહ્યા ગંભીરા ! મારી બેટી એ કમરા જમ્મરી તો ખરી. બાકી બીજી બાયડી આવી હામ ભીડે નહિ. મારી બેટીએ ભારે કરી હોં ? ”

“ એતો શહેરની અસતરીયો એવીજ હોય. પણ ભયા ! આપણે તેને ઝાલવા આમને આમ ક્યાં દૂધી જાડું ? ગંભીરાએ પૂછ્યું.

બીજે કે જેનું નામ નારસંગો હતો તેણે કહ્યું, “ આ ત્રણણ દાડાથી હેંડ-હેંડ કરીએ છીએ. હું ખબર કે તે ચૂડેલ ચેટલે જતી રહી હશે. આ જગ્યાએ તેનું પગેડું પૂરું થયું છે. અહિંથી તે ચપે રસ્તે જઇ હશે તેની આપણને ચ્યાંથી હમજ પડે. ”

“ તારે હવે આપણે ચ્યમનું કરવું ? ” ગંભીરાએ પૂછ્યું.

“ આ એક બે દિ રજા પાછા ગામ બેગા થાડું. આમાં આપણે હું કરીએ બા ? ” નારસંગે કહ્યું.

“ આજનો રાત વાહો અહિંજ કરહુંને ? ”

“ હા. ”

“ મારી દિયરી એ કમરી જો હાથમાં આવેને તો હું તેનો

બોધરો દાખીનેજ મારી નાખું.” નારસંગે હાથ ધોતાં કહ્યું.

“પણ એ ડાકેણુ આપણા હાથમાંજ આવવાની નથી. એતો ચ્યોની ચ્યોં નેકળી ગઇ હશે.” ગંભીરાએ પણ આ વાતની સમાપ્તિ કરતાં કહ્યું, બન્ને મૌન રહ્યા. રાત્રિ વિતવા લાગી. તે બન્ને જણા કામઠીઓ અને તીરનાં ભાથાં ઉસીકે મૂકી કુવા કિનારે આડા થયા. મધ્યરાત્રિ થવા આવી. નારસંગ અને ગંભીરની આંખો સહેજ મળવા આવી, એટલામાં એક શીયાળ તેમની નજીક થઇને દોડી ગયું. તેના દોડવાના અવાજથી ગંભીરાની આંખ ઉઘડી ગઇ. તેણે આસપાસ જોયું. પાછલી રાતના ચંદ્રના પ્રકાશમાં કોઇ જનાવર દોડતું જણાયું. ગંભીર તે જનાવરને ગાળો દઇ સૂતો. એકાદ કલાક જતાં તે હુંટારાઓના ઘોડા કે જે નજીકમાં ચરતા હતા; તે જોરથી ખુંખાર્યા-હણહણ્યા, કાનની ટીસીયો ઉંચી કરી આસપાસ જોવા લાગ્યા. આથી તે બન્ને હુંટારાઓની નિદ્રાનો ભંગ થયો. ઉંઘમાં ખલેલ પડવાથી નારસંગાનો મીઝજ તેના હાથથી ગયો. તેણે ઉભા થઇ ઘોડાને બે ચાર સોટીયો લગાવી દીધી. આ પછી તે બન્નેને ઉંઘ આવી નહિ. ગંભીરાએ ચલમ ભરી. નારસંગાએ નાળા-એરતું છોડું સળગાવી દેવતા તૈયાર કર્યો. બન્નેએ ચલમ ડુંકી. એટલામાં દૂર શીયાળવાં જોરથી બોલ્યાં. હુંટારા શીયાળવાંના અવાજથી સમજ્યા કે કોઇક આવે છે. રાત્રિના વખતે વગડામાં આવનાર કોઈ આપણા જેવાજ હશે ધારી તે બન્ને જણાએ કામઠીયો હાથમાં લઇ ઉભા થઇ દૂર નજર કરી જોવા માંડ્યું. થોડીવાર જોઇ રહ્યા પછી તેમને માલમ પડ્યું કે કોઇક ત્રણ માણસો ઘોડાપર બેસી આ તરફ આવે છે. બન્ને હુંટારાઓ વિસ્મય-ભયથી તે તરફ નજર કરી રહ્યા. સ્વચ્છ ચાંદની પથરાએલી હતી. દૂર સૂધી નજર પહોંચતી હતી. થોડો સમય વિતતાં આવનાર ત્રણ માણસો ઘોડેસ્વાર થઇ ચાલ્યા આવતા સ્પષ્ટ જણાયા. હુંટારાઓ સાવધ થઇ ઉભા અને આવનારાઓને કોઈ હુંટારા અગર બહારવટીયા સમજવા લાગ્યા. આવનાર ત્રણ ઘોડેસ્વારો નજીકમાં આવી પહોંચ્યા અને બન્ને હુંટારાઓને રાત્રિના સમયે જૂતની માફક ઉમેલા જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યા. આ ત્રણ ઘોડે-

સ્વારો શિકારી પોશાકમાં શસ્ત્ર અસ્ત્ર સાથે સજ્જ થએલા હતા. ખભાપર ભરેલી બંદુકો લટકતી હતી. હુંટારાઓ અને તેમની નજર એક થઈ. થોડીવાર સૂધી તેઓ એકબીજાની તરફ દૃષ્ટિ કરી રહ્યા. એવામાંજ તે હુંટારાઓમાંના ગંભીરે પ્રશ્ન કર્યો, “ક્યાંથી આવે છે બચા ?”

“તે પહેલાં તમે જણાવો કે તમે અહિં કેમ ઉભા છો ? ક્યાંના રહેનાર છો અને કાણુ છો ?” આવનાર ત્રણમાંથી એકે પ્રશ્ન કર્યો. તરત નારસંગે બોલી ઉઠ્યો, “તમને ઝોળખ્યા વિના અમે કાંઈ કહેનાર નથી.”

“કેમ વાઈ ?”

“તમે સરકારના આદમી હો એમ જણાય છે.”

“ના, અમે સરકારના માણસ નથી; પણ સરકારના શત્રુઓ છીએ.”

“ત્યારે તો અમે ધણાજ રાજી થયા. વાઈ આમ ર્યોં જવ છો ?” નારસંગે પૂછ્યું.

“તમને ઝોળખ્યા વિના હું હવે નહિ કહું, મેં મારી વાત જણાવી; હવે તમારી વાત જણાવો ?”

“ઓહો, એમાં હું. હ્યો અમે કહી નાહીએ. અમે અહિંથી થોડેક આંધે આવેલા એક ગામમાં રહીએ છીએ.”

“અહિંથી આગળ જતાં તો મોહનસંગ સરદારનું ગામ આવે છે, તેજ ગામના તમેછો નહિ વાઈ ?”

“હા, બલા ઝોળખ્યા ? અમે તે સરદારસાખનાજ માણુહો છીએ. તમે ત્યાં જતા હશે નહિ ?” ગંભીરાએ વિસ્મીત વદને પૂછ્યું.

જવાબ આપનારે થોડીક ક્ષણ વિચારમાં પડી અંતે કહ્યું, “હા, અમે ત્યાંજ જઈએ છીએ. સરદાર અમારો ખાસ મિત્ર છે. તે એક બાઈને પકડી લાવ્યો છે. તે બાઈ તેની સાથે પરણનાર હોવાથી અમે ત્યાં આવવાને નીકળ્યા છીએ; પણ રસ્તો ભૂલવાથી અમને બે દહાડા મોડું થઈ ગયું છે. અમારા ધારવા મુજબ હવે તો તેમનાં લગન થઈ ગયાં હશે ?”

“ રામ, રામ, રામ.” આમ બોલી નારસંગાએ નિઃશ્વાસ નાખ્યો.

“ ભાઈ રામરામ કેમ બોલો છો ? ”

“ એ ભા કંઈ કહેવાની વાતજ નથી. ”

“ કેમ ? ”

“ કાળો કેર થઈ જ્યો છે ? ”

“ શું થયું છે ? ”

“ એ રાંડ કમરી અમારા સરદારનું ખૂન કરી ભાગી છે. લગનની હોંશમાં, લગનનાં લુધડે અને લગનના હારા વખતેજ મોહનસંગ મૂઆ. અમે તે ખૂની કમરાને પકડવાનેજ નેકલ્યા છીએ. ”

આવું સાંભળતાંજ તે ત્રણે ઘોડેસ્વારો ઘોડેથી પડતું નાખી પેદ મૂકી રડવા લાગ્યા. નારસંગો અને ગંભીરો પણ તેમની સાથે રડવામાં ભળ્યા. સઘળાનું રડવું ઘણીવાર લંબાયું. આખરે નારસંગાએ તેનું રડવું બંધ કરી ખીજાઓને રડતા અટકાવી ધીરજનાં વચ્ચેનાં સાંભળાવ્યાં. મોહનસંગ સરદારના મરણ સમાચારથી તે આવનાર ત્રણ ઘોડેસ્વારો જાણે કે ઘણા ઉશ્કેરાઈ ગયા હોય એમ જણાવા લાગ્યા. થોડીવારે તેમાંના એકે પૂછ્યું, “ ભાઈ ! તમારાં નામ ? ”

“ માઈ નામ નારસંગો અને આનું નામ ગંભીરો. અમે સરદારના રખેવાળ છીએ. હવે તમારું નામ કહો ? ”

“ માઈ નામ બહાદુરસંગ બહારવટીયો. આ બે મારા ભાઈઓ છે. વાઈ નારસંગભાઈ ! હવે તમે ક્યાં જવા ધારો છો ? ”

“ અમે તેજ વચાર કરીએ છીએ. કમરીની વાહે બહુ ફર્યા; પણ હાથ આઈ નહિ. ” ગંભીરે કહ્યું.

“ તમે ગભરાશો નહિ. તેને હું ધરતીના પડમાંથી પણ બોળી કાઢીશ અને મારા ભાઈબંધનું વેર વાળીશ. તમે નિરાંતે ઘેર જાવ. અમે પણ અહિંથીજ પાછા ફરીએ છીએ. નવા સરદારને માઈ નામ દઈ બધી વાત કેળે. ”

નારસંગે અને ગંભીરે તેનું કહેવું કમ્પલ ક્યું. આ પછી મોટા પરાક્રમીએ જવાનો નિશ્ચય કરી બધા બેઠા. બહાદુરસંગ સરદારે વાતો

કરતાં મોહનસંગના આપતું કેવી રીતે મ્હોત થયું, કમળા કેવી રીતે પકડાઈ વગેરે જણાવ્યું. નારસંગ સઘળી વાત જાણતો હોવાથી બહા-
દૂરની વાત સાંભળી આ બહાદુર સરદારનો ખરેખર મિત્ર છે એમ તેની પૂર્ણ ખાતરી થઈ. આ પછી કમળાને પકડી લાવ્યા પછીની તમામ હકીકત તેણે કહી સંભળાવી. વાતોમાં બહાણું વાયું. સઘળાએ જવાની તૈયારી કરી. નારસંગે અને ગંભીરે તેઓની સાથે હાથ મેળવી રામ-રામ ક્યાર્યાં. આ પછી સઘળા ઘેડે ચઢ્યા; અને એક ખીજની છૂટા પડી પોત પોતાના રસ્તે ચાલ્યા ગયા. નારસંગ અને ગંભીરના અદૃશ્ય થયા પછી તે ત્રણે ઘેડેસ્વારો એક ખીજની તરફ જોઈ જોઈ હસી પડ્યા. તેમના આ હાસ્યમાં ઘણો ભેદ હતો. આ ત્રણે બહારવટીયા નહોતા, પણ કમળાના બચાવને અર્થે મુજકરપુરથી નીકળેલાં સવિતા સત્યવીર અને ટુલસીંગ હતા. આ ત્રિપુટી વેશ-નામ અદ્વીતે નીકળેલી હતી. સવિતાએ પુરૂષ પોશાક પરીધાન કરેલો હતો. સાધુ મહારાજની તરફથી રસ્તાના અને ગામના મળેલા નકશા ઉપરથી સત્યવીર અનેક ગામો પહોંચે અને જંગલો વટાવતો સૌની સાથે અહિં સૂઈ આવી પહોંચ્યો હતો. રસ્તામાં અનેક ડગ-ચોર-હુંટારા મળતા. તે સર્વની સાથે યુક્તિથી મળી જઈ જાણવા જોગ ખીના જાણી લેતાં. આજે સાંજના તેઓએ એક નાના ગામમાં આવીને મુકામ કર્યો હતો. તે ગામમાં એક અશીષી ગરાશીયો રહેતો હતો. સત્યવીરે તેને વાતોમાં જોળવીને ખરેખર મેળવી કે કમળા અહિંથી નજીકના ગામમાં છે અને તે થોડા દિવસ પછી સરદારની સાથે પરજીવાની છે. તેના પરજીવાના સમાચાર સત્યવીરે અસત્ય માન્યા. કારણકે તેણે કમળાના હૃદયને જોળ-
ખેલું હતું. આવા સમાચાર મળવાથી સત્યવીર તે ગામમાંથી તરતજ નીકળ્યો અને ઉપર પ્રમાણે પેલા બન્ને બદમાસોને મળ્યો. તે બન્નેની સાથે વાત કરનાર ટુલસીંગ હતો. સત્યવીર અને સવિતાએ વાતચિતમાં ભાગ લીધો નહોતો. આ બહાદુર ત્રિપુટી હુંટારાઓથી છૂટી પડી સવાર થતાં એક નદી કિનારે આવી પહોંચી અને થોડા પરથી નીચે ઉતરી ત્યાં મુકામ કર્યો. સ્નાન ધ્યાનથી પરવારી તેમણે સાથે રાખેલું બાતું

ખાધ લીધું. જમ્યા પછી સત્યવીર થોડાનો ધાસીથો પાથરી સ્તો. સવિતા અને દુલસંગ તેની નજીક બેઠાં. અન્ય વાતોને અંતે સવિતાએ પૂછ્યું, “કમળા બહેનની શોધ હવે ક્યાં કરીશું?”

“હું તેજ વિચારમાં છું. તે હુંટારાઓના ગામથી આપણે આવ્યાં તે ગામ જવાનો પગ રસ્તો ફક્ત એકજ છે. તે રસ્તે થઇને કમળા નહિ જતાં કોઇક જંગલને રસ્તે ચઢી ગઇ હશે? આપણે થોડાદિવસ તેની તપાસ કરશું; જંગલ અને ગામ ખોળીશું અને પ્રભુ કૃપા હશે તો તેને મળીશું.” દુલસંગે કહ્યું.

સવિતાબોલી, “પણ તે હુંટારાઓએ જીવું તો નહિ કહ્યું હોયને?”

“ના, તેમના બોલવા પરથી અને આપણને પેલા અરીછી ગરશીયાએ કહેલી વાતથી કંઈપણ શંકા રાખવી જોઇએ નહિ. કમળાએ સતીત્વની રક્ષાને માટે સરદારનું ખૂન કર્યું જ હશે.” દુલસંગે જણાવ્યું.

આ વાતચીત દર્મીયાન સત્યવીર કંઈક હઠા વિચારમાં હતો. સવિતાએ તેના મુખ સામે દષ્ટિ કરી પૂછ્યું, “દિવાન સાહેબ! શું વિચાર કરો છો?”

“તમારાજ વિચાર કંઈ છું.” સત્યવીરે જણાવ્યું.

“મારા વિચાર શ્વાના?” સવિતાએ પૂછ્યું.

“તે એ કે તમે વચન ભંગ થયાં છો.”

“ક્યા વચનનો મેં ભંગ કર્યો છે?”

“પેલા પત્રનું સ્મરણ છે કે?” સત્યવીરે હસ્તેવદને પૂછ્યું.

“ક્યા પત્રનું?”

“આપણે ગઈ પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ખુલ્લા ધાખામાં બેઠાં હતાં; તે વખતે એક તીર આવ્યું હતું. તે તીરની સાથે બાંધેલા પત્રમાં લખ્યું હતું કે માતાના મુકુટનો હિરો જો દસ દિવસમાં પાછો નહિ મળે તો સોળમા દિવસની મધ્યરાત્રિએ મહેલમાં આવી ખૂન કરીશું. કેમ આ યાદ છે કે?”

“હા, અને પછી મેં કહ્યું હતું કે તે ખૂન કરવા આવનારને કેદ કરી તમારા ચરણમાં રજી કરીશ. એજને?” સવિતાએ પૂછ્યું.

“હા, એજ તમે તેને કેદ કરી શક્યાં નથી.”

“પણ તમારું ખૂન કરવાને મહેલમાં કોઈ આવ્યું નથી.”
સવીતાએ હશીને કહ્યું.

“તે ખૂન કરવા આવે તે પહેલાં તો આપણે ત્યાંથી નીકળી ચૂક્યાં છીએ.”

“તેમાં હું શું કરું. જો આપણે ત્યાં હોત અને તમારું ખૂન કરવા જે કોઈ આવત હોત, તો હું જરૂર તેને કેદ કરી મારું વચન પાળત.”

સત્યવીર કંઈપણ નહિ બોલતાં હસ્યો. દુલસંગને પણ આ વાતમાં આનંદ પડ્યો. આ પછી મધ્યાહ્નકાળ અતિત કરી તેમણે તેમની મુસાફરી આગળ શરૂ કરી. તેઓ એક રેતાળ પ્રદેશમાંથી ચાલતાં ચાલતાં એક ડુંગરાળ પ્રદેશમાં આવી પહોંચ્યાં. આ વખતે સાંજ પડવા આવી હતી. દિવસ થોડોક બાકી હતો. રાત્રિ પડતાં પહેલાં કોઈક ગામમાં પહોંચી જવાની સૌની ઇચ્છા હતી; પણ એટલામાં ક્યાંક ગામ કે કોઈ ઝુંપડું સરખું પણ નજરે પડતું નહોતું. કોઈ માણસ મળે તો રસ્તાની અને ગામની ખબર પડે; પણ આ જનશૂન્ય ભોગે કોઈ પણ માણસને આવવાનો સંભવ જણાતો નહોતો. ગામના વિચારમાં ત્રિપુટી આગળ વધે જતી હતી. થોડા બળવાન હોવાથી ધણી ઝડપથી ચાલતા હતા. આખરે સાયંકાળ થતાં તેઓ એક ગામના પાદરે આવી પહોંચ્યાં. એક માણસ મળ્યો તેની પાસેથી તેઓએ જાણી લીધું કે નજીકમાં એક ધર્મશાળા આવેલી છે. તેઓ ધર્મશાળાની નજીક આવી થોડેથી નીચે ઉતર્યા. ગામ નાતું હોવાથી ધર્મશાળા પણ નહાની હતી. ઘરના આકારની તે ધર્મશાળાના ઓટલા પર આ વખતે એક માણસ બેઠેલો હતો. તેની આગળ નાતું જ્ઞાનસ બળતું હતું. સત્યવીરે તેની નજીક જઈ પૂછ્યું, “બાઈ! આ ધર્મશાળામાં ખીજાં કોઈ મુસાફરો ઉતરેલાં છે કે?”

તે માણસે જ્ઞાનસ ઉઠ્યું કરી પૂછનાર અને તેની સાથેનાં માણસોના મુખ સામે બારીકાઈથી નજર કરી કહ્યું, “હા, બાળુના ભાગમાં

અમારા શેઠ ઉતરેલા છે. તેમની સાથે પચીસ માણસો છે. પણ તમારે જો આજની રાતજ રહેવું હશે તો જગા મળી શકશે. અમારી બાબુમાં એક ઓરડો ખાલી છે. ચાલો મારી સાથે આવો.” કહી તે માણસ દ્વાનસ પકડી ઉભો થયો. સત્યવીરે ઘોડાને ક્યાં રાખવા એમ તેને પૂછ્યું. તરતજ તે માણસે એક મોટી ખૂમ મારી અંદરથી એક માણસને બહાર બોલાવી ઘોડાની સંભાળ રાખવાનું સૂચવ્યું. બાદ તે આગળ ચાલ્યો. તેની પાછળ સત્યવીર વગેરે જવા લાગ્યાં. આગળ ચાલનાર માણસ વારંવાર પાછળ દૃષ્ટિ કરતો હતો. સત્યવીર અને કુલસંગ તેની તરફ જોયા વિના ચાલતા હતા, પણ સવિતા તેની તરફ જોતી હતી. તેના વારંવાર પાછળ જોવાની દૃષ્ટિમાં સવિતાને વહેમ પડ્યો; પણ આ વખતે તે કંઈ બોલી નહિ. ધર્મશાળામાંના બીજા માણસો આ નવાં આવનારાંઓને ધ્યાનપૂર્વક જોતા હતા. દ્વાનસવાળો માણસ એક ઓરડા પાસે આવ્યો અને સત્યવીરને તેમાં રહેવાનું જણાવ્યું. સત્યવીર અને કુલસંગ અંદર પ્રવેશી નીચે બેઠા. જમીનપર શેતરંજી પાથરેલી હતી. થોડાંક ગોદડાં પણ અંદર પડેલાં હતાં. પેલા માણસે દ્વાનસ ત્યાં મૂકી સુખેથી આરામ લેવાનું કહી ત્યાંથી ચાલવા માંડ્યું. તેણે જતી વખતે એવી નજરથી જોયું કે જોનારને તરતજ વહેમ ઉપજે. સત્યવીર કુલસંગને કંઈ ખબર પડી નહિ; પણ સવિતા ચેતી ગઇ. તે જનાર માણસની પાછળ જોઈ રહી. હજી પણ તે માણસ પાછું વાળીને જોતો જતો હતો. સવિતા થોડીવાર પછી આવું છું એમ સત્યવીરને જણાવી તરતજ તે માણસની પાછળ ગઇ. તે માણસ ધર્મશાળાની પછવાડેના ભાગમાં આવેલા એક ઓરડા આગળ આવ્યો. સવિતા પણ ત્યાં આવી અને તે જાણે નહિ એવી રીતે દૂર ઉભી રહી. પેલા માણસે ઓરડાનાં બારણાં બંધ હોવાથી તેણે બારણાંને ધીમેથી ધકેલ્યાં કે તરતજ અંદરથી કોણ ? એમ પ્રશ્ન થયો. તે માણસે કહ્યું, હું.

“ તમારો નંબર ? ” પુનઃ અંદરથી અવાજ આવ્યો.

“ અગીઆર. ”

તરત બારણાં ઉઘાડ્યાં અને અંદરથી એક કદાવર અને મુછના

થોભાવાળો માણસ બહાર નીકળી તે માણસની પાસે આવી ઉભો. તેને જોતાં જ અગીઆર નંબરવાળાએ જમીનપર પડી નમન કરી કહ્યું, “નામદાર! વગર મહેનતે દુઃખનો આપણા પંજામાં આવ્યા છે.”

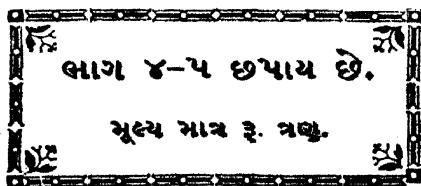
“કયા દુઃખનો?” તે બળીષ્ઠ કાય પુરૂષે કંઈક વિસ્મય-તાથી પૂછ્યું.

“પેલો હિરાનો ચોર, કે જેની શોધમાં આપણે નીકળ્યા છીએ તે...” આટલું મોઢેથી કહી બાકીનું કંઈક તેણે ધણાજ ધીમા અવાજે કહ્યું. તે સાંભળતાંજ સરદારના મુખપર આનંદની ઉર્મીઓ જણાવા લાગી. દૂર ઉભેલી સવિતાએ સઘળું દ્રશ્ય અવલોક્યું. તેણે તે સરદારને તરતજ ઓળખી લીધો. તે અન્ય કોઈ નહી પણ ઠગ લોકોનો મુખી—સરદાર કૃષ્ણનંદન હતો. કૃષ્ણનંદન હિરો પાછો મેળવવાની ઇચ્છાથી મુજફરપુર ગયો હતો અને ત્યાં તેને સત્યવીરના કમળાની મદદે જવાના સમાચાર મળતાં તે મોહનસંગ સરદારના ગામ તરફ આવવા નીકળ્યો હતો. મોહનસંગ સરદારના ગામ તરફ આવતાં તેણે આ સ્થળે મૂકામ નાખ્યો હતો. તેને ગઈ કાલેજ સમાચાર મળ્યા હતા કે મોહનસંગ સરદારનું ખૂન કરી કમળા નાશી ગઈ છે. આ ખૂનમાં સત્યવીરનો હાથ હોવો જોઈએ એમ કૃષ્ણનંદને માન્યું. સત્યવીર આજે અનાયાસે પંજામાં આવતાં તેના આનંદનો પાર રહ્યો નહિ. તેણે તરતજ પોતાનાં માણસોને બોલાવી સત્યવીર—કુલસીંગ વગેરેને પકડી લેવાનો હુકમ આપ્યો.

સવિતા ગભરાવા લાગી, તે તરત દોડી અને ઝોરડા પાસે આવી બોલી, “ઉઠો, અને જલ્દી અહિંથી નાશી છુટો. દુઃખનો....” સવિતા આગળ કંઈ બોલે એ પહેલાં તો અનેક હથીઆર બંધ માણસોએ ઝોરડામાં પ્રવેશી સત્યવીર અને કુલસીંગને ઘેરી લીધા. સવિતા ચુકિતસર ત્યાંથી બહાર નીકળી ગઈ અને ધર્મશાળાની બહાર બાંધેલા ઘોડા પાસે આવી ઘોડાને છૂટો કર્યો અને પછી એક પળવાર પણ ત્યાં નહિ રોકાતાં અશ્વપર સ્વાર થઈ ઘોડાને એક દિશા તરફ વિજળી

વંચે દોડાવી મૂક્યો. પેલી તરફ દુબનોના એકાએક આવવાથી સત્યવીર અને કુલસંગ ગભરાઇ ગયા, પણ હિંમત નહિ હારતાં બંદુકો ઉઘી કરી; કે તરત કૃષ્ણનંદને આગળ આવી કહ્યું, “જો જીવતા રહેવું હોય તો હથીઆર નીચે મૂકી દેશો, અમારી પાસે પણ ભરેલી બંદુકો છે એ ખ્યાલમાં રાખજો.”

તેના શબ્દો સાંભળી તત્કાળ સત્યવીરે બંદુક નીચે ફેંકી. કુલસંગે પણ તેમજ કર્યું. કૃષ્ણનંદનાં માણસોએ તે બન્નેને દોરડાંથી મજબૂત બાંધી દીધા. આ પછી કૃષ્ણનંદને સુકામ ઉઠાવવાનો હુકમ આપ્યો. ઘોડીવારમાં જ સઘળા તૈયાર થઇ અશ્વારૂઢ થયા. સત્યવીર અને કુલસંગને જુદા જુદા ઘોડાપર ઘોડાની સાથે જકડીને બાંધ્યા. આ વખતે સત્યવીરની આંખો સવિતાને ખોળતી હતી, પણ સવિતા ત્યાં નહોતી. સત્યવીરે નિઃશ્વાસ નાખી કુલસંગ સામે જોયું. કુલસંગનું મ્હોં ઉતરી ગયું હતું. મ્હોતને જોઇ માણસ બચ પામે એવી દશા કુલસંગની થઈ રહી હતી. કૃષ્ણનંદના માણસોએ બન્ને કેદીઓની આસપાસ પોતાના ઘોડા રાખી ત્યાંથી ચાલવું શરૂ કર્યું. કૃષ્ણનંદને સાંતે મોખરે ઘોડેસ્વાર થઇને ચાલતો હતો. નિર્દોષજનોના દુબનો અને ઇશ્વરના ગૂન્હેગારો અશ્વોને પૂરપાટ દોડાવતા ઘણે દૂર નીકળી ગયા. અંધકારના કાળા સાંઘામાં દૂષપાઇ ગયા. શાન્તિ:

રણધેલા રજપૂતો અથવા સતીઓનું શૂરાતન.

ભાગ ૧ લો. [આવૃત્તિ ત્રીજી.]
(વીરનરોનાં પરાક્રમેથી પરિપૂર્ણ સચિત્ર નવલકથા) કિં. ૨-૮-૦.
પ્રયોજક, શ્રી યત મજલાલ બાદશાહ ઠક્કર.

આ ચિત્ર ઉપરથી રણધેલા રજપૂતોનાં પરાક્રમેથી કલ્પના કરાવવા
અમે અસક્ત છીએ. હિંદુસ્તાનની વીરકીર્તિનો પરિચય પામવો હોય,
પ્રેમનું શિક્ષણ મેળવવું હોય તો આ નવલકથા બહાર મંગાવો.

રણુઘેલા રજપૂતો અથવા સતીઓનું શૂરાતન.

(સ્વદેશભક્તિપૂર્ણ સચિત્ર નવલકથા) કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

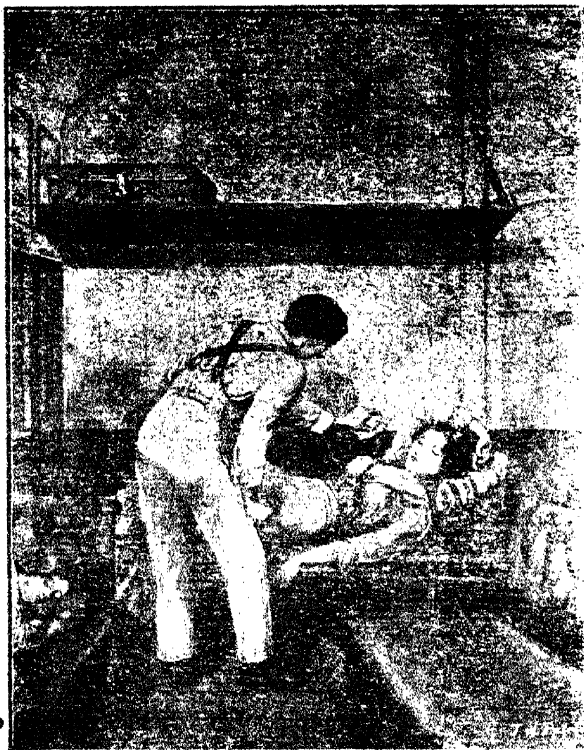
કેમ પુખ્ત! આટલી બધી શર્મ શાને રાખે છે? પુરૂષ વેશમાં ઘોડે ચઢી
યુદ્ધદર્શન કરવા જતાં તું સહજ પણ શર્માવી નહોતી અને એકાન્તમાં
તું આ યુવકને જોઈ શર્મથી ગભીર કેમ બની ગઈ છે?
ભાગ ૨ જો. પૃષ્ઠ ૧૨૫.

મધુ-માલતી અથવા વીસમીસદીનું વિશ્વદર્શન !

ભાગ ૧-૨ જો. કિંમત રૂ. ૩-૦-૦.

(સચિત્ર મનહર નવલકથા) બન્ને ભાગ જુદા બાંધેલા છે.

લેખક, શ્રીચિત્ર વજ્રલાલ જાદવજી ઠક્કર

કળિયુગની કુટિલતા, વિલાયતી વિલાસની સ્વચ્છંદતા, સતી સત્તારીની સ્વધર્મ પ્રિયતા વગેરેથી આ સામાજિક નવલકથા પરિપૂર્ણ છે.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર ભાગ ૧ લો.

(સચિત્ર મુખ્યદાયિની નવલકથા) કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

લેખક, શ્રી. સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતા. (આવૃત્તિ ૪ થી.)

“જો કમલાચ્ચ હુલ્લા એટલે જ રહે.”

નિશાંત વિજાત માટે કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર નવલકથા જરૂર વાંચો.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર ભાગ ૨ જો.

કિંમત રૂ. ૨-૮-૦. (આવૃત્તિ ૪ થી).

“માતા! હું તમારા પગે પડું છું. મારા મહેન્દ્રનીપર દયા કરો.”
વિશેષ વિગત માટે આ બીજો ભાગ અવશ્ય વાંચો.

જુદમી જલિમ અથવા ધ્રુજતી ધરા. (સચિત્ર અદ્ભુત નવલકથા) કિંમત રૂ. ૨-૮-૦.

કેવળ ચિત્ર ઉપરથી આ નવલકથાની રસિકતા સમજવી શકાય તેમ નથી. જેમણે વાંચી છે તેમણે એક અવાજે વખાણી છે. પ્રત્યેક ઘરમાં અને સ્થાયીઓમાં આ નવલકથા રાખવાની ભલામણ છે.

લોકપ્રિય નવલકથાકાર રા. વ્રજલાલ મહેવળ ઠક્કરકૃત
મનોરંજક સચિત્ર નવલકથાઓ.

ખંસરીખાલાઃ—(સચિત્ર સામાજિક નવલકથા) સંય-
મના તથા નીતિ તેમ જ ધર્મશિક્ષણના અભાવથી પશ્ચાત્યગાનમંડિત
મનુષ્યો આરિચ્છબ્રષ્ટ થઈ પાપના માર્ગમાં કેવી સ્વચ્છંદતાથી સંચાર કરે
છે, ધર્મગાનવિમુખા બાળવિધવા સ્વકર્તવ્યને ભૂતી પાપાયરણ આચરી
જાણી જોઈને પોતાનો વિનાશ કેવી રીતે કરે છે, વગેરે અનેક રસિક
વિષયોનો આ ઉત્કૃષ્ટ સચિત્ર સામાજિક નવલકથામાં સમાવેશ થયેલો
છે. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

મહારાજ પ્રતાપાદિત્યઃ—આ નવલકથામાં મહારાજ પ્રતાપા-
દિત્યે મોગલોના જુદામંમાં સપડાયેલા બંગાળા દેશનો કેવા કૌશલ, બુદ્ધિ
આતુર્ય અને વીરત્વથી પુનરુદ્ધાર કર્યો હતો તેનો ગાનપ્રદ ચિતાર આવેલો
છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા ૩૦૦ સોનેરી પાકું પુઠું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

રંગપૂતોની રંગભૂમિ—(સચિત્ર ઐતિહાસિક વાર્તા-
સંગ્રહ.) બહાદુર રંગપૂતોનાં પ્રમળ પરાક્રમ, શૌર્યવીર્ય, સ્વદેશભક્તિ
વગેરેનું દર્શન કરવું હોય, સતી સાધ્વી ક્ષત્રિયાણીઓની સ્વદેશપ્રીતિ,
સ્વધર્મપરાયણતા અને શરવીરતાનો પરિચય પ્રાપ્ત કરવો હોય તો આ
વાર્તાસંગ્રહ અવશ્ય વાંચો. મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦

દગાબાજ દુનિયા—આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના એવી
અદ્ભુત પરંતુ સંભવિત છે કે પ્રત્યેક પૃષ્ઠે વાંચકની જીભાસા વૃદ્ધિ-
ગત થાય તેમ છે. ચાર સુંદર ચિત્રો. પાકું પુઠું કિં. રા ૩.

કંગાલ કેદી અથવા સ્નેહ બંધન—ભાગ ૧-૨ આ નવ-
લકથા અનેકવિધ આકર્ષણીય ઘટનાઓથી પરિપૂર્ણ છે. દરેક ભાગમાં
ચાર સુંદર ચિત્રો છે. બન્ને ભાગનું પાકું પુઠું કિં. રૂ. ૪

પિશાચિની કે પ્રેમદા ?—જૂતપ્રેતના બચકર ઉપદ્રવને લીધે
ઉપજતું બ્રમભૂતક દુઃખ, મહામાયાનું જળમાં ડુબી જવાથી નિપજેલું
મૃત્યુ તથા સંયમનું માહાત્મ્ય અને સુખ નિહાળવું હોય તો આ
નવલકથા અવશ્ય વાંચો. પાકું પુઠું કિં. ૧૧ રૂ.

ભાગ્યદેવીની ભયંકરતા—પ્રત્યેક હિંદુ સ્ત્રીને આ વાર્તા વાંચવાની ભલામણ છે. ચાર સુંદર ચિત્રો, પાકું પુઠું કિંમત રૂ. ૧૧.

સ્વર્ગમાં શયતાન !—આ નવલકથા અનેક રસિક ચમત્કારિક અને આકર્ષક ઘટનાઓથી ભરપૂર છે. પાકું પુઠું કિંમત રૂ. ૧૧ રૂ.

મૃગસોચની અથવા માયા-પ્રાણલય—ભાગ ૧-૨-૩-૪. આ અદ્ભુત નવલકથા વાચકોને એક વખત વાંચવાની અમે ખાસ ભલામણ કરીએ છીએ. વાંચવા લીધા પછી પડતી મૂકવાનું મનજ થશે નહિ. કી. ૧-૮-૦ કુલ રૂ. ૬ દરેક ભાગનું પાકું રૂપેરી પુઠું છે.

રણધેલા રજપૂતો-સતીઓનું શૂરાતન ભાગ ૧-૨ (સચિત્ર) રજપૂતોની વીરતા, અને કર્તવ્યપરાયણતાનો ચિતાર આ વાર્તામાં છે, દરેક દેશમકતે આ નવલકથા અવશ્ય વાંચવી જોઈએ. બન્ને ભાગ જુદા બાંધેલા છે. કી. રૂ. ૫

મધુ-માલતી—ભા. ૧-૨ આ સચિત્ર સામાજિક નવલકથામાં સામાજિક વિષયોનું ધાર્મિક રસિક આલેખન કરેલું છે. પાકું પુઠું કી. ૧૧૧ રૂ. બંને ભાગ જુદા બાંધેલા છે. કિ. રૂ. ૩-૦-૦.

પંજાબ રહસ્ય-ઐતિહાસિક સચિત્ર નવલકથા એક રાજપૂત રાજકુમારમાં પોતાની શૈશવાસ્થામાં અર્થાત માત્ર એકજ વર્ષની ઉંમરે ભાગ્યયોગથી માતૃપિતાથી વિખુટા પડ્યું, દગાખાજ દેશબંધુઓ દ્વારા તેનો છળ થવો એ વિષયો ઉપરાંત મહારાણા રણજીતસિંહના રાજદરબારમાં ચાલતાં કપટ તંત્રોનો ઇતિહાસ આ નવલકથાનાં રસિકતાથી વર્ણવેલો છે. પાકું સોનેરી પુઠું છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦

કચરાભાઈ વનમાળીદાસ પટેલ.

મેાટી હમામ—અમદાવાદ.

રા. સત્યેન્દ્રપ્રસાદ સાંકળેશ્વર મહેતાકૃત અન્ય નવીન પુસ્તકો.

કુસુમકાન્ત અથવા સંસાર શેત્રંગ—સતી સાધવી સ્ત્રીઓ સતીત્વને કેવી રીતે નિભાવે છે, વીર યુવકો સ્વદેશસેવા કેવી રીતે કરે છે, ચાલુ જમાનાના વિચિત્ર રંગનું ઉજ્જવલ ચિત્ર આ વાર્તામાં આલેખવામાં આવ્યું છે. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨—૦—૦.

તરૂણ તપસ્વિની લા. ૧-૨ જો. આ પુસ્તકનું વિવેચન કરવું નકામું છે. કારણકે તેની ચાર આવૃત્તિઓ થઈ ગઈ છે. વળી હોદી-મરાઠી ભાષામાં તેનાં ભાષાન્તરો થવા લાગ્યાં છે. આવી આ-ગ્નાતોજનક સચિત્ર નવલકથાના અન્ને જૂદા આંધેલા ભાગની એકંદર કિંમત રૂ. ૫) પાંચ છે.

કાળરાત્રિનું ખૂની ખંજર. (ભાગ ૧-૨) આ નવલ-કથામાં ધર્મ-કર્મ-નીતિ અને સ્વદેશપ્રીતિનો અસરકારક ઉપદેશ આપેલો છે. પાકું પુઠું. અન્ને ભાગની કિંમત રૂ. ૫)

વસંતવિજય ચાને ચડતી પડતીના ચમત્કાર લા. ૧-૨ રાજસત્તામાં મદાંધ અનેલાં મનુષ્યોનાં રાક્ષસી કુકર્મો અને સત્યવાદી સ્વદેશભક્તોનાં અહલુત પરાક્રમેનો ચિતાર છે. દરેક ભાગ જુદા આંધેલા છે. એકંદર કિંમત રૂ. ૫-૦-૦

જુલમી જલિમ અથવા ધુજતી ધરા—આ સચિત્ર નવલકથા દરેકે વાંચવી જ જોઈએ. અહલુત કારસ્થાનો, ભૈરવના મંદિરમાંનાં ભયંકર પ્રપંચો વગેરે વાંચતાં આનન્દિત બની જશે. મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨.૧૧

પદ્મસતા ચાને કંટકમાં ગુલાબ—(સચિત્ર) આ નવલકથા પણ ઘણી લોકપ્રિય થઈ પડેલી છે. દરેકને વાંચી જોવાની ભલામણ છે. મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦.

ઝેરી જમાનો—(લા. ૧-૨-૩-૪-૫) આ નવલકથા એટલી બધી રસિક છે કે તે પૂર્ણ કર્યા સિવાય પડતી મૂકવાનું મન થશે નહિ. દરેક ભાગની એકંદર કિંમત રૂ. ૮—૮—૦

બહાદુર બાળાઃ—સત્ય, નીતિ, સાહસનો અપૂર્વ ઓધ પ્રાપ્ત કરાવનાર આ નવીન નવલકથા જરૂર વાંચો. કિં. રૂ. ૩-૦-૦ મળવાનું ઠેકાણું.

કચરાભાઈ વનમાળીદાસ બુકસેલર.

ગોરી હામ—અમદાવાદ.

ડિટેક્ટીવ નવલકથા ! રહસ્ય તેમજ બેદનો ભંડાર !!

✻ યુડેલનો ચમત્કાર ! ✻

પ્રયોજક, શ્રીયુત મજલાલ બદવણ ઠક્કર.

આ પુસ્તકમાં જ્યોતિસિંહ સરદારનું ઇમ્પીરીયલ હાઇલમાં ખૂન થવું, ખૂનીની શોધ કરવા ડિટેક્ટિવ દુર્ગાપ્રસાદે ઉદાવેલો અથાગ શ્રમ, ખૂનની તપાસ દરમ્યાન ખીજું ખૂન થવું અને ખૂનીનું અદસ્ય થઇ જવું, પત્નિએ પિશાચિની કિંવા યુડેલનું સ્વરૂપ ધારણ કરી પોતાની ઇચ્છા તૃપ્ત કરવા માટે છેવટ સૂઝી બતાવેલા ચમત્કાર વગેરે બેદ ભરેલા બનાવોનું વર્ણન છે. પુસ્તક સંપૂર્ણ વાંચ્યા વિના ખૂની કોણ છે એ સમજી શકાતું નથી. આ નવલકથાને સર્વોચ્ચસુંદર બનાવવામાં આવી છે. પૃષ્ઠ સંખ્યા લગભગ ૩૫૦ પાકું સોનેરી પુઠું મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૨-૮-૦ અઢી.

રસદાયક ઐતિહાસિક નવલકથા.

✻ પેશાવરની પાંખિની. ✻

આ ઐતિહાસિક નવલકથામાં સીમા પ્રાંતના તાલુકાવાળાઓ આ સમયમાં કેવું તોફાન કરે છે તેમના પાશવિક અત્યાચાર, ત્યાંના હિન્દુઓએ અડગ રહી સહન કરેલાં સંકટો, પેશાવર પતન અને ખૈયર વિજયના પ્રસંગો, વીરાંગનાઓનાં વીરત્વ, શૂરાઓનો સત્યાગ્રહ, પરાક્રમની પરિસીમા વગેરે વાંચતાં વાચકોના હૃદયને આનંદ સાથે ભારતવર્ષના એક વિભાગ સંબંધી ઐતિહાસિક માહિતી મળે છે. એક વાર આ પુસ્તક અવશ્ય વાંચો. પાકું પુઠું સુશોભિત આર્થન્ડીંગ છતાં મૂલ્ય માત્ર રૂ. ૧-૮-૦.

બુકસેલર કચરાભાઈ વનમાળીદાસ પટેલ.

મોટી હમામ—અમદાવાદ.

આજકાલનું હિંદુસ્તાન—અથવા પ્રાણહારક મૃગજળ

ભા. ૧-૨-૩ ચાલુ સમયની ખાસ વાંચવા લાયક નવલકથામાં ફક્ત એક જ વાંચો. દરેક ભાગનાં પૃષ્ઠ ૩૨૦, ચાર મનહર ફોટોગ્રાફિક સુંદર ચિત્રો, પાકું પુઠું છતાં ત્રણે ભાગની કિંમત રૂ. ૬-૪-૦.

નોકરીનો ઉમેદવાર—જુદા જુદા સ્વભાવનાં શેઠ શેઠાણીઓના સહવાસમાં આવીને અનેક લાલસા, ધર્મબ્રજતા વગેરેની વચ્ચે આની પડવાથી અટવાયા કરે છે તેનું આ ચિત્ર અત્યંત બોધક અને રસિક છે. કિં. રૂ. ૧-૪-૦

સંસાર કે નરકાગાર ?—જ્ઞાનશૂન્ય વિધવાઓ ધર્મશિક્ષણના અભાવે સ્વધર્મનો ત્યાગ કરી કેવી રીતે પાપિષ્ઠા થાય છે એનો આબેહુબ ચિત્રાત આપ્યો છે. પાકું પુઠું કિં. રૂ. ૧-૪-૦

મુરાદેવી અથવા **મૌર્યવંશના અજ્યુદયનો આરંભ**—ભાગ ૧-૨-૩. નંદવંશનો નાશ કરીને મહામુદ્દિમાન અને કૌટિલ્યવિદ્યાવિચારદ આણક્યદેવે મૌર્યવંશની સ્થાપના શી રીતે કરી તે સર્વ વિષયોનું ઘણી જ સરળતાથી આ નવલકથામાં વિવેચન કરવામાં આવ્યું છે. ત્રણે ભાગની કીં. રૂ. ૫-૦-૦

રાજ દેવીદાસ—અથવા **રમણીની રણભૂમિ**—એક અબળા રણમાં મહોન્મત્ત થઈ શત્રુઓનો સંહાર કરવામાં કેવી દક્ષતા દેખાડે છે, સતીની શસ્ત્રવીરતા અને બહાદુર બહારવટીયાઓની બહાદુરીવાળા પ્રસંગોથી આ વાર્તાનું પાતેપાતું ભરેલું છે. મૂલ્ય રૂ. ૨-૮-૦.

રાક્ષસોની રતિકીડા અથવા **પિશાચોની પાપલીલા**—ભયંકર ભેદો, લુચ્ચાઓની લુચ્ચાઇઓ, તિલસ્માતી મકાનોમાં થતાં કાર-સ્થાનો, વગેરે વાંચીને ખરેખર તબિયત ખુશ થયા વિના રહેતી નથી. પૃષ્ઠ ૪૦૯ પાકું પુઠું મૂલ્ય રૂ. ૨-૦-૦

સંતત્ત શયતાન—અથવા **કામાંધનાં કાળાં કામ**. ભા. ૧-૨-૩ કામથી અંધ થયેલાં મનુષ્યો આ જગતમાં કયું બીષણ કાય નથી કરી શકતાં ? મુખમાં રામ બગલમાં છુરી લઈ ફરનારા, મનુષ્ય પિશાચ

તથા માનવી પિશાચિકાનું આ નવલકથામાં એક ચિત્ર આલેખવામાં આવ્યું છે. દરેક ભાગની કિંમત રૂ. ૧-૧૨-૦ મુજબ કુલ ૫-૪-૦.

કલંદરની કટાર અથવા સંસાર ખાંડાની ધાર-ભાગ ૧-૨-૩ શયતાની ચક્રર, ભોંયરામાંના ભેદ ભરેલાં કુકર્મો, છુપી કટારીનું પરાક્રમ આદિ સર્વ વિષયો વાંચતાં આ સંસાર ખાંડાની ધારજ છે એવો સર્વને ભાસ થયા વિના રહેશે નહિ. ત્રણે ભાગની કી. ૧૬-૧૨-૦

મણી મોહન- ગુજરાતી ભાષામાં પ્રગટ થયેલા વાર્તાના પુસ્તકોમાં મણીમોહન પહેલા વર્ગમાં મુકવામાં આવે છે. પુરો આનંદ મેળવવો હોય તો મણીમોહન જરૂર વાંચો. પાકું પુંકું કિંમત રૂ. ૨૧

સ્નેહમયી અને વિષમયી- અદ્ભુત ચમત્કારોથી પરિપુર્ણ આ નવલકથા વાંચવા લાયક છે. પાકું પુંકું કિં. રૂ. ૨

મહાકાળીનું ખડ્ગ- આ નવલકથા અદ્ભુત બનાવોથી ભરપૂર હોઈ વાંચકની જાણસા વધારે છે પાકું પુંકું કિં. રૂ. ૨.

અલ્લાઉદ્દીનનો ઉદય- આર્ય સન્નારીઓના શિયળનું રક્ષણ કરવા માટે તે વખતના રજપૂત રાજાઓ પોતાનો કેવો આત્મ-ભોગ આપતા તેનું વર્ણન આ નવલકથામાં કરવામાં આવ્યું છે. વાંચ ચિત્રો છે પાકું પુંકું. કિંમત રૂ. ૨

પુન કે જદુ ?- આ ડિટેક્ટીવ નવલકથા એટલી અદ્ભૂત છે કે વાંચક તેના પ્રવાહમાં ખેંચાતાં સમજી શકશે નહિ કે પોતે જ બનાવ વાંચે છે તે ખરેખરો બનાવ હશે કે જાદુનો કોઈ પ્રયોગ હશે ? ચિત્રો સાથે પાકું પુંકું કિંમત રૂ. ૧

કુતરો કે કાળ ?- આ નવલકથામાં ડિટેક્ટીવ પોતાના કાર્યમાં જે ચતુરાઈ બહાદુરી અને કુશળતા વાપરે છે, તેની ખુબી ઓરજ છે. પાકું પુંકું મુલ્ય રૂ. ૧૧

કમનસીલ લીલા (ભાગ ૧-૨)- આ નવલકથામાં સાં-સારિક ઘટનાઓ તાદ્દશ્ય દૃષ્ટિ સમક્ષ જિભી જ હોય એવું વર્ણન આલે-ખવામાં આવ્યું છે. અને જુવો બંને ભાગનું પાકું પુંકું કિં. રૂ. ૩૧

મધુર મિલન—તમારા જીવનમાં રસિકતાનો ઝરો વહેવડાવવો હોય તો તમારી પત્નીને આ નવલકથા વાંચાવો તમે વાંચો, એટલે તમને પૃથ્વીપર સ્વર્ગ દેખાશે પાકું પુઠું કિં. ૧-૧૨-૦.

કલંકિત કાઉન્ટેસ યાને ખુની કોણ ? આ એક ઘણું જ અસરકારક ડિટેક્ટીવ નોવેલ છે. પ્રેમને માટે લક્ષ્મીને તુચ્છ ગણવાની દિવ્યવૃત્તિ, હૃદયની કુમાશ અને પ્રેમાળ હૃદયનું માધુર્ય ઘડીભર પ્રેમના રસપૂર્ણ હોજમાં સ્નાન કરાવશે પાકું પુઠું કિં. ૨. ૨૧.

સૌન્દર્ય વિજય—(ભાગ ૧-૨-૩) આ વાર્તા એટલી ખની મનોહર અને ચિત્તાકર્ષક છે કે જેનું પ્રત્યેક પૃષ્ઠ વાંચવાની વાચકને બિસ્તાસા જરૂર ઉપજશે. પાકું પુઠું કિંમત ત્રણ ભાગના ૨. ૬.

દશલાખનો દલો અથવા રતનકંકણ—એક અખળા પણ દ્રવ્યલોભની લાલસાથી પ્રખળા ખની કેવા રોમાંચ ઉપજાવે એનાં કાર-રથાનો કરે છે. એ બાળુવા માટે આ નવલકથા અવશ્ય વાંચો કિં. ૨ ૩.

કલંકિત કુમારિકા—એક કુમારિકા ભલભલા પોલિસ ખાતાના અમલદારોને પણ ભૂલથાપ આપી અંતર્પર્યંત પોતાનું કેવું ચતુરાધ્યા રક્ષણ કરે છે તેનો ચિતાર આ વાર્તામાં છે પાકું પુઠું કિંમત ૨. ૨

સુન્દર અને વિદ્યાનંદ—આ સચિત્ર નવલકથામાં તેના વિદ્વાન્ લેખકે સાંસારિક ઘટનાઓનું આભેદુષ્ઠ આલેખન કર્યું છે. પાકું પુઠું કિંમત ૧૧ ૨.

બેગમમહાલ (ભા ૧-૨)—આ ઐતિહાસિક નવલકથાના માધુર્યનું વર્ણન માત્ર શબ્દોથી થાય તેમ નથી. ખાસ આજેજ મંગાવી વાંચો પાકું પુઠું; બન્ને ભાગની કિંમત ૩. ૩૧

કામાંધ કામિની—એક ચોર એવું સરસ કામ ભજવી ખતાવે કે, તેની બહાદુરી માટે 'વાહ વાહ' નો પોકાર કર્યા સિવાય રહેવાતું નથી પાકું પુઠું કિં. ૨ ૩.

મધુર મધુરી અથવા મુંબઈની મોહિની—રસમય અને અમત્કારિક બનાવોથી ભરપુર ચાર ચિત્રો સહિત પાકું પુઠું કિંમત ૧૧ ૩.

પંદર લાખપર પાણી—મુંબાઈમાં એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે પોતાના દીકરાને આપેલો પંદરલાખ રૂપીઆનો વારસો ફક્ત એક વર્ષના અરસામાં કેવી રીતે ઉઠાવી નાંખ્યો તે ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. પાકું પુઠું કિં. ૧૧ રૂ.

ભક્તાણી કે ભામટી ?—આમાં ચાલુ જમાનાનો સારો ચિતાર આપ્યો છે. હાસ્યરસ પણ ભરપૂર છે, પાકું પુઠું કિં. ૧૧૧ રૂ.

બગદાદનો બાદશાહ—શયતાનિયતથી ભરેલી સુંદરીઓ સંસારમાં કેવા અનર્થો કરે છે એ ખાસ વાંચવા લાયક છે. પાકું પુઠું કિં. ૨૧૧

ભયંકર ભદ્ર અથવા કેવળ ૨૪ વર્ષના ક્ષણભંગુર સંસાર માટે. નવ સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રોવાળી આ નવલકથા ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. (ભા. ૧-૨) પાકું પુઠું કિં. ૩. ૪૧૧.

મારી ભયંકર સંસારયાત્રા અથવા એક નિરાધાર અબળાનો આર્તનાદ !—રા. નારાયણ કકકુની લખેલી આ સામાજિક નવલકથા ખાસ વાંચવા યોગ્ય છે. પાકું પુઠું કિં. ૩. ૨૧૧

રાણી વ્રજસુંદરી—વ્રજસુંદરીનો ભીષણ પ્રતિશોધ, બ્રાહ્મણ કન્યામાંથી રાજરાણી થઈ પતિ કાળા પહાડની રહામે રણભૂમિમાં ફેંટી પડવું આદિ અનેક સત્ય ઐતિહાસિક ઘટનાઓથી ભરપૂર. પાકું પુઠું કિં. ૨ રૂ.

રમણી કે રાક્ષસી ?—અખળા જ્યારે મદનના મદ્યથી ઉન્મત્ત બની જાય છે તે વેળાએ, પોતાના વિકારની તૃપ્તિ માટે તે કેવાં ભયાનક કૃત્યો કરે છે એવું આ નવલકથામાં આમેહુજ ચિત્ર આલેખાયેલું છે. મૂલ્ય પાકું પુઠું રૂ. ૧-૮-૦.

લતા અને લલિતા ભાગ ૧-૨-૩-૪-૫—આ વાર્તાનો દરેક ભાગ અત્યંત રસિક તથા મનોહર છે આ વાર્તા આનંદ સાથે સદુપદેશથી છલોછલ ભરેલી છે. પાંચે ભાગોમાં સુંદર ફોટોગ્રાફિક ચિત્રો આપવામાં આવ્યાં છે. પાકું પુઠું પાંચ ભાગની કીં. ૫૧૧ રૂ.

કાશ્મીર અનેકેસરી—પૃષ્ઠ ૨૫૦ પાકું પુઠું કિં. ૧ રૂ.

પિશાયમંદિર ભાગ ૧-૨-[સચિત્ર] આ નવલકથા એટલી તો હૃદયગ્રાહી અને ચમત્કારિક છે કે પૃષ્ઠે પૃષ્ઠે જીદાસારસની બાજુ કે સરિતા જ વહેતી હોય એવો સહજ ભાસ થાય છે. પાકું પુંડું બંને ભાગની કિં. ૫ ર.

ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર-આ સચિત્ર નવલકથા અનેક ઘટનાઓથી ભરપૂર છે ખીજી આવૃત્તિ પાકું પુંડું કિં. ૩. ૨

મનોહારિણી માયા-આ નવલકથાની વસ્તુસંકલના એટલી બધી રસિક મનોરંજક અને કરુણાળનક છે કે એક વખત પુસ્તક વાંચવા માટે હાથમાં લીધા પછી પડતું મૂકવાનું મન થશે નહિ. પાકું પુંડું કી. ૧૧ ર.

તારાસુંદરી-આર્ય બાળાઓની ધાર્મિકતા તથા કઠોરમાં કઠોર સંયોગમાં પણ તેમના પતિવ્રતા રક્ષણની કુશળતા જોવી હોય તો આ નવલકથા જરૂર વાંચજો. પાકું પુંડું કી. ૩ ર.

સંસાર સંગ્રામ ભાગ ૧-૨-ધર્મપરાયણ સાધ્વી કેવી અડગ અને અચલ રીતે પતિભક્તિમાં લીન રહે છે આદિ સર્વ વિષયો આ નવલકથામાં છે. પાકું પુંડું બંને ભાગની કી. ૩. ૩

પરાક્રમની પતાકા-બાપાનના પ્રિન્સે ભેદી ખુન શી રીતે કર્યો તથા તેનો પત્તા છેવટ સુધી શા કારણથી ન મળ્યો આદિ સર્વ વિષયો આ નવલકથામાં આપવામાં આવ્યા છે. પાકું પુંડું કીમત ૩. ૨.

નૌકા ડુબી-કિંવા આશ્ચર્યઘટના. આ નવલકથા જગવિખ્યાત કવીન્દ્ર સર રવીન્દ્રનાથ ટાગોરકૃત નૌકાડુબીનું શબ્દશઃ ભાષાન્તર છે. પાકું પુંડું કિંમત ૩. ૨૧.

ભેદી ખજનો-ખૂની કોણ છે? ચોર કોણ છે અને જસુસ કોણ છે, એ ઠેક આખર સુધી સમજાતું જ નથી. પાકું પુંડું કીમત ૩. ૨૧

ગેબી ખુન-ખરો ખૂની કોણ છે અને ખૂનનો આરોપ કોના પર આવી પડે છે, વગેરે અદ્ભૂત બનાવોથી ભરપૂર કી. ૩. ૧૧૧

બાગે શયતાન અથવા તદ્વારનું તોફાન—એક શયતાન હુંટારાનાં ભીષણ કાવત્રાના વિષયો વાંચતાં ચક્ષુઓમાંથી અશ્રુજળની વૃષ્ટિ થાય છે. કિંમત ૨ રૂ.

કિશોરાસાંહ અથવા દુઃખનો પહાડ—(ભાગ ૧-૨-૩) નિર્દોષપર તુટી પડતા દુઃખના પહાડો, ખુનખવાર લડાઈઓ, રાજ્યમાં ભયંકર વિચ્છેદ, નીતિ અને અનીતિનાં યુદ્ધો વગેરે ધણા ધણા રોમાંચકારક બનાવોથી આ વાર્તા બરપુર છે પાકુ પુકું તથા ભાગની કિંમત ૭ રૂ.

કરૂણાકુમારી (સચિત્ર)	૩—૮—૦
મુળરાજ સોલંકી.	૨—૮—૦
ચંદ્રકળા ભાગ. ૧-૨.	૩—૦—૦
સોન્દર્ય જ્વાળા ભાગ. ૧-૨	૩—૦—૦
ચમત્કારિક ગુફા ભાગ. ૧-૨	૪—૮—૦
મોહિની.	૧—૦—૦
ભાગ્યચક્રનો મહામંત્ર.	૨—૦—૦
અંગના કે દેવાંગના?	...	૧-૧૨—૦
ભયંકર પ્રશ્નાત્તપ.	૧-૧૨—૦
વીર સંઘોડ.	૧-૧૨—૦
કુંજકિશોરી (આવૃત્તિ બીજી).	૨—૪—૦
મણિકાન્ત કાવ્યમાળા (સચિત્ર)....	૨—૮—૦
ગમર ચરિત્ર ભાગ. ૧-૨-૩.	૭—૮—૦
માયાવી મોહિની.	૧-૧૨—૦
મધુ-માલતી ભાગ ૩-૪.	૩—૦—૦
આનંદ ઝરણાં.	૨—૦—૦

પુસ્તકો મળવાનું ઠેકાણું:—

કચરાભાઈ વનમાળી પટેલ,

મહેટી હમામ-અમદાવાદ.

